

Djuromsorg och djurmisshandel 1860–1925

Djuromsorg och djurmisshandel 1860–1925

Niklas Cserhalmi

Synen på lantbrukets djur och djurplågeri
i övergången mellan bonde- och industrisamhälle

GIDLUNDS FÖRLAG

Avhandlingsarbetet är finansierat av

Sveriges Lantbruksuniversitets (SLU) tvärvetenskapliga samarbetsprojekt
Djuromsorg för kvalitet i livsmedelsproduktionen
Stiftelsen Lantbruksforskning (SLF)

Boken är tryckt med stöd av

C.F. Lundströms stiftelse
Kungl. Patriotiska Sällskapet
Stiftelsen Gustav VI Adolfs fond för svensk kultur

Ingår i Acta Universitatis agriculturae Sueciae. Agraria.

ISSN 1401-6249 ; 498

GIDLUNDS FÖRLAG

Örlinge III, 733 99 Möklinta | Box 123, 776 23 Hedemora

www.gidlunds.se

Omslagsbild: Nordiska museets bildbyrå N1 03945.

© Niklas Cserhalmi

Fingraf tryckeri, Södertälje 2004

ISBN 91 7844 668 6

FÖRORD

När avhandlingsarbetet började i juni 2000 var Nora fyra år och Elsa två. Saga skulle snart födas och Vega var planerad, men ännu inte påtänkt. Det har varit en stor, stor ynnest att få skriva sin avhandling under småbarnsåren. Elisabeth, ständigt tjänstgörande personlig bibliotekarie, har varit barnledig i sammanlagt tre av de fyra åren och jag har arbetat hemma i huset under hela tiden. Det har blivit många stimulerande avbrott med småbarn i famnen framför datorn och frukost, fika, lunch och kvällsmat, alltid tillsammans. Detta kommer jag att sakna. Tack Elisabeth för din vilja och förmåga att diskutera alltifrån serbiska bönder över anglosaxiska djursynsförfattare till franska teoretiker under dessa år.

Min handledare Janken Myrdal är en av få som inte undrat om barnen stört avhandlingsarbetet och som istället förstått hur deras rutiner och behov rutat in dagen och givit den ordning och stadga, något som behövs under de fria doktorandåren. Höjdpunkterna i doktorerandet har varit de muntliga tentamina av läskursernas litteratur hos Janken, och jag minns med stor glädje tågresorna från Norrköping till Stockholm och Västerlånggatan. Min huvudhypotes, som läsarna kommer att möta i avhandlingen ett flertal gånger – om hur djursyn utformas i mötet mellan empati med djuren och kraven från produktionen, är en av många idéer jag fått låna av Janken. Britt Liljewall har varit min biträdande handledare och Britts insats för avhandlingen har varit helt avgörande. Tack Britt för hermeneutik, närläsning, kvalitativ forskning och mycket mer. Tretimmarsmötet i Göteborg gav stadga och riktning åt avhandlingen. Mátyás Szabó var min trekvartsopponent och fick med lågmäld och berättigad kritik mig att dämpa mina generaliserande påståenden och att hålla igen på en del rallarsvingar.

En stor del av avhandlingsarbetet har utförts på Vadstena landsarkiv. Sven Malmberg har med stor kunskap och vänlighet guidat mig in i arkivets material och när han insåg att jag letade efter nålar i höstackar lät han mig vistas i arkivets magasin bland ett oändligt antal domböcker och rullhyllor. Att jag fick möjlighet att stå med rullbord, bärbar dator och register nere i arkiven sparade enorma mängder tid och arbete. Tack Sven. Ett stort tack går också till mamma och pappa i Vadstena. Med frukost, lunch, middag, kvällsté och långa promenader gjorde ni mina vistelser på landsarkivet till något man då och då kunde längta efter. Till landsarkivet i Lund riktar jag ett tack till hela den kunniga personalen och tänker med dåligt samvete på samtliga vaktmästare

som tvingades bära hundratals blytungade domböcker till mitt bord (och tack för de goda äpplena).

I Stockholm har besöken på Nordiska museet, Riksarkivet, Kungliga biblioteket och särskilt Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien blivit givande tack vare kunnig och intresserad personal. Utan Johan och Kicki som natt efter natt upplätit sin soffa på Dalavägen till mig hade dessa arkivbesök varit betydligt tråkigare och svåra att finansiera. Tack för umgänge, lån av soffa, för de belgiska ölen och de tjocka korvarna. Tommy Andersson tackas för engelsk språkgranskning.

Ingvar Ekesbo på SLU i Skara har givit mig goda inblickar i både äldre och nutida djurskötsel och har med sin stora kunskap om djurs beteende hjälpt mig att tolka bland annat hinderdonens användande. Katarina Alexius Borgström på Stockholms universitet hjälpte mig att förstå hur 1800-talets djurplågerilagar och motionerna som föregick lagarna skulle tolkas.

Finansieringen har kommit från Sveriges Lantbruksuniversitetets tvärvetenskapliga samarbetsprojekt Djuromsorg för kvalitet i livsmedelsproduktionen. Här har Kerstin Ohlsson och Lotta Rydhmer samordnat och bland annat arrangerat utbildningar vilket inte minst lett till givande kontakter med andra djurforskare från samtliga discipliner. Stiftelsen Lantbruksforskning (SLF) har mycket generöst kompletterat bidragen från SLU. C.F. Lundströms stiftelse har lämnat tryckningsbidrag, likaså Kungl. Patriotiska Sällskapet (jag vill också passa på att tacka Kungl. Patriotiska Sällskapet för tryckningsbidraget till *De oskälige kreaturen*, det hanns inte med vid trycket då, dubbelt tack denna gång). Likaså har Stiftelsen Gustav VI Adolfs fond för svensk kultur skjutit till tryckningsbidrag.

Samtliga kollegor på agrarhistoria tackas för läsning och värdefulla synpunkter på manus i olika stadier; Kristna Berg, Anna Dahlström, Iréne Flygare, Karin Hallgren, Jesper Larsson och Clas Tollin (tack också Peter Johansson, ständigt redaktör och idégivare). Ett särskilt tack till Carin Israelsson som jag delar ämne och många tankar med och till Örjan Kardell som varit doktorandstorebror, alltid steget före och med goda råd till hands.

Norrköping hösten 2004

Niklas Cserhalmi

INNEHÅLL

PROLOG

Motiv till undersökningen	9
Föreställningar om djurens goda liv i bondesamhället	11

DEL I. INLEDNING

Kapitel 1. Forskning kring djursyn.....	19
Skildringar av förfluten djursyn	20
Nordisk forskning	24
Kapitel 2. Syfte, frågeställningar, hypoteser	25
Syfte	25
Övergripande frågeställningar.....	26
Övergripande hypotes	28
Kapitel 3. Studien och dess perspektiv	31
Tidsperiod och undersökningsområden	31
Teoriska utgångspunkter.....	33
Metod	46
Källmaterial	51
Kapitel 4. Jordbruket som kontext.....	74
Perioden 1860–65 Den agrara revolutionen.....	74
Perioden 1920–25 Den agrara revolutionen har fortsatt.....	77
Kapitel 5. Motioner, betänkanden och lagar.....	86
Lagförslag 1844 och 1847/48.....	86
1857 års lag – motioner och betänkanden.....	87
Lagstiftning om djur 1857–1907.....	97
Lagen 1921.....	97

DEL II. SVÄLTFÖDNING

Kapitel 6. Svältfödningen i den historiska litteraturen	110
Uppfattningen om svältfödningen som rationellt system i den historiska och etnologiska litteraturen.....	110
Ekonomhistoriker om svältfödningen	113

Kapitel 7. Frågelistsvaren och svältfödningen	120
Kapitel 8. Svältfödningen i domstolsprotokollen	147
Svältfödning 1860–65	147
Svältfödning 1920–25	159
Kapitel 9. Slutsatser svältfödningen	165
Svältfödningens grunder	165
Vallodling	166
Systembaserad obalans?	169

DEL III. VÅLD

Kapitel 10. Hinderdonens våld i frågelistsvaren	192
Hinderdonen och djursynen	192
Kapitel 11. Våld i domstolsprotokollen	211
Konflikt vägd mot empati	211
Kapitel 12. Explicita uttalanden i domstolsmaterialet	234
Brev insända till domstolarna 1860–65	234
Kunde man ha rätt att slå?	238
Explicita uttalanden 1920–25	245
Slutsats – det outtalade kontraktet	255
Kapitel 13. Hästar och rackare	257
Hästens ställning	258
Arbetsdjur, hästar och oxar	262
Selbrutna hästar 1920–25	267
Det oätliga djuret	273

DEL IV. AVSLUTNING

Kapitel 14. Hypoteserna prövas	290
Den övergripande hypotesen	290
Rivaliserande hypoteser	297
Kapitel 15. Samtida och retrospektiva källor	309
Kapitel 16. Tidens betydelse 1860-tal, 1920-tal och nutid	314
Nu och då	314
Våld – rättsfall med 60 års mellanrum	317

Bilagor 331

Summary 351

Källor och litteratur 359

PROLOG

Motiv till undersökningen

Vad hade människorna i det sena bondesamhället för inställning till djur? Frågan är intressant eftersom föreställningar om hur djur levde "förr" används i den nutida debatten om hur djur bör behandlas idag och i framtiden. Flera av de debattörer som menar att vi i vårt samhälle överutnyttjar och missbrukar lantbrukets djur lyfter fram föreställningar om att djur i det förgångna levde goda liv i jämförelse med idag. Och tvärtom, de som menar att djuren idag har det bra tenderar att beskriva djurens liv i det förgångna som hårt och svårt. Föreställningar om djurs dåtida liv spelar på så vis en roll för dagens och morgondagens djur. Jag vill ge ett exempel på hur olika det historiska materialet kan tolkas.

På Gustav Vasas kungsgårdar mjölkade en ko under 1500-talet cirka 300–400 kg mjölk på ett år.¹ 1860, det första året som den här avhandlingen studerar, mjölkade korna i en besättning i Dalarna mellan 1 000 och 1 500 kg mjölk.² 1927, två år efter denna studies tidsgräns, var medelavkastningen för hela landets mjölkkor 2 176 kg.³ 2003 producerade en ko i Sverige i genomsnitt 8 073 kg mjölk varje år.⁴ I USA är medelavkastningen för den högproduktiva rasen Friesian-Holstein cirka 20 000 kg.⁵ Säger siffrorna något om hur djuren lever och levde sina liv under de skilda tidsperioderna?

Jag tycker mig ha funnit två helt olika sätt att tolka den här typen av statistik. En tolkning sätter likhetstecken mellan hög produktion och djurvälstånd, och ser därmed den höga avkastningen som ett tecken på att korna mår bra idag och att de tidigare mådde sämre. Företrädarna för denna tolkningsvariant kan sägas resonera på följande vis; om dagens kor inte hade optimala levnadsvillkor i form av ett bra boende i ljusa och luftiga ladugårdar, god daglig omvårdnad och skötsel, optimalt foder, tillgång till professionell vård, medicinering och så vidare, så skulle de inte kunna ge en så hög avkastning. Konsekvensen av ett sådant resonemang är att djuren med stor sannolikhet levde sämre djurliv tidigare eftersom de i jämförelse med dagens situation var så extremt lågavkastande. Det skulle betyda att de hade sämre ladugårdar, åt lite och dåligt foder samt led av sjukdomar som ingen kunde bota. Denna inställning kan benämnas teknik- och rationalitetsvänlig. De som ansluter sig till denna tolkningsvariant menar ofta att de som

skötte om djuren tidigare var okända för deras lidanden och att de överhuvudtaget hade en rå inställning till sina djur.

Den andra tolkningen utgår från att det är ”onaturligt” att dagens svenska kor producerar näst intill 30 gånger så mycket mjölk som kor i ”naturligt” tillstånd.⁶ Med en sådan grundsyn blir det meningsfullt att söka efter tecken på att de moderna djuren skulle vara överutnyttjade. Att kor idag vanligtvis slaktas efter två laktationsperioder, det vill säga att de föder i genomsnitt två kalvar med efterföljande mjölkproduktion, kan med en sådan grundinställning tolkas som ett tecken på överproduktion. Att dagens kor har ständiga diarréer på grund av det näringsrika och fiberfattiga kraftfodret som krävs för att hålla produktionen uppe, men som leder till att korna står i sin egen blöta avföring och därför får problem med sina klövar, är en annan form av kritik som lyfts fram.⁷ Grundinställningen är därmed att den rationalitet och teknik som existerar idag är ett hot mot djuromsorgen. De som ansluter sig till denna tolkningsvariant menar ofta att djurens skötare under äldre perioder hade en innerlig och kärleksfull relation till sina djur och att de skötte om och pysslade med dem efter bästa förmåga.

Båda dessa synsätt, teknikvänligt respektive teknikkritiskt, kan spåras tillbaka till det sena 1800-talets stadslevande borgerlighet. Den teknik- och rationalitetsvänliga tolkningen dominerade bland djurskyddsföreningarna som uppstod och växte sig starka under 1800-talets tre sista decennier. Där fanns en stor tilltro till att tekniska framsteg, vetenskaplighet och rationalitet hos djurskötarna skulle ge djuren bättre liv i kontrast till deras bild av hur dåtidens vidskepliga bönder höll sina djur i trånga och smutsiga ladugårdar.

Djurskyddsföreningarnas tidskrifter beskrev landsbygdens bondekultur som förlegad och omodern i kontrast till stadens andligt upplysta miljöer. Inte minst bondeslakten angreps med en mycket tydligt landsbygdsfientlig inställning.⁸ Denna bondefientliga inställning vad gäller djursyn har till stora delar övertagits av humanistiska och samhällsvetenskapliga forskare som skrivit om synen på djur i äldre tid (se kapitel 1). I de tidiga djurskyddsföreningarna var det vanligt att veterinärer hade framskjutna positioner och generellt sett har yrkesgruppen behållit ett i grunden teknik- och rationalitetsvänligt förhållningssätt till djuromsorg.⁹ Djurskyddsföreningarna själva har däremot under årens lopp alltmer fjärrat sig från tanken.

Även teknik- och rationalitetskritikerna kan spåras tillbaka till det sena 1800-talets stadslevande borgerlighet men inte till djurskyddsföreningarnas kretsar utan snarare till den nationalromantiska traditionen som växte fram med nationalismen (se vidare Kapitel 3 under rubriken *Frågelistor*). Där sågs bonden som en garant för en hävdvunnen nationell kultur som stod som motvikt till det hotande industrisamhället.¹⁰

Den offentliga samhälleliga inställningen, som den kommer till uttryck bland annat i lagar och förordningar angående hur djur ska skö-

Skansens fåbodvall 1936, foto Nordiska museet. På Skansen, Nordiska museet och i de läns museer som kom att byggas upp visades den soliga sidan av bondesamhället. Djurplågare i folkdräkt passade inte in i den bild av det gamla Sverige som lanserades. Skansens nationalromantiker och djurskyddsföreningarnas djurvänner hamnade då och då i konflikt. Djurskyddsföreningarna kritiserade Skansen bland annat för att man höll djur i bur och menade att det var förkastligt och "...demoraliserande på den sämre publiken och ungdomen..."¹¹ Att Skansen försåg Karolinska Institutet med djur till vivisektion förbättrade inte relationerna.¹²

tas, har fram till de senaste åren varit dominerad av den tekniktilltroende sidan som styrts av bland annat vetenskapsmän inom de areella näringarna, såsom husdjursagronomer och veterinärer. Men när det rationella och teknikvänliga projektet har fått genomföras fullt ut i svin- och fjäderfäfabriker har allt fler reagerat på att systemet inte på långt när svarat upp mot de förväntningar som till en början ställdes på det, av bland annat djurskyddsvännerna i sekelskiftets Stockholm. Istället för att se den genomrationaliserade djuruppfödningen som något som främjar djurens välfärd betraktas den av många idag snarare som något som sätter vinsten före djuren.¹³

Föreställningar om djurens goda liv i bondesamhället

Den australiensisk-amerikanske filosofen Peter Singers bok *Animal Liberation* kan ses som startskottet för den breda, moderna djurrättsrörelsen. Den kom för första gången ut 1975 och har sålt i stora upplagor i hela västvärlden. Singer redogör i sin bok för den fabriksanpassade djuruppfödningen i framför allt USA. Ett antal härresande exempel på hur djur behandlas tas upp och mycket av djurens lidande skylls på stordriften och de allt högre kraven på lönsamhet. I vissa fall ställs förhållanden i äldre tider upp som goda exempel mot vilka djurfabriker jämförs;

... farming is no longer controlled by simple country folk. During the last fifty years, large corporations and assembly-line methods of production has turned agriculture into agribusiness.¹⁴

I ett avsnitt som redogör för hur hönsnäbbar regelmässigt klipps av för att förhindra stressade höns från kannibalism förs liknande tankar fram:

Old-fashioned farmers, keeping a small flock with plenty of space, had no need to debeak their birds.¹⁵

En av den svenska djurrättsrörelsens frontgestalter, Lisa Gålmark, pläderar i sin bok *Djurrätt* (1998) för vegetarianism och djurens jämlikhet med människan. Hon ställer på samma sätt som Singer då mot nu då hon målar upp en bild av fria kringströvande grisar som försörjde sig i bok- och ekskogar från sten- och bronsålder fram till 1800-talets mitt då "fångna grisar" blev allt vanligare. Sedan 1960-talet lever grisar enligt Gålmark "under fabriksliknande förhållanden."¹⁶

Även Marit Paulsen är inne på samma spår. I Marit Paulsens och Sture Anderssons bok *Europa och djuren* (1993) skriver de att våra förfäder och -mödrar skötte djuren "någorlunda" på deras egna villkor, eftersom produktionsresultaten var beroende av en god skötsel.

Det synes som om ju längre norrut man kommer, desto större omsorg visar man kreaturen. Kanske beror det på att vi nordbor ända fram till vår egen mormorsgeneration var så fullständigt beroende av djuren för att överleva i vår karga natur?¹⁷

Här kommer ännu en intressant föreställning fram, att vi nordbor både förr och nu har behandlat djuren bättre än vad sydeuropeerna gjort. I boken *Maten, människan och miljön* (1993) skriver Marit Paulsen vidare att vi svenskar av tradition hyser kärlek till djur och att de moderna tankarna om djur som apparater därför inte kommer att få fäste på de svenska bondgårdarna.¹⁸

Astrid Lindgren skrev 1990 tillsammans med veterinären Kristina Forslund boken *Min ko vill ha roligt*. Berättarrösten är mycket personlig och väddar ofta till läsaren att se tillbaka till en tid då småskalighet och närhet rådde mellan människa och djur. I förordet kan vi läsa att det var bättre förr och är sämre idag:

Under den småskaliga tiden frodades traditionellt ett nära och vänskapligt förhållande till djuren... det var inte roligt att vara djur i Sverige under de nya betingelserna.¹⁹

Astrid Lindgren misstror staten och byråkraterna, som enligt henne ordnat och ställt det mesta inom lantbruket till det sämre. Återigen är det rationaliteten och tekniktilltron som hamnar i skottgluggen då hon skriver att kreatursskötseln var fin innan rationaliseringarna ledde till industrialisering på större enheter som till slut skapade "djurfabri-

ker.”²⁰ Men Astrid Lindgren är trots prisandet av den gamla goda tiden medveten om de problem som fanns i det gamla bondesamhället med just de frågor som brukar lyftas fram av veterinärer och husdjursagronomer; sjukdomar, undermåliga ladugårdar och så kallad svältfödning.²¹ Svältfödning är en term som används för att beskriva ett system som många menar rådde i det gamla bondesamhället. Enligt dessa tankar gavs djuren minsta möjliga fodergivor under vintern varför de blev ”svältfödda”, vilket innebar att de blev utmagrade och på grund av utmattning bland annat föll ihop i sina bås. (Jag kommer att diskutera och ifrågasätta denna traditionella bild i Del II *Svältfödning*.)

Från Norge finns det ett exempel som i mycket liknar Lindgrens bok och som är utgiven bara ett år efter *Min ko vill ha roligt*. Den är skriven av Liv Klungsoyr med titeln *Vi kaller det utvikling* (1991) och gavs ut av Norsk liga for dyrs rettigheter.²² Den är än mer agiterande än Lindgrens bok och propagerar rakt på sak för en återgång till gamla tiders jordbruk då djuren levde bättre och rikare liv. Klungsoyr inleder med en betraktelse över den moderna tidens djuruppfödning:

Virkligheten for ”moderne” husdyr var temmelig ulik den vi fikk lese om i böker fra bondegården som barn, med høner på tunaet og møkete, koselige griser i gjørma. Masseproduksjonen har satt sin umenneskelige preg også på husdyrholdet. Høner i bur, griser som hele livet står så trangt at de ikke kan röre seg. Kyr med abnormt store jur, og kyllinger som aldri får se dagslys. Slik er virkeligheten for millioner av dyr i vårt kjære og humane Norge.²³

Hon kontrasterar denna bild med att beskriva ”verkligheten” för djuren i det gamla Norge:

Det som preget husdyrholdet på den tiden da man hade to kyr, en gris og høner, nemlig omtanke, tid og kjærlighet till dyra, er blitt erstattet med effektivitetskrav, maskiner, kynisme og grådighet.²⁴

Det är intressant hur också Klungsoyr känner sig tvingad att ta upp svältfödningen men trots att hon är bekant med den dominerar bilden av den goda djurhushållningen så starkt att svältfödningen bara nämns i förbifarten innan ämnet lämnas. Boken avslutas med att ekologiskt/biodynamiskt jordbruk visas upp som ett alternativ till det industrialiserade jordbruket och där likhetstecken sätts mellan det gamla sättet att odla och det nya biodynamiska som ska växa fram.

Genom att förmedla sin bild av den gamla djurhållningen vill de tekkritiska författarna i den nationalromantiska traditionen visa upp ett alternativ till dagens djurproduktion och få den att framstå som okänslig, grym och fokuserad på vinstintressen. Det som dessa författare lyfter fram ur det förgångna är den förmodade närheten mellan

djur och människa. Djuren uppges ha haft namn, blivit betraktade som individer och omskötta dagligen av människors händer. Då och då dyker spöken från det förflutna upp; svältfödning, dålig kost, trånga och mörka ladugårdar. Syftet med att, om än mycket kort, behandla dessa frågor i sina texter är med all sannolikhet att ”mota Olle i grind”. Genom att visa att de är medvetna om de problem som fanns blir de inte lika sårbara för den allra enklaste formen av kritik som skulle kunna riktas mot dem.

De teknikkritiska texterna står i opposition till en etablerad ordning mot vilken de är starkt polemiska. Då de fokuserar på närhet mellan djur och människa, på att djur ska vara glada, få omvårdnad och trivas i sina liv hamnar de på kollisionkurs med den etablerade ordningen. Angående frågor kring djurproduktionen så har tolkningsföreträdet legat hos de areella näringarnas vetenskapsmän såsom veterinärer, husdjursagronomer och fysiologer. Bland dem finns en skepsis mot att betona de parametrar som teknikkritikerna fokuserar på. Veterinärerna och deras kollegor har istället betonat rena hälsoaspekter och såsom i all naturvetenskap har mätbarhet varit ledord.²⁵ Eftersom parametrarna ömhet, närhet eller grad av inre tillfredsställelse hos djur inte går att mäta eller bestämma i siffror har de areella näringarnas vetenskapsmän inte kunnat eller haft intresse av att tillskriva dem någon vikt. Istället har fokus legat på exempelvis näringshalter i foder, parasitnivåer och ofta avkastning. Om djuren har hög avkastning har detta tolkats som att de också mått bra.

När Sveriges Allmänna Djurskyddsförbund (SADF) under tiden för det förra sekelskiftet ville skildra den värsta formen av djurplågeri visades landsbygdens gårdsslakt upp. Dåtidens bildtexter talade om hur orkeslösa halvblinda gummor med slöa knivar pinade livet ur djuren. För SADF representerade den, som man uppfattade det, föregående bondekulturen ett hot mot djurens välfärd. Man satte istället sin tillit till den högrationella vetenskapliga tekniken som i en kommande framtid skulle garantera djuren goda djurliv. När vi idag befinner oss i SADF:s framtid så har förbundet, som nu bytt namn till Förbundet Djurens Rätt, istället börja sätta sitt hopp till småskalighet och närhet mellan djur och människa och håller upp just storskalighet och rationalitet som de största hoten mot djuren. Idag lyfts därför det gamla bruket att slakta hemma på gården upp som en förebild. Till denna bild var följande bildtext införd i tidskriften Djurens Rätt 2001:3 ”Grislakten hemma på gården ledde förmodligen till mindre djurplågeri än dagens frakter och storskaliga slakt.”²⁷

● *Grislakten hemma på gården ledde förmodligen till mindre djurplågeri än dagens frakter och storskaliga slakt.*

Husdjursagronomen Vonne Lund skriver i sin avhandling från 2002 om djurvälstånd i ekologisk odling, om hur det inom den ekologiska rörelsen finns två skolor som har olika uppfattning om hur goda djurlivska utformas. Den ena skolan betonar kvalitativa värden som närhet och ömhet och menar att djur mår bra då de hanteras med respekt och kärlek. Den andra vill stå på en solid naturvetenskaplig grund och betonar kvantitativa, mätbara, aspekter såsom foderkvalitet och produktionsvolym.²⁶ Vonne Lund menar att det är svårt för de två skolorna att få igång en givande debatt som skulle kunna förena de två synsätten. Hon förklarar detta med att likna de två skolorna vid skilda vetenskapliga paradigmer. Jag tycker att detta är en bild som även passar in på de två skolor jag presenterat ovan. Även de kan sägas tillhöra skilda paradigmer med normer och mätverktyg som är så skilda att de omöjligen kan förstå varandras argument eller åsikter.

Det finns således två populära föreställningar kring hur man såg på djur "förr". När föreställningar om äldre förhållanden används i den nutida debatten blir det intressant och givande för den historiska forskningen att undersöka och problematisera dessa.²⁸ Så kommer att ske i följande avhandling.

- ¹ Björnhag och Myrdal 1994, s. 84. Siffran är framräknad efter kungsgårdsräkenskaper inskickade till kronan. Ett kg mjölk är ungefär detsamma som en liter mjölk. Historiken Lennart Andersson Palm anger en något högre siffra för avkastningen under tidsperioden (Palm 1998).
- ² Berg 1986. Historikern Jonas Berg har gått igenom en bondedagbok från södra Dalarna där korna i medeltal gav 1 000 kg mjölk per år på 1850-talet och 1 500 kg på 1870-talet.
- ³ SCB 1959, Tab. E 46. Det första året som SCB samlade in avkastningsuppgifter även från besättningar som inte var anslutna till några kontrollföreningar var 1927.
- ⁴ www.statistik.svenskmjolk.se
- ⁵ Muntlig uppgift från den amerikanske husdjursagronomen professor Ray Stricklin.
- ⁶ Oförädlad indisk Zebuboskap producerade på 1950-talet cirka 300 kg mjölk per år (Björnhag och Myrdal 1994, s. 84). Jag är medveten om att både de svenska 1500-talskorna och de indiska 1950-talsdjuren var hårt domesticerade och att raserna levte med människor i tusentals år. Det är därför vanskligt att skriva om ”naturlig” avkastningsnivå, i brist på någon bättre term har jag valt naturlig men satt den inom citattecken.
- ⁷ Ekesbo 2002, s. 51–52
- ⁸ Dirke 2000, s. 189
- ⁹ Ekesbo 2002
- ¹⁰ Forsslund 1914
- ¹¹ Nordiska samfundets årsskrift, 1902, oktober, s. 10
- ¹² Dirke 2000, s. 114
- ¹³ En av de tidigaste svenska kritikerna mot rationaliseringen av boskapskötseln var författaren Barbro Soller som gav en starkt kritisk bild av den svenska animalieproduktionen i boken *Djurfabriken* från 1971.
- ¹⁴ Singer 1990, s. 96
- ¹⁵ Singer 1990, s. 102
- ¹⁶ Gålmark 1998, s. 71
- ¹⁷ Paulsen och Andersson 1993, s. 10–12
- ¹⁸ Paulsen 1993
- ¹⁹ Lindgren 1990, s. 7
- ²⁰ Lindgren 1990, s. 46
- ²¹ Lindgren 1990, s. 49.
- ²² Klungsoyr 1991
- ²³ Klungsoyr 1991, s. 15
- ²⁴ Klungsoyr 1991, s. 29
- ²⁵ Ekesbo 2002, s. 51
- ²⁶ Lund 2002, s. 7
- ²⁷ Djurens Rätt Nr 3 2001 s. 11
- ²⁸ Jarrick 2000, s. 49

DEL I. INLEDNING

Kapitel 1. Forskning kring djursyn

Tanken att människor i bondesamhällen hade en rå och okänslig inställning till djur har fått stöd av flera humanistiska och samhällsvetenskapliga forskare, särskilt i den anglosaxiska världen. Min avhandling kommer till stor del att vara en motbild till deras idéer om hur bondesamhällen, generellt sett, hyste en instrumentell djursyn. Jag vill inleda avhandlingen med att presentera deras idéer i en forskningsgenomgång.

Det har sedan antiken förts en teologisk och etisk-filosofisk diskussion om människans förhållande till naturen och till djur. Bland många nutida forskare som ägnat sig åt att kartlägga detta tema kan John Passmore, Keith Thomas, Donald Worster, Sverker Sörlin och Keith Tester nämnas.¹ De har alla i sina verk sammanfattat och givit en bild av den diskussion som förts av teologer, etiker och framför allt filosofer i ämnet.

När dessa författare spårar den moderna västerländska synen på natur och djur är det i 1800-talets borgerliga kretsar som man först och främst vill förankra den nutida djur- och natursynen. Etnologerna Frykman och Lövgren har också behandlat ämnet.² De, liksom övriga författare i genren, menar att det som är utmärkande för borgerlighetens djur- och natursyn och som skiljer ut den ifrån bondens är uppdelningen av naturen i en produktionsdel och en rekreationsdel. Där bönder tidigare sett naturen som en helhet, främst som en arbetsplats som bringade försörjning, menar man att med urbaniseringen följde en distansering till naturen som gjorde det möjligt för borgerligheten att betrakta naturen på ett nytt sätt. Även om naturen i allra högsta grad försörjde industrierna med råvaror som malm och trä så fanns det under 1800-talets lopp ett växande intresse också för den improduktiva naturen. Det var kring denna som en romantiserande tradition uppstod och ur vilken vurmen för friluftsliv och det asketiska livet i vildmarken är sprunget. Författarna menar att det, i sin tur, är ur denna tradition som intresset för ekologi och miljöarbete hämtat mycket av sin inspiration. Dessa resonemang har säkerligen spelat en stor roll också för föreställningar om synen på djur i bondesamhället i relation till borgerlighetens urbana samhälle.

Skildringar av förfluten djursyn

Idéhistorikern John Passmore publicerade 1975 artikeln *The treatments of animals*. Här ger Passmore en västerländsk idéhistorisk översikt av människans relationer till djur såsom den framställts i texter från antiken, över medeltida teologi till den vetenskapliga revolutionen och det tidiga 1800-talet. Han konstaterar där att den allmänna opinionen idag anser att det är omoraliskt att plåga djur och vill med sin artikel visa på vilken lång och svår väg den tanken har fått resa genom världshistorien. Många filosofer, teologer, etiker och idéhistoriker har därefter skrivit om den moderna synen på djur och dess rötter och menar i överensstämmelse med Passmore att den äldre djursynen dominerats av instrumentalitet och okänslighet för djurs lidande.³

Den som utförligast ägnat sig åt att spåra och skildra synen på djur i förfluten tid är den engelske historikern Keith Thomas. Hans bok *Man and the Natural World* från 1983 kan utan tvekan ses som standardverket om synen på djur även om den också behandlar relationen till naturen i stort.⁴

Thomas gör en pionjärsats i det att han beskriver, tolkar och sätter in en mängd tidsbundna åsikter om och förhållningssätt till djur i sina sammanhang och försöker skapa synteser och utvecklingslinjer i hur synen på djur utvecklats i England från 1500-talet fram till idag. Istället för att skriva rent kronologiskt delar han in den tänkta utvecklingen från känslolöshet mot djur till medlidande med djur i olika stadier och tänker sig dessa som trappsteg som leder upp till våra dagars empatiska djursyn. Det finns, enligt Thomas, en kronologi i stadierna i det att de följer på varandra, men enskilda människor kan vid olika tidpunkter i historien finnas i olika tänkta stadier. Den stadslevande borgerligheten hade under sekelskiftet mellan 1700- och 1800-talet, menar författaren, redan hunnit etablera en medlidsamhet gentemot djuren, medan bondebefolkningen under samma tid fortfarande fanns kvar i känslolöshetens tidsålder.

Enligt Thomas är det den stadslevande borgerligheten som är innovatörer av djurskyddstanken. Han menar att det var först med denna grupps nya sällskapsdjur och dess distans till de arbetande djuren på landsbygden som man intresserade sig för djurs känslor och tyckte sig ha råd att visa empati med djur:

Den nya känslsamheten kom först till uttryck antingen hos välbeställda stadsmänniskor, som inte hade någonting med jordbrukets processer att göra och som visade en tendens att betrakta djuren mer som sällskapsvarelser än som arbetande enheter, eller hos välutbildade landsortspräster, vars känslor skilde sig från känslorna hos de vanliga människor de hade omkring sig.⁵

Genom hela artonhundratalet förblev det axiomatiskt att det var ”hos samhällets lägre klasser som grymheten var vanligast förekommande”. Skurkarna var ”de förhårdade och sedeslösa” kuskarna, ”de gemena och okänsliga busarna på Smithfieldmarknaden” och de avskyvärda pråmskepparna (Citattecknen finns i Thomas text. Han sätter ut dem för att visa att han använder sig av dåtidens borgerliga begreppsapparat).⁶

Den engelske sociologen Keith Tester har som syfte att skriva om dagens djursyn, men för att vår tids samhällsdebatt om djur ska bli förståelig, menar Tester att vi måste känna till dess historia. Tester spårar därför noggrant och uttömmande den äldre synen på djur bland annat i syfte att ge exempel på andra möjliga tankefigurer för att på så vis göra oss medvetna om vårt eget samhälles konstruerade syn på djuriskt och mänskligt. Tester instämmer i Thomas idéer om den borgerliga eliten som danare av en ny syn på djur:

In England, it was the intellectuals and the urban middle class who first suggested that animals were morally relevant.⁷

Den äldre djursynen har enligt Tester burits upp av bönder, underklasserna och den gamla adeln och kännetecknades av att djur sågs som bärare av ett instrumentellt värde. Det vill säga ett värde som bestämdes enbart av den avkastning djuret kunde lämna till människan. Den yngre, nya, inställningen till djur var mer inkännande och sentimental och betonade för första gången djurs egenvärde. Tester menar att den föddes hos borgerskapet i England under 1700-talets slut. Tester förklarar den förändrade inställningen till djur med att de nya vetenskaperna geologi, astronomi och fysiologi trängde ut antropocentrismen och gjorde djuren mer lika människorna. Det mest intressanta hos Tester är hans starka betoning av att djurrättigheter är en social konstruktion som mer har kommit till för att definiera vad som är mänskligt och på så vis återigen urskilja det mänskliga från det djuriska.

Även historikern Hilda Kean skriver om hur borgerskapet var de första att bära upp djurskyddsideal. Hon lanserar dessutom idén om att synen på djur kunde användas för att markera gränser mellan samhällsklasserna. Genom att behandla djur väl och ha rätt attityd till djur var det möjligt att signalera klasstillhörighet.⁸ Om detta antagande är riktigt är det möjligt att resonera om hur det kunde finnas en form av vinst för det bildade borgerskapet i att framställa de lägre klassernas djursyn som rå och primitiv, i kontrast till deras egen kultiverade syn på djur.

Den australiensiske historikern Adrian Franklin anammar också tanken på att avståndet till landsbygdens djur var en förutsättning för djurskyddsidén. Han menar att avståndet sentimentaliserade och gjorde människor känsliga för djurs lidande. Han driver också en tes om

att det var nödvändigt för landsbygdens människor att bevaka gränsen mellan människa och djur när de levde tätt inpå varandra. Även Keith Tester har varit inne på samma tanke och han tycker sig se att bönder behandlade djur medvetet grymt och brutalt för att understryka människans dominans och markera gränsen mellan människa och djur;

...aggressive behaviour towards animals was an active way for humans to define themselves as the centre of the universe and the zenith of God's work.⁹

Med avståndet faller, enligt Franklin, nödvändigheten av att upprätthålla skillnaderna. Det leder till att det är i städerna som man är först med att ta avstånd från grym behandling av djur under första hälften av 1800-talet.¹⁰

Att den nya djursynen är en innovation som uppstår hos en stadslevande borgerlighet och som lanseras mot de lägre klasserna och bondebefolkningen är alltså många historiker som behandlar djursynshistoria överens om. Är det så enkelt? För att skriva om borgerlighetens och bönders inställning till djur krävs självklart ett källmaterial. De anglosaxiska historikerna stöder sig bland annat på tryckt litteratur, tidningsartiklar, föreningsprotokoll, dagböcker, brev, lagförslag och riksdagsmotioner. Eftersom det bara var de övre klasserna som under den aktuella tiden efterlämnade dessa typer av källmaterial kommer framställningarna att baseras på elitens eget material. Detta för med sig flera problem.

Den befolkningsgrupp i England som skrev mest om djur under det sena 1700- och det tidiga 1800-talet var den stadslevande borgerligheten. Det var också den som 1824 startade Society for Prevention of Cruelty to Animals (SPCA). Det måste finnas en misstanke från historikernas sida om att djurskyddsföreningens medlemmar och den samhällsklass som bar upp den skrivit i egen sak, bland annat då syftet varit att erhålla ekonomiskt och politiskt stöd till föreningen. Att det finns en tendens i deras efterlämnade källor är i det närmaste en självklarhet.¹¹ Hur ser denna tendens ut?

Den stadslevande borgerligheten i England var under 1800-talet en klass på frammarsch som tillsammans med den än mer dominerande högadeln hade ett samhälleligt tolkningsföreträdare i många frågor. Ett välkänt och effektivt retoriskt tillvägagångssätt är att kontrastera "korrekta" åsikter mot "felaktiga". Särskilt effektivt blir det om det kan framställas som att de felaktiga åsikterna hör hemma hos andra mindre inflytelserika grupper. När Keith Thomas beskriver hur SPCA under det tidiga 1800-talet mycket tydligt lade skuldbördan för att djur för illa på de lägre samhällsklasserna och menade att det var där som

Tendens i den anglosaxiska djursynslitteraturens källmaterial

djur plågades så ställer sig Thomas inte frågande till dessa uppgifter. Han frågar sig inte heller vilka syften SPCA kan ha haft med att marknadsföra dessa idéer. Han accepterar tankegången fullt ut men vill däremot få läsarna att mildra sina domar över de förmodat djurplågade underklasserna och skriver:

Vänlighet mot djur var en lyx som alla inte hade lärt sig att ha råd med. Precis som arbetarklassen under det tidiga artonhundratalet, som var beroende av barnens arbete, tvekade att acceptera den nu så moderna medelklassuppfattningen att uppväxande barn skulle skyddas genom att isoleras från världen, fortsatte de flesta arbetarna att betrakta djuren i en funktionell belysning, utan känslösblandning.¹²

Också i Sverige var detta mycket tydligt. 1875 bildades Sveriges Allmänna Djurskyddsförening (SADF) som verkade för en förbättring av djurens villkor.¹³ Föreningen lade en stor skuld för djurens lidande på landsbygdens bönder, som beskrevs som delaktiga i en bakåtsträvande, förlegad, primitiv och djurplågande kultur.¹⁴ Denna bild kontrasterades mot deras egna tankar där rationalitet, teknik, modernitet och djurskydd dominerade.

Metoden att kontrastera för att befrämja sitt eget budskap användes tidigt också i den engelska djurskyddsrelsen. Den amerikanska historikern Harriet Ritvo har en teori om hur tanken på de djurplågande katolikerna i Sydeuropa i motsats till de djurvänliga anglosaxerna har uppstått. Enligt Ritvo lanserade engelska djurskyddsintressen en helt och hållet retorisk debatt där djurvänlighet framställdes som en nationalkaraktär i England. Motsatsen återfanns i det katolska Sydeuropa där djurplågeri istället skulle vara vanligt förekommande. Debatten hade ett tydligt syfte i det att djurskyddet hoppades intressera medier och parlamentet för frågan och få upp den på diskussionsagendan. Engelsen lanserades således, som en del av nationalkaraktären, som snäll mot djur medan andra kunde utdefinieras som icke-engelska genom sitt brutala sätt mot djur.

Ritvo menar också att reseskildringarna kan spela en roll i sammanhanget. Under mitten av 1800-talet hade reseskildringen som genre blivit stor i England och många stiftade bekantskap med kontinenten via hemvända resenärer som skrev och publicerade böcker om sina upplevelser i främmande länder. Ritvo nämner ett flertal litterära skildringar av hur engelska medelklassdamer blir vittnen till hur åsnor piskats på landsvägarna i Portugal och hur hundar utsattes för lidande i Italien. Detta kan ha bidragit till bilden av djurplågeri på kontinenten. Men även till England reste människor och vissa av dem skrev om hemska tjuvhetsningar, hundhetsningar och tuppfäktingar som pågick där. Enligt Ritvo ligger förklaringen till att just resenärer upprörs i att de konfronteras med något obekant och ovant, som de inte är vana att

hantera och därför skräms av.¹⁵ Strategin blev framgångsrik. På många platser i Europa betraktades England som en föregångsnation vad det gällde djurskydd och engelsmannen som en djurvän.

Jag menar således att det finns en tydlig tendens i det källmaterial som den anglosaxiska djursynslitteraturen bygger på. Bland andra har SPCA, genom att kontrastera sin egen uppfattning mot andras, inhemska bönder eller Sydeuropeiska katoliker, fått den stadslevande borgerligheten i Nordeuropa att framstå som de första att hysa empati för djur. Flera moderna historiker har i sina verk återgivit tendensiösa uttalanden om de lägre klasserna, fällda på 1800-talet av en av samhällets då ledande klasser.

Nordisk forskning

I Norden finns ingen litteratur som direkt behandlar hur de lägre klasserna i förfluten tid sett på djur. Däremot har många äldre forskare skrivit om djur i de nordiska bondesamhällena och ur detta digra material kan brottstycken användas som utgångspunkt för tolkningar kring djursyn. Ett exempel på det kan tas ur Nils Lids *Norske Slakteskikker* (1924) kring hur man inte skulle ömka djuren vid slakten eftersom det då blir mera långlivat:

Og frå Troms er det upskrive: 'Ein skal ikkje synast synd i dyret når det skal slaktast, for då vert det saigliva. Den som fiskar må ikkje synast synd i fisken han dreg upp; for då får han ikkje meir.'¹⁶

Citatet ovan är ett exempel på hur denna litteratur kan användas för att förstå ett samhälles djursyn även om texten från början inte är skriven i detta syfte. Det norska talesättet är uppkommet i ett samhälle med en tydligt formulerad djursyn vars kultur, genom att tradera talesättet, sanktionerar och förmedlar sin bild av en korrekt djursyn. Syftet är att tona ned människors empati för att istället fokusera på de nyttigheter som djuren kan ge människan. Då vi läser citatet i syfte att spåra den djursyn som rått på platsen ser vi att det har funnits problem med att avliva djur i Troms. Uppmaningen att inte tycka synd om djuren man slaktar riktar sig till dem som just tyckt synd om sina djur och visar på så sätt att människor haft problem med djuravlivning. Att det också varit problematiskt för människor i det norska bondesamhället att avliva fångade fiskar är något mer förvånande. Men det är tydligt att så varit fallet, annars skulle det uppfostrande talesättet inte ha kommit till eller traderats.

Övriga nordiska empiriska undersökningar presenteras i anslutning till min egen empiri i Del II Kapitel 6 och Del III Kapitel 10.

Kapitel 2. Syfte, frågeställningar, hypoteser

Syfte

Avhandlingens syfte är att problematisera ”vanligt folks” inställning till lantbrukets djur mellan 1860 och 1925. Det har varit svårt att finna en bra term för att definiera människor i gemen. De flesta ord och begrepp som används för att beteckna de människor som inte räknas till borgerlighet eller elit är belastade av en mängd konnotationer vilket gör dem svåra att hantera. Jag har valt att använda ett flertal metaforer för att beteckna folkflertalet. De beskriver alla ungefär samma sak. Jag skriver om *de lägre klasserna* (även om det inte finns några lägre klasser i egentlig mening), *folk i allmänhet*, *vanliga människor* (väl medveten om att det inte finns några vanliga människor...), *folk på landsbygden*, *landsbygdens människor* med mera.¹⁷ Jag anser att samtliga dessa termer ger läsaren en förståelse för att det är samhällets lägre klasser som i huvudsak kommer att beröras. Vilka som inkluderas i termen definieras exkluderande, det vill säga, de som inte tillhör borgerligheten eller eliten faller in under kategorin. Jag är således inte specialintresserad av de jordlösa eller tjänstefolk utan kommer att uppehålla mig också kring besuttna och i vissa fall välsituerade bönder men också folk från småsamhällen och framväxande städer.

Mitt intresse för denna svårfångade grupp är motiverat av att studier över hur folk i allmänhet har betraktat djur saknas i den svenska och internationella litteraturen. De har tidigare speglats i eliternas efterlämnade källor och den bild som där lämnats har varit både vanföreställande och oskarp. Ytterligare ett motiv för att fokusera på denna breda grupp är att jag kommer åt att teckna hur djursynen såg ut hos dem som faktiskt skötte om lantbrukets djur under de aktuella tidsperioderna. Detta kan i mitt fall också användas för att definiera allmänheten, de kan i huvudsak ses som de som i vardagslag praktiskt skötte om och arbetade tillsammans med djur. Att undersöka inställningen till lantbrukets djur hos dem som praktiskt skötte och hade hand om djuren innebär att studien därmed tangerar hur djur behandlades i det svenska bondesamhället 1860–1925, även om detta inte är huvudsyftet med avhandlingen.¹⁸ Hur detta kommer till uttryck diskuteras löpande i texten, jag behandlar vid ett flertal tillfällen frågan om huruvida diskurs speglar praxis och tvärtom.¹⁹

Det finns en fälla inbyggd i att använda vida och öppna termer som ”vanligt folk” med mera, och den består i att den som använder termerna lätt klumpar samman de lägre klasserna till en homogen skara. Jag har gått i den fällan då jag beskrivit hur synen på djur såg ut 1860–1925

i den mening att min avhandling osynliggör sociala dimensioner i det folkliga och allmänna. Jag är självklart medveten om de mycket stora sociala skillnader som rådde på landsbygden i mina undersökningsområden under tiden 1860–1925. Men, som jag kommer att presentera utförligare längre fram i texten, har jag inte kunnat se att dessa sociala skillnader avspeglats i förhållningssättet till lantbrukets djur. Djursynen hos tjänstehjon, backstugusittare, torpare, bondfolk eller vanliga stadsbor avviker, som jag ser det, inte markant sinsemellan. Det finns dessutom en fördel i att klumpa samman dessa skilda sociala grupper till en folklig eller allmän helhet eftersom detsamma skett i den anglosaxiska djursynslitteraturen mot vilken jag ställer upp en motbild. Genom att grovt och förenklat se de lägre klasserna som en helhet kan jag göra en jämförelse av det ”folkliga” mot det ”elitistiska”.

Övergripande frågeställningar

Begreppen instrumentellt respektive intrinsikalt är grundläggande i studien, de används i den nutida djurskyddsfilosofiska debatten av framför allt filosofen Tom Regan. Han är rättighetsfilosof och i motsats till utilitaristen Peter Singer, som redan tidigare skymtat i denna framställning, betonar han varje djurindivids oinskränkbara rätt till liv. För en utilitarist som Singer är det möjligt att väga och mäta nyttan av handlingar. En handling är god då den medför största möjliga lycka åt största möjliga antalet individer (lyckomaximeringsteorin). Den engelske filosofen Jeremy Bentham formulerade utilitarismens principer och menade att människan skulle ta hänsyn också till djurens intressen då värdet av en handling bestämdes. Bentham ställer en retorisk fråga i sin bok *An introduction to the principles of morals and legislation* från 1789. Han frågar läsaren om djur kan lida (– Can they suffer?). Om det ges ett jakande svar på frågan är Bentham inte främmande för att det kan komma en tid då också djuren bör ges rättigheter.²⁰

Tom Regan strävar efter samma mål som Peter Singer – veganism och lika värde mellan ”männsliga och icke-männsliga djurarter”. Men Regan motsäger sig starkt Singers utilitaristiska principer och betonar som sagt istället rättighetsprincipen. En rättighetsfilosof som Tom Regan kan inte acceptera tanken på att enskilda individer kränks för att det stora flertalet ska uppnå lycka (såsom är möjligt i en utilitaristisk världssyn). Alternativet är att betona allas okränkbara rättigheter där rätten till liv är den starkaste och som även gäller vissa djur. För att avgöra vilka djurarter som kan ta del av rättigheterna använder Regan begreppet *intrinsic value*, eller inneboende värde. Alla som har intrinsikalt, inneboende, värde har det, enligt Regan, i lika hög grad. Men alla besitter inte de egenskaper som gör att de kan anses ha inneboende värde. Cancerceller är vid liv men de kan inte tillskrivas rättigheter. För att lösa frågan för Regan fram termen *subject of life* eller livssubjekt. Ett

Instrumentellt eller intrinsikalt värde?

livssubjekt har trosföreställningar, viljeattityder, perception, minne och en känsla för framtiden och de kan handla avsiktligt för att uppnå syftet. De som uppfyller kriteriet för livssubjekt har ett intrinsikalt värde, ett inneboende värde. Och individer med inneboende värde har rätt att behandlas med respekt och inte enbart som varelser med instrumentellt värde.²¹

Även om djurskyddsfilosofen Tom Regan inte för några historiska resonemang är det ändå intressant att ta med sig hans definitioner till landsbygden före industrialismen för att se hur människor då såg på egna och andras djur. Tillskrevs djur enbart ett instrumentellt värde i det sena bondesamhället, eller kunde man se djur som bärare av det som Regan kallar ett intrinsikalt värde?

Frågeställningen är grundläggande för att kunna ge ett svar på frågan om djursyn i gränslandet mellan bondesamhälle och industrisamhälle. För djurens del och den faktiska omvårdnad som de fick del av är inte frågan lika relevant. Djuren kan må mer eller mindre väl hos någon som vårdar sig om dem på grund av deras egenvärde på samma sätt som hos någon som ser deras värde strikt efter den avkastning de kan ge. Men för att ge ett svar på frågan om människors inställning till djur är den nödvändig. En människa som har en mycket öm djursyn och som vill sina djur väl kan likväl ha djur som mår dåligt. En aspekt på detta kan finnas i folktron kring djur, där magi spelade en stor roll kring föreställningar om såväl sjukdomars uppkomst som deras botande. Människor har lagt ner en enorm möda och mycken tid på att vårda och bota sina djur med hjälp av trollformler, magiska föremål och offerakter.²² Djuren kan ha mått lika dåligt och i vissa fall betydligt sämre på grund av den magiska omvårdnad de fått men är vi intresserade av att studera djursyn skulle även de folkliga föreställningarna kring botande kunna ses som tecken på att djur tillskrevs ett egenvärde.²³ För att kunna svara på frågan om instrumentellt kontra intrinsikalt värde måste således föreställningen om vad som var bra för djuren räknas på samma sätt som de åtgärder som gav djuren faktiska goda levnadsförhållanden. En fråga som tydliggör intrinsikalt kontra instrumentellt värde är vinterfödningen av djur i det sena bondesamhället, vilken ges en stor plats i avhandlingen.

Borgerlighet och landsbygds- befolkning

En annan fråga som intresserar mig är huruvida den framväxande stadslevande borgerligheten ”uppfann” empati med djur och tanken på djurs intrinsikala värde eller om detta fanns hos vanligt folk på landsbygden också innan de borgerliga djurskyddsföreningarna påbörjade sina informations- och uppfostringskampanjer gentemot bondebefolkningen. Som vi sett domineras historieskrivningen av uppfattningen att det var på avstånd från landsbygden som en stadslevande elit formulerade en djursyn där egenvärde för första gången tillskrevs djur. Har

landsbygdens människor tagit till sig borgerlighetens milda djursyn eller har en intrinsikal djursyn funnits hos bondebefolkningen också innan djurskyddsföreningarnas propaganda?

Min undersökningsperiod spänner över 60 år i gränslandet mellan bonde- och industrisamhälle. Under denna tid ägde stora förändringar rum såväl på landsbygden som i städerna och det är av stort intresse att försöka avgöra om och i så fall hur djursynen förändrades. Finns det skillnader i djursynen mellan 1860- och 1920-talen?

Tidens betydelse
1860–1925

En övergripande metodologisk frågeställning rör vilka skillnader som finns mellan samtidsmaterial och retrospektiva källmaterial. Mina viktigaste källgrupper är domstolsprotokoll från 1860 till 1925 samt frågelistsvar formulerade främst på 1940-talet som berör just den tid som domstolsprotokollen härstammar ifrån. Skapar de skilda källmaterialen bilder av det sena bondesamhällets djursyn som smälter samman eller får undersökningar baserade på de skilda materialen olika resultat?

Olika bilder i
domstolsmaterial
och frågelistor

Övergripande hypotes

Avhandlingens övergripande hypotes säger att människor alltid har levt med å ena sidan empati med djuren och å andra sidan produktionens krav. Dessa två grundläggande åskådningar gentemot djur tenderar att hamna i konflikt inom såväl enskilda människor som samhällen som hanterar djur. Utfallet av konflikten kan ses som den individuella eller samhälleliga inställningen till djur. Konflikten mellan empati och produktion är inte absolut, det vill säga en djurägare som behandlar sina djur väl kommer inte per automatik att drabbas av en sjunkande avkastning. Däremot menar jag att en absolut fokusering på empati kommer att ske på bekostnad av produktionen och en allt för stark betoning på produktion kommer att gå ut över djurets välfärd. Om man ställer empatin med djur helt åt sidan kunde man både i bondesamhället och idag få en högre produktion.²⁴

Min hypotes är att konflikten mellan empati och produktion alltid varit närvarande och att människor i alla tider har förhållit sig till de bägge polerna och syftat till en djurhållning som varit rimlig ur båda synpunkter. Vad som säkerligen varierat över tid är dock människors uppfattning om vad som är god djurhållning. För att komma åt bondefamiljens djursyn kan det därför i många fall vara lika intressant att studera deras uppfattning av vad djuret mädde bra av.

Motsättning mellan empati och produktion kan man spåra från jägarsamhället och fram till i dag. Med en stigande levnadsstandard har vi på en samhällelig nivå fått råd med att hålla oss med ett mer omfat-

tande djurskydd men den enskilde bonden/ producenten kan idag vara lika pressad av produktionens krav som hans historiska kolleger var (ett intressant fenomen är att vårt välstånd bland annat är skapat genom en ”rationell” eller industriliknande djurhållning, som vi tack vare vårt välstånd tycker oss kunna ha råd att ifrågasätta).

Jag håller det för sannolikt att konflikten på individuell producentnivå idag är lika stark mellan empati- och produktionskrav som under tidigare epoker. Dagens enskilde bonde upplever med stor sannolikhet samma konflikt mellan kraven på gårdens lönsamhet och djurens välmående som allmogekollegan gjorde. På samhällsnivån kan däremot förändringar ha skett. Under 1800-talets mitt fanns ett reellt svälthot mot större delen av befolkningen vilket kan ha gjort att producenter och konsumenter stod på samma nivå i empati- och produktionskonflikten. Med dagens växande köttberg ställer inte allmänheten samma krav och accepterar heller inte lidande för att hålla produktionen uppe, eller för att öka den. På samhällsnivån tycks vi ha råd att hålla oss med en mildare djursyn, men på grund av prispress och konkurrens är det inte säkert att den enskilde bonden kan kosta på sig att göra samma avväganden. Tidigare kan konflikten mellan produktion och empati ha sett likartad ut på både individ- och samhällelig nivå. Idag finns istället en stor diskrepans mellan det omgivande samhällets och bondens ställningstagande i samma konflikt, vilket kan vara en av orsakerna till den växande klyftan mellan producenter och konsumenter.

Rivaliserande hypoteser

En forskarens förförståelse påverkar tolkningen av det empiriska materialet. Min egen inställning till den övergripande frågeställningen om en instrumentell eller intrinsikal djursyn har under avhandlingsarbetet förändrats. Till en början delade jag de anglosaxiska författarnas uppfattning att folk i allmänhet under undersökningsperioden hade en instrumentell djursyn. Under avhandlingsarbetets gång har min inställning blivit den ombytta. Det var framför allt under arbetet med domstolsprotokollen som min uppfattning började ändras. I mötet med berättarröster, som i domstolsprotokoll efter domstolsprotokoll återgav hur djur som de inte hade någon ekonomisk eller annan praktisk vinning av, behandlades med ömhet och respekt, bröts min ursprungliga förförståelse ned och ersattes av sin motsats. Jag har numera således uppfattningen att de människor som jag mött i domstolsprotokoll och frågelistsvar hyste en intrinsikal djursyn och att de kände starkt för andras och egna djur för djurets egen skull. Det går dock inte att blunda för belägg som visar på motsatsen – att djur kunde fara mycket illa – exempelvis att de kunde svälta under missväxtsår eller att de piskades och slogs för att leverera arbetskraft.

För att begränsa verkan av min nuvarande förförståelse, att folk i allmänhet som berörs av undersökningen hyste en intrinsikal djursyn,

vill jag sätta upp ett antal rivaliserande hypoteser utifrån de anglosaxiska forskarnas tankekomplex kring föreställningen om landsbygdens eftersläpande djursyn. Följande föreställningar anser jag är möjliga att reducera fram ur deras texter:

- A. landsbygdens människor, de lägre klasserna, hade en strikt instrumentell djursyn som uteslöt att djur hade ett egenvärde
- B. de var okänsliga för våld riktat mot djur och djurs lidande
- C. de utvecklade en mildare djursyn på grund av borgerlighetens (bland annat djurskyddsföreningarnas) uppfostran

Domstolsmaterial från 1860 och framåt samt frågelistsvar bildar tillsammans ett empiriskt material väl lämpat att pröva föreställningarna emot.

Motbild

De anglosaxiska författarna är på ett något förvånande sätt tvärsäkra i sina påståenden om en eftersläpande djursyn hos bondebefolkningen. Min undersökning är på många sätt ett svar på deras texter och jag ser avhandlingen som en form av motbild till deras teser. Jag menar att jag lyfter fram en helt annan bild av de lägre klassernas syn på djur. Jag är dock inte säker på att detta är den "enda och rätta" bilden utan ser den snarare som ett alternativ till den etablerade föreställningen om hur de lägre klasserna anammade borgerlighetens värderingar också då det gällde djursyn. Min avhandling ska således ses som en motbild.

Kapitel 3. Studien och dess perspektiv

Tidsperiod och undersökningsområden

Det område och den tidsperiod i vilken jag vill påbörja min undersökning av synen på djur är ”*landsbygden före industrialismen*”.²⁵ Jag valt att låna denna ordföljd från Göran Rosander. Han använder den i inledningen av sin artikel *Arbete* i antologin *Arbete och Redskap*, ett klassiskt etnologiskt verk med Nils-Arvid Bringéus som redaktör. När Göran Rosander skriver om ”kulturen på landsbygden före industrialismen” är det förhållanden före 1870-talet som står i fokus. Han markerar dock att industrilika produktionsförhållanden förekommit innan 1870 och att hantverksmässig produktion förekommit långt efteråt.

Om jag kan få en inblick i hur synen på djur såg ut på landsbygden före 1870 menar jag att jag når fram till en djursyn som den såg ut före industrialismen. Detta är av stor vikt för undersökningen eftersom det är en förutsättning för att jag med mitt källmaterial som grund ska kunna skapa en motbild och problematisera de etablerade föreställningarna kring landsbygdsbefolkningars djursyn som byggts upp av bland annat de ovan refererade anglosaxiska forskarna. I påståendet att delar av mitt källmaterial speglar djursynen före industrialismen ligger också ett antagande om att denna djursyn var landsbygdens ”egen”. Det vill säga att den låg inbyggd i landsbygdens egna kulturella mönster och inte var resultatet av en borgerlig djurskyddspropaganda. Endast om detta kriterium anses vara uppfyllt, att djursynen före 1870-talet inte var resultatet av borgerlig djurskyddspropaganda, kan mitt material användas för att problematisera de anglosaxiska forskarnas etablerade tes. Det är dock mycket viktigt att ständigt påminna om, att djursynen som avspeglas i denna avhandling inte var ”bondesamhällets djursyn i stort,” giltig på alla platser i alla tider. Exempelvis anses 1850-talet vara en brytpunkt för djurhållningen. På vissa av de större godsens effektiviserades uppfödning och skötsel under perioden för att få fram produkter till den marknad för animalier som då höll på att växa fram vilket kan ha påverkat synen på och behandlingen av djur.²⁶ Samtidigt kan det sägas att trots förekomsten av en marknad för jordbruksprodukter var både små och stora jordbruk ändå självförsörjande med mat långt in på 1900-talet vilket å andra sidan kan ses som ett tecken på kontinuitet inom djurhållningen.²⁷

På grund av källmaterialets begränsning kan jag inte gå längre tillbaka i tiden än till 1800-talets mitt. Det är under denna tid som Sveriges första lag mot djurplågeri stiftas, den ger upphov till en mängd djurplågerimål och domstolsprotokoll vilka berättar mycket om landsbygdens djursyn. Det är också de förhållanden som är rådande under denna tid

som sägs vara de äldsta som de så kallade frågelistsvaren kommer åt via sina meddelares barndomsminnen och intervjuer med gamla i sina närområden (se avsnittet *Källmaterial* längre fram i detta kapitel för en närmare presentation av frågelistsvar).

Eftersom jag diskuterar nutida föreställningar om djursyn *förr i tiden* vill jag avgränsa undersökningen till den tid som föreställningarna berör.²⁸ I den nutida, stundtals heta debatt, som då och då blossar upp i medier om djurs värde och rättigheter, spelar djurs liv i förfluten tid en viktig roll. För många konsumenter är föreställningar om djurens situation i äldre tid den mall mot vilken den nutida djuruppfödningen jämförs och bedöms. De som tydligast företrätt denna tanke i den svenska offentliga debatten är Astrid Lindgren och Marit Paulsen varför deras föreställningar får utgöra norm i denna genre. Vare sig Astrid Lindgren eller Marit Paulsen definierar vilka tidsepoker de diskuterar. Men med ledning av deras ordval kan vi ändå resonera kring vilken tid de har i åtanke då de skriver sina böcker och debattinlägg. Astrid Lindgren använder ofta begreppet ”den småskaliga tiden” och hänvisar till en tid då:

Kreatursskötsel var något väldigt fint, som vi hade här i detta land, innan statsmakterna bestämde att nu skulle här bli andra takter inom jordbruket. Det skulle industrialiseras och rationaliseras, det skulle bli större och mer lönande enheter, det skulle bli djurfabriker, det gamla familjejordbruket skulle bort...²⁹

Även Marit Paulsen skriver om en tid då djuren, enligt henne, hade det bra och använder då termen ”vår egen mormorsgeneration” som tidsfästning.³⁰ Hon menar att allt gick fel då vi började betrakta ”husdjur som apparater”. Jag tolkar bådadas uttalanden som att de knyter förändringen i inställningen till djur till den tid då de uppfattar att djurskötseln blev storskalig och med deras ord ”industrialiserades”.

Vi är således tillbaka till ”landsbygden före industrialismen” men nu på djurhållningens område. Även om industrialismens produktionsmentalitet med ledord som tidseffektivisering, vinstmaximering och marknadsinriktning har varit ledande för hur djurhållningen utvecklats under stora delar av 1800-talet och hela 1900-talet vill jag påstå att industriliknande produktionsförhållanden för husdjur infördes först efter det andra världskriget med broileruppfödning, svinhus och mjölkmaskiner för nötdjuren. Mellankrigstiden kan med Lindgrens och Paulsens ord därmed ännu ses som ”mormorsgenerationens” och ”småskalighetens” tidevarv.

Jag kommer alltså att undersöka landsbygdens djursyn mellan 1800-talets mitt och fram till tiden strax efter det första världskriget. Denna tidsperiod sammanfaller med Sveriges industrialisering och modernisering och utgör ett gränsland mellan det moderna och det förmoderna.

Jag har valt att ta fasta på detta och menar att jag undersöker den folkliga synen på lantbrukets djur i gränslandet mellan bonde- och industrisamhälle 1860–1925.

Undersökningsområden

Jag har valt att studera domstolsprotokoll i Malmöhus-, Jönköpings- och Östergötlands län. Områdena är valda utifrån deras sinsemellan skilda såväl ekonomiska och sociala som natur- och näringsgeografiska strukturer där både kust-, slätt- och skogsbygd finns väl representerade. Östergötland är tänkt att vara normallänet med en genomsnittlig utvecklingsgrad. Malmöhus representerar den utvecklade och storskaliga jordbruksproduktionen medan Jönköpings läns jordbruk ses som småskaligt och mindre utvecklat.³¹

För mitt andra källmaterial, frågelistorna, har inte samma geografiska avgränsning gjorts eftersom jag då skulle vara tvungen att utesluta en mängd värdefulla uppteckningar som är till hjälp i analysarbetet. Jag har dock valt att begränsa mig till att använda frågelistsvar från södra Sverige och låter den i etnologiska sammanhang så välkända fäbodgränsen, eller i andra sammanhang benämnda *limes norrlandicus*, utgöra undersökningsområdets nordgräns.³² Landskap som tas med i undersökningen är således Uppland, Västmanland, Värmland (gränsen skär landskapet i två delar men jag tar med hela), Dalsland och samtliga landskap söder om dessa. Eftersom jordbrukets villkor skiljer sig åt i så hög grad mellan södra och norra Sverige kommer inte resonemang om vallodling, inestallningsperioder, vinterfoder med mera att vara giltiga i båda områden. Inte heller kan den djursyn som går att spåra i domstolsmaterialet, som ingår i det södra Sveriges jordbrukssystem, sägas vara representativ för norra Sverige utan att omfattande undersökningar görs också där.

För domstolsprotokollen är mitt undersökningsområde sydöstliga Sverige, medan frågelistsvar från hela södra rikshalvan tagits med. För att underlätta för både mig och läsaren kommer jag att benämna mitt undersökningsområde för *södra Sverige*, trots att det angående frågelistsvaren inkluderar det som vanligen benämns mellersta Sverige och för domstolsprotokollen utesluter Västsverige.

Teoriska utgångspunkter

Teori och metod används synonymt många gånger. Om teori istället presenteras med ordet tolkningssystem, i betydelsen av ett sammanhållet komplex av tolkningar som innehåller övergripande påståenden om människorna och världen uppbyggda av deltolkningar som hänger ihop sinsemellan och som var och en på ett meningsfullt sätt bidrar till helheten, så blir det tydligt hur teori skiljer sig från metod. Historikern och pedagogen Per-Johan Ödman skriver så här om teori:

Den är ofta ett resultatet av omsorgsfulla och tidsödande överväganden, den är mer formaliserad och spänner ofta över en större del av verkligheten än övriga tolkningsarter.³³

I bästa fall är en teori en hjälpare hand för forskaren, ett tolkningssystem mot vilket forskaren aktivt och medvetet jämför sina egna tolkningar, för att avgöra om den övergripande teorin stödjer dem och om de egna tolkningarna medverkar till att bekräfta teorin/ helheten. Då teorin är en del av forskarens medvetandegjorda världsbild, det sätt på vilket hon eller han uppfattar att människor är och fungerar, kommer den att verka styrande på forskningen på många sätt. Den kommer att påverka hur forskaren väljer forskningsuppdrag och det kommer att påverka såväl genomförandet av uppdraget, som tolkningen och därmed i allra högsta grad resultatet. Det är därför av stor vikt att forskaren redogör för sina vetenskapliga teorier. Läsaren kan med denna information i bagaget bättre ta ställning till varför forskaren tolkar materialet som den gör, vilket underlättar för läsaren att komma med kritiska invändningar mot resonemang och tankebyggen.

Men de vetenskapligt etablerade teorierna fungerar även i motsatt riktning. De ger också sanktion åt tolkningar som passar in i de tolkningssystem som byggts upp i en kumulativ process under år av vetenskapligt arbete utfört av andra humanistiska forskare. Här finns en likhet med det paradigmatiske naturvetenskapliga arbetet. Så länge paradigmet kvarstår som den för stunden mest sannolika arbetshypotesen, ges sanktion åt tolkningar som ligger teorin nära – systemen belönar således den som anpassar sig till dem.

Teorianvändning fungerar därför dubbelverkande i detta fall, det vill säga den både underlättar för läsaren att göra forskarens arbete mer "genomskinligt" samtidigt som den "smörjer" och ger sanktion åt slutsatser som passar in i teorin, särskilt i de fall där forskare och läsare delar teoretisk grundsyn.

Teorins sanktionande roll kan bli alltför stark och verka förledande på läsaren då denne inte upplyses om vilken teoretisk grundsyn forskaren har. Eller där forskaren/ författaren kanske inte heller är medveten om vilka tolkningssystem som används. Att teorin, som trots allt finns där, inte är medvetandegjord hos författaren kan bero på att den är så väl använd att forskaren inte längre är medveten om den. Det är vanligt att beskriva teorin som ett par glasögon, eller en lins, genom vilken man betraktar världen. Byter man glasögon så kommer en annan bild av världen att nå den som betraktar den. Även om forskarens "glasögon" har stuttit på näsryggen så länge att forskaren inte längre är medveten om dem, så verkar de ändå styrande på hur forskaren uppfattar den dåtida eller nutida verkligheten. Ett exempel på hur ett par glasögon blivit omärkliga på sin bärare näsa tycker jag mig finna just i mycket av den anglosaxiska djursynslitteraturen.

Den engelske historikern Keith Thomas, som skrivit standardverket om äldre djursyn och därmed påverkat hela den akademiska världens uppfattning om bondesamhällens syn på djur, skriver, som jag presenterat ovan, djursynens historia utifrån överklassens källmaterial. Att begränsa sig till att använda källmaterial som kommit till i de övre samhällsskikten är alltför vanligt bland historiker och går tillbaka på det sena 1800-talets professionalisering av historikerkåren. Den då dominerande historikern i Europa var tysken Leopold von Ranke som studerade staternas framväxt. Ämnesvalet berodde till stor del på den växande nationalism som spirade i stora delar av Europa under denna tidsepok, men även på den förändrade syn på källor, källkritik och arbetsmetod som då växte fram. Ranke ledde en rörelse som syftade till att vetenskapliggöra historieämnet, i detta låg bland annat ett skarpt fördömande av användandet av krönikor, myter och berättelser som historiska källor och ett betonande av officiella räkenskaper och andra regeringsdokument. Endast denna typ av "sanna" dokument godkändes som historiska källor. Arkivarbete dominerade och ett antal metoder utvecklades för att avgöra en källas värde och pålitlighet som historiskt dokument. Rankeanerna ansåg att deras historieskrivning, tack vare deras pålitliga källor, var mer vetenskaplig än social- och kulturhistoria vars källor ansågs mindre värdefulla och ämnena i sig därmed mindre vetenskapliga. Forskare som skrev om kulturhistoria nedvärderades, deras arbete ansågs mindre värt.³⁴ Ett exempel på detta ser vi i hur den svenske professorn i historia, Harald Hjärne, i slutet av 1800-talet konstaterade att den "fornforskning" som inte sysslade med statens politiska liv inte var historia.³⁵ Ett oförutsett resultat av detta var att de lägre klassernas historia övergavs för överklassens.³⁶

I den tyske sociologen Norbert Elias forskning på 1930-talet stod överklasserna och deras källor i fokus. Det var dock långt ifrån staternas officiella räkenskaper som var hans huvudsakliga källmaterial, istället studerade han bland annat hur etikettböckerna för de ledande klasserna utvecklades under medeltiden. Han kan där belägga hur dåtidens adelsmän lärde sig ett "förfinat" beteende som att inte sörpla från skeden, att inte peta sig i ögon eller öron, att inte snyta sig i bordsduken under måltiden med mera.³⁷ Elias konstruerade ett civilisationsteoretiskt tolkningssystem som betonar hur förändringar i samhället drivs av överklasserna.³⁸ Han tycker sig se en över tid långsam förändring av människors psyken. Förändringen äger rum inom ett samhälle där människor med likartade värderingar, gemensamma måttstockar och gemensamma strävanden lever och verkar. Förändringarna äger inte rum efter gemensamma beslut eller förnuftsmässiga överväganden. Det är inte förändringen av mänskliga psyken som är den synliga civilisationen utan snarare verkningarna som förändringen ger upphov till. Historiens lopp och samhällets förändringar är svar på de krav som många människors uttalade önskningar ställer. Elias skriver:

Faktiskt är det ingenting i historien som tyder på att denna förändring har genomförts ”rationellt”, exempelvis genom en målmedveten fostran av enskilda människor eller enskilda grupper av människor. Den sker på det hela taget utan planering, men ändå inte utan en särpräglad ordning.³⁹

Från samhällets övre skikt har behärskning, förfining och nya värderingar spridits till de lägre klasserna, menar Elias, antingen i form av medvetna riktade uppfostringskampanjer från elit och borgerlighet eller som en mer omedveten härmning utförd av de lägre klasserna.

Elias civilisationsteori har haft en stor genomslagskraft i den akademiska världen och dominerat det kulturhistoriska fältet i Europa från 1960- till 1990-talet.⁴⁰ Den anglosaxiska djursynslitteraturen genomsyras av Elias civilisationsteoriska förklaring där minskad tolerans mot våld och allmän civilisatorisk förfining spelar ledande roller. Hans teori är inte på något vis konstruerad för djurstudier, men kan ändå i vissa delar, tyckas tillämplig även på detta fält. Jag menar att det är sannolikt att Elias civilisationsteori, som till stor del avhandlar hur synen på våld mot människor tabubelagts och monopoliserats av staten, har varit lockande för flertalet av de historiker som skrivit om djursyn. Detta är något som den engelske sociologen och djursynsforskaren Keith Tester tycker sig kunna belägga hos Thomas.⁴¹ Med civilisationsteorin i ryggen har det varit möjligt, för bland andra Thomas, att skriva en historia med begränsad empiri som ändå känts trovärdig av sina läsare, om också de tillskrivit den civilisatoriska teorin ett stort förklaringsvärde. Ett betonande av överklassens källor och en teoretisk hemvist hos Elias är sannolikt förklaringen till att många i den internationella djursynslitteraturen är så tydliga med att markera att bondebefolkningarna hade en instrumentell djursyn och att det var de borgerliga eliterna i städerna som ledde in de lägre klasserna på den väg som ledde fram till en ny sentimentaliserad och inkännande djursyn (se Kapitel 1, Historiska genomgångar).

Kritik mot Elias

Elias teser har fått utstå mycket kritik under 1990-talet. Det är hans tankar om impulsbehärskning,⁴² och framför allt om kropp och sexualitet som ifrågasatts.⁴³ Bland andra har etnologen Marianne Liljequist i *Nybygggarbarn* 1991, kritiserat den franske mentalitetshistorikern Philippe Ariès, som skriver i Elias anda, och de resultat han kommer fram till i sin studie av synen på barndomen. Ariès föreställer sig att den borgerliga kärnfamiljen är en förutsättning för att barn ska uppfattas som individer samt för att barndomen ska få ett egenvärde. Han stöder sig på, bland mycket annat, belägg som visar hur man i borgerliga och adliga kretsar fram till 1700-talets slut i Frankrike skickat bort sina barn till ammor och hur man under samma period inte namngav barn

under deras första år. Ariès har använt sig av källmaterial som täcker högreståndskretsar men föreställer sig att bönder som levt fattigare liv, präglad av nöd har behandlat sina barn än värre än vad borgerligheten gjort.⁴⁴

På samma vis som Marianne Liljequist kritiserar Ariès och den skola kring barndomens historia som växt upp kring honom vill jag problematisera borgerlighetens och böndernas inställning till djur. Liljequists kritik bygger mycket på att det källmaterial som barndomsforskare använt är högreståndsmaterial som sedan sträckts ut till att få giltighet också på bondeståndet samt att barndomshistorikerna bedömt materialet utifrån moderna kriterier.⁴⁵ Om denna kritik appliceras på djursynsforskningen kan det sägas att också den bygger sina teser på ett källmaterial som härstammar från högreståndens uppfattningar om bönder, vilket ofta är starkt tendensiöst och inte sällan fördömande. Som idéhistorikern Karin Dirke påpekar resulterade de tidiga djurskyddsföreningarnas framstegsoptimism och tekniktilltro i att bondekulturen fördömdes som en bakåtsträvande miljö.⁴⁶

När enbart denna typ av skrivna källor används för att uttala sig om bönders djursyn är det självklart svårt att i alla lägen orka ställa sig källkritisk till de uppgifter som levereras. Det finns då en fara i att forskaren, såsom sker i den anglosaxiska djursynslitteraturen, återupprepar de fördomar om bönder som de högre klasserna formulerade redan under 1800-talet.

Historia underifrån

Elias civilisationsteori, liksom mycket annan historisk forskning både före och efter honom, förespråkar att vi förstår världen bättre om vi ser förändringar i samhället som emanerande ur att de lägre klasserna tar efter vanor och föreställningar som skapas bland de elitära skikten. Denna tes har inte fått stå oemotsagd. Det finns flera historiker som istället vill betona de lägre klassernas betydelse i samhälleliga förändringar och som menar att historien drivs underifrån, av "folket".⁴⁷ Exempel på hur en omvälvning har skett i ett forskningsfält från betonande av elit till folk kan hämtas ur agrarhistorien. Fram till 1900-talets tre sista decennier förklarades jordbrukets utveckling i termer av att förändringar drevs uppifrån, från reformister på herr- och prästgårdar. Dessa sågs som självklara lokala innovationscenter eller innovationsspridare.⁴⁸ Med fokus på historia underifrån har den roll som tilldelades herrgårdarna kommit att omprövas. Istället lyfts folkflertalets rationalitet fram och reformivrarnas insats tonas ned.⁴⁹ I samma anda har en omprövning skett vad det gäller jämförelser i effektivitet mellan bondejordbruk och herrgårdar. Även här har det funnits en teoretiskt färgad förståelse som betonat storjordbrukens intresse för reformer å ena sidan och böndernas konservatism och fallenhet för bakåtsträvande å den andra. Bilden har därför varit att herrgårdar och storjordbruk varit mer effek-

tiva och haft högre avkastning på sin jord i jämförelse med bondgårdarna.⁵⁰ Även denna idé har ifrågasatts då det visat sig att bondejordbruk på familjebasis i många regioner varit minst lika konkurrenskraftiga som herrgårdar och storjordbruk. Bland andra har ekonomhistorikern Anu-Mai Köll, i studier över det herrgårdstäta Sörmland, konstaterat att storgodsens under den agrara revolutionen inte lyckades lösa sina storskalighetsproblem, trots tillgång till kapital och teknik, och därför inte kunde expandera på bondejordbrukens bekostnad.⁵¹

Då fokus läggs på historia underifrån, och då tanken om att det är de vanliga människornas viljor som kommer att verka styrande på samhället betonas, uppenbarar sig ett problem. Vem eller vilka bar upp den populära kulturen? Vilka var allmänheten eller än tydligare vilka var "folket", var det alla? Var det de fattiga, de underordnade klasserna, de jordlösa? De historiker som skriver historia underifrån är nog med att poängtera att det inte finns några "vanliga människor" i betydelsen att de lägre klassernas människor långt ifrån kan klumpas ihop till en grupp med identiska erfarenheter.⁵² Den engelska historikern Jim Sharpe, en av förgrundsgestalterna inom History from Below-rörelsen, skriver följande;

... 'the people' ... were a rather varied group, divided by economic stratification, occupational cultures and gender. Such considerations render invalid any simplistic notion of what 'below' might mean in most historical contexts.⁵³

För historia underifrån är det viktigt att inte återupprepa den elitära historieskrivningens misstag att tillskriva en och samma samhällsgrupp alla fördelar och därmed låta övriga samhällsmedborgare bli "den goda samhällsgruppens" förvrängda spegelbilder. Termen historia underifrån är tydlig i det att den pekar på att det finns någonting "ovanpå" som "underifrån" förhåller sig till och som den inte kan skiljas ut från.⁵⁴ De lägre klassernas tankevärld måste således sättas in i en kontext och förhålla sig till elitens.

De lägre klassernas rationalitet – ett tolkningssystem

Som framgått av texten ovan är jag skeptisk till idén om civilisatorisk förfining som spridit sig från överklass till underklass. Det som istället ska framhållas är olika samhällsgruppers skilda rationaliteter och historikernas vilja att i alla lägen söka efter de inneboende, till en början måhända dolda, rationaliteter som finns i gruppernas attityder eller exempelvis arbetsmetoder. Detta kräver dock en större kunskap om och förståelse för den studerade tiden och gruppen. Det är självklart lättare att låna sitt öra till samtida tendensiösa uttalanden om underklasserna fällda av överklasserna, men då är risken stor att man landar i felaktiga analyser och slutsatser.

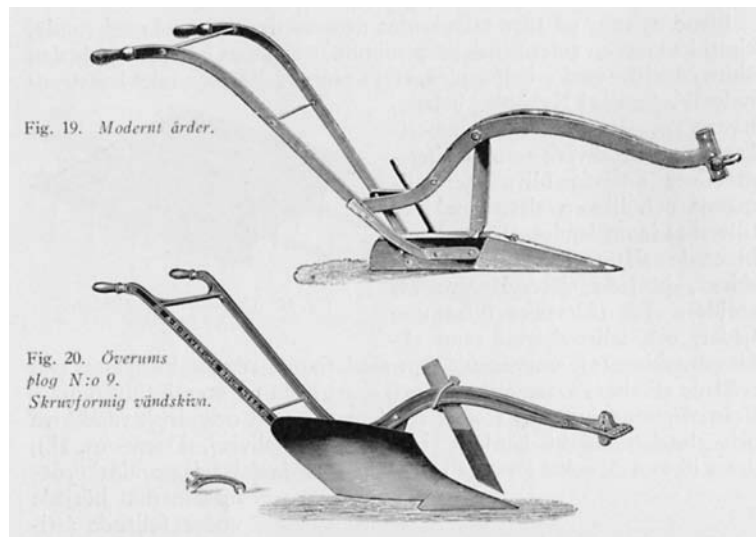
Den tolkningslära som kallas hermeneutik (se avsnittet Metod nedan) har ett begrepp för tolkningar som baseras på en tillit hos forskaren till det studerade subjektets rationalitet. Per-Johan Ödman har i sin mycket givande bok *Tolkning, förståelse, vetande – Hermeneutik i teori och praktik* (1979) valt att använda det engelska begreppet ”good-reason-assay” för denna tillit. En svensk översättning av begreppet skulle kunna lyda *det goda skälets prövning*, det vill säga att forskaren prövar det historiska subjektets goda skäl att exempelvis utföra en handling, uttrycka en attityd med mera. Det goda skälets prövning innebär att forskaren letar efter goda skäl, efter rationalitet, även då dessa kan vara svåra att se till en början:

Vi förstår inte men tolkar oss fram till ett rimligt skäl...⁵⁵

Inom ämnet agrarhistoria är en sådan tillit grundläggande för att skapa förståelse för det äldre jordbruket och dess utövare. Där det tidigare varit vanligt att låta sig påverkas av samtida tendensiösa uttalanden från överklassen om ”konservativa och stockdumma bönder” kan det visa sig mycket fruktbarande att söka efter rationalitet. Ett sådant exempel på det goda skälets prövning kan hämtas från diskussioner om varför Östsvriges bönder behöll sina årder långt efter det att jordbrukare i övriga delar av landet gått över till att plöja med plog.

Årder har sedan bondestenålder i Sverige använts för att ärja (årdrets motsvarighet till plogens plöja) åkrarna innan sådd för att ta bort ogräs, luckra, blanda ner gödsel och ogräs i jorden, skapa en god såbädd samt för att mylla ned utsädet med efter sådden. Under medeltid gick Skånes, Västsvriges och Dalarnas bönder över till att jordbearbeta med plog, en kontinental uppfinning från tiden omkring 500 e.Kr. Plogen

Årder och plog är båda jordbearbetningsredskap som används bland annat för att göra jorden lucker och dra upp fåror med inför sådd. Årdret (ett modernt årder från tiden för det förra sekelskiftet visas överst i bild) är ett mindre komplicerat redskap i jämförelse med plogen. Den del som arbetar i jorden kallas bill. Under den tid som behandlas här var den en stor och tung tresidig spets av järn som drevs ned i jorden och bökade upp en fåra genom att trycka jord åt båda sidor och snett uppåt. Plogens bill (underst i bild en av de mest populära plogarna för undersökningsperioden; Överums N:o 9) trycker jorden bara åt en sida, oftast åt höger. Där möter en så kallad vändskiva som jorden glider på. Eftersom vändskivan är buktad vänder den jordtiltan, som skurits bort från den övriga jorden av billen, upp och ner, innan jordtiltan lämnar vändskivan och hamnar i jorden bakom plogen. Ur: *Lantbruket i Norden 1875–1925* (1926).

har till skillnad från årdret en vändskiva som lägger över den jordtilta man just skurit upp på rygg med grässvålen ned vilket ger annan sorts jordbearbetning.⁵⁶ Plogen drar också upp bredare fåror och därför går det fortare att plöja ett jordstycke än att ärja det. Plogen är ett tekniskt mer avancerat redskap än årdret. Det är svårare att tillverka och utför ett mer komplicerat arbete i jorden.⁵⁷ Det har därmed tolkats som ett bättre redskap än sin föregångare årdret.

Varför hade då bönderna i Östsvetrike ännu i mitten av 1800-talet inte gått över till plog, något som deras kolleger i syd, väst och norr då hade gjort för mer än 300 år sedan? Om en historiker som är van att söka förklaringar i teorier om hur god kunskap sprider sig från överklass till underklass tar sig an frågan kommer det till en början att vara intressant för denne att söka svaret i termer av efterblivenhet i öst. Om en historiker som känner tillit till det historiska subjektets rationalitet och som söker det goda skälet tar sig an frågan, blir svaret ett annat. Då blir det intressant att exempelvis lyfta fram skillnader i jordart mellan öst och väst där djupa täta lerjordar i väst mår bra av plog medan de kalkrikare jordarna i öst med en hög vattengenomsläpplighet och försommartorka mår bra av årder. Eller att de plana lerslätterna i väst saknar möjlighet till dikesgrävning eftersom det är svårt att leda bort vattnet vilket gör att plogen som vänder jordtillorna kan användas för att konstruera ryggade åkrar vilket skapar dränering trots avsaknad av diken. Eller att det på de mer stenbundna jordarna i öst är enklare att ärja med ett årder då det är lättare att svänga än en plog.⁵⁸ Dessa det goda skälets prövning hypoteser kan också stärkas genom att man sneglar på nutida försök som gjorts med plöjningsfri odling.⁵⁹ Där visar det sig att spannmålsodling på jordar i öst (på Ultuna i det gamla årderområdet i Uppland) som brukas utan att plöjas har god avkastning medan plöjningsfri odling fungerar betydligt sämre i väst.⁶⁰

I exemplet med årdrets kvardröjande i öst fungerar tilliten till det historiska subjektet som en vägledare för tanken som skapar en mer plausibel förklaring i jämförelse med en förklaring baserad på tankar om idéers spridning uppifrån och ned på samhällsstegen. Jag tror att det samma är fallet med synen på djur i södra Sverige 1860–1925, även här bör historia underifrån kunna bidra med viktiga pusselbitar.

En fråga som sysselsatt forskare inom human- och samhällsvetenskaperna i minst lika hög grad som huruvida historia ska skrivas ovan- eller underifrån, är om världen blir mest begriplig om fokus ligger på händelser och individer (brukar benämnas aktörer) eller på grupper, system och kulturer (vanligtvis benämnt struktur).⁶¹ För min del är det relevant att diskutera huruvida varje individ som vi i denna studie möter i de historiska källorna, i frågelistsvaren eller i domstolsmaterialet, ska ses för sig, atomistiskt, eller är det möjligt att betrakta individerna

Aktör och struktur

Djurskyddet är sålunda en viktig etisk fråga. I vårt land har djurskyddet en bred och djup förändring i människors medvetande. Som en viktig del i vårt kulturarv ingår att djur ska garanteras skydd.

Regerings proposition 1987/88:93 slår fast att svenskar av tradition är snälla mot djur.⁶²

som delaktiga i en kultur eller diskurs som i detta fall skulle kunna kallas en "djursynskultur"? För att klarare förstå vad som menas med en historisk djursynskultur kan det vara fruktbart att ställa samma fråga till dagens situation, finns det ett nutida gemensamt kulturbundet sätt att se på djur i vårt samhälle?

I propositionen till 1988 års svenska djurskyddslag slår lagstiftarna fast att vi svenskar av tradition alltid har varit vänliga mot djur och att den "svenska" milda djursynen är en identitetskapande kraft i den nutida "nationalkaraktären."

Även i Nazityskland ansågs synen på djur vara en nationalkaraktär. I en kommentar från 1936 till lagen om misshandel av djur från 1933 slogs det fast att en mild syn på djur var utmärkande för tyskhet;

...rassisch betrachtet, ist der Deutche tierliebend.⁶³

Eftersom denna studie inte kritiskt, empiriskt granskar den moderna synen på djur är jag inte beredd att vare sig sanktionera eller avfärda lagstiftarnas förvisso mycket dåligt underbyggda tes om att det skulle finnas en för alla svenskar gemensam mild djursyn, eller en tysk för den delen. Men sedan 1980-talet har frågor om djursyn ingått i livsåskådningsundersökningar som gjorts i Sverige och där kan det finnas en fingervisning om att det finns en form av gemensam djursyn i landet. Ett av de påståenden som människor vid upprepade tillfällen ombetts att ta ställning till har varit *att människor och andra levande varelser har samma värde och samma rätt att leva*. Detta är en komplicerad och utmanande tes som om den efterlevdes skulle innebära en fullständig omdaning av hela samhället. Trots det instämde 78% av alla som svarade på undersökningen i påståendet.⁶⁴ Hade frågan gällt en mer oproblematisk eller banal formulering, som exempelvis om vi ska vara snälla mot djur eller ej och det funnits en unisonitet i detta hade det knappast gått att hänga upp några resonemang på undersökningen. Men eftersom frågan är både komplex och utmanande så anser jag att samstämmigheten bland dem som svarat får en betydelse. På ett mycket ytligt plan, som kanske kan ses som en form av kännedom om vad som förstås som politiskt korrekt, verkar det finnas uppfattningar kring djur som är gemensamma och som inte verkar påverkas av kön, klass med mera. Jag tror dock att det går en klyfta i förhållningssätt till djur mellan konsumenter och producenter. De 78% som höll med om att djur och människor har lika värde representerar med stor sannolikhet "vanliga konsumenter" det vill säga människor som inte stöter på lantbrukets djur i sin vardag. Det är knappast troligt att bönder, slakterarbetare, jägare med flera som måste handskas med djurs död i sin vardag har lika lätt att svara ja på frågan om människor och djur har lika värde. En av orsakerna till diskrepansen mellan konsumenter och producenter kan ligga i det skilda utfallet mellan empati och produktion som diskutera-

des ovan i kapitel 2. Bland konsumenter är det troligt att det på ett *ytligt* plan existerar en gemensam, kulturbunden syn på djur.

Hur var det i södra Sverige 1860–1925, fanns det då ett för många människor gemensamt kulturstyrt sätt att tänka kring djur? Ett sätt att besvara frågan på är att fundera över hur dåtidens människor agerade i ett problemfyllt möte med djur. Tog varje person ett genomtänkt, logiskt eller känslomässigt beslut om hur de skulle behandla djuret, eller fanns det ett eller flera färdiga normpaket som människor hade socialiserats in i som bestämde hur de skulle förhålla sig till djur under sina liv?

Jag tar upp frågan om normpaket eller djursynskultur för att kunna resonera om huruvida det är möjligt att ”addera samman” flera människors individuella tankar och handlingar till en helhet, en ram, som kan användas som modell för hur djursynen såg ut i södra Sverige 1860–1925.

Vad är struktur och kultur?

Bland många forskare som anser att världen blir mer begriplig om vi ser den som styrd av kultur eller sega strukturer istället för av händelser och aktörer kan nämnas den franske historikern Fernand Braudel som skrev *La Méditerranée* 1949 där han bland annat menar att människor är fast i strukturer som vi inte kan bryta oss loss ur. Han liknar händelser vid ”skum” på strukturernas havsyta vilka inte kan förändra de djupt liggande strukturerna nämnvärt.⁶⁵ Även den franske kulturanthropologen Claude Lévi-Strauss, verksam sedan 1950-talet, är strukturalist och han betonar starkare än de flesta hur mänskligt tänkande sker i system och ser exempelvis de totemiska föreställningarna hos vissa naturfolk som en slags koder. Förstår man koden på en nivå kan man ”växla” denna förståelse till andra nivåer inom kulturen eftersom de ingår i samma tankesystem. Lévi-Strauss är särskilt intressant att referera till i en djursynsstudie eftersom han menar att totemismen är en metod som använts för att överbrygga de konflikter som i alla mänskliga samhällen funnits mellan människa och djur eller mellan natur och kultur.⁶⁶ I Sverige har etnologin i stort sett varit dominerad av strukturellt tänkande med den skillnaden att dess företrädare talat om kultur i stället för struktur. Bland andra har Orvar Löfgren och Billy Ehn i *Kulturanalys* från 1982 lyft fram ett antal sätt på vilka kultur kan användas som analysverktyg för att förstå och tolka mänskliga aktiviteter.⁶⁷ För mig som har en bakgrund inom etnologin känns det tryggare att i fortsättningen tala om kultur istället för struktur då jag redogör för mina analyser och tolkningar.

Även den mentalitetshistoriska forskningen kan ses som en kulturellt/strukturellt dominerad skolbildning där le Roy Ladurie med storsäljaren *Montaillou* från 1975 är en av de främsta företrädarna.⁶⁸ Mentalitetsforskningen anlägger ett tvärvetenskapligt synsätt på historisk forsk-

ning och försöker skapa synteser för att hitta grundläggande strukturer som påverkar människors tankar och handlingar under en specifik tid. Annales-historikerna definierar mentalitet som en klassöverskridande, kollektiv föreställningsvärld som förenar människor i ett samhälle. Den svenske historikern Rune Hagen utvecklar definitionen;

...mentalitet som ett samlingsbegrepp för likartade normer, antaganden, världsåskådning, förmedvetna föreställningar och hållningar. Det är vanligt att uppfatta mentalitet som det konsensusbärande, som det som binder ett samhälle samman trots individuella säregenheter och klassmässiga motsättningar.⁶⁹

Den engelske historikern Peter Burke menar att mentalitetshistorien ser samhällets normer och tänkande som system vars inneboende delar är beroende av varandra som maskorna i ett nät. Mentalitet är då ett struktur- och kontextbundet sätt att tänka och betrakta världen på.⁷⁰ Att mentalitet definieras som klassöverskridande och konsensusbärande i ett samhälle är intressant att lyfta fram i en studie kring djursyn.

Kritik mot strukturella perspektiv

Den allvarligaste bristen med systemteorier är att de speglar världen som om den vore statisk. Hur skulle ett system där alla delar är inbördes sammankopplade och beroende av varandra kunna förändras? ⁷¹ Om händelser är skum på ytan, som Braudel menar, och om människor är styrda av strukturen, hur skulle då skummet kunna förändra havet? I en välbyggd systemteori kan, hypotetiskt sett, inte ett enda element plockas bort utan att rasera helheten. Denna tendens blir starkare ju mer välbyggd en systemteori är, ju tätare ett system kan beskrivas, desto fler inbördes relaterade parametrar som kan urskiljas, ju fler korsbefruktningar som kan beläggas desto mer logisk blir beskrivningen av världen, och teoribygget om världen som ett system blir trovärdigare. På sätt och vis sätter systemteorierna i och med detta krokben för sig själva. Hur ser jag på detta problem?

Strukturen – en löplina

Jag menar att det fanns och finns mentala ramar för hur djur behandlas i ett samhälle. Då denna sats negeras betyder det att jag därmed *inte* tror på att enskilda individer var för sig, atomistiskt, sätter sig ner och funderar över hur just de ska behandla de djur de möter under sina liv. Problemet med strukturella teorier är, som sagt, att de får problem med att förklara förändringar som äger rum. Om det är så att kulturen styr oss, hur går det då till då enstaka personer bryter kulturens styrande funktion och hittar nya vägar för tanken? För att exemplifiera, hur kommer det sig att Peter Singer kunnat få miljoner människor att bryta mot sina tidigare ramar och anamma en för dem ny syn på djur? Eller

kanske ännu tydligare, hur gick det till när Singer själv formulerade sin nya djursyn som så tydligt bröt mot hans tidigare uppfattningar? Detta är självklart inte platsen för en psykologisk utredning av Singers väg till filosof. Istället vill jag lyfta fram några försök att lösa problemet med att kombinera struktur med förändring.

Sociologen Anthony Giddens försöker förena aktör- med strukturperspektivet i *strukturationen*. I Giddens modell finns tre delar; aktör, struktur och strukturation. Aktören, det studerade subjektet, människan, ses som reflexiv och rationell. Den struktur i vilken människan existerar och agerar är reglerande och meningsskapande, den styr alltså människan samt påverkar och bekräftar dess val. I strukturationen omsätts sociala normer i handlande, det vill säga strukturen styr vilka val en människa gör och hur den agerar. Men handlingar och val kan både reproducera och förändra tidigare sociala förhållanden och normer. Människors handlingar följer således normer och strukturer men dessa omvandlas ständigt av handlingarna – handlingarna får återverkan på strukturen.⁷²

Även den franske sociologen Pierre Bourdieu har velat förklara hur hans i grunden strukturella världsbild kan rymma aktörers frihet. Bourdieu löser problemet med att se strukturen eller kulturen (som han kallar habitus) som en uppsättning verktyg eller beteenden som en specifik grupp har tillgång till. Vilket verktyg eller beteende som en person i en grupp i en specifik situation väljer att använda eller visa upp är beroende av den unika situationen eller i vilket aktuellt ”fält” som personen för tillfället visats i. Bourdieus Habitus ger individen ett spelutrymme inom kulturella gränser.⁷³

Ekonomhistorikerna Arne Jarrick och Johan Söderberg har i en artikel från 1991 diskuterat hur aktör och struktur förhåller sig till varandra och lyfter fram Giddens och Bourdieus modeller som bra exempel på teorier som betonar hur strukturer byggs inifrån. Det vill säga hur det är vi aktörer som skapar strukturer. Genom våra handlingar bygger vi upp restriktioner som sedan verkar hindrande på oss själva.⁷⁴ Det intressanta med en sådan bild av den styrande strukturen är att den blir självgående, att den alltså skapas och förändras, dör och återuppstår genom interaktion mellan de element/ aktörer som den är uppbyggd av. På så vis blir strukturen föränderlig både inifrån och utifrån. Detta leder dock, enligt Jarrick och Söderberg, fram till att aktör och struktur inte kan betraktas var för sig, som motsatspar:

Om samhället, betraktat som struktur, är lika med interaktionen mellan aktörer kan dessa inte vara fenomen skilda från strukturen, vilket begreppsparet implicerar att de är. Aktörerna är ju de element som i sina ömsesidiga relationer bildar denna samhällsstruktur.⁷⁵

Istället för att se människor som styrda av diffusa opersonliga system ser Jarrick och Söderberg hur olika aktörer bildar *aktörsstrukturer* på skilda samhällliga nivåer. Det som en hängiven strukturanhängare skulle kunna kalla styrande samhälllig struktur, ser Jarrick och Söderberg istället som en manifestation av makt från aktörer i samhällets elit.⁷⁶

Det är befriande att Jarrick och Söderberg avskaffar tanken på *antingen eller* i frågan om aktör eller struktur (självklart är det *både och*, det ena behöver inte utesluta det andra!) men jag menar att det i förlängningen av försvagandet av strukturen uppstår ett problem med Jarricks och Söderbergs teori. Om vi människor agerar fritt och därmed skapar våra egna strukturer så kan strukturerna ändras genom att vi ånyo agerar fritt och så vidare... Strukturen upphör därmed att vara seg och styrande, vilket jag menar är det samma som att den förlorar sitt värde som begrepp.

Var landar då detta måhända en smula långrandiga resonemang i förslutsats? Jarrick och Söderberg har en viktig poäng då de fokuserar på att aktörer skapar strukturer. Men min förståelse av världen baseras på att kulturen får ett eget liv genom att vi tillskriver den värde, genom att den är *meningsskapande* som Giddens uttrycker det. De som anpassar sig till kulturen kommer därmed, via andra aktörer som också delar dess värden, att belönas av den. Vi böjer därför våra medvetanden i tankar, värderingar och föreställningar efter kulturen som därmed blir seg och svår att ens *vilja* förändra, den styr våra tankar och ger oss riktning i livet. Vi kan således inte agera fritt gentemot den.

För de allra flesta människor i ett samhälle kommer kulturen att begränsa tanken och styra vad som är möjligt för oss att tänka. I en kvalitativ studie som denna är detta trösterikt – det som är logiskt och möjligt för en människa i ett studerat fall får med en strukturell grundsyn också bäring på andra liknande fall. Varje människa som möter forskaren i källmaterialet är därmed inte en tabula rasa. Det är sannolikt att den nya människan styrs av en liknande kontext och kultur som den tidigare studerade. Med detta i ryggen blir det möjligt att säga att även den kvalitativa forskningen får en generaliseringsgrad. Dessutom blir det möjligt för en strukturanhängare att pussla samman en samhälllig kontext, en helhet, ur de delar av beteende som enskilda individer uppvisar.

Med detta som grundtema blir det möjligt att säga att Singer inte uppfann en ny djursyn 1974 då hans bok *Animal liberation* kom ut. Istället återknöt han, fortfarande inom ramen för vad kulturen erbjuder, till exempelvis den grekiska filosofen Empedokles vegetarianism från 400-talet före Kristus,⁷⁷ till Franciskus syskonskap med djur på medeltiden,⁷⁸ och till vad det sena 1800-talets djurvänner skrivit och sagt och djur och djurskydd.

Metod

I teoriavsnittets inledning skiljde jag mellan teori och metod genom att jämställa teori med tolkningssystem. I denna tankes fortsättning kan metod förstås som sättet på vilket tolkningar genomförs. Den humanvetenskapliga metodinriktning som allra tydligast förknippas med tolkning och som också kallats tolkningslära är hermeneutiken.

Som humanist studerar jag människor, vilket gör att jag till skillnad från de flesta av de areella näringarnas forskare försöker förstå mitt studieobjekts agerande inifrån, vilket är svårare för fysiologer och veterinärer. Inifrånförståelsen är en grundläggande drivkraft i mycket av den humanistiska forskningen. Den har till och med använts som ett sätt att definiera vad som är humaniora och som avskiljare mellan humaniora och naturvetenskap. Den tyske filosofen och historikern Wilhelm Dilthey, verksam under det sena 1800-talet i bland annat Berlin, skiljde på naturvetenskap och humanvetenskap genom att poängtera naturvetenskapens *förklarande* och humanvetenskapernas *förstående* roll.⁷⁹ Dilthey menade att det finns en möjlighet för en forskare i humanvetenskap att förstå sina studieobjekt inifrån på grund av de grundläggande och universella strukturer som delas av alla människor.⁸⁰ Den franske filosofen Paul Ricoeur vänder sig mot denna enkla uppdelning och menar istället att förklaring och förståelse dialektiskt kompletterar varandra i en god historieskrivning, eller i en historieberättelse som han själv skulle uttrycka det. Ricoeur ser förståelsen som en intuitiv och omedelbar förståelse av det studerade subjektets intentioner och motiv. Problemet, menar Ricoeur, med en sådan intuitiv förståelse är att det blir svårt att införa ett

...kritiskt moment i en teori baserad på den omedelbara inlevelsen överförd till ett främmande psyke.⁸¹

Därför behövs förklaringen som kan rekonstruera de historiska händelserna, inte bara inifrån, som en förståelse av motiv och intentioner, utan också utanför de historiska aktörerna själva och de motiv som de uttrycker för sina handlingar.⁸² Ett möte mellan inifrånförståelse och en utifrånförklaring kan leda till det som är hermeneutikens kärna, nämligen tolkningen.

För hermeneutiken hänger förståelse och tolkning intimt samman. Den nutida tyska filosofen och sociologen Jürgen Habermas har också utvecklat Diltheys tänkande och menar att där naturvetenskaperna levererar sin kunskap i form av information, levererar de hermeneutiska humanvetenskaperna sin kunskap i form av tolkningar som är sammansmältningar av att förklara och förstå.⁸³ Vad är då en tolkning? En

Hermeneutik

händelse eller ett förlopp som är komplicerat och därmed utanför omedelbar och intuitiv förståelse tvingar oss att tolka, eller med andra ord, att välja vår egen förståelse av händelsen. Vi tolkar alltså för att förstå. Per-Johan Ödman skriver att komplicerade händelser

...fodrar att vi medvetet *väljer* aspekt på dem, att vi tolkar dem *som* något, vilket i sin tur förutsätter att de också skulle kunna ses som något annat.⁸⁴

Vad är då möjligt att tolka? Ricoeur menar att alla sorters teckenansamlingar kan bli objekt för tolkning. En teckenansamling kan självklart vara en text, men de kan också vara andra sorters ”uttryck för livet” som Dilthey formulerade det. Ricoeur vidareutvecklar denna tanke och menar att alla *spår* av mänskliga handlingar kan jämföras med texter och tolkas som sådana.⁸⁵ Ricoeur skriver om handlingen:

Den vänder sig utåt på ett sätt som är jämförbart med skriftens karaktäristiska fixering. När handlingen frigör sig från den handlande får den en självständighet som kan jämföras med textens semantiska autonomi. Den lämnar ett spår, ett märke, efter sig. Den skriver in sig i tingens förlopp och blir till arkiv och dokument. Det mänskliga handlandet har på samma sätt som en text – vars betydelse frigjorts från det ursprungliga sammanhanget – samma betydelse, som inte låter sig reduceras till betydelsen i den ursprungliga situation där den uppstod.⁸⁶

Denna aspekt är intressant att ta med sig till domstolsprotokollens förflugna ord och handlingar liksom till frågelistsvarens text som beskriver handlingar och göromål. Om vi godkänner Ricoeurs tes om hur handlingar låter sig tolkas som text, medger det ett erkännande av att mänskliga aktiviteter bildar hermeneutiskt tolkningsbara spår. I domstolsprotokollen finns verkningar av skeenden och handlingar bevarade, som spår, och just handlingar kommer att tolkas som uttryck för djursyn när domstolsprotokoll och frågelistsvar går igenom. Jag menar att handlingar och beteenden kan användas för att tolka värderingar på så sätt att handlingar kan vara uttryck för inneboende värderingar, eller med andra ord att praxis speglar diskurs (för resonemang om praxis och diskurs se även Del III Kapitel 10 Våld i frågelistsvaren).

Den hermeneutiska cirkeln

Hur går man då tillväga då teckenansamlingar tolkas? Hermeneutikens ledande arbetsprincip brukar benämnas den hermeneutiska cirkeln (den äldre benämningen) eller den hermeneutiska spiralen (en yngre term). Att cirkeln och spiralen används som liknelser i detta bildspråk ska ses som uttryck för hermeneutikens erkännande av hur kunskap eller förståelse växer med sitt eget växande. Rent praktiskt innebär det

att man tillåter sig att till en början ställa klumpiga eller felaktiga frågor till sitt material, men ändå erkänner värdet av också detta då det ger en riktning åt sökandet. Sådana klumpiga frågor måste ställas till en början innan problemet börjar klarna.⁸⁷ Med ökad kunskap som följer av välgrundade tolkningar växer därpå kunskapen vilket öppnar för ytterligare tolkningar som i sin tur fördjupar kunskapen. Det hermeneutiska tolkandet kan därför liknas vid en spiral som vidgas och växer. Denna kumulativa arbetsmetod förutsätter enligt mig att forskaren ser världen som kulturstyrd, endast utifrån ett sådant antagande blir kunskap om en del av kulturen/ systemet användbar som tolkningsutgångspunkt för nästa.

En ledande hermeneutisk arbetsprincip är den ständiga och medvetna kopplingen mellan del och helhet i tolkningsarbetet.⁸⁸ Den blivande helheten byggs i mitt fall upp av en mängd enskilda domstolsfall och frågelistsvar som jämförs, analyseras och tolkas mot varandra. Genom upprepad läsning av en grupp fall och svar frigörs likheter och strukturer som bildar något som är större än de enskilda delarna. Denna av mig konstruerade helhet är en god tolkning om de enskilda fallen och svaren på ett enkelt sätt faller in under helheten och om även nytillkomna svar och fall passar in i det konstruerade mönstret. Pendlandet mellan tolkningsnivåer, från tolkningar på hög abstraktionsnivå till närtolkningar av enskilda händelser med begränsad tolkningsräckvidd, kan ge indicier om en tolknings förklaringsvärde med avseende på om helheten i tolkningen bekräftar dess konstituerande delar och tvärtom.⁸⁹

För domstolsmaterialet och frågelistsvaren innebär kopplingen mellan del och helhet att tolkningen av ord och handlingar som uttrycks i källmaterialet måste gå att koppla till en aktuell tids- och platsbunden kontext. Detta innebär att jag måste ha en förståelse för de människor som jag stöter på i frågelistsvaren och domstolsprotokollen för att kunna sätta in deras ord och handlingar i sina rätta miljöer. Det förutsätter att jag har tillräckligt stora kunskaper om undersökningstiden i undersökningsområdet. Ett sätt att kontextualisera tolkningarna är att dela upp ”helheten”, det vill säga den övergripande nivå mot vilken deltolkningarna jämförs, i två delar. Den ena delen benämns *mentalitet*, då värderingar diskuteras, den andra det *agrara systemet* eller bara *systemet*, då diskussionen rör materialitet. Genom en sådan uppdelning kan den övergripande nivån i sig användas som ett tolkningsinstrument på så sätt att tolkningarna av mentaliteten ständigt återkopplas till det agrara systemet för att tillförsäkra mig och läsaren om att mentalitet och system är kompatibla, att de bekräftar varandra. Om vi skulle tala med Ricoeurs ord skulle mentalitet kunna jämföras med inifrånförståelse, och system med utifrånförklaring.

Mentalitet
och system

Jag vill ge ett exempel på att en sådan koppling kan vara fruktbar. Under en stor del av det kända bondesamhällets tid ratade bondehushållen svamp som människoföda och några stora kvantiteter bär plockades inte förrän järnvägsnätet gjorde export av lingon till Tyskland möjlig.⁹⁰ Det finns dock belägg på hur framför allt lingon men också blåbär, slånbär, nypon och hjortron använts i mindre skala.⁹¹ Att svamp ratades och att bär inte ingick till fullo i bondehushållet har varit allmänt känt och kritiserat. Denna ovilja i bondehushållet mot skogens produkter har setts som ett tecken på konservatism och irrationalitet.⁹² Om mentalitet (i detta fall tänkesätt kring vad en riktig människa äter och inte) kopplas ihop med system (det sätt på vilket jordbruket i sin helhet bedrevs) finner man snart en förklaring till varför svamp och bär lämnades att ruttna i skogen. Under den tid då svamp och bär plockas (juli till september) var all tillgänglig arbetskraft i bondehushållet sysselsatt med slätter och skörd. De näringsrika produkterna från äng och åker prioriterades naturligtvis före de ur näringsammanshang mindre värda produkterna från skogen. Det agrara systemet medgav inte att skogens produkter togs tillvara, i en sådan tolkning bekräftar system och mentalitet varandra.

När det agrara systemet förändrades med industrialiseringen, som bland annat gav en kraftig befolkningsökning, en marknad för jordbrukets produkter och ett utbyggt järnvägsnät skapades andra förutsättningar. Med en överbefolkad landsbygd fanns tidsluckor att fylla upp och järnvägen gjorde transporter möjliga till de nyskapade marknaderna. Den äldre inställningen till skogens produkter (mentalitet) var inte längre i samklang med systemet och inställningen till skogens produkter kom på sikt att förändras med en början under det sena 1800- och tidiga 1900-talet.

I de kommande diskussionerna om bland annat svältfödning, hinderdon⁹³ och handgripligt våld mot djur kommer det agrara systemet och dess kompatibilitet med mentalitet att tillåtas spela en stor roll i varje tolkning.

Att krypa nära – mikrohistoria och detaljer

Mikrohistoria är historiska studier där skalan är kraftigt reducerad. Detta gör det möjligt att få syn på enskilda individer och deras liv, vilka skulle ha dolts i en studie över ett helt socialt system. Genom att krypa nära ett studieobjekt, minska skalan, kan nya mönster framträda då alla, eller flera fakta kring händelsen blir synliga. Resultaten från en mikrohistorisk studie kan senare användas och växlas upp på skalan igen, från del till helhet.⁹⁴

Den studie jag kommer att göra av domstolsfallen är just mikrohistoria som den italienske historikern Giovanni Levi ovan beskriver den. Utifrån det domstolsmaterial jag samlat in om cirka 500 fall har jag i en urvalsprocess valt ut ett 80-tal fall som jag mer utförligt presenterar

för läsaren och tolkar.⁹⁵ Eftersom denna studie vill belägga synen på lantbrukets djur har jag valt bort sällskapsdjuren, det vill säga hund och katt (även fall som berör vilda djur, exempelvis rävungar i bur och en torsk som hängts på en bessmanvåg, har lämnats utanför).⁹⁶ Jag har vidare uteslutit fall som varit knutna till slakt. Jag motiverar detta med att jag endast har funnit två fall som direkt berör slakttillfället, det hade varit vanskligt att dra slutsatser från ett så litet antal fall. Detta har emellertid inneburit att jag också avstått från att analysera de 30-tal fall som är knutna till transporter av djur till slakt, framför allt svin och får på 1920-talet men också enstaka fall av transporter av höns och gäss. De fall jag valt ut har tolkats utifrån en hermeneutisk arbetsmetod. Därpå har de enskilda fallen lagts samman till en disparat helhet till vilken också tolkningar av frågelistsvaren tillförts. Det disparata materialet har inte kunnat utvecklas till en syntes, eller en väldefinierad helhet som är ”det sena bondesamhällets djursyn i södra Sverige.” Snarare kommer ett antal parallellt existerande djursyner att framträda, säkert också inom enskilda människor.

Förekomsten av sådana motsägelsefulla ideologier eller diskurser är något som mikrohistoriker, och humanister i övrigt, är vana vid att hantera. Levi ser inte motsägelserna som ett problem utan som en tillgång då individens förhållningssätt till strukturer förklaras (se kulturdiskussionen i föregående avsnitt). Om det är så att det förekommer en mängd parallella diskurser och ideologiskt motsägelsefulla marginaler för vårt handlande så innebär det att det skapas ett utrymme för individen att manövrera mellan diskurserna. Mikrohistoriska undersökningar kan därmed ses som undersökningar av den fria viljan inuti strukturella samhällsramar. Levi skriver om detta:

Their work has always centred on the search for a more realistic description on human behaviour, employing an action and conflict model of man's behaviour in the world which recognises his – relative – freedom beyond, though not outside, the constraints of prescriptive and oppressive normative systems. Thus all social action is seen to be the result of an individual's constant negotiation, manipulation, choices and decisions in the face of a normative reality which, though pervasive, nevertheless offers many possibilities for personal interpretations and freedoms.⁹⁷

Jag kommer att använda både den hermeneutiska och den mikrohistoriska metoden för att bygga upp tolkningar utifrån källmaterialet. Men studien behöver metoder för att ifrågasätta källmaterialets användbarhet och för att riva ner både egna och andras tolkningar. Historieämnets klassiska källkritik kommer då till god användning, detta behandlas dock nedan i avsnittet Källmaterial.

Detaljerna

För att kunna tolka mina källmaterial måste jag komma ”nära” människor och situationer som återges där. Med detta menar jag att jag vill se och kunna tolka så många infallsvinklar som möjligt i de händelser som spelas upp i domstolsmaterialet och i frågelistsvarens berättelser. För att komma så nära detta ideal som möjligt arbetar jag med när läsning. Det innebär att texterna, frågelistsvar och domstolsmaterial, har lästs mycket noggrant, om och om igen, för att detaljer och ordvändningar som kan spegla djupare innebörder ska kunna framträda. Detaljer och små tecken som är lätta att förbise innehåller ofta mycket information och kan användas som ett kontrollmaterial mot den övergripande berättelsen.

Den italienske historikern Carlo Ginzburg är en av flera som lyft fram betydelsen av de dolda eller perifera tecknen. I sin essäsamling *Ledtrådar* återger han den italienske läkaren och konstkritikern Giovanni Morellis arbetsmetod som baserades på hur de mest förbisedda detaljerna i en målning, exempelvis händer, naglar och öron kan användas för att identifiera konstnärers verk.⁹⁸ Morelli menade att de perifera detaljerna, som målades av konstnärerna utan att de lade ner någon medveten strävan i sitt arbete, avslöjade mest om målningen, men också lade i dagen konstnärens personliga drag. Då kontrollen inte upprätthölls kom den sanna naturen fram. Enligt Ginzburg inspirerades Freud av dessa tankebanor och tillskrev dem ett inspirationsvärde då han utvecklade sin psykoanalytiska metod som också grundas i omedvetna och förmedvetna teckens tydning.⁹⁹ Ginzburg går så långt att han menar att de undanskymda detaljerna är nycklar till en ”djupare verklighet” och att denna är oåtkomlig för forskaren om denne inte letar efter och beaktar just de omedvetna, de perifera och undanskymda tecknen och spåren (för en utförligare diskussion kring detta se *Källkritik* nedan).¹⁰⁰

Källmaterial

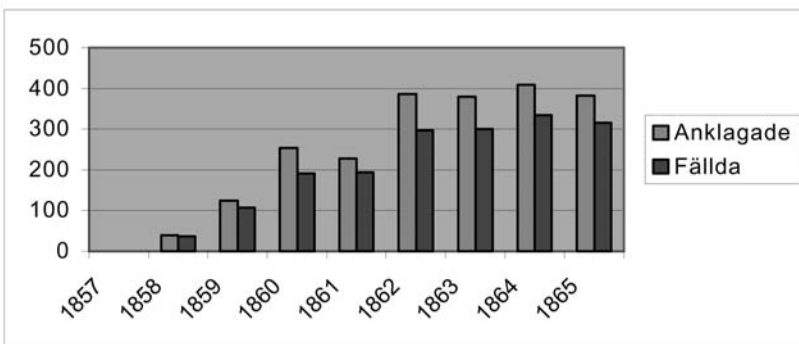
Avhandlingen bygger framför allt på två källmaterial; domstolsprotokoll och frågelistsvar. Frågelistsvaren är produkter av industrisamhället som söker kunskap om bondesamhället. De är på en och samma gång en del av det moderna projektet och ändå antimodernistiska i nationalromantikens anda och tillbakablickande. Domstolsmaterialet är ett samtidsmaterial, till en början skapat i ett bondesamhälle under förvandling på 1860-talet men i slutet av undersökningsperioden i ett industrisamhälle, förvisso med många agrara inslag, på 1920-talet. Båda dessa har sina källkritiska problem varför förhållandevis stort utrymme ges åt en genomgång av deras för- och nackdelar som historiska källor.

Domstolsprotokollen härstammar från de djurplågerimål som tagits upp i landsbygdens häradsrätter och städernas rådhusrätter.¹⁰¹ Lagen som de åtalade brutit mot var 1857 års lag mot misshandel av egna eller andras kreatur:

Wisar någon i behandling af egna eller andras kreatur uppenbar grymhet; straffes med böter från och med fem till och med etthundra riksdaler riksmünt.¹⁰²

Jag kommer att använda domstolsprotokollen för att få en inblick i den folkliga inställningen till djur. Jag kommer att vara intresserad av vittnesuppgifter – vad har vittnena reagerat på, vilka former av djurplågeri har varit stötande och vilka enskildheter i djurplågeriet har upplevts som mest frustrerande av vittnen och angivare? Jag är också intresserad av de åtalades försvarstal – vad har de trott ska vara det mest bitande argumentet för att slippa undan en fällande dom? Likaså är rättens syn på brottet och på djur av intresse. Domstolsprotokollen ger genom återgivelsen av dessa tre nivåer, om analysen kan utföras på ett bra sätt, en förståelse för samtliga inblandade mänskliga aktörer. Vi möter djurplågarna, deras grannar eller andra vittnen och den dömande makten och får genom detta den mänskliga helhetsbilden av djurplågeribrottet och ledtrådar till hur människor såg på djur i södra Sverige 1860–1925.

I domböckerna som förvaras på landsarkiven runt om i landet, kan vi läsa de renskrivna anteckningar som tagits upp i samband med genomförda rättegångar, bland annat mot människor åtalade för djurplågeri. Domböckerna innehåller alla mål som tagits upp under en viss period och låter läsaren ta del av åtalspunkter, vittnesmål, försvarstal, polisprotokoll, brev insända till rätten, eventuella erkännanden och domar. Det är möjligt att komma nära de människor som uppträtt i domstolen som åtalade, angivare och vittnen och i många fall läsa deras egna ord då de resonerat om vad som är rätt och fel i relationen mellan människor och djur.

Figur 1. Rättsfall angående misshandel av djur i Sverige 1857–65. Siffrorna är hämtade ur Bilagor för Sveriges Officiella Statistik (BiSOS), som började utkomma samma år som den första lagen om misshandel av djur trädde i kraft, 1857. Eftersom lagen är tillkommen i december hann självklart ingen bli vare sig anklagad eller fälld för djurplågeri 1857 men därefter steg antalet djurskyddsmål stadigt. 1858 fälldes 37 människor för grymhet mot kreatur och 1859 107 stycken. Under 1860-talet går siffran upp mot 200–300 fall årligen och då denna kvantitet uppnåtts blir det praktiskt möjligt att leta efter rättsfall i domböckerna. Perioden mellan 1860 och -65 är därför min första undersökningsperiod vad det gäller domstolsprotokollen.

I domböckerna är det möjligt att möta det offentliga samhällets syn på djur och få dess bild av vad man fick och inte fick göra med sina djur. Men man möter också enskilda människor som både anklagar andra och som försvarar sig mot djurplågeriåtal. I brytningen mellan det officiella samhällets djursyn och allmänhetens uppstod en rättspraxis. Om avhandlingen lyckas med att identifiera undersökningsområdenas tidsbundna rättspraxis tror jag att jag kommit nära en förståelse av djursynen i södra Sverige.

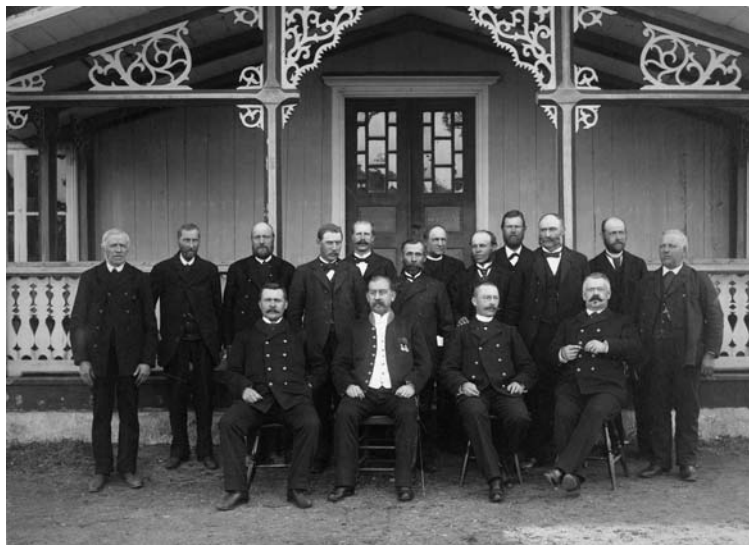
När jag studerar domstolstexterna möter jag avarterna av djurhållningen. De människor som befann sig i rätten fanns där av en anledning, de var avvikare som misstänktes för att ha brutit mot lagen genom att ha behandlat djur illa. Jag är intresserad av de avvikandes behandling av djuren men framför allt av hur deras handlingar togs emot av det omgivande samhället, hur grannar, vittnen och rätten reagerade på de åtalades brott. Genom att förstå vad man inte fick göra kan vi få en aning om vad som var tillåtet.¹⁰³ Och genom att identifiera det som är avvikande kan vi också få syn på vad som ansågs normalt och förstå de normer som styrde relationerna mellan människa och djur i delar av södra Sverige från 1860–1925.

Att söka efter domar

Landsbygdens djurplågerimål togs upp i häradsrätterna. Hade brottet skett i städer var det rådhusrätterna som behandlade ärendena. Häradsrätterna sammanträdde vanligen tre gånger per år i ett vinterting, ett sommarting och ett höstting. I mindre härader har det förekommit att man samlats endast till vinter- och höstting. Rådhusrätterna sammanträdde mer eller mindre kontinuerligt och löpande under året beroende på stadens storlek och antalet mål. I rådhusrätternas domböcker redovisas fallen vanligtvis månadsvis.

Sedan 1823 hade bönderna på den lokala sockenstämman rätt att välja nämndemän till häradsrätten. De som satt i rätten skulle vara bönder, minst 25 år gamla och bosatta inom häradet. Man satt på livstid.¹⁰⁴ De som dömde i djurplågerifallen på landsbygden 1860–65 var således lokala bönder. Historikern Peter Aronsson har i en avhandling från 1992 visat att sockenstämmorna var självständiga och inflytelserika institutioner, inte mist under 1800-talet.¹⁰⁵ Det går därför att resonera om att de som valdes till häradsrätterna var bönder som hade allmänhetens förtroende och med stor sannolikhet väl representerade sitt lokalsamhälle och delade dess värderingar och kunskaper. 1872 blev valrätten tillhörig alla kommunalt röstberättigade, mandatperioden var sex år. Valbara var då inte bara längre bönder utan företrädare för alla samhällskategorier.¹⁰⁶

Varje härads- och rådhusrätt band in protokoll, brev och de avkunnade domarna i domböcker som förvarades på det lokala tinget. Man ordnade inget register över domarna, däremot var man sedan länge

Domare, nämndemän och länsmän i häradsrätten för Västra Häraads Domsaga i Jönköpings län har under sommartinget 1900 tagit en paus i sammanträdet och låtit fotografera sig utanför tingshuset i Kornstad. Här i Västra Härad häradsrätt hade bland andra ryttmästaren baron Rosencrantz stått åtalad för svältfödning 1862. Läsaren kommer att möta baronen och de pigor och drängar som tog en konflikt med honom på grund av svältfödda djur senare i texten. Foto Nordiska museets arkiv.

tvungad att skriva så kallade saköreslängder där alla rättsfall som resulterat i fällande dom och böter redovisades. Kopior av saköreslängderna levererades till kronan och användes som ett kontrollinstrument för att se till att de böter som kronan hade rätt till betalades in till statskassan.¹⁰⁷ Längderna ligger inbundna i domböckerna och kopiorna förvaras på riksarkivet. I saköreslängden redogjorde skrivaren under 1860-talet för vilket nummer fallet hade så att det gick att hitta i protokollet, datum för rättens utslag, åklagarens namn, namnet på den åtalade, brottets art, bötesbeloppet, och – om böter ej kunnat betalas – motsvarande fängelsestraff. Genom att brottets art antecknats i saköreslängderna finns här en ingång till det digra domstolsmaterialet.

Samtliga poster i saköreslängderna måste gås igenom för att få hänvisningar in till protokollen. Brottsmålen behandlades ofta under många tingstillfällen och det kunde gå ett eller flera år efter det att målet varit uppe första gången tills det att ett avslut kunde ske och en dom avkunnas. Saköreslängden redovisar enbart det tingstillfälle då dom avkunnades och böter fastställdes. I protokollen hänvisas till det ting då ärendet varit uppe tidigare och den som letar efter ett fall får i omvänd kronologi spåra sig bakåt, ofta genom flera volymer, till det första tillfället då fallet togs upp.

Att domböckerna saknar register innebär inte bara att det blir mer tidsödande att via saköreslängderna finna de mål man letar efter. Ett större problem är att det i realiteten blir omöjligt att finna de människor som friats från djurplågeriåtal eftersom dessa måste hittas genom att läsa samtliga domprotokoll mer eller mindre i sin helhet. Få friades från djurplågeriåtal under 1860- och 1870-talen, se Tabell 1. I Östergötland skulle ett sökande efter de som friats från djurplågeriåtal innebära

Tabell 1 Åtalade och fällda i undersökningsområdena 1860–1878. Uppgifterna är hämtade ur BiSOS. Fram till 1878 redovisades hur många som stämts till tinget inom varje brottskategori och hur många som fällts. Statistik över antalet åtalade slutar man tyvärr därefter att föra. Vi ser att det är mycket få som frias från djurplågeriåtal, likaså att frekvensen friade är sig relativt lik under hela den redovisade perioden. Fram till 1948 gällde i domstolsmål i Sverige den så kallade legala bevisteorin. Den hade medeltida rötter i Sverige och togs in från den romersk – kanoniska rätten. Man skiljde på fullt bevis (två vittnen eller ett erkännande från den tilltalade), ett halvt bevis (ett vittne) och på indicier. Dom kunde inte falla på indicier eller halvt bevis utan endast då fullt bevis rådde, vilket innebar att man gärna ville få fram erkännanden.¹⁰⁸ I 1734 års lag fastställdes den legala bevisteorin med samma syn på erkännande. Då man inte kunde få fram bevis skulle målet skjutas på framtiden.¹⁰⁹ Trots det började svenska underrätter att döma på indicier i mindre allvarliga mål, så kallad fri bevisprövning, under 1800-talets mitt (det är troligen effekten av detta som vi ser i den höga graden av fällande domar i djurplågerimålen). Indiciedomar infördes efter inspiration av utländsk rätt. Även högsta domstolen fällde på indicier, trots att det stred mot tidens förordningar.¹¹⁰

att cirka 300 volymer för åren 1860–65 skulle gås igenom i jakt på 17 fall som gömmer sig bland 10 000-tals egendoms- hors- och våldsbrott. Jag har gjort bedömningen att tidsåtgången för att söka efter dessa fall skulle vara så stor att värdet av att läsa dem inte skulle stå i paritet med arbetsinsatsen, jag har därför avstått från systematiska sökningar av friade djurplågere 1860–65.

	Ög Åtalade	Ög Fällda	Jnk Åtalade	Jnk Fällda	M-hus Åtalade	M-hus Fällda
1860	24	24	7	6	12	11
1861	20	18	6	6	16	12
1862	36	30	20	17	22	19
1863	17	15	19	17	12	10
1864	22	17	60	59	18	9
1865	18	16	24	21	15	12
1866	19	16	10	10	16	15
1867	29	23	19	17	19	17
1868	20	16	4	4	10	9
1869	24	19	16	13	6	6
1870	12	8	5	3	7	7
1871	23	21	4	4	7	7
1872	19	19	13	13	6	5
1873	26	24	6	6	12	11
1874	16	13	12	11	22	22
1875	40	35	13	12	25	20
1876	24	22	9	9	18	16
1877	63	58	5	5	21	18
1878	32	30	6	6	20	13
Totalt	484	424	258	239	284	239

Att studera domböcker

Många historiker i Sverige har sedan 1990-talet använt sig av äldre domstolsmaterial för att få en förståelse för människors vardagsliv. Med protokollen som källa har samhällets och individens syn på bland annat självmord, magi och sexualbrott kunnat belysas. Det som fram till 1960-tal intresserade de rättshistoriker som arbetade med domstolsmaterial var ofta domstolsprocessen i sig, hur lagar och domstolsväsendet förändrades. Den så kallade ”judiciella revolutionen” – övergången från en lokalbaserad lekmanmakt till en centraliserad professionell juristkår, var ett etablerat forskningsfält. Likaså uppmärksammades hur de tidiga underrätterna tog pragmatisk hänsyn till balansen i lokalsamhället. Här var bot, konfliktlösning, kompensation och återställ-

landet av ordning tydligt överordnat målet att straffa brottslingar. Den centraliserade rättsinstansen däremot kunde inte ha samma inställning till en pragmatisk rättvisa utan måste sträva efter en mer absolut rättvisa där ett standardiserat rättviseperspektiv dominerade över lokal-samhällets balans och välbefinnande.¹¹¹

De som under 1990- och 2000-tal arbetat med domstolsmaterialet som historisk källa har inte varit lika intresserade av att studera rätten i sig, utan vill snarare komma åt de vardagliga föreställningar som människor redogjorde för då de ställdes inför rätten. Även avvikande beteenden har studerats. Historikern Jonas Liliequists avhandling om tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talen bygger helt och hållet på domstolsmaterial. Hans avhandling ligger i många fall nära min studie, inte minst när det gäller att försöka förstå huruvida lagen och straffet är ett sätt för de makthavande att legitimisera sin position eller om lagen är en anpassning till en folklig kultur.¹¹² Angående tidelagsbrottet betonar Liliequist att det är problematiseringen av händelserna och samhällets inställning till brottet som är av intresse, inte själva tidelagsbeteendet i sig.¹¹³ Med tidelagsbrottet som ingång har Liliequist bland annat kunnat studera manlighetens utformning och hur gränserna mellan människa och djur uppfattades i 1600- och 1700-talets bondesamhälle.

I Sverige är det äldsta domstolsmaterialet från 1600-talet, men på kontinenten kan forskarna gå tillbaka till europeiskt medeltida förhållanden och genom domstolsprotokollen möta enskilda människor och deras tankar. Ett exempel, som säkerligen bidragit till att svenska historiker kommit att fästa uppmärksamhet på det egna landets domstolsprotokoll, är den nyskapande och mycket imponerande studie som den franske mentalitetshistorikern Emmanuel Le Roy Ladurie gjort i sitt verk *Montaillou – en fransk by 1294–1324* (boken togs upp som ett gott exempel på mentalitetshistoria under metodkapitlet ovan).¹¹⁴ I sin bok lyckas Ladurie, genom att läsa förhörprotokoll från inkquisitionen, återskapa inte bara den franska byn, dess invånare och näringsgeografi utan väcker till liv en hel trakt och visar på den föreställningsvärld som bars upp av de bönder och herdar som bebodde bergstrakterna mellan Frankrike och Spanien i skiftet mellan 1200- och 1300-talet. Inkquisitionen var intresserad av att reda ut vilka som kunde betraktas som kättare i området och framför allt av att identifiera spridningsvägar och hitta de centralfigurer som kunde fortsätta att sprida oro på landsbygden. Ladurie och inkquisitionen hade tillgång till samma berättelser men Ladurie ställer andra frågor till texten och tycker sig kunna beskriva hur man sett på allt från manligt och kvinnligt, äktenskap och kärlek till synen på döden och frälsningen.

Att tala under tvång

En mycket relevant källkritisk aspekt på domstolsprotokollen, som Ladurie inte problematiserar, är att uppgifterna är lämnade under tvång.

Historikern Linda Oja, som skrivit om synen på magi under svenskt 1600-tal, har mer explicit intresserat sig för ämnet. Hon menar att det som skedde inför rätta inte självklart speglade de inblandades åsikter. Bekännelser och försvarstal kan ses som representativa för en strategisk hållning som syftar till att undkomma med skinnet i behåll från förhöret och att man därför dolt sina egna åsikter eller sin personliga hållning. Även om så har varit fallet menar Oja att protokollen ändå visar vilka argument som var gångbara och som uppfattades som ”politiskt korrekta” av den åtalade och som den trodde att rätten ville höra. Vi kan med det säga att även om den försvarande ljög om sina personliga åsikter höll de sig inom ramarna för rättspraxis (såsom den uppfattades av den åtalade).¹¹⁵

Rättspraxis

I mötet mellan de normativa lagtexterna, rättens ledamöters tolkning av dem och de åtalade skapades en rättspraxis i de frågor som behandlades. Bland många andra menar rätthistorikern Jan Sundin att:

Man kan inte enbart läsa lagtexter om man vill veta hur rättvisan fungerade i praktiken i detta samhälle.¹¹⁶

Med en sådan förståelse av den rättsliga processen hade också folk i allmänhet en möjlighet att påverka de lagar som styrde delar av deras liv. Linda Oja delar den åsikten och menar att man genom lagmaterialet får elitens synpunkter belysta men att det inte räcker med att veta hur lagen var utformad och hur de som skrev lagen tänkte att den skulle operera för att förstå ett samhälles rättspraxis:

Domstolsprotokoll är ett mycket lämpligt källmaterial när man söker efter föreställningar och uppfattningar hos olika sociala grupper i äldre tid. I domstolarna kunde olika åsikter... mötas.¹¹⁷

Mötet mellan de åtalade och rätten ses också som ett möte mellan folkligt och elitistiskt. Denna uppfattning, att tolkningen av lagen inte enbart tillkommer eliten eller att lagen inte är ett ensidigt sänt meddelande som de folkliga klasserna har att rätta sig efter och slaviskt följa är en intressant dimension på hur lagmaterialet kan användas.

I Arne Jarricks och Johan Söderbergs studie över brottsmål i Stockholm under 1700-talet är frågan om den populära kulturens grad av påverkan på rättspraxis ställd i centrum. Författarna återger sina domstolsmål mycket utförligt och målen kan genom detta bli berättelser i berättelsen där läsaren känner sig inbjuden att vara delaktig i tolkningen. De menar att det är tydligt att domstolarna mycket påtagligt och praktiskt har använts av medborgarna i den vardagliga rättsskipningen dem emellan. Man har dragit varandra inför rätta då konflikter upp-

stått och även då människor känt sig förolämpade och velat ha upprättelse. Med stöd av idén om domstolarnas folkliga förankring menar de att domstolarna inte kan uppfattas som några civiliseringsmaskinerier med syfte att uppfostra pöbeln.¹¹⁸ Jag vill poängtera Jarricks och Söderbergs slutsats om att domstolarna hade en folklig förankring. En sådan förankring innebär att vittnen och angivare ur allmänheten kunde vara beredda att anmäla grannar då de bröt mot en etablerad intern moral och uppförandekod – också när det gällde djurplågeribrott.

Representativitet och kontext

En annan internationellt mycket uppmärksam studie av inkvisitionsprotokoll har utförts av den italienske historikern Carlo Ginzburg. Istället för att som Ladurie vilja skildra ett helt samhälles mentalitet har Ginzburg fokuserat på en enda människa, mjölnaren Domenico Scandella, kallad Menocchio som levde i norra Italien i det sena 1500-talet.¹¹⁹ Vi måste tänka oss att Ginzburg för sin studie har valt ut det mest informativa av de tillgängliga inkvisitionsprotokollen. Detta innebär att han fått arbeta med en mycket speciell ”informant” som inte på något vis kan sägas vara representativ för den norditalienska landsbygdsbefolkningen under slutet av 1500-talet.

Menocchio var en läskunnig mjölnare som påverkats av både reformationens och mystikers skrifter och som framför allt tänkte egna mycket kontroversiella tankar kring Gud och skapelsen. Även inkvisitorerna var förundrade över den särart, egenhet och debattlusta som Menocchio visade upp. Istället för att agera på ett försiktigt, eftertänksamt sätt med syfte att rädda sitt eget skinn, som Oja menar många gånger kan ha varit fallet vid mötet med domstolen under förhören, ger mjölnaren efter för ett behov som han enligt byborna, som också kommer till tals i protokollen, ofta talat med dem om. Menocchio drömde om att få debattera sina tankar om Gud inför ”påven, baronerna och kungarna”. Han skulle då ”säga dem ett och annat om hur det låg till i världen”. Tack vare denna debattlystnad, som han får tillfredsställd inte inför påven men väl inför inkvisitorn, får vi en inblick i hans medvetande och hans syn på alltifrån präster och arbetare till skapelsen och Gud. Att Ginzburg väljer ett så samtidsavvikande material att arbeta med innebär att han måste resonera mycket kring det unika och det representativa. Detta är inte ett problem som drabbar bara Ginzburg utan är något som alla som arbetar med domstolsmaterialet måste ta upp.

Linda Oja har ett stort antal rättsfall till sitt förfogande och behöver inte brottas med Ginzburgs problematik. Oja arbetar med 234 magimål från Svea Hovrätt, domkapitel och underrätter i städer och på landsbygden. Hon har inte gjort någon systematisk genomgång av domböckerna och vet därför att hon inte hittat alla tillgängliga domstolsmål. Det större problemet är att hon inte kan veta vilka kategorier de mål hon inte hittat tillhör. Hon säger sig därför inte kunna

presentera vare sig tabeller eller diagram som kan utge sig för att vara representativa. Svea Hovrätts arkiv har också stora luckor vilket också omöjliggjort ett kvantitativt arbetssätt. Oja gör därför en helt kvalitativ studie där hon utesluter kvantitativa metoder. Hon vill ändå studera, och vågar också uttala sig om, vilka förändringar som skett i synen på magi över tid. Hon löser problemet med representativitet genom att anta att hon både hittat och missat fall ur olika kategorier och att de funna och icke-funna fallen därmed tar ut varandra och ändå bildar en massa som kan användas för kvalitativa utsagor om synen på magi i det svenska 1600-talet.

Jonas Liliequist delar inte Ojas tilltro till att den kvalitativa arbetsmetoden ensam kan ge en tillräcklig bild av 1600- och 1700-talets attityder och föreställningar som kommer i uttryck i domstolsprotokollen:

Redan källmaterialets informationsglea och formaliserade karaktär ställer krav på kvantitativa arbetsmetoder. Det enda sättet att få ett tillräckligt omfattande underlag för tolkningar och samtidigt undvika ett impressionistiskt och anekdotiskt urval är att systematiskt bearbeta sammanhängande källserier för hela regioner under relativt lång tid.¹²⁰

Jag delar Liliequists oro att låta otillräckligt långa serier bilda underlag för studien. Det är nödvändigt att gå igenom en så stor mängd domstolsmål att materialkategorikontexten blir känd och förstådd av forskaren. Med detta menar jag att forskaren ska ha så stor kännedom om sitt material att det bland annat blir möjligt att se och förstå vilka uppgifter i det som är representativa och vilka som är avvikande. Detta gör det möjligt att resonera om huruvida fallen är representativa för tiden och rummet eller ej. Faran med att fokus läggs på ett fåtal fall är att de kan användas för att belysa ett resonemang som en större helhet av domstolsmål möjligtvis skulle motsäga.

Förutom att källmaterialet ska vara så pass stort att det bildar en egen kontext ska självklart den samhälleliga kontext i vilket materialet tillkommit förstås. I antologin *Den frivilliga döden* som innehåller ett flertal texter om självmordet och dess historia tar Birgitta Odén upp hur synen på självmord och självmördare kan förstås med utgångspunkt från domstolsmaterialet. Hon poängterar att domstolsmaterialet är en textmassa som

...måste analyseras och tolkas mot bakgrund av den miljö då det tillkommit. Min huvudpoäng är att följa förändringarna i de attityder som framträder i domstolsmaterialet för att visa hur mentala förändringsprocesser försiggår i samhällskroppen.¹²¹

Att ständigt koppla mellan del- och helhet kommer, som framgick i metoddelen, att vara en huvudmetodik i denna avhandling. Om denna

koppling inte genomförs finns det en stor risk att mikrohistoria blir vad engelskspråkiga journalister, enligt historikern Peter Burke, kallar 'human interest stories' om det förflutna. Det vill säga historikern berättar, förvisso intressanta, historier om människor som en gång levat men då det inte sker någon koppling till omvärlden eller någon analys, så säger dessa berättelser inget om den värld människorna levde i.¹²² Carlo Ginzburg återkommer till problemet om representativitet ett flertal gånger och vill gärna att den studie han har gjort ska kunna säga något inte bara om mjölnaren Menoccio utan om 1500-talets folkliga kultur i stort. Han resonerar om hur ett statistiskt material kan ställas mot den specifikt kvalitativa studie han själv gjort och menar att ett mycket grunt statistiskt material om 500 mjölnare säger mindre om mjölnarkulturen än vad en enda djuplodande studie kan göra. Rätts-historikern Jan Sundin har från omvänt håll, det vill säga utifrån ett stort empiriskt material, kommit till samma slutsats. Han tycker sig ha sett förbluffande likheter i hur rättsystemen arbetar på olika lokala nivåer i Sverige, vilket möjliggör direkta jämförelser mellan dessa. Sundin menar därmed att en rättshistorisk undersökning kan ha relevans även i andra områden än enbart den ort där den är utförd.¹²³ Sammantalet understryker detta hur jag tycker mig kunna se att en teoretisk strukturalistisk grundsyn på vetenskaplig forskning ger en möjlighet för forskaren att göra försiktiga generaliseringar utifrån sina källor.

Vem har anmält?

En källkritisk aspekt som jag måste ha i åtanke under arbetet med djurplågerimålen är frågan om vem som anmält brottet till tinget och varför det gjorts. Ett grundläggande resonemang i mitt arbete är att människor under 1860-talet på grund av empati med djuren reagerade negativt då folk i deras omgivning misshandlade och vanvårdade djur och därför anmälde förövaren. Men det kan förstås finnas flera orsaker till att man anmält en djurplågare. Framför allt då grannar står bakom en anmälan finns det anledning att fundera över hur grannsämjan sett ut i byn. Djurplågeriåtalet kan ha använts som ett sätt att komma åt en ovän.

Jonas Liliequist har i sin avhandling visat att majoriteten av dem som i 1600-talets Sverige angav människor för tidelag var folk i gemen. Men även länsmän, kyrkoherdar och andra myndighetspersoner fick del av ryktesspridning om tidelag och också de anmälde brottet till tinget.¹²⁴ I 1860-talets domstolsprotokoll anges det tyvärr inte på samma vis vem som ligger bakom anmälningarna. Det är också svårt att använda sig av Liliequists material för att dra några slutsatser om hur ryktesspridning och anmälningsmönster såg ut för djurplågerimålen. Dels har det gått lång tid mellan tidsperioderna men framför allt rör det sig om brott av mycket olika karaktär. Tidlag var belagt med dödsstraff under 1600-

och 1700-talet och människor straffades för brott mot Gud och naturen, inte för den skada de åsamkat djuren i första hand. Även om djurplågeri säkert också gav upphov till dåligt rykte var det ändå inte i närheten av vad tidelagsbrottet gjorde varför ryktesspridningen säkert inte varit lika intensiv vid djurplågeri som vid tidelagsbrott.

I ett fåtal fall har de åtalade i förhören uppgett att de tror sig veta vem som är angivare och det sägs i dessa fall att de ligger i fejd med varandra. Om vi ser det ur den åtalades synvinkel så är det klokt att lyfta fram uppgifter som kan användas för att visa på en föreliggande konflikt, hur liten den än kan vara, mellan käranden och svaranden. Rätten måste på grund av sådan information hysa en större misstro till vittnesmål som lämnats av någon som kan betraktas som en ovän eller fiende till den åtalade. Kanske kan till och med jäv hävdas. Att det bara är i ett fåtal rättegångsfall där den åtalade nämner att ovänskap ligger bakom anmälningen kan tolkas som att osämja mellan grannar var ovanligt som skäl för att anmäla någon för djurplågeri och att det troligtvis förekommit endast då det explicit tas upp av den åtalade i protokollet (se Del III Kapitel 11 avsnittet *Muntlig tillsägelse 1920–25* för ett utförligare resonemang kring detta).

Frågelistsvar

Under det sena 1800-talet föddes i stora delar av Europa ett intresse för det man under denna epok kallade folkkulturen. Med detta menades den materiella och andliga kultur man tyckte sig finna bland de breda folklagren, framför allt på landsbygden. Förklaringen till det nyvaknade intresset, har många forskare ansett sig finna i kombinationen av starka nationalistiska strömningar och en framväxande industrialism.¹²⁵

Nationalismen, som till stora delar var en borgerlig företeelse, kom att ställa frågor kring vad som var unikt och särskiljande för det egna landet. Svaret blev ofta folkkulturen. Denna upplevdes av de nationella eliterna som genuin och traditionell i motsats till eliternas egna kosmopolitiska och internationella "förkonstlade" kultur. I dikt, måleri och musik vurmade för det genuina och traditionella bland landsbygdens breda folklager. Det kan påstås att industrialismen både födde och hotade folkkulturen. I och med att ett nytt samhälle växte fram, där industri och stad alltmer ersatte jordbruk och landsbygd som försörjningsbas, blev det samhälle man lämnade detsamma som ett traditionellt samhälle, det traditionella uppstod och konstruerades genom att det utsattes för ett hot. Folkkulturen upplevdes i och med detta som både exotisk och hotad, och därmed värd att uppmärksammas. I Sverige var hembygdsvisionären Karl-Erik Forsslund en av dem som tydligast förde kampen för, med hans egna ord, den lokala, intuitiva, och självväxta kulturen, mot industrisamhällets nihilistiska okultur.¹²⁶

Med vit mössa och benlindor mötte de bildade stadsborna landsbygdens människor och frågade om och mätte eller tecknade allt mellan himmel och jord. Hur många djur? Vilka kläder? Vad brukade ni sjunga? På bilden syns en av nordiska museets mest framträdande medarbetare Sigurd Erixon (till vänster). Erixon hade från 1912 utfört byundersökningar åt Nordiska museet.¹²⁷ Det var också han som formulerade museets första frågelista 1915 (se nedan). På bilden är han i Blekinge på byundersökningar 1924 tillsammans med Nils Berglind. Foto J Lindros, Nordiska museet.

Till en början var forskarna intresserade av folkkulturen som en spegel av forntiden. Man tänkte sig att i de ”primitiva” folklagren kunde uråldriga traditioner leva kvar och låta sig tolkas av den intellektuella borgerlighetens utsända. Bland annat samlades därför information om traditioner in och här kom frågelistor till hjälp. Den tyske *Volkskundeforskaren* Wilhelm Mannhardt sände på 1870-talet ut frågelistor där människor ombads redogöra för de folkliga traditioner som fanns i deras bygder.¹²⁸

De svenska frågelistorna kom till i en tid då etnologin som vetenskap bytte inriktning och lämnade forntiden för att studera bondesamhället i sig. Under 1910-talet hade Uppsalas två fornminnesföreningar slagits samman till Uppsala landsmål- och folkminnesarkiv (ULMA).¹²⁹ Härför skickades frågelistor ut till hela landet, förutom de sydligaste länen. Det man till en början var intresserade av var folkmål, det vill säga dialekter och ålderdomliga ord. Men 1914 skickade ULMA ut sin första kulturhistoriska frågelista där man sökte kunskap om skrock rörande födelse, havandeskap, bortbytingar och barnsjukdomar.¹³⁰

1915 sände etnologen Sigurd Erixon ut vad som kan betraktas som Nordiska museets första frågelista som ställde frågor om ”folklig bebyggelse, byorganisation och samfundsväsen”.¹³¹ Även i Lund, Göteborg och i Östersund bildades folkminnesarkiv. 1926 sköt staten till pengar till verksamheten med att dokumentera det försvinnande bondesamhället och det var då som insamlingsverksamheten tog ordentlig fart.

På Nordiska museet var det Sigurd Erixon som drog upp riktlinjerna för arbetet som byggde på en metodik där professionella, vetenskapligt skolade etnologer, tillika tjänstemän, formulerade ett stort antal frågor

kring ett relativt smalt undersökningsområde.¹³² Frågorna sammanställdes i en lista som skickades ut till stora delar av landet. Landsmålsarkiven och Nordiska museet byggde på 1920-talet upp ett nätverk av så kallade ortsmiddelare. Etnologen Bo G Nilsson har i sin avhandling *Folkhemmets arbetarminnen* karaktäriserat ortsmiddelarna som tillhöriga en lokal elit av exempelvis präster och lärare. Ortsmeddelarna var en länk mellan de professionella etnologerna och de så kallade sagesmännen, de som innehade den efterfrågade kunskapen om bondesamhället.¹³³ I de tidiga frågelistorna dominerade ett retrospektivt perspektiv, man ville komma så långt tillbaka i tiden som möjligt för att finna idéer och traditioner på landsbygden som inte påverkats av industrisamhället. Man var därför intresserad av de äldres kunskaper som man menade speglade ”det rena och oförvanskade bondesamhället”. Meddelarna sökte därför upp och intervjuade äldre sagesmän, kvinnor och män ur den lokala allmänheten. De tidiga frågelistsvarens information sträcker sig tillbaka till 1860- och 70-talens bondesamhällen, den tid då sagesmännen var unga. Svaren sammanställdes i skriftlig form och sändes till arkiv och museer. Listorna ställde frågor om allt som rörde bondekulturen. Ett stort antal frågelistor berörde boskapsskötseln i olika former.¹³⁴

Frågelistsvaren på Nordiska museet

På Nordiska museet har jag studerat ett flertal frågelistor i syfte att komma vanliga människors djursyn nära (för en kort presentation av dessa se Bilaga 2). Jag har dock funnit att endast Nm 60 Boskapsskötsel har ett innehåll som ger svar på de frågor jag vill rikta till materialet. Nordiska museet har registrerat 350 insända svar på frågelistan. Många av de som svarat har behandlat samtliga 33 frågerubriker som tas upp i listan. De svaren är i sin helhet utförliga, mellan 10 och 20 maskinskrivna A4-sidor är det vanliga. Det finns å andra sidan lika många svar som består av en eller två sidor text som summariskt berör förhållanden som efterfrågas. Likaså är en hel del av svaren fotografier eller skisser som skickats in till museet, dessa har ej kunnat användas. Av de 350 insända svaren har jag bedömt att 146 stycken har varit tillräckligt utförliga för att de ska vara fruktbara att arbeta med. Av dessa härstammar 30 stycken från områden norr om fäbodgränsen vilka jag har valt att utesluta ur studien (se Kapitel 3 avsnittet *Undersökningsområden*).

Jag har inte läst de handskrivna frågelistsvaren i original utan arbetat med maskinskrivna avskrifter som gjordes på 1970-talet av Nordiska museet.¹³⁵

Källkritik

Frågelistsvaren utgör ett unikt material. Det finns inga andra källor som i så stor numerär låter vanliga människor komma till tals och med någotsånär egna ord beskriva sin verklighet, så som den såg ut i det sena bondesamhället. Men svaren är retrospektiva, de är tillkomna i

en annan tid än den de ska skildra vilket medför en mängd källkritiska problem. Förutom generella problem som uppstår i alla retrospektiva källmaterial och som grundar sig i hur den gamla kvinnan eller gammelmannen minns sin barndom, brottas frågelistsvaren också med problem kring förmodernt och modernt. Den tid svaren behandlar kan beskrivas som traditionell och förmodern, svaren har dock skrivits i en tid som mycket tydligt definierade sig som modern. Hur återges en verklighet som blivit historia? Hur behandlas ämnen som under den tidsrymd som förflutit bytt karaktär och värde? Jag vill med hjälp av tre etnologer, som alla arbetat med frågelistsvar – Agneta Lilja, Bo G Nilsson och Ella Johansson – försöka att diskutera frågelistsvaren och deras källvärde. Jag vill med hjälp av psykoanalytikern Clarence Crafoord också diskutera hur den vuxne minns sin barndom.

Lilja kritiserar listorna

Agneta Lilja var verksam vid Uppsala Namn- och Landsmålsarkiv (ULMA) och skrev 1996 sin avhandling om hur frågelistorna kommit till och hur de behandlats vid arkivet i Uppsala. Liljas avhandling berör ULMA:s listor varför hennes kritik mot frågelistmetoden inte per automatik är relevant för Nordiska museets listor, som jag använt mig av. Jag vill trots det skildra hennes skarpa kritik mot frågelistmetoden.

Agneta Lilja problematiserar på många punkter ULMA:s frågelistor som en källa till kunskap om bondesamhället och ifrågasätter till viss del deras användbarhet. Det som är allvarligast i Liljas kritik mot frågelistmaterialet är hennes återgivning av de tidiga arkivtjänstemännens syn på vetenskap och hur den kom att utforma och påverka frågelistorna, men också meddelarnas svar. Lilja menar att arkivtjänstemännen styrde uppptecknarna hårt och att deras agerande har inverkat på svaren. Listorna utformades av experter som styrde uppptecknarna att lämna efterfrågad information för att bekräfta och slå fast experternas kunskap;

...forskarnas kunskap som utgjorde basen för insamlingen. Upptecknare och sagesmannen skulle bara bekräfta vad experten redan visste.¹³⁶

Att frågelistorna och svaren styrdes hårt gjorde att man fick en jämförbarhet över landet och en snabb, lättläst struktur. Det negativa var att listan och dess svar blev en form av ”verklighetsmodell” som allt för hårt strukturerade svaren och gav ramar för vad som var viktig kunskap inom ämnet vilket ledde till att listorna fick en normerande funktion. Uppgiftslämnare fick enligt Lilja, därmed svårt att komma med avvikande information:

Det som inte fanns med i frågorna betraktades inte som giltig kunskap.¹³⁷

Lilja menar att arkivets tjänstemän gick så långt att de påverkade uppgiftslämnarna att bidra med upplysningar som passade in i arkivets bild av verkligheten. Den verklighet som samlades in var således en urval, begränsningar och personliga intressen konstruerad verklighet. Som synes är Lilja mycket skarp i sin kritik av frågelistsmetoden.

Agrarhistorikern och jägmästaren Örjan Kardell har i sin avhandling från 2004 om bondesamhällets gärdesgårdar gjort utförliga sökningar i frågelistsvaren och menar att de har ett stort källvärde under förutsättning att forskaren ställer riktade frågor till materialet. Han skriver:

Personligen anser jag att Lilja är för sträng i sin bedömning av frågelistsvarens representativitet. Det tror jag kan förklaras av att hon i sin avhandling inte ställer några frågor till materialet som sådant. Hon ser bara till hur materialet är insamlat och den ideologiska bakgrunden till varför så skedde.¹³⁸

Likaså har agrarhistorikern och biologen Håkan Slotte i sin avhandling från 2000 om lövtäkt i bondesamhället till stor del förlitat sig på frågelistsvaren för att få information om hamlingen. Han har bland annat jämfört de svar som kommit in på Nordiska museets listor med svar från ULMA:s listor om lövtäkt. Han menar att Nordiska museet inte styrt svaren på samma sätt som ULMA gjort och inte heller aktivt valt ut meddelare. Slotte ser vid en jämförelse att svaren på Nordiska museets listor är friare till formen beroende på den mindre graden av styrning samtidigt som de är kortare och mer ofullständiga.¹³⁹ Även agrarhistorikern och etnologen Iréne Flygare har använt frågelistsvar eller ”uppteckningsmaterial” som hon valt att kalla det i sitt avhandlingsarbete. Flygare gör i sin avhandling *Generation och kontinuitet* (1999) en intervjuundersökning i Västergötland och Uppland på jakt efter livsmönster rörande familj, arbete och jord i tre tidsnedslag åren kring 1900, 1950 och 1990. I sin källkritiska diskussion skriver hon att hon till en början hade tänkt använda frågelistsvaren för att i sin studie komma längre bak i tiden. När hon förklarar varför detta inte var genomförbart visar hon också på svagheter i frågelistsmaterialet. Flygares egna intervjuer utgår från enskilda gårdar medan frågelistsvaren ger en generell bild av en mer obestämd trakt och saknar ”precision i tid och rum” som Flygare uttrycker det.¹⁴⁰ Trots att hon inte kan använda frågelistsvaren för sina ursprungliga syften menar hon ändå att de kan fungera som ett jämförelsematerial som kastar ljus över de egna intervjuerna och att de likaså ger ”tittgluggar” bakåt i tiden.¹⁴¹

Att jag, på det sätt som Kardell rekommenderar, ställer direkta frågor till frågelistsvaren innebär att jag inte behöver känna mig förlamad av Liljas kritik mot användandet av frågelistsvaren. Och eftersom jag i huvudsak använder mig av Nordiska museets frågelistsvar (endast sju

svar från ULMA M55 har inkluderats) kan Slottes jämförelse mellan ULMA och Nordiska museet användas av mig för att dämpa kritiken mot frågelistmetoden i stort som Liljas avhandling fört med sig, trots att hon inskränkt sin kritik mot ULMA. Jag är inte heller lika berörd som Flygare, av den kritik hon riktar mot frågelistsvaren då jag inte behöver kunna knyta uppteckningarna till enskilda gårdar för att kunna använda svaren i min studie eftersom jag rör mig på en övergripande länsnivå. Sammantaget kan sägas att den agrarhistoriska forskning som genomförts kan användas som vägledning för att hantera frågelistsvaren som källa och dämpa Liljas kritik mot frågelistsvaren.

Nilsson och Johansson använder listorna

Etnologen Bo G Nilsson arbetade vid Nordiska museet och skrev 1999 sin avhandling om museets insamling av arbetarminnen under 1940-talet som genomfördes i samarbete med fackföreningsrörelsen och drevs som pristävlingar där människor ombads skildra sina yrkesliv i skriftlig form. Den första undersökningen påbörjades 1945 och gällde statarna och deras arbetsliv. Till hjälp och stöd att forma sitt biografiska material gavs deltagarna frågelistor som, enligt Nilsson, till stor del kom att verka konstruerande på berättelserna. Nilsson ser i detta ett tydligt mönster som känns igen från de tidigaste frågelistorna och för en mycket givande och utförlig diskussion om hur de professionella etnologerna med sina borgerliga bakgrunder skapade en diskurs i vilken frågelistsvaren mycket tydligt inordnade sig. Nilsson utvecklar tanken i artikeln *Berättelsen om det gamla klassamhället*;

...minnesberättelserna kan inte förstås om de betraktas isolerat, för sig själva. De kan bara förstås i det vidare sammanhanget av att det som måste finnas till före dem för att deras tillkomst ska bli möjlig...¹⁴²

Med detta som en giltig förklaring också för avhandlingen tar sig Nilsson där långt tillbaka i folklivsforskningens urhistoria för att finna, som han själv uttrycker det, rottrådarna till den jordmån, som han liknar diskursen vid, i vilken frågelistorna formulerades.

Diskussionen kommer då att centreras kring borgerligheten eller de nationella eliterna och deras syn på de lägre klasserna. Folket definierades av eliten som av naturen givna, till skillnad från den kulturellt danade eliten. Detta innebar att de på en och samma gång sågs som obildade och svaga men också rena, oförstörda och okonstlade.¹⁴³ Detta konkretiseras av Nilsson genom återgivelsen av friherre Gabriel Djurklous resonemang som formulerades i en skrift om anvisningar för insamling av folkminnen 1860. Djurklou ville bidra till en ökad förståelse för den folkliga kulturen, peka på dess höga värden och varna för hur den höll på att uttraderas av "tidehvarvets praktiska ande." Djurklou karaktäriserar folklivet som innerligt, andligt, naturpoetiskt

och därmed svagt och hotat av den starka och rationella moderniteten. Nilsson sammanfattar diskussionen med att slå fast att:

Det folkliga konstrueras som svagt, intellektuellt underlägset.¹⁴⁴

MODERN T – OMODERN T I statarundersökningen lades, enligt Nilsson, stor vikt vid att få statarna att berätta om de svåra sidorna av statarlivet. Två saker som man ville att berättelserna skulle fokusera på var de återkommande flyttningarna och kvinnornas mjölkkningsarbete. I frågelistan säger sig beställarna vara intresserade av att berättarna ska väga för- och nackdelar mot varandra för att ge en så bred bild som möjligt av sina yrkesliv. Men Nilsson menar att de som formulerat frågorna ändå styrde svaren mycket hårt genom att med hjälp av följdfrågor styra in berättelserna på att leverera kritik. Att det var just flyttningarna och mjölkningen som kom att hamna i centrum förklarar Nilsson med att den samhällliga kontexten under mellankrigstiden varit fokuserad på statarnas återkommande flyttlass och kvinnornas mjölkningsplikt, ”den vita piskan.”

Om statarna hade fokuserat sina berättelser på mjölkning och flyttlass fanns det andra teman bland de andra yrkesgrupperna som lyftes fram då de skrev om sina liv på initiativ från Nordiska museet. Etnologen och tjänstemannen på Nordiska museet Mats Rehnberg använde begreppet ”intressedominans” för att beskriva den fixering vid ett centralt tema som i flera av arbetarinsamlingarna klart kunde urskiljas. Poliserna berättade exempelvis i sina berättelser om de farliga situationerna, trots att de inte tillhörde vardagen och trots att de därmed kom att överskugga den vardagliga rutinen. Rehnberg såg också hur skogsarbetarna kom att fastna på sin individualism och verkstadsarbetarna på sin relation med sina förmän. Även för den insamling av godtemplareminnen som Rehnberg förestod fanns liknande fixeringar. Där fann Rehnberg att en specifik historia om hur en statskyrkokopräst vid ett tillfälle fällt ett uttalande om att han föredrog fyllehundar före godtemplare kom att återupprepas av en stor mängd meddelare i undersökningen. Rehnberg tolkade detta som att denna historia fyllde en viktig funktion i godtemplarnas mytologi om sig själva om hur de första åren hade varit svåra för deras orden innan den hade etablerats.¹⁴⁵

Likaså finns det drag i arbetarminnena som rör hur en rationell och god nutid kontrasteras mot en svår och kampfylld dåtid som känns igen också i frågelistsvaren om bondesamhället. För arbetarminnens del vill Nilsson förklara denna kontrastering med arbetsarklassen erövring av den offentliga scenen;

...perioden för industrialismens genombrott fram till 1920-talet trädde fram som en period som, i motsats till samtiden, präglades av bekymmer, nöd, arbetslöshet, kamp för erkännande åt arbetarrörelsen. Ur

detta spänningsförhållande mellan då och nu växte behovet av berättelser om den epok man lämnat; berättelser som genom sin kontrastverkan gav nuet en skarpare relief.¹⁴⁶

Både för arbetarminnena och allmogeundersökningarna gäller att den tid i vilken historieskrivningen skapas, formar med sina ideal, behov och syften bilden av det förgångna.

Jag kommer i min undersökning av frågelistan Nm 60 Boskapsskötsel att bland annat studera hur vinterfodringen av kor återberättas av meddelarna. Jag tycker mig där se en liknande stereotyp fokusering vid den så kallade svältfödningsen. Även etnologen Ella Johansson har i sin avhandling från 1994, om norrländska skogsarbetare, identifierat flera standardberättelser som återberättas av det stora flertalet meddelare.

ARBETE ELLER SOCIALISATION? Ella Johansson återger, hur de flesta manliga meddelare i den frågelista hon arbetat med, berättar att de var 8 år då de började arbeta i skogen. Enligt deras egna berättelser ställdes hårda krav på dem. Bland annat skulle de hjälpa far att dra den stora stocksågen som användes då träden fälldes. När man väl krökt ryggen och satt igång att såga fick man inte vila förrän trädet gav vika. Då var barnen så utpumpade att de själva föll till marken. Berättelserna handlar vidare om grova kläder som skavde barnens hud och om hur de grät i smyg. Johansson frågar då vilka krav som de vuxna egentligen ställde på barnen och menar att ”uppteckningarna måste granskas kritiskt.” I materialet har hon hittat en meddelare som avviker från mönstret då han berättar om sin tidigaste period i skogen, som förvisso också påbörjades då han var åtta år. Men enligt denne meddelare var verktygen så tunga på den tiden att det var fysiskt omöjligt för åttaåringen att göra någon verklig nytta i skogen.

Johansson väljer att lita på denne ensamme man som i en strid ström av unison information lanserar en, enligt henne, djupare och mer komplex berättelse. Johansson är mycket tydlig då hon lyfter fram den komplexa berättelsen framför ett stort antal standardiserade belegg och menar att det kan vara en typisk etnologisk ”metod” att lika mycket lita till den komplexa, djupa berättelsen hos en avvikare, som på det standardiserade svaret från en mängd uppgiftslämnare. Det som majoriteten säger oreflekterat och som tycks vara det mest för givet tagna kan visa sig fullständigt vila på kulturella normerande grunder. Med denne avvikare som vägvisare vågar sig Johansson ut på ett långtgående resonemang om socialisationsprocesser i bondesamhället. Hon menar att pojkar inte togs ut i skogen för att göra nytta som arbetare. De små pojkar ska istället ses som lärlingar som snarare kunde ligga sina fäder till last och hindra dem i arbetet. Men för att insocialiseras i arbetet som livsform togs de ändå med ut. Johansson slår fast att;

...omfattningen och betydelsen av deras arbete har fått en annan betydelse i minnena än vad deras fäder avsåg när de tog med dem ut.¹⁴⁷

Det är intressant att den avvikare som Johansson väljer att lyssna till lyfter fram hur redskapen under hans barndom var så tunga att en 8-årig pojke omöjligen kunde använda dem då han motiverar sin uppfattning av barnarbetet i skogen. Detta är ett exempel på hur det kan uppstå krockar mellan det jag kallat system och mentalitet och hur en uppdelning av den hermeneutiska "helheten" i två delar kan bli till ett arbetsverktyg för forskaren. I fallet med de unisona berättelserna ser vi hur mentaliteten – i form av tankar kring hur en god och riktig man bör ha uppfostrats, inte kan förenas med systemet eller det materiella, varför en misstanke kan vara befogad mot majoritetens berättelser.

MOTSTRIDIGA DETALJER Förutom att system och mentalitet inte går att förena i berättelserna om hur barn arbetade i skogen så kan den stora unisoniteten i dessa svar ses som ett varningstecken, åtminstone om svaren följer källmaterialets allmänna tendens. I Bo G Nilssons avhandling såg vi hur författarna till statarfrågelistan, genom följdfrågor, styrde in meddelare och sagesmän på att berätta om "den vita piskan", om det tunga och svåra arbetet med handmjölkning på herrgårdarna. Författarna till listan kan sägas ha efterlyst berättelser om den tunga mjölkningsplikten och upprättat en form av förväntan som sagesmän och meddelare velat uppfylla. Men en sådan förväntan är i de allra flesta fall knappast ensidigt och medvetet skapad av författarna till frågelistsvaren, den ingår snarare i en större tidsbunden samhällsförväntan, eller diskurs. Det enklaste sättet att förstå hur diskursen verkar är att likna den vid en samhällelig, tidsbunden och ofta omedveten kontroll, som i detta fall styrte både de som utformat listorna och de som svarat på dem.

Då diskursen förstås som en kontroll blir det intressant att dra sig till minnes avsnittet om mikrohistoria och detaljer ovan. Där återgavs hur bland andra den italienske läkaren och konstkritikern Giovanni Morelli ansåg att de perifera detaljerna i en målning, som händer eller öron, kunde fungera som nycklar till en djupare förståelse. Han menade att sådana detaljer som en konstnär målade utan att ta hänsyn till rådande stilideal (i någon mån en diskurs), utan att upprätthålla kontrollen, avslöjade mest om målningen men också om konstnärens personlighetsdrag.

När de som svarat på frågelistorna av någon anledning inte längre uppfyller förväntningarna kan det sägas att de går emot tendensen i listan. Att de går utanför förväntningarna kan bero på att de inte "känner av" diskursen, såsom jag bedömt vara fallet med K.A. Larsson, en meddelare från Småland som läsaren kommer att möta nedan.¹⁴⁸ Eller att de besitter egenupplevda erfarenheter och kunskap som de är så

säkra på att de orkar stå emot förväntningarna, som nog är fallet med Ella Johanssons meddelare som berättade om de tunga verktygen. Men det beror oftare på, åtminstone i Nm 60, att de då de återger detaljer, inte förstår att den detaljinformation de lämnar berör eller till och med går emot den övergripande diskursen, att de således tappar kontrollen på samma sätt som Morellis konstnärer. På så sätt kan också svar som är lämnade av meddelare som både känt av den samhälleliga diskursen och förväntningarna i listan och följt sina roller i de övergripande frågorna och där lämnat ”korrekt” information, sedan på detaljnivå, omedvetet, gå emot diskursen och tendensen. Ett exempel kan hämtas ur svar som berör svältfödning där en stor mängd upptecknare explicit men stereotyp återger hur vinterfodret alltid var knappt och hur djur låg ner på marken under den tidiga våren och åt. Sådana uppgifter uppfyller förväntan och går i samma riktning som diskursen/tendensen. Men i andra delar av svaren, då detaljinformation lämnas och där frågorna inte längre tycks ha med svältfödning att göra, tappar meddelarna greppet om diskursen, kontrollen upprätthålls inte längre och detaljerad information lämnas om kor som inte orkar äta upp sitt vinterfoder med mera (se bland annat EU. 32662 i Del II Kapitel 9, avsnittet *Svältfödning som det beklagansvärda undantaget*). Sådana detaljer, som meddelaren inte förstått eller uppfattat att de gått emot diskursen, kan då användas av forskaren för att bland annat visa på att delar och helhet i tolkningen inte samspelar (se avsnittet om hermeneutik ovan där växlingen mellan tolkningar på del- och helhetsnivå togs upp som en grundläggande arbetsmetod).

Det kan således sägas, att om det går att identifiera en tendens i ett källmaterial, så är det sannolikt att uppgifter, bland annat detaljer, ur den källan som talar mot tendensen, är värda extra uppmärksamhet. I den frågelista jag studerat, Nm 60 Boskapsskötsel, finns en tydlig tendens och förväntningar på hur svältfödning av kor vintertid ska beskrivas. De svar som avviker från mönstret kommer jag att ägna extra uppmärksamhet.

NUETS MODERNITET FÄRGAR DÅET Ella Johanssons avhandling berör hur skogsbruket tog med sig moderniteten, marknadstänkandet och penningekonomin till Norrlands inland under de sista decennierna av 1800-talet. Det är kanske därför som hon är så medveten om hur frågelistsvaren brygger över moderniteten. Den tid svaren behandlar befinner sig på en sida, medan den aktiva beskrivningen av tiden befinner sig på den andra. Johansson skriver om det retrospektiva generella problem med hur gammelmannen målar sin barndom i rosenrött. Men hon är också inne på samma linje som Bo G Nilsson då hon pekar på faran att per automatik svartmåla dået eftersom minnena vägs mot den tid i vilken man skriver. Johansson menar att detta var särskilt tydligt under den aktuella perioden då en genre kring det gamla

bildades genom bland annat proletärlitteraturen och arbetarrörelsen som kom att bilda skola för hur fattigsverige med sina materiella brister skulle beskrivas:

Det var något som också bekräftades av vars och ens egna erfarenheter av de snabba ekonomiska framstegen. Det har inbjudit de gamla männen till reflektion och omprövning av ungdomstidens relativa materiella torftighet. Det betyder däremot inte att de upplevde samma indignation, eller överhuvudtaget ifrågasatte livsbetingelserna, när de var aktuella.¹⁴⁹

I skogsarbetarminnena framställs exempelvis dåets löner som låga i skogsarbetet. Det är dock allmänt känt att en skogsarbetare i slutet av 1800-talet tjänade betydligt mer än vad jordbruksarbetarna gjorde. Men vid en jämförelse med skrivtidens löner så framstår dåtidens löner som exploaterande.¹⁵⁰ Johansson menar med detta i minne att det är viktigt att komplettera sitt retrospektiva källmaterial med ett samtida. I mitt fall är domstolsmaterialet den samtida källa mot vilken frågelistmaterialet kommer att jämföras.

Dåets och nuets subjekt

Frågelistsvaren är som nämnts ett unikt arkivmaterial. Ingen annanstans talar vanliga människor om sina vardagliga göromål på det sätt som sker i frågelistsvaren. De är därför mycket lockande att använda, bland annat för agrarhistoriker som söker efter information om såväl agrara system som vanliga människors mentalitet. Men som redan framkommit är de svåra att hantera källkritiskt. Inte minst på grund av den långa tidsrymd som förlupit mellan den förflutenhet som återges och den tid i vilken berättelserna nedteknades. Förutom att samhälleliga diskurser förändrats under den förflutna tiden, har också de individer som möter i frågelistsvaren förvandlats från barn till vuxna och i många fall åldringar. Även detta påverkar självklart minnet i sig och hur minnet/förflutenheten framställs. Psykoanalytikern Clarence Crafoord skriver:

Berättelsen om barndomsminnet kan... aldrig ge barndomens verklighet tillbaka utan blir alltid en legering mellan de dunkla källorna i barndomen och det berättande subjektets situation idag. Samtidigt bär författaren det inre barnet med sig, och när berättaren talar, talar också barnet. Nuets och det förflutna finns samtidigt närvarande i varje berättelse, och detta mer än vi vanligen är varse.¹⁵¹

I svaren som formuleras på frågelistornas frågor finns således både dåets och nuets subjekt närvarande. Vi är i alla situationer självklart sådana sammansatta figurer och vår nuvarande identitet beror på vår

historia. Men när vi berättar om vår barndom så vänds den situationen upp och ner. Istället för att vår personliga historia påverkar hur vi framställer en situation i nuet, så kommer nuet, och den person vi är i nuet, att påverka dåets subjekt när vi i nuet beskriver förflutenheten. Nuets subjekt kommer att ha inflytande över dåets subjekt med sina normer och nu-samhällets diskurs kommer också att ha inflytande över hur vi dömer då-samhället.

Det går med detta i bakhuvudet att resonera kring hur svaren på frågorna i listan formuleras i mötet mellan två delar av samma individ, av dåets och nuets subjekt. Dåets subjekt ansvarar för händelserna som ägde rum samt för den råa/obearbetade känslan som händelserna gav upphov till. Men det är nuets subjekt som talar för, eller för pennan åt, dåets subjekt. Nuets subjekt kommer därför att ha stor makt över det som sägs och skrivs och kommer att färga dåets upplevelse på ett både medvetet och omedvetet plan. På det medvetna planet kan berättelsen censureras så att den ska passa in i en rådande samhällelig diskurs. På ett omedvetet plan sker inte en censur men det är troligt att förskjutningar kommer att äga rum. Att nu-samhällets diskurs blir rådande över då-samhällets kan skapa effekter som liknar de som psykoanalysen menar sker med barndomsminnen som överlagras eller efterhandsbearbetas.¹⁵² Freud beskriver hur en överlagring/efterhandsbearbetning kan fungera i sin berömda studie Vargmannen från 1918.

Där utgörs en central punkt av hur analysanden har otydliga barndomsminnen av att ha sett sina föräldrar i vita kläder i ett mörkt rum. Minnet har stört pojken och framkallat obehag och han har inte förstått varför. När han något senare i livet återupplever en liknande scen träder minnet fram i en annan dager, färgat av nya kunskaper, och han förstår hur han i barndomen blivit vittne till föräldrarnas sexakt. I Freuds värld förklarar kopplingen till det sexuella varför minnet stört mannen.¹⁵³ En liknande, om än mindre dramatisk, effekt bör aktualiseras då nuets subjekt återger och återminns förflutna förlopp. Ett exempel på denna effekt har vi redan sett då Ella Johansson återgav hur skogsarbetare på 1940-talet tyckte att de löner man fick under 1800-talets slut var låga, trots att de, relativt, snarare var höga. Liknande exempel bör vi förvänta oss i 1940-talets informanternas relation till den egna barndomens djur.

Crafoord menar också att tiden skapar en "personlig myt" av barndomen.¹⁵⁴ Det är intressant att kombinera den engelske historikern Peter Burkes samhälleligt tolkade "myt" med Crafoords "personliga myt." Burke menar att en myt definieras som en föreställning om något som fyller en samhällelig funktion och på grund av det har skapats och traderats.¹⁵⁵ Om vi ser att en personlig myt fyller samma funktion blir det intressant att resonera kring vilka funktioner minnen av det äldre jordbrukssamhället fyller hos nuets berättande subjekt.¹⁵⁶ Jag tycker mig se två riktningar, som uppfyller olika funktioner, i en sådan myt. Den

Under en stor del av 1800-talet mjölkade man utan mjölkpall. Så länge korna var små och mjölmängden relativt liten så behövdes ingen pall. Men då korna blev större och gav mer mjölk blev den hukande ställningen obehaglig, dels på grund av kornas storlek och dels för att mjölkningstiden för varje ko förlängdes. I jämförelse med 1940-talets djur var således informanternas barndomskor små. Men den verklighet som informanterna upplevde under sin barndom var med stor sannolikhet oproblematisk eftersom korna var normala med dåtidens måttstock. När svaret skrevs ner, på 1940-talet, hade kornas fysionomi förändrats. Korna hade blivit större och mjölkade mer. När informanterna i sitt skrivande återupplevde barndomens kor, kan de i efterhand ha kommit att se saken i ett annat ljus och möjligtvis tycka att djuren varit svältfödda, en så kallad överlagring / efterhandsbearbetning har då ägt rum. För att visa för omvärlden att man har förstått det felaktiga i att svältfödda djur måste detta berättas, och fördömas, för att på så vis redas ut. Pensesteckning av Alexander Wetterling, Nationalmuseum. Foto Gunnar Lundh, Nordiska museet.

första funktionen som ett barndomsminne i formen av en myt kring djurskötseln skulle kunna uppfylla är den om den lyckliga barndomen och behovet av att ha haft goda föräldrar (det är aldrig för sent att skaffa sig en lycklig barndom!). Detta skulle ge frågelistsvar som skildrade det ljusa och innerliga i djurskötseln och som dominerades av hänsyn mot dåets subjekt. Den andra funktionen man kan tänka sig är att minnet skulle kunna användas för att bekräfta nuets subjekt och dess diskurs. I såfall skulle minnet / myten vara av en kontrasterande karaktär och nuets subjekt skulle lyfta fram det som var dåligt och mörkt i barndomen för att nuet skulle framstå som ljusare, såsom både Nilsson och Johansson menar ha skett i stor utsträckning. Det är sannolikt att båda dessa funktioner av minnet / myten finns med samtidigt i frågelistsvarens berättelser, vilket komplicerar den källkritiska tolkningen.

Närvarokänsla och initierad kunskap

Förutom att resonemang kring tendenser och detaljer kan användas för att diskutera frågelistsvars värde menar jag att också personlig närvaro ska beaktas. Om meddelare i sina svar förmedlar en närvarokänsla genom att exempelvis återge lukt- smak- eller hörselintryck eller på andra sätt lämnar information som kan tolkas som att de själva upplevt det de berättar om ökar svaret värde som historisk källa. Jag vill ge ett exempel.

I ett av svaren på Nordiska museets frågelista NM 60 Boskapsskötsel har Alma Larsson, boende i Stockholm, född i Västmanland, berättat om hur hennes mor ofta talade

...om hur djuren under nödåren på 60-talet svalt liksom människorna halmtaken togs av uthusen å torv lades på istället, aspen var lövfödan som gillades bäst av både får och kor. Under Strömsnäs gårds torparstugor Simtuna socken åren före sekelskiftet var torvtak överallt såväl som på uthusen, likaså i Bengtsbo Haraker hos morfars å mormors.¹⁵⁷

I citatet ovan återges hur halm plockades av uthusen för att ersättas med torv. Genom att Alma Larssons mor knöt sin historia om hur takhalmen blev nödfoder till ett konkret torvtak fördjupades berättelsen och blev trovärdigare för den som under berättelsens förlopp kunde titta ut genom fönstret och se torvtaket på uthuset. Berättelsen kan därmed sägas ha en hög närvarokänsla vilket gör den trovärdig. Hur är det med Alma Larssons mors berättelse, är den sann?

Vid en första anblick är det svårt att ta berättelsen på allvar eftersom system och mentalitet till en början inte tycks vara kompatibla. Halm och torv som taktäckningsmaterial är nämligen sinsemellan mycket olika och ställer egentligen motsatta krav på takets konstruktion. Ett tak av halm är lätt och takstolarna på de halmtak som finns kvar idag byggdes av relativt klen virke. Det är emellertid svårt att få taket att

bli tätt varför det ges ett kraftigt takfall. Ett tak av torv kräver en helt annan bärighet då torv är bland det tyngsta som kan läggas på ett tak. Torven läggs i dubbla lager på ett underlag av näver, det understa lagret med torvsidan nedåt och det översta med torvsidan uppåt. Ett torvtak byggs i regel mycket olika gentemot halmtaket och görs alltså mycket starkt för att klara av den tunga torven och med ett flackt takfall för att förhindra torvorna från att kana ned.¹⁵⁸ De halmtak som finns kvar idag täcker tak främst i Skåne och på Gotland. I övriga landet är det mestadels i antikvariska sammanhang som vi kan se halmtak. Dessa tak är i de flesta fall byggda på boningshus och taken är av en lätt konstruktion med ett brant takfall.

Med utgångspunkt i de tak som finns kvar idag är svårt att föreställa sig att torv kan ersätta halm på en takkonstruktion byggd för halm varför det är lätt att misstänkliggöra Alma Larssons mors berättelse. Men halmtak lades inte bara på boningshus under mitten av 1800-talet. I stora delar av landet, bland annat i Västmanland som Alma Larssons uppteckning härstammar från, var det ett vanligt taktäckningsmaterial på uthus och det är just ett uthus som figurerar i Alma Larssons mors berättelse. På uthusen lades halmen ovanpå ett lager med brädor och hölls fast med ett stödjande raft, en bräda längs med takets nederkant. På ett sådant tak kunde man lika gärna lägga torv. Det har också funnits uthus och mindre stugor som haft blandformer av torv och halm till taktäckning.¹⁵⁹

Alma Larssons uppteckning och hennes mors berättelse är därmed ett mycket bra exempel på det jag benämnt hög trovärdighet genom närvarokänsla. Vi gör sannolikt rätt i att lita på att den initierade berättelsen med en hög närvarokänsla är sann i detta fall. Alma Larssons mor var sannolikt med och plockade av halm på uthustaken för att ge till djuren under de svåra åren i slutet av 1860-talet.

Slutsatserna som dessa resonemang leder fram till är att den som läser frågelistsvaren måste våga kvalitetsbestämma dem utifrån de egna syftena. Vissa svar ger bättre information om frågeställningens ”verklighet” än andra genom att de exempelvis går emot tendensen i källan, att de förmedlar detaljtät och initierad kunskap, att det finns en närvarokänsla i svaret eller på grund av hur detaljerna förhåller sig till den övergripande berättelsen i svaret. För att svaren ska gå att kvalitetsbestämma på detta vis är det av yttersta vikt att forskaren ställer välformulerade frågor till materialet och har syftet med undersökningen och frågorna fullt klart för sig. I annat fall är varje svar en lika god berättelse och det är då lätt att gå vilse i det omfattande materialet.

Kapitel 4. Jordbruket som kontext

För att förstå levnadsvillkoren för lantbrukets djur är det nödvändigt att få en inblick i hur jordbruket som system fungerade i undersökningsområdena under den aktuella tidsperioden. Jag vill därför lämna en kortare skildring av jordbruket i södra Sverige under perioden mellan 1860 och 1925. Avsnittet bygger på litteraturstudier.

Perioden 1860–65 Den agrara revolutionen

Vad har den agrara revolutionen med djuromsorg att göra? För att kunna lämna ett bra svar ska jag börja med att kort presentera begreppet. Fram till tiden kring 1800-talets mitt rådde i Sverige stora skillnader mellan olika regioner och mellan sociala klasser i hur jorden brukades, vilket också påverkade djurens skötsel och deras livssituation. Men under denna period pågick på många platser stora förändringar då traditionella och lokalt förankrade jordbruksmetoder, som växt fram i samspel mellan ortens brukare och de naturförutsättningar som rådde på just deras marker, byttes ut mot nya sätt att sköta sina gårdar. Tidigare hade det funnits stora variationer i både redskap, utsäde och djurbesättningar men med den nya tidens vetenskapliggörande av jordbruket kom detta att förändras. Självförsörjningsbruk kompletterades i en utdragen process med marknadsproduktion, det lokala byttes mot det likriktade nationella och internationella. Den nya tiden förde med sig nya sätt att tänka kring produktion och konsumtion, den förde med sig fabrikstillverkade redskap som var effektivare än de gamla hemmagjorda. Fabrikstillverkade järnplogar innebar exempelvis att det gick fortare att plöja och att jordbearbetningen blev bättre genomförd, vilket gav högre skördar. En annan viktig komponent i den agrara revolutionen var nyheten att odla spannmål och djurfoder omväxlande på åkrarna vilket medförde att det gamla åker- ängssystemet försvann. De nya vallarna, det vill säga gräs på åkern, ökade fodertillgången för gårdens alla djur. Detta tillsammans med att de framväxande stadsbefolkningarna och de allt fler industriarbetarna efterfrågade kött och andra animalieprodukter gjorde att det blev både möjligt och lönsamt att hålla välfödda och välskötta djur.¹⁶⁰

Förståelsen för hur den agrara revolutionens jordbruk skiljde sig från de tidigare epoken är av stor vikt för att kunna förstå den nya kontext som djuruppfödningen hamnade i under den aktuella tidsperioden. I de analyser som senare kommer att göras spelar jord- och djurbrukets system en viktig roll. Hur den agrara revolutionens omställningsprocess gick till och hur den förändrade jordbruket vill jag därför redogöra för under följande avsnitt.

Under järnålder (500 f.Kr.–1000 e.Kr.) hade människor i Skandinavien vid olika tidpunkter börjat använda kreatursgödsel för att hålla avkastningen uppe på åkrarna.¹⁶¹ Likaså hade djuren under denna epok tagits i anspråk som dragare i jordbruket. Djuren, såväl hästar som oxar och kor, stod från och med järnålder och fram till den agrara revolutionen i åkerbrukets tjänst och man skiljde under denna tid på marker som gav djurfoder respektive människomat, ängarna försörjde djuren med foder och åkrarna lämnade mat till människorna. Halm från åkern var ett viktigt undantag, den spelade en stor roll som framför allt koföda under vintern, men i övrigt kan man tala om ett näringsflöde från djuren till åkern.

Djuren lämnade under den tid som föregick den agrara revolutionen i skogsbygder ett viktigt näringsstillskott till familjens försörjning men i slättbygder var spannmålsodlingen betydligt viktigare än animalierna i kosten. Ekonomhistorikern Carl-Johan Gadd räknar med ett ungefärligt animalieintag på 20% hos bondebefolkningen generellt under det tidigaste 1800-talet. Denna siffra steg till 30% under 1860-talet.¹⁶² För perioden efter 1870 har ekonomhistorikern Mats Morell räknat med att kosthållet helt förändrades, animalier såsom smör, mjölk, grädde, kött och ägg fick en allt större plats som kalorigivare.¹⁶³ Detta innebar att djuren hade kommit att formera en fristående näring. Med vallodlingen, en av den agrara revolutionens viktigaste bidrag till djurhållningen, hade djuren också kommit att få del av åkerns produkter.

En tilltagande befolkningsökning under såväl 1700- som 1800-tal skapade en växande efterfrågan på spannmål, som tillfredsställdes bland annat med utökad åkerareal. Uppodlingen skedde som regel på ängsmarkerna. Med sjunkande ängsareal följde minskad höskörd och minskad gödselmängd, vilket gav sämre avkastning, vilket ledde till att åkrarna måste utökas på ängens bekostnad i en ond spiral.¹⁶⁴ Djuren drabbades då både betet och tillgången till vinterfoder minskade.

Kvävebrist har i alla tider, fram till konstgödselns införande, varit ett av böndernas största problem. Regelbunden träda av åkermarken, bland annat genom ogräsets fixering av kväve, hade länge bidragit till att hålla kvävenivåerna uppe.¹⁶⁵ Vartannatårsträda, så kallat tvåsådesbruk uppstod under antiken i Medelhavsområdet och skilda typer av trädssystem spreds under århundradena efter Kristi födelse norr ut i Europa.¹⁶⁶ Delvis på grund av obalansen mellan åker och äng hade kvävebristen under perioden blivit än mer kännbar, att lösa detta problem blev av största vikt. I Nederländerna föddes under senmedeltiden ett jordbrukssystem som bidrog till en lösning av frågan.

Mejeriproduktion i Nederländerna

I omedelbar närhet till Amsterdam uppstod på 1600-talet mjölkgårdar som producerade hushållsmjök till välbärgade stadsbor. Mjölkbön-

derna var strängt specialiserade och hade exempelvis mycket få icke-mjölkan­de ungdjur. De köpte istället upp färdiga mjölk­kor från andra provinser och installerade i sina mjölkstallar. Frisland, i nordöstra Nederländerna, var ett koexporterande distrikt som under 1500-talet övergav sina åkrar för att fokusera på boskapsuppfödning och mejeri­produktion.¹⁶⁷ Vissa nederländska regioner specialiserade sig i sin tur på smör, andra på ost och så vidare.

När animalieproduktionen, och därmed bete och vinterfoder till dju­ren, ekonomiskt sett, blev viktigare än spannmålsodling blev det lock­ande att få fram mer och bättre foder till den växande och högprodu­cerande boskapsstocken. Därför lades de två, eller kanske till och med tre, traditionella markslagen åker, äng och beteshage samman till det enda markslaget åker. På denna varierades produktionen årsvis mellan spannmål, rotfrukter, foderväxter, hö och insått gräs, vall, för bete. Is­ället för ett enkelriktat näringsflöde från utmark och äng till åker kom ett slags slutet system att skapas där avkastningen från åkermarken gynnade gödselproduktionen vilket kom åkrarna till godo.¹⁶⁸

Även om jordbruket i övriga Europa inte var inriktat på djurproduk­tion, som i vissa regioner i Nederländerna, kunde modellen med cir­kulationsbruk ändå användas i andra produktionssystem. England var först med att anamma nyheterna och därifrån spreds cirkulationsbru­ket över Europa. Den stora fördelen med en sammansmältning av åker och äng var att de nya åkrarna kom att bära både människors och djurs föda. Det innebar att ökad spannmålsareal inte längre per automatik drabbade tillgången till djurfoder och därmed inte heller gav minskad gödseltillgång. Fördelarna med cirkulationsbruket var många men det var samtidigt mycket kostsamt att ta steget från ängs- och åkerbruk till cirkulationsbruk. Stora arealer ängs- och utmark måste röjas från sten och brytas till åker och hela gärdssystemet med dyrbara gärdsgårdar måste struktureras om. Hur skulle arbetskraft och kapital till sådana förändringar skakas fram? För att genomföra cirkulationsbruket kräv­des att stora delar av samhället förändrades. Marknadens framväxt var nödvändig för motivationen att genomföra växelbruket för att kunna höja produktionen av spannmål och på köpet få en ökad djurfoderpro­duktion vilken kunde omsättas i pengar.¹⁶⁹

Perioden 1920–25

Den agrara revolutionen har fortsatt

De 60 år som skiljer undersökningsperioderna åt var oerhört dyna­miska utifrån ett jordbrukstekniskt perspektiv. Jag gör därför en kort genomgång av perioden mellan 1865 och 1920.

Den agrara revolutionen hade inletts redan på 1700-talet i vissa avse­enden, men för de allra flesta av Sveriges brukare och för lantbrukets

djur kom de stora förändringarna att inträffa först under 1800-talets senare del. Dessa förändringar kom att få en avgörande betydelse för utformandet av jordbrukssystemen och djurens roll i dem. De stora förändringarna som ägde rum mellan 1865 och 1925 var mekaniseringen, marknadsberoendet och bytet av produktionsinriktning från spannmål till animalier.

Den första stora mekaniseringsvågen i Sveriges lantbruk ägde rum under 1870-talets tidigaste år. Den växande industrin behövde då folk, liksom de pågående järnvägsbyggena samt jordbruket självt. Detta gav konkurrens om arbetskraften vilket gjorde att lönerna steg kraftigt.¹⁷⁰ Denna orsak-verkandedja har visat sig giltig i hela Europas agrarhistoria. Så länge befolkningen på landsbygden ökar eller relativt sett är hög är det oekonomiskt för brukarna att tillgodogöra sig dyrbar maskinell utrustning eftersom lönekostnaderna då är låga.¹⁷¹

Mekanisering av jordbruksarbetet 1870–1925

Hästmekanisering

För lantbrukets djur förändrades mycket under perioden, inte minst för hästarna som stod i fokus för tids- och arbetsbesparande åtgärder. I England där den industriella utvecklingen inleddes och än tydligare i USA, som snart tog över som den viktigaste producenten av jordbruksartiklar, var hästar de främsta dragarna under 1800-talet. I USA var tillgången på jord god men bristen på arbetskraft ibland bekymmersam. Agrarhistorikern Folke Dovring menar att detta ledde till att avkastningen per arbetsenhet prioriterades före hektaravkastning.¹⁷² Att den snabbare hästen då prioriterades före oxen är förståeligt. De fabriksstillverkade redskapen var alla gjorda för hästbruk och kunde svårligen göras om för oxbruk. Antalet hästar steg konstant i Sverige under de båda undersökningsperioderna medan oxarnas antal gick tillbaka. 1850 fanns 400 000 hästar och 300 000 oxar i landet. 1875 hade antalet hästar stigit till 450 000 medan oxarnas antal låg kvar på 300 000.¹⁷³ År 1900 fanns 550 000 hästar och 200 000 oxar i landet. 1920–30 fanns ett fåtal oxar kvar i Södermanland, Östergötland och Smålandslänen, men då ”hade deras reella betydelse upphört.”¹⁷⁴

Att hästar valdes framför oxar berodde dels på att mekaniseringen, som redan nämnts, var hästanpassad men också för att det nya samhälle som höll på att växa fram efterfrågade transporter i en högre grad än tidigare varför de snabba hästarna prioriterades före oxar. Med hästar på gården kunde bönder och torpare under de tider på året som djuren inte behövdes som dragare i åkerbruket, erbjuda transporttjänster och på så vis dryga ut sina inkomster.¹⁷⁵ Det är givande att lyfta fram det faktum, att i den tidiga sågverksindustrin gick det åt mer arbete vid avverkning och transport av timmer till sågverken än vad det gick åt till att såga timret i verken.¹⁷⁶ Bönder och torpare skötte avverkningen

och leveranserna in till sågverken, men självklart också en mängd andra transporter, vilket ledde till att en större mängd hästar än någonsin tidigare befann sig ute på vägarna och i städerna,¹⁷⁷ under den tidiga industrialismen innan motorfordonens tid. Även själva jordbruksmekaniseringen påverkade hästarna och det arbete de förväntades att utföra.

SLÅTTERMASKINER De första riktigt kostsamma industriprodukter som kom att köpas i stor skala av svenska bönder var slåttermaskiner som ersatte människans arbete vid liarna, och hästräfsor som skötte det arbete som kvinnliga räfserskor tidigare hade gjort. Båda dessa varor var industriellt utvecklade redskap utformade enbart för hästar. Slåttermaskinen spändes efter en eller två hästar. Konstruktionen bars upp av två stora järnhjul och själva klippbalken bestod av en fast och en rörlig del. Knivarna satt i den rörliga och de skar av gräset mot fasta fingrar i balken. Knivarna drevs av kraft som alstrades i ett av hjulen då hästen drog.¹⁷⁸

Slåttermaskinen och hästräfsan var som sagt amerikanska masstillverkade industriella produkter. Tillverkningen kunde inte ta hänsyn till lokala avvikelser som skillnader i hästarnas storlek mellan olika bygder. Maskinerna anpassades efter de amerikanska stora och kraftiga hästarna. I Skandinavien fick hästarna anpassas efter maskinerna och brukarna efterfrågade större och starkare hästar. Detta var än tydligare då det gällde maskiner för skörd av spannmål.

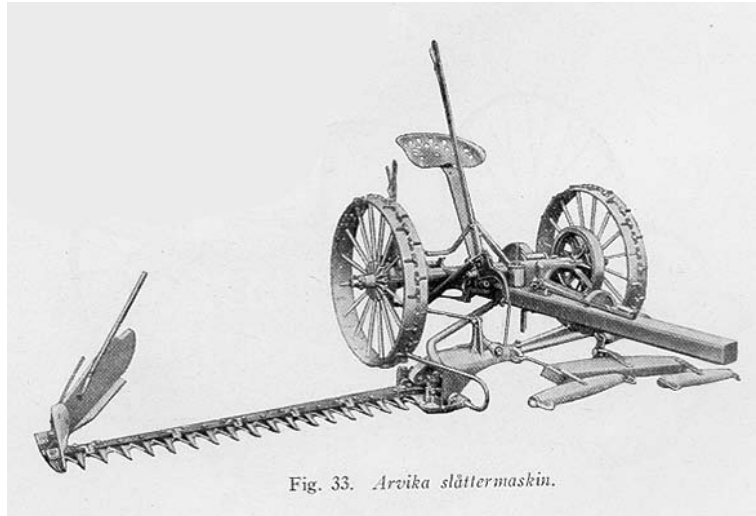

Fig. 33. Arvika slåttermaskin.

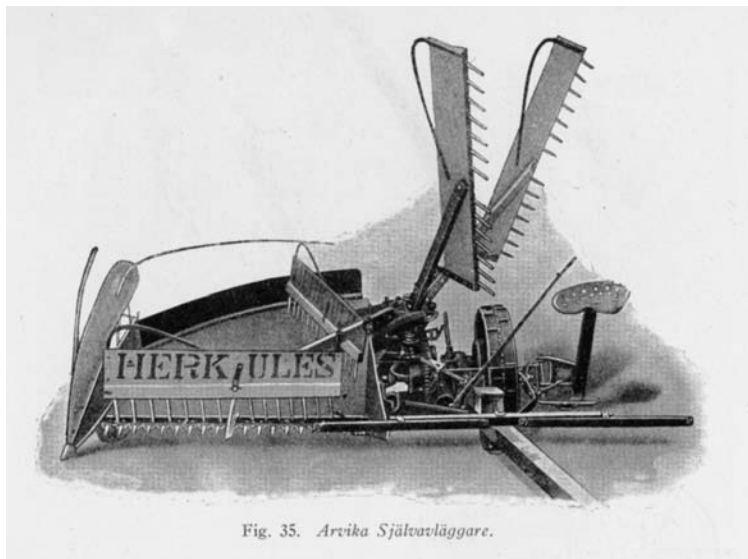

Fig. 35. Arvika Självavläggare.

SJÄLVAVLÄGGARE OCH SJÄLVBINDARE – TUNGT FÖR HÄSTEN Principen med en fast balk mot vilka rörliga knivar skar av grässtråna, som i fallet med slättermaskinen, användes också för de redskap som utvecklades för spannmålsskörd. Till detta kom i fallet med självavläggaren en vertikal räfsaxel som bar fyra vingar utformade som räfsor vilka förde spannmålens strån mot avklippningsaggregatet. Säden som klippts av fördes av räfsvingen upp på en skiva bakom balken där den låg tills en lagom stor hög med säd bildats. Räfsvingarna kunde ställas in på att svepa av bordet och lägga sädbunten bakom ekipaget med jämna mellanrum. De rörliga delarna, knivarna och räfsvingarna drevs av hästens muskelkraft via en kugghjulsutväxling från körhjulet.¹⁷⁹

Även självavläggaren vidareutvecklades genom att den tillfördes ett självbindningsaggregat som band ihop sädesskylarna till färdiga buntar. Grundkonstruktionen var densamma för dessa så kallade självbindare som för slättermaskinerna och självavläggarna. Men självbindaren hade därtill en rad mekanismer som möjliggjorde att säden bands till färdiga skylar. Istället för räfsvingar som på självavläggaren hade självbindarna hasplar/ vingar såsom den moderna skördetrösken. De arbetade helt horisontellt ovanför säden och föste in den mot klippbalken. När säden klippts av lade vingarna säden på en hopfogad, ändlös, rullande matta som förde upp stråna mot en elevator. Den rullade i sin tur upp säden på bindbordet där en knytapparat slog snöre runt de lagom stora skylarna och band. Slutligen lades skylarna på en grind bakom självbindaren. När sex till åtta skylar fanns på grinden tippades de av i en hög vilket underlättade insamlingen.¹⁸⁰

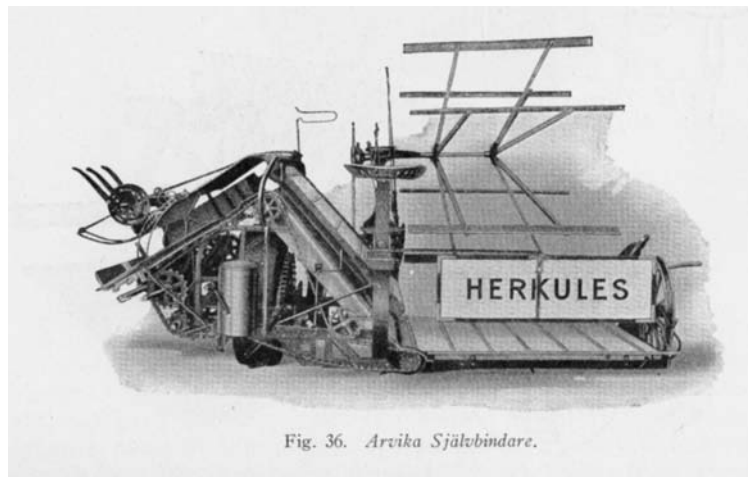

Fig. 36. Arvika Självbindare.

Alla dessa mekaniska processer krävde en stor mängd kraft som togs ifrån hästarna och växlades ut från körhjulet. Därtill kom att hela maskinen var en tung pjäs att släpa runt på. Det krävdes i de flesta fall tre stora hästar för självavläggarna. Självavläggare blev vanliga på bondgårdar runt sekelskiftet, självbindare på 1920-talet.

I takt med att redskapen blev större, tyngre och plogarna mer djupgående så krävdes större kraft från dragarnas sida. Den svenska lanthästen var liten och det fanns ett intresse av att öka dess storlek och kraft i takt med att kraven från redskapen och arbetsmetoderna ökade. Under 1800-talets senare del importerades en mängd olika tunga kallblodiga rasers hingstar från kontinenten. De utländska hingstarna korsades med inhemska ston i så kallad korsningsavel. Hingstarna tillhörde vanligen raserna percheron från Frankrike, clydesdale från England, pinzgau från Österrike och ardenner från Belgien.¹⁸¹ I det långa loppet var det bara den belgiska bergsardennern som motsvarade förväntningarna och den kom att slå igenom i stort i hela södra Sverige. I norr hade man reagerat på de undermåliga resultaten som korsningar med utländska hästar medförde och från Dalarna hade en räddningsaktion för den svenska hästen dragits igång. Med en hög inkorsningsgrad från norska gudbrandsdalska hingstar skapades vid sekelskiftet nordsvensken, ett "svenskt" alternativ till ardennern.¹⁸²

Hästarnas tyngd och kraft ökade för att orka med maskinerna. De nya och tyngre redskapen förorsakade ett högre tryck mot bogar och länder än vad de äldre hade gjort. Samtidigt intensifierades jordbruket med fler plöjningar, harvningar och vältningar, vilket bör ha lett till att hästarnas viloperioder minskade. De tunga redskapen skadade hästarna, selbrott och sår i lokstäderna verkar ha blivit mer vanligt förekommande med de tyngre redskapen, den intensivare jordbearbetningen och de stora hästarna.

Foto Nordiska museet. Hästen på bilden är spänd framför en kärra med den för södra Sverige under undersökningsperioderna vanligaste formen av sele. Runt halsen sitter ett par lokor eller lokträn. De är stoppade på insidan med tagel som hålls på plats med en läderskoning. Lokorna måste anpassas noga till hästen, en hand ska med svårighet kunna föras in mellan hästens hud och lokan. Stoppningen i lokan ska vara fast och det får inte förekomma några klumpbildningar i lokan, dessa skaver då lätt hål på huden. Från lokornas övre del går ofta snedstroppar till däckelputorna uppe på manken, dock ej på denna bild. Från lokornas nedre del går dragläder till ringputorna mitt på sidan av hästen. I ringputorna sitter selsträngen fästad, det är den som förbinder hästarna med vagnen. Även däckelputorna och ringputorna är sammanfästade med en rem, den kallas däckelstropp. Då en häst blir selbruten är det enligt domstolsprotokollen (se Del III Kapitel 13) vanligast att sår uppstår under lokorna eller däckelputorna. Där ligger den största tyngden mot hästen då den arbetar. Selbrott uppstod mestadels under de tider på året som hästarna hade tyngst arbete. De magrade då av en aning och det var lätt att en väl tillpassad sele blev för stor och började skava. Om hästen gick ner i hull under delar av året måste selen anpassas till detta och spännas hårdare. För att förhindra selbrott skulle lokorna och alla putornas stoppning och läderyta kontrolleras ofta så att ingen smuts satt fast på lädret eller att stoppningen klumpat ihop sig. Likaså skulle hästen hållas ren och välryktad i hårmanen. Vid hårt arbete skulle hästarna kontrolleras vid varje rast så att inga bölder eller svulster började uppkomma under seltygen. Om bölder upptäcktes tidigt kunde de kylas så att svullnaden gick ner. Putorna och lokan kunde också anpassas genom att man tog bort stoppning just över svullnaden för att förhindra tryck över skadan. Om de tidiga svullnaderna, eller brytskadorna som de kallades, inte sköttes om omedelbart blev de lätt till stora ”brander” eller sår som varades. Hästarna kunde då inte arbeta på länge utan att utsättas för svåra smärtor. Selbrutna hästar innebar stora problem för de gårdar som drabbades.¹⁸³

Vid undersökningsperiodens inledning runt 1800-talets mitt, stod de flesta kor på gårdarna ännu i små, relativt mörka och trånga ladugårdar. De var uppbundna med huvudena mot väggarna och det fanns inga eller få foderbord. Fodret bestod främst av halm och hö som lagrades i lador intill ladugårdarna eller ute på ängarna. Fodret bars in för hand i så kallade givor som i regel lades på bågsvolvet framför djuren. Om inte korna togs ut och vattnades i ett vattendrag eller i en källa

Animalieproduktionens utveckling

nära ladugården bars istället vatten till djuren en till tre gånger per dag i hinkar som djuren också drack ur. Utmockning skedde långt ifrån varje dag och gödslet togs ut ur ladugården genom en trång gödsellucka. Ladugårdarna var dåligt ventilerade.¹⁸⁴

Under den andra undersökningsperioden, 1920–25, hade det mesta förändrats. Djuren stod oftast på betonggolv som var lätta att hålla rena. De åt från centralt placerade foderbord och stod med huvudena inåt, mot foderbordet och mittgången. Höet lagrades på höskullar ovanför djuren varifrån det var lättare att kasta ner de nu större fodergivorna. Förutom hö fick djuren nu också rotfrukter som morötter, foderrovor, sockerbetor, potatis och kraftfoder i form av olika sorters oljekakor. Gödslet hamnade i en gödselränna innan det mockades ut till en välpreparerad och skyddad gödselstack. Luften hölls fri från ammoniakångor med hjälp av självdragventilation, ladugårdarna hade fått fönster som gav ljus och rymd och korna drack sig otörstiga ur vattenkoppar försedda med vattenautomatik.¹⁸⁵ På både de riktigt stora och även på de små intensivt skötta gårdarna, förekom det att korna, under 1800-talets slut, stod på permanent stallfodring och inte kom ut på bete heller på sommaren. Men med stigande jordarbetarelöner blev den arbetsintensiva stallfodringen kostsam för de större gårdarna varför betesvallar ersatte innesystemet under 1900-talets början.¹⁸⁶

Under perioden mellan 1860 och 1925 bytte såväl Sverige som stora delar av Västeuropa produktionsinriktning, från att ha dominerats av produktion och export av spannmål till animalieproduktion och -export. Detta är förklaringen till de stora skillnaderna i animalieproduktionen mellan de båda perioderna. Nedanstående tabell återger förloppet.

Tabell 2. Inkomster från spannmål samt animalier i Sverige mellan 1861–1930. Ur Grigg 1982, tab. 14, s. 121, hänvisar till Ojala 1952, tab. 13.

	Spannmål		Animalier	
	Milj. kronor	% av tot. ink.	Milj. kronor	% av tot. ink.
1861–65	97	47,1	92	44,6
1876–80	146	43,1	160	47,2
1901–05	139	29,6	279	59,4
1926–30	224	20,1	735	66,3

Tabellen bekräftar den gängse bilden av hur animalieproduktionen fick en allt större betydelse under 1800-talets lopp och kom att dominera inkomsterna under 1900-talet. Denna utveckling förklaras med att vete kunde produceras billigare i såväl Ryssland som Amerika. I Amerika lades mellanvästerns prärier under plojen och farmarna producerade vete till betydligt lägre kostnader än i Europa. Med innovationen järnväg kunde vetet snabbt och billigt fraktas till östkusten där ångfartyg lika snabbt och billigt forslade vetet till Europa vars spannmålsmarknad

kollapsade under trycket från det billiga importerade vetet. Detta har framställts som en stor och svår kris för det europeiska jordbruket.

Ekonomhistorikern Mats Morell ansluter sig till denna grundtanke men lanserar en intressant och nydanande bild av hur detta kunde ses som en positiv händelse för dåtidens svenska bönder. Det amerikanska vetet ska inte ses som ett tvång till en förändrad struktur enligt Morell, utan som en möjlighet att via intensivare skötselformer inriktad på animalieproduktion få högre avkastning på satsad tid och kapital. Krisen kan därmed ses som en framgångstid eftersom det blev mer lönsamt att producera animalier med hjälp av bland annat billigt spannmål.¹⁸⁷

Animaliemarknad

Det amerikanska vetet gav en möjlighet att producera billigare animalier men det måste också finnas avsättningsmöjligheter för produkterna för att en storskalig produktion ska komma igång. Om vi vänder tankarna tillbaka till förloppet i Nederländerna under 1500-talet så ser vi stora likheter med vad som ägde rum där, då och vad som hände i Sverige 350 eller 400 år senare. I Sverige hade en industriarbetarklass formerats under 1800-talets slut. Denna fick under åren mot sekelskiftet och det tidiga 1900-talet, efter hårda kamper, en allt bättre levnadsstandard som bland annat togs ut i en förbättrad kost. Mjölk, ost, smör, kött och ägg stod allt oftare på den svenska arbetarklassens, och självklart än oftare på medelklassens, matbord. Då animalier efterfrågades fanns det från och med det sena 1800-talet, för första gången i stor skala, en möjlighet att tjäna pengar på sina djur. Det var då intressant att genom både avelsinsatser och högre fodergivor satsa resurser för att kunna höja produktionen.

Mjölkkavkastning

Mjölkkavkastningen för olika epoker har beräknats med mer eller mindre noggrannhet. Följande tabeller ger en fingervisning om hur mjölkkavkastningen kan ha sett ut sedan 1850-talet.

Tidsperiod	Kg mjölk per år
1850-tal	1 000
1870-tal	1 500
År 1900	2 500
År 1926–30	2 176
År 1950	2 933
År 2003	8 073

Tabell 3. Mjölkkavkastningen per ko i Sverige 1850–2000. Siffrorna från 1850 och 1870 har räknats fram från bondedagböcker i Dalarna av Jonas Berg och betecknar således böndernas kor (Björnhag och Myrdal 1994, s. 88). Uppgifterna från år 1900 härstammar från djur anslutna till den dåtida avkastningskontrollen, dessa siffror representerar djur ur besättningar som hade högre avkastning än genomsnittet (Wiktorsson 1998, s. 109). Uppgifterna från 1926–30, 1950 och 2001 visar ett genomsnitt av samtliga kor i landet vilket är förklaringen till att siffrorna sjunker mellan 1900 och 1926 (SCB 1959, tabell E 46, www.statistik.svenskermjolk.se). Jag har inkluderat siffrorna från 1950 och 2003 för att läsaren ska kunna få en referens mot dagens avkastning.

Agronomen Herman Juhlin-Dannfelt uppskattade 1926 mjölkproduktionen under de då föregående 50 åren. Han menade att mjölkproduktionen per ko nästintill fördubblades från 1870-talet till 1923, från cirka 1200 kg mjölk per ko och år till 2300 kg.¹⁸⁸ Juhlin-Dannfelt redovisar tyvärr inte hur han räknat fram sina siffror varför de inte kan tas för säkra. Men trenden med en markant stigande avkastning från 1800-talets mitt är ändå tydlig.

Förutom att den förbättrade aveln och de större fodergivorna kan ses som förklaringar till att avkastningen steg kan också rationaliseringen inom spannmålshanteringen ges en roll i förklaringen till att animalieproduktionen ökade. Utan den rationaliserade spannmålshanteringen i såväl skörd som tröskning skulle inte tillräcklig arbetskraft ha kunnat frigöras från åkern för att satsas i ladugården.

Rationaliserat åkerbruk

Skörd tillsammans med tröskning var ett arbete som upptog en mycket stor del av bondefamiljens arbete fram till slutet av 1800-talet. Då hade lie, räfsa och slaga utgjort arbetsredskapen. Att skörda och tröska ett ton spannmål har beräknats ha tagit mellan 250 och 300 timmar, eller 37 arbetsdagar om åtta timmars arbetsdag. Med hästdragna självavläggare och vandringsströskverk kapades en stor del av arbetstiden. Ett ton spannmål skördades och tröskades på cirka 50 timmar eller sex arbetsdagar.¹⁸⁹ Även om skörden och framför allt tröskningen inte var lika intensiv som slåttern är det lätt att förstå att investeringar i arbetsbesparande åtgärder för skörd och tröskning var lockande. Utan de nya redskapen hade det varit mycket svårt att investera mer tid i djuren.

Kapitel 5. Motioner, betänkanden och lagar

Kapitlet tar upp den lagstiftning som människor under de båda undersökningsperioderna hade att förhålla sig till i hanteringen av djur. Det tar också upp några aspekter på hur de som stiftade lagarna, riksdagsmän och tjänstemän inom statsförvaltningen, kunde se på djur.

Lagförslag 1844 och 1847/48

1844 inkom riksdagsman Nicolaus Torsten Roos, hos ridderskapet och adeln, med den första motionen som syftade till att olagliggöra djurmisshandel till Sveriges riksdag. Roos skrev i sin motion om hur djur för illa och att det borde finnas en lagstiftning som skyddade djur från att misshandlas också av sina egna ägare. Han menade att en sådan lag behövdes främst på grund av de lägre klassernas grymma behandling av djur, framför allt av hästar som användes som "lastdragare." Samhällets bildade klasser, menade Roos, behövde knappast en sådan lag eftersom man kunde förutsätta att de hyste så mycket känsla för djur att de inte skulle plåga dem, även om undantag kunde finnas även här.¹⁹⁰

Motionen gick på remiss till bland annat lagutskottet som reagerade med ett betänkande som gick tillbaka till riksdagens ständer. Lagutskottet föreslog att motionen skulle avslås med motiveringen att det är svårt att avgöra

...den olika stränghet, hvarmed serskilda djur måste behandlas för att bringas till lydnad...

Lagutskottets medlemmar menade således att det fanns tillfällen då människor kunde behöva slå sina djur för att få dem att lyda och att situationer kunde uppstå då "vanlig skonsamhet" behövde åsidosättas. Det skulle bli svårt, "nära nog omöjligt" för den lagstiftande makten att avgöra var gränserna skulle dras mellan våld mot djur som var motiverat och ursäktligt och våld som samhället skulle straffa. Man trodde heller inte att människor i gemen skulle vara intresserade av en djurplågerilag

... enär correctivet emot omförmälde förhållande dessutom måste sökas i en högre sedlighetskänsla, hvars väckande ej utgör föremål för brottsmåls-lagstiftningen, anser sig Utskottet värdsamt böra tillstyrka att ifrågavarande motion icke må till någon åtgärd föranleda.¹⁹¹

Väl tillbaka hos riksdagens ständer gick lagutskottets betänkande igenom med endast två reservationer, båda hos prästeståndet.¹⁹²

Efter avslaget av Roos motion dröjde det till 1856 innan nya motioner angående djurskydd lades fram i riksdagen. Men en lagberedningsgrupp, tillsatt 1841 med uppgift att yttra sig om förslag till ny civillag,¹⁹³ tog i *Förslag till ny straffbalk 1847–48* upp djurplågeribrottet i en skrivelse och menade där att man i sedlighetsparagraferna borde införa en lag mot misshandel av djur.¹⁹⁴ Detta motiverades av att djurplågeri sårade de mänskliga känslorna och verkade förråande samt att de flesta nya lagstiftningar i omkringliggande länder infogat djurskydd i lagen.¹⁹⁵

1857 års lag – motioner och betänkanden

Hösten 1856 lades sex motioner fram i riksdagen kring stadgandet av en lag mot misshandel av lantbrukets djur. Motioner väcktes i bondeståndet, var för sig av riksdagsfullmäktige Pehr Östman från Västernorrland den 19 november 1856, Gustaf Johansson från Kronoberg 29 november, Sven Ersson från Kopparberg den 3 december och Paul Fritz Mengel från Uppsala län den 4 december. I ridderskapet och adeln väcktes motion av Herr Hagströmer den 26 november, i prästståndet av Herr prosten Carlander den 4 december.¹⁹⁶ Idéhistorikern Karin Dirke har skrivit om djurlagstiftningens tillkomst, hon noterar hur de sex motionerna väcks ungefärligen samtidigt men konstaterar att hon inte kunnat se några samband eller antydningar till att motionärerna samarbetat om förslagen.¹⁹⁷ Endast i prosten Carlanders motion nämns att andra motionärer också väckt frågan.

Motionerna delar några teman, ett flertal fokuserar på *dragare* och tar upp hur dessa utsätts för lidande och våld. Dirke menar att motionärerna med dragare menade hästar och vill förklara denna fokusering genom att peka på hästens särställning i de urbana samhällena under 1800- och det tidiga 1900-talet. Dirke visar hur det vimlade av hästar på Stockholms gator och definierar därför hästar som ”aktuella” djur för stadsbefolkningen, det vill säga människor var i ständig kontakt med hästar och blev på så vis engagerade i deras liv.¹⁹⁸ Men enligt Dirke räcker inte detta som förklaring till det tidiga djurskyddets upptagenhet av hästar. Även råttor, påpekar hon, var ”aktuella” i det att människor var i ständig kontakt med dem. Men råttornas situation har ingen motionär eller djurskyddsvän engagerat sig i eftersom de, till skillnad från hästar, saknade en ”positiv symbolvärld.” Med ”aktualitet” och ”positiv symbolvärld”, det vill säga att hästar uppfattades som ädla, ofervilliga och modiga, vill Dirke förklara varför det skedde en så stark fokusering på hästar i den tidiga djurskyddsrelsen, och bland de första motionärerna på 1840- och 1850-talen.¹⁹⁹

Jag tror att Dirkes förklaring till varför den tidiga urbana djurskyddsrelsen kom att inrikta sina ansträngningar i så hög grad på hästar har fog för sig. Däremot menar jag att riksdagens ovan redovisade motionärer måste hållas isär från den tidiga djurskyddsrelsen i denna, liksom

i många andra frågor. Jag menar att de fyra motionerande bönderna, men även Hagströmer och Carlander, haft samtliga lantbrukets djur i åtanke i sina väckta motioner. Dirkes två teser, aktualitet och symbolvärld, har inte samma bäring på riksdagsledamöterna som, åtminstone i böndernas fall hade sina rötter djupt förankrade på landsbygden där hästen inte hade någon särställning angående aktualitet, som den hade för stadsbefolkningen. Dirke menar dessutom, med stöd av ordvalen i motionerna att riksdagsledamöterna månade extra om hästar;

...i motionerna framkommer också att man anser hästen vara mer *förtjänt* av skydd än andra djur (Dirkes kursivering).²⁰⁰

Detta bygger hon på flera formuleringar kring hur man bör behandla djuren och i synnerhet *dragarna* väl. Bland andra skriver Gustaf Johansson i sin inledning:

Det finns troligen ingen, som icke med harm och förtrytelse sett huru husdjuren och i synnerhet dragarne plågas och piskas...²⁰¹

Vad menar Johansson med dragare? På 1850-talet kan termen knappast reserveras för hästar, den bör ha betecknat både hästar och oxar. Som vi såg ovan, i det förra kapitlet, fanns det 1850 cirka 400 000 hästar och 300 000 oxar i landet.²⁰² I Kronoberg, motionär Gustaf Johanssons hemlän, dominerade oxen fullständigt över hästen som dragare. Där fanns det dubbelt så mycket oxar som hästar på 1870-talet varför det är osannolikt att Johansson exkluderar oxar från termen dragare.²⁰³

När Johansson längre in i sin korta motion ska exemplifiera hur djurplågeri kan se ut lyfter han ändå fram hästar och skriver om hur man kan låta sin häst frysa och svälta ihjäl utan att bli straffad för det i Sverige medan man i England inte kan låta sin häst stå ute om natten utan täcke utan att riskera straff. Varför byter Johansson här från att tala om dragare till att bara nämna hästar? Det troliga är att han väljer häst som exempel för att klarare kunna kontrastera förhållanden i Sverige mot de i England, varifrån just häst omnämns i det exempel han hört. Men förklaringen kan också ligga i de skilda arbetsuppgifter som sköttes av hästar respektive oxar i mitten av 1800-talet i Sverige. Oxar dominerade som dragare i jordbruket i landets sydliga län, med undantag för Malmöhus, medan hästar på grund av sin större snabbhet användes till körningar på landsväg. Det var just på längre resor som den sorts vanvård som Johansson tar upp i sina exempel ägde rum. Det var sällan som någon behövde lägga en filt för natten på sina oxar eftersom de främst skötte dragarbetet på åkrarna och ställdes in i stallet under natten. Även i Uppsala län, Paul Fritz Mengels hemlän, fanns fler oxar än hästar.²⁰⁴

I Sven Erssons Kopparberg och Pehr Östmans Västernorrland däremot, var oxar betydligt ovanligare som dragare, så även i jordbruket.

Detta märks i Sven Erssons motion där han inledningsvis skriver om hur en lag mot misshandel av djur saknas i Sverige som skulle kunna skydda husdjuren i allmänhet och ”den ädle och menniskan biståndige hästen i synnerhet”. Men även Sven Ersson har stött på oxar, om inte annat på sina resor i landet. Det blir tydligt i en passus kring hur han känner ”vämja och ledelse” över att se hur ”hästar och andra dragare” piskas och överansträngs. Hästar och andra *dragare* betecknar hästar och oxar. Likaså tar Pehr Östman från det oxlösa Västernorrland upp hur oxar ”skoningslöst gisslas” under sina ok i vår- och höstbruk i samband med att han skriver om selbrutna hästar.

Bondeståndets Mengel och prosten Carlander talar om *kreatur* och *dragare*, och nämner inte hästar i sina motioner.²⁰⁵ Hagströmer från ridderskapet och adeln är den av motionärerna som tydligast fokuserar på hästar i sin text. Då han ska redogöra för varför en djurlag är nödvändig exemplifierar han med hur en häst blir slagen av ”usling” till körare. Hagströmer skriver om hästar explicit och använder inte termen dragare. När han motiverar varför han valt att lyfta fram hästen som exempel på djurplågeri skriver han att hästar torde vara de som oftast utsätts för djurplågeri, men han är nog med att påpeka att en lag mot misshandel av djur ska innefatta ”alla våra husdjur”.²⁰⁶ Jag vill påstå att riksdagsmotionärerna inte har samma fokusering på hästar som extra skyddsvärda på det sätt som Dirke menar och har visat att man hade från djurskyddets håll. Istället ger man uttryck för att djurskydd bör omfatta lantbrukets alla djur.

Djursyn i motionerna

De mest utförliga motionerna inlämnades av Ersson och Mengel, båda i bondeståndet. De ger var för sig uttryck för en djursyn som kännetecknas av att de krav på arbetsamhet som en husbonde ställde på en människa i tjänsteställning, också ställdes på djur. Ersson skriver om hur människan måste bruka sitt välde över djuren förnuftigt, hur man inte bör slå eller svälta sina djur, och om så sker att människan bör straffas för detta. Han är dock tydlig med att poängtera att han inte vill inskränka på någons rättighet att bruka sina djur:

Tillhörande det stånd, som både är vandt och för sin bergning och utkomst äfven behöfver att i tungt och mödosamt arbete utan klemighet använda sina kroppskrafter, åsyftar jag visserligen icke med denna min motion någon så beskaffad skonsamhet emot de till arbete användbara husdjuren, att deras krafter skulle, efter deras förmåga, mera sparas, än den arbetande människans.²⁰⁷

Den djursyn som Sven Ersson från Kopparberg ger uttryck för är långt ifrån sentimentaliserande, den är snarare kravfull och kärv. Då Ersson inleder med att beskriva sin egen situation som arbetande människa,

får vi en känsla av att han vill rättfärdiga de krav han menar att man kan ställa på "husdjuren." Han verkar mena, att om människor sliter i arbete med jorden för att producera foder och spannmål, har vi rätt att kräva samma ansträngning av våra husdjur. Ersson är dock noga med att påpeka att djurens arbete kan utkrävas i större mått genom god och "kärleksfull", istället för våldsam och "omenskelig", behandling.

Även P.F. Mengel från Uppland försöker i sin motion visa hur människans rättigheter över djur kan inskränkas utan att därmed inkräkta på "dispositionsrätten" och att det går att dra en gräns för när god behandling av djur byts i sin motsats. Han uppehåller sig vid detta ämne för att visa lagutskottet, och sina kollegor i riksdagen, att lagutskottets beslut att inte sanktionera Roos motion från 1844, på grund av just svårigheter att dra en gräns mellan befogad och obefogad äga, var ett felaktigt beslut. Mengel menar att det bör vara upp till domarna att i varje enskilt fall avgöra huruvida det våld eller annan misshandel som riktats mot djuret ska straffas av samhället eller ej. För att underlätta sådana framtida beslut föreslår han att lagtexten bör definiera vad som är misshandel och eftersom han anser att djur kan misshandlas på fler sätt än genom att "sargas" bör även överansträngning, svält och missvård skrivas in i lagtexten. I sin motion lämnar han ett förslag till lagtext:

Hvar som misshandlar eget eller annan tillhörigt husdjur, vare sig genom att vid arbete uppenbarligen öfveranstränga dess krafter, så att det deraf lider mehn, eller genom uppenbar missvård, eller otillräcklig föda, då rätter nöd ej dertill skuld är, eller genom ändamålslös eller öfver behovet sträckt hård behandling och medfart – straffes med böter...²⁰⁸

Här finns ordvändningar och tankesätt som påminner om Erssons men som också tydligt förhåller sig till lagutskottets kommentarer från 1844. Lägg märke till formuleringen "då rätter nöd ej dertill skuld är" och "öfver behovet sträckt." Om dessa fraser ses i sammanhang med lagutskottets motiv ovan att avslå Roos motion och likaså med Erssons motion, så anar vi några gemensamma konturer för riksdagsmännens och lagutskottets förhållningssätt till djur. Tankemönstren bakom den första frasen om nöd och skuld (skuld troligen i betydelsen orsak) kan vi intellektuellt förstå och dela med Mengel från Uppland, även om långt ifrån alla instämmer i det. Mengel menar, att om det föreligger tillräckligt stor nöd, eller om orsaken eller nödvändigheten, är tillräckligt stark, bör det göras undantag för människan att utöva sin vilja mot djuret, även med våld om så krävs. Eftersom Mengel skriver om hur otillräcklig tilldelning av föda också bör vara straffbart alldeles innan nöd nämns kanske argumentet också kan utsträckas till att gälla foder-tilldelning. Om nöden för människorna var tillräckligt stor borde undantag kunna göras både för våld mot djur och för dålig tilldelningen av foder, verkar Mengel mena.

Även Ersson behandlar frågan om huruvida svält ska betraktas som straffbar misshandel eller ej. Han konstaterar att det rent hypotetiskt finns två sätt att misshandla djur – genom svält och genom yttre våld. Det vore i princip bra om man kunde lagstifta mot båda dessa former av misshandel men då svält ofta är ofrivillig och ett resultat av ägarens egen nöd och fattigdom så skulle kanske straff för svält endast ytterligare lägga sten på börda, skriver Ersson och yrkar därför inte på straff för svältfödning. Han menar vidare att problemen med svält kommer att minska i framtiden eftersom allt fler inser

...att det illa lönar sig att hålla kreatur, som icke rikligen eller åtminstone tillräckligen utfodras.²⁰⁹

Om vi återvänder till Mengels passus ”då rätter nöd ej dertill skuld är” så är det som sagt troligt att skuld används i betydelsen orsak. Men det går ändå inte att utesluta att Mengel använder ordet i en mer modern betydelse, att bära skuld. Om så är fallet menar Mengel att djur kan bära skuld och på ett moraliskt plan bryta mot överenskommelser eller genom annat uppträdande agera så att dess rättigheter inte längre behöver beaktas. En sådan slutsats är inte så långsökt som det till en början kan verka. Jag ska i den empiriska delen återkomma till frågan.

Trots att Mengels och Erssons motioner är de längsta av 1856 års djurskyddsmotioner skriver de relativt kortfattat. Det är därför svårt att uttala sig om vilken djursyn som motionerna ger uttryck för. Vi har ändå sett hur krav ställdes på djuren och även uppmärksammat formuleringar om hur djur kunde tänkas bära skuld och att det kunde finnas tillfällen då våld mot djur skulle kunna anses acceptabelt. Det vi anat här i motionerna ska undersökas mer noggrant vid närläsningarna av domstolsprotokollen.

Lagutskottets betänkande 1857

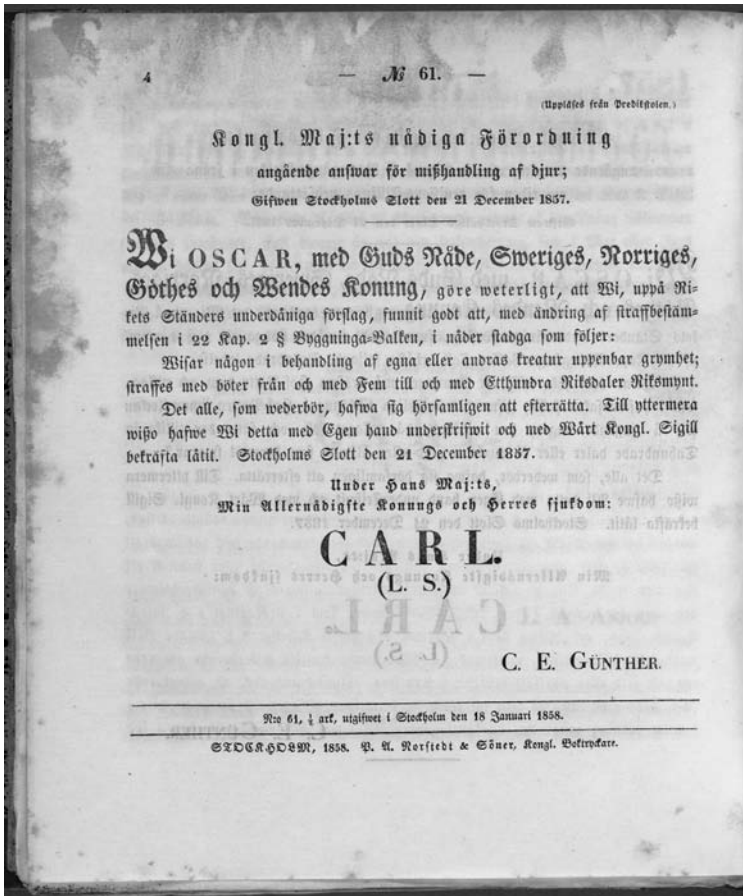
Lagutskottet hade 1856 och 57 behandlat ärendet efter motionernas inkommande och bestämt sig för att stödja dem. Den tidigare stötestenen kring vad för slags våld en djurägare kunde utsätta sitt djur för utan att riskera straff var uppe även denna gång. Detta visas av att utskottet redogjorde för hur 1844 års motion föll på att det fanns en rädsla hos 1844 års utskott att man inte skulle kunna dra en gräns för då den ”måttliga, ofta nödiga agan” gick över gränsen och blev straffbar djurmisshandel. Detta problem löstes nu 1857 med den allmänna regeln, menar utskottet, att bedömningar av konkreta fall överlämnas till domaren:

Honom tillhör att urskilja huruvida djuret blifvit handteradt på ett förnuftigt sätt eller om icke ändamålet kunnat vinnas genom andra känslan ej upprörande medel.

Lagutskottet föreslog att den gamla lagen i 22 Kap. 2§ i Byggbalken angående misshandel av andras kreatur skulle ändras och komma att omfatta även misshandel av egna kreatur. Utskottet föreslog följande lagtext:

Wisar någon i behandling av egna eller andras kreatur uppenbar grymhet; straffes med böter från fem till och med etthundra riksdaler riksmynt.²¹⁰

Ständerna röstade igenom förslaget efter att borgareståndet föreslagit en omformulering av bötessatsen så att ordalydelsen blev ”böter från och med fem till och med etthundra...”²¹¹ Detta var borgareståndets enda insats för lagen 1857.

Lagen yttrar, som synes, i knappa ordalag att den som visar uppenbar grymhet mot sina egna eller mot andras ”kreatur” ska straffas för detta. Underrätternas domare och nämndemän hade med stor sannolikhet inte några andra instruktioner angående det nya djurplågeribrottet än denna korta lagtext. Det gjordes inga förarbetstolkningar under mitten av 1800-talet som kunde fungera som underlag för rätten.²¹² Inte heller var riksdagstrycket tillgängligt, först efter den svenska tvåkammarriksdagens införande 1866 började riksdagstrycket ges ut, varpå motioner och utskottsarbeten blev tillgängliga.²¹³ Det var inte heller säkert att underrätterna betraktade Högsta Domstolens domar som prejudicerande.²¹⁴ Dessutom var sådana domar svårtillgängliga för underrätternas medlemmar eftersom det inte var förrän 1874 som utgivningen av Nytt juridiskt arkiv (NJA) påbörjades där det gavs spridning åt prejudikat från Högsta Domstolen.²¹⁵ Jag tolkar detta som att flertalet domare och nämndemän i underrätterna endast hade den knappa lagtexten att utgå från då dom skulle avkunnas.

Hot mot sedlighet?

Lagen om förbud för misshandel av lantbrukets djur från 1857 stadgar som vi sett att ”visandet” av uppenbar grymhet var straffbart. Detta har tolkats som att den lagstiftande makten ville skydda vittnens sedlighet från att skadas. Idén om att den första djurlagen skyddade människorna från att plågas, inte djuren, har länge funnits med i djurskyddsdebatten. 1910 gav Christian L. Tenow, ordförande i De Svenska Djurskyddsföreningarnas Centralförbund ut skriften *Riktlinier i svensk djurskyddspolitik*. Där skriver han om hur den första lagen vilade på människors sedlighet och att handlingar som riktade våld mot djur var straffbara då de

...ansågs kränkande för vår sedliga känsla och sårande för anständigheten, hvarför det ock i straffhänseende jämställdes med fylleriförseelser, otukt, spel och dobbel eller annan förseelse, som kan väcka allmän förargelse.²¹⁶

Även djurskyddsjuristen Helena Striwing resonerar på ett liknande sätt och menar att den första lagen om misshandel av djur som 1857 stiftades i Sverige inte fick någon verkan på grund av dess formulering kring visad grymhet. Striwing har tolkat detta som att lagen avsåg att skydda allmänheten mot obehagliga scener av djurplågeri men påstår vidare att den breda allmänheten inte uppfattade djurplågeri som stötande. Striwing drar därför slutsatsen att lagen inte efterlevdes.²¹⁷

Idéhistorikern Karin Dirke resonerar i samma tradition om hur man i motionerna inför lagen tvingades att brottas med att djuren själva inte kunde vara målsägande, varför den brottsliga handlingen måste anses vara riktad mot någon annan människa för att ett åtal skulle vara legitimt. Dirke vill därför tolka lagen som att man ansåg att det var andra människors sedlighet som skadades då djur plågades:

Djurplågeriet var alltså ett brott mot de eventuella vittnena till misshandeln.²¹⁸

Slutsatsen Dirke drar av detta var att det skulle kunna vara möjligt att misshandla djur utan att bli fälld för detta så länge man inte visade sig grym vid förfarandet.²¹⁹

Hur motiverades då lagen? Ville motionärerna skydda sig själva och andra människor från obehaget att behöva se djur plågas eller ville de att en lag skulle stiftas för djurens egen skull? I Roos motion från 1844 fokuseras på djuren. Det enda som sätter människan i fokus är att Roos själv anser att det för honom är ”en pinsam grämselse att se...” hur arma djur slås med tillhyggen och tvingas uppför branta backar av åkaredrängar.²²⁰ I reservationen mot lagutskottets beslut att inte driva motionen vidare däremot nämner prosten Säve sedlighet även om han inte går in djupare i ämnet:

Det måste vara lagstiftarens höga kallelse att afvärja brott, som så våldföra sedlighetskänslan. Att vänta rättelse af en framledes större upplysning och förmildring i tänkesättet gör ej tillfyllest för det närvarande.²²¹

I motionerna inför lagen 1857 fokuseras retoriken på djurens *lidande*. Pehr Östman nämner inte sedlighet i sin motion eller att lagstiftningen skulle komma till för att skydda människor från att behöva se djur misshandlas. När han lämnar förslag till en lagtext däremot skriver han att misshandel som väcker "förargelse" ska vara straffbar. Vad menar han med det? Betyder förargelse detsamma som att människan som åsett misshandeln blivit skadad av detta eller att dess sedlighet blivit störd? Jag tolkar inte Östmans ordval på det viset utan ser det helt enkelt som ett sätt för Östman att berätta att någon måste bli vittne till misshandeln av djur för att ett åtal ska kunna komma till stånd och att man måste bli förargad för att känna sig motiverad att anmäla.

Sven Ersson nämner inte heller sedlighet eller att misshandel av djur skulle skada människor. Däremot betecknar Ersson misshandel mot djur som en "människoförnedrande grymhet", vilket ligger sedlighetsargumentet nära. Erssons övriga text ger intryck av att han har en stark kristen tro, han betecknar godhet och kärleksfullhet som kristligt och menar bland annat att djur mår bättre av "ett kristligt än ett okristligt förfarande." I ljuset av detta tolkar jag Erssons uttalande om människoförnedring som utslag av en kristen retorik där han menar att en våldsverkarens människovärde förnedras, att man förnedrar sig själv, då man utövar våld mot djur. Inte att man främst skadar andras sedlighet.²²²

Hagströmer, hos ridderskapet och adeln, Gustaf Johansson och P.F. Mengel båda från bondeståndet, inriktar alla sina respektive motioner helt på djurens lidande och nämner inte något som kan antyda att de har människors väl och ve för ögonen då de föreslår en lag mot djurplågeri.²²³ Prosten Carlander nämner inte heller sedlighet eller människor i sin kortfattade motion, den fokuserar helt på djuren. Den som ägnar sig mest åt sedlighet i motionerna 1857 är en doktor Sandberg i prästeståndet som lämnar en kommentar till Carlanders motion. Kommentaren lyder i sin helhet:

Jag instämmer också med den ärade motionären och önskar framgång åt hans förslag, icke blott för att mildra de arma kreaturens stumma lidande, utan ock för att, om möjligt vore, genom en sådan lagstiftningsåtgärd motverka den råhet och grymhet, hvilka uppenbara sig uti åtskilliga menniskors sinnelag, samt äfven näras och utbildas genom en grof och barbarisk misshandling af de husdjur, dem de hafva under sitt valde. – Det är således både för djurens och menniskornas skull, som ett sådant ofog bör förekommas.²²⁴

Det är inte säkert att tolkningen av doktor Sandbergs kommentar ska inriktas på den form av sedlighet som skulle kunna komma till skada hos människor som tvingas *bevittna* djurplågeri. Det är troligare att han, på samma sätt som Ersson ovan, menar att en lag skulle kunna få en presumtiv djurplågare att tänka till en gång extra innan han slog sitt djur, och genom detta bevara en högre grad av sin människovärdighet. Jag ska strax komma tillbaka till frågan.

Det är tydligt att det var djurens väl och ve som stod i centrum för dem som lämnade motioner under 1856 års riksdag. Varifrån kommer då tanken att lagen främst syftade till att skydda människor från att bevittna djurplågeri? Den främsta orsaken ligger säkerligen i det faktum att lagen 1864, sju år efter att det stiftats, flyttades från sin ursprungliga plats i byggningsbalken till sedlighetsparagraferna.

1864 års strafflag

1864 introducerades en ny strafflag i Sverige. Den hade förberetts sedan 1809–10 då idéer till en ny och mildare strafflag föddes i samband med statsvälningen.²²⁵ Vi har redan sett spår av denna långa process ovan i *Förslag till ny straffbalk 1847–48* där lagberedningsgruppen föreslagit en lag i sedlighetsparagraferna mot misshandel av kreatur. I samband med att den nya strafflagen trädde i kraft 1864 bytte lagen plats från byggningsbalken till just sedlighetsparagraferna, men behöll sin formulering. Vi har tidigare sett hur ordföranden i De Svenska Djurskyddsföreningarnas Centralförbund Christian L. Tenow dömde ut den tidiga djurlagen såsom inriktad på att skydda människors sedlighet och egendom och negligera djurens lidande. Han motiverade detta med att peka på att lagen sorterade under sedlighetsparagraferna tillsammans med brott som otukt, spel och dobbel. Vad Tenow dock inte visade var vilka andra brott som lagen mot misshandel av lantbrukets djur delade plats med i kapitel 18 i strafflagen:

- Otukt föröfvad af lärare med lärjunge, eller af annan med den under hans vård eller tillsyn är
- Otukt med minderårig kvinna,
- Otukt emot naturen
- Fylleri ²²⁶

Hur ska dessa brott betraktas? Hade otukt med lärjunge eller minderårig kvinna, fylleri eller djurplågeri kommit att bli olagligt endast därför att det upprörde andra människors sedliga känsla om de fick vetskap om brottet? Kan man inte tänka sig att handlingen var straffbar därför att den också innebar att det fanns ett drabbat offer – ett barn eller ett djur? Eller i fallet med fylleri där ofta både omgivningen och den svarande själv i många fall skadas? Straffsatserna för otuktsbrott verkar kunna stödja en sådan tanke. I strafflagen stadgas att otukt mellan vux-

na syskon straffades med straffarbete i 2–6 år²²⁷ medan otukt med barn gav straffarbete i 4–8 år. Om barnet drabbades av kroppsskada höjdes straffet till straffarbete i 8–10 år eller livstid.²²⁸

Sedlighet spelade självklart en roll då djurlagen förlades till kapitel 18. Men jag tror inte att sedlighet ska tolkas enbart som ett skydd för allmänheten från att exempelvis behöva åse misshandel av djur, såsom Tenow, Striwing och Dirke gjort. Snarare är det den form av sedlighet som vi sett i Sven Erssons motion och i doktor Sandbergs kommentar till Carlanders motion. Deras personliga hållning till sedlighet når oss bara genom enstaka textfragment varför tolkningarna blir osäkra. Men det finns en samtida tänkare som utvecklar temat. De tidiga djurskyddsföreningarnas främste ideolog, Adolf Leonard Nordvall (1824–1892) ägnade stora delar av sitt liv åt djurskyddet. 1857 gav han ut skriften *Bör och kan någonting göras till förekommande av djurens misshandling?* 1870 bildade han Sveriges första djurskyddsförening i sin hemstad Strängnäs. 1882 var han med och bildade *Nordiska Samfundet till bekämpande af det vetenskapliga djurplågeriet* och var dess ordförande fram till sin död 1892.²²⁹

Nordvalls djurskyddsarbete byggde helt på hans sedlighetstänkande som var människocentrerat. Djuren var enligt Nordvall ”förnuftslösa”,²³⁰ de fanns till för människans nytta och vi hade all rätt att utnyttja dem.²³¹ Men när människor behandlade djur grymt så bröt de mot sin egen sedlighet, mot sin moral, som Nordvall menade fanns medfödd hos alla människor.²³² Den som utövade våld mot djur blev på så vis värre drabbad av detta än djuret, våld mot djur blev våld mot människan, mot dess möjlighet till sedlighet och förädling.

Jag tror att det är denna form av sedlighet som också Ersson och framför allt doktor Sandberg talar om i riksdagens motioner 1856. Om vi stannar upp kring straffsatserna som angavs ovan, kan det sägas att sedlighetsbrott inte krävde något offer. I fallet med de båda vuxna syskonen som utför incest är det inte säkert att det finns ett traditionellt offer (även om det i en djupare mening i de flesta fall ändå kan ha varit så). Varför döms ändå de båda utövarna till böter? Det är en smula långsökt att tänka sig att vittnet som åsett handlingen och anmält den är det offer som krävs för att handlingen ska vara brottslig. Snarare är det sedligheten i den form som Nordvall diskuterar som kommit till skada. Men att förekomsten av ett offer förstärkte straffet indikerar att sedlighetsbrott samtidigt ändå tog hänsyn till förekomsten av ett offer för den brottsliga handlingen. Om ett barn eller ett djur kom till skada så var det inte vittnet som åsett misshandeln som var den drabbade, det var djuret eller barnet också för 1860-talets lokala underdomar.

Jag anser att det var viljan att förhindra lidande för samtliga av lantbrukets djur som stod i centrum för riksdagsmännens motioner under mitten av 1800-talet om stadgandet av en lag mot misshandel av djur.

Lagstiftning om djur 1857–1907

Mellan 1857 och 1907 behöll djurlagen sin formulering. 1890 hade dock bötesbeloppet anpassats till den nivå för böter som gällde för övriga brott i brottsbalken och därmed skrivits upp till maximalt 500 kronor.²³³ År 1900 skärptes straffskalan ytterligare då möjligheten att utdöma fängelsestraff i upp till sex månader för djurplågeri infördes.²³⁴ Ett flertal motioner inkom även till riksdagen under perioden.²³⁵

1907 omformulerades så lagen då benämningen ”egna eller andras kreatur” ersattes med ”djur” vilket innebar att även vilda djur nu för första gången kom att ingå i djurlagarna.²³⁶ Karin Dirke för en givande diskussion kring varför det inte fanns något intresse bland de tidiga djurskyddsvännerna för de vilda djuren. Hon förklarar detta med att lyfta fram den samhällsliga kontext som under 1800-talets mitt skiljde på kultur och natur. Där ansågs kultur vara det samma som förfining, civilisering och representerade det skolade och höga i världen. Naturen var dess motsats; rå, låg och okultiverad. Men också bland de vilda djuren fanns hierarkier, gräsätarna kunde göra sig nyttiga för människan genom att bli mat och sågs därför som mer värda än rovdjuren som var sinnebilden för det råa, hotande och okultiverade. De betraktades endast som skadedjur och var, vare sig som individer eller arter, värda något skydd. Det var därmed möjligt att vara djurvän och samtidigt förespråka utrotandet av vissa djurarter.²³⁷

Vid seklets slut började så en omvärdering av natur och termen naturlig att ske. Dirke vill förklara detta med ett uppvaknande intresse för de ekologiska systemen där man ansåg att varje djurart hade en viktig plats att fylla i naturens balans. I kombination med den bryska upptäckten av den pågående utrotningen av djurarter, som skulle kunna hota balansen, kom så natur att stå i samklang med naturlig och få en positiv konnotation:

Att leva naturligt, i enlighet med sin natur, blev ett ideal. De vilda djuren fick därmed en mer positiv symbolvärld.²³⁹

Efter förändringen 1907, då vilda djur inkluderades i lagen, stod lagen oförändrad fram till 1921 då nya förändringar ägde rum.

Lagen 1921

Sedan lagen om förbud mot misshandel av lantbrukets djur kom till hade det funnits ett missnöje med hur den var formulerad och hur den verkade. Motioner lämnades löpande in till riksdagen i syfte att förändra och förbättra. Både bland djurskyddsvänner och bland dem som hanterade lagen professionellt, såsom poliser och jurister, vände man sig på 1910-talet mot den otidsenliga lagtexten som ännu stadgade att

det var visandet av uppenbar grymhet som var förbjudet. Likaså fanns en frustration hos framför allt polismyndigheter och veterinärer över att det inte gick att komma åt ”de förhärdade” djurplågarna, de som upprepade gånger kunde fällas för djurplågeri, betala sina böter och därpå återuppta en undermålig djurskötsel.²⁴⁰

1896 och 1898 hade riksdagsman Wavrinsky i Första kammaren väckt motioner som syftade till att ge polismyndigheter befogenhet att omhänderta vanvårdade djur och i nödfall låta avliva dessa.²⁴¹ Motionerna hade ej bifallits. 1915 återkom han med en liknande motion och startade med den utredningar och debatter.

I lagutskottets utlåtande från 1915 över Wavrinskys motion återges hur poliser i flera fall känt sig vanmäktiga inför vissa djurplågerifall. Ett exempel rör en kronolänsman som berättar om hur han flera gånger varit tvingad att gå utanför lagen för att direkt förbjuda ägare att använda sina vanvårdade hästar. Kronolänsmannen efterfrågar regler som gör det möjligt att skilja misshandlade och vanvårdade djur från sina ägare. I ett annat fall berättar en kronolänsman om en besättning som levt under svält, mörker och kyla under sin ägare, en åttioårig orkeslös ”gubbe”, som inte hade vare sig ork eller vilja att ta hand om sina djur. Även här efterfrågas möjligheten att skilja djuren från sin ägare.²⁴²

Då lagutskottet resonerat om möjligheten att utvidga paragrafen om djurskydd slår man fast att rättskänslan kring djurplågerimålen har ökat och att det därför inte längre känns rätt att invänta att stämningar, åtal och hot om straff har sin gång om det är så att djuren forstätter att lida under sin ägare genom hela processen. Man är å andra sidan rädd att åtgärden ska kränka integritet och äganderätt varför man efterlyser största försiktighet av de polismyndigheter som skulle komma att handlägga ärenden av denna typ. Man tänker sig också hur missbruk av rätten att omhänderta djur skulle kunna leda till att ”djurskyddssaken” missgynnades. Efter noggranna överväganden och vidtagna försiktighetsmått beslutade lagutskottet att stödja motionen, vilket ledde fram till rätten för polis att omhänderta vanvårdade djur 1921.

Den andra frågan som engagerade djurskyddsvänner och myndigheter var lagtextens formulering kring visandet av uppenbar grymhet. I utlåtandet över Wavrinskys motion 1915, som vi har sett gällde andra frågor, passade lagutskottet ändå på att yttra ett missnöje med formuleringen. Man menade att den allmänna rättskänslan för djurplågeribrott stegrats och att domstolarna därför numera var benägna att inkludera andra handlingar i djurplågeribrottet än vad man antog hade skett tidigare:

**Rätt att omhänderta
vanvårdade djur**

**Misshandel,
överansträngning
och vanvård**

Sålunda lærer man numera vara ense om att straff för djurplågeri bör ådömas icke blott den som av lust att tillfoga lidande eller av rått övermod förövar egentlig misshandel mot djur genom prygling, stympning o.s.v.; utan till dylikt straff anses jämväl den hemfalla, som av grov likgiltighet eller långt driven snikenhet lämnar sina djur utan nödig föda eller vård, eller som utan nödtvång tillfogar dem lidande genom överdrivna ansträngningar eller genom underlåten behörig hänsyn till sår eller sjukdom, varmed djuret är behäftat.²⁴³

Lagutskottet menade att texten borde anpassas till gällande praxis. 1917 fick man en ny chans att gå vidare med frågan, då motionerade riksdagsman Welin i Andra kammaren om att förbjuda kupering av svansen på hästar.²⁴⁴ När motionen behandlades i lagutskottet kunde man via den gå vidare med lagtextens formulering. Utskottet konstaterade i sin text att i fall där svanskupering blivit anmält som djurplågeri så varierade bedömningarna mycket från en rätt till en annan om huruvida handlingen skulle anses straffbar eller ej, utskottet menade att detta var vanligt i djurplågerifall och motiverade så en omskrivning av lagtexten för att minska tvetydigheterna. Man förordade därför riksdagen att tillse att Kungl. Maj:t utredde frågan och kom med ett förslag till ny lagtext där andra kriterier än ”uppenbar grymhet” definierade djurplågeriet.²⁴⁵

1921 kom så en proposition där Kungl. Maj:t vände sig till riksdagen med ett lagförslag där ”uppenbar grymhet” var borttaget ur lagtexten och där polisen föreslogs få rätt att omhänderta vanvårdade djur. Också här motiverades propositionen med att den allmänna rättsupfattningen i flera fall låg före lagen och att det som allmänheten stämplade som djurplågeri i många fall föll utanför lagens ramar.²⁴⁶

Vad var djurplågeri?

Det främsta syftet bakom djurlagens nya text var att minska tveksamheterna kring vilka handlingar mot djur som skulle bestraffas. Justitiedepartementet, som ansvarade för propositionen, hamnade i samma problem som övriga instanser som tidigare utrett frågan – vilka handlingar skulle definieras som djurplågeri? Tjänstemännen där uttalade sig genom departementschefen Albert Pettersson och i propositionen visar deras text stora likheter med 1850-talets motioner då de slår fast att det fanns handlingar som tillfogade djur lidande som ändå inte skulle räknas som djurplågeri. När departementschefen Pettersson vill skilja på straffbart och icke straffbart djurplågeri söker han, liksom sina föregångare i frågan, stöd i omständigheterna kring händelsen;

...är behandlingen ej svårare än omständigheterna påkalla, kan djurplågeri ej anses föreligga.²⁴⁷

Pettersson vill komma nära en lösning av problemet genom att definiera och lista vad som ska vara straffbart djurplågeri. Han hittar inspiration i den danska lagstiftningen från 1916 och föreslår utifrån den att oförsvarlig misshandel, överansträngning och vanvård av djur ska beläggas med straff.²⁴⁸ Angående misshandel så är det tydligt att det var viktigt i propositionen att hålla isär den lagstiftning som förbjöd misshandel av människor från den som berörde djur. Texten är tydlig med att skilja på de båda kategorierna av misshandel varför det sägs att misshandel av djur endast berör smärta och lidande i en "primitiv" mening så att ingrepp i "integriteten" eller liknande kan uteslutas ur lagstiftningen. Som en följd av detta kunde inte tidelag anses som ett brott mot djur om djuret inte orsakas lidande, enligt departementschefen.

Trots att justitiedepartementet i propositionen tydligare definierar djurplågeri så kommer man inte heller denna gång bort från att bedömningar av brottet blir nödvändiga. I definitionen slås fast att "oförsvarlig misshandel" är förbjuden. Skrivelsen redovisar noga hur man tänkt i detta fall och jämför med den danska lagstiftningen där termen "onödig misshandel" används. Denna formulering visar inte tydligt nog, menar departementschefen, på den avvägning mellan rivaliserande intressen som möts i behandlingen av djur. Om termen "onödig" användes skulle det leda tanken till en total frånvaro av motstående intressen som också har rätt att vägas in i domen. Med detta som motiv kom lagen att få följande ordalydelse:

De som gör sig skyldig till oförsvarlig misshandel eller överansträngning av djur eller genom vanvård tillfogar djur lidande, straffes för djurplågeri med böter. Är djurplågeriet av svår beskaffenhet; må till fängelse i högst sex månader dömas.²⁴⁹

Kan man med ledning av de refererade texterna ovan ana hur man såg på djur i de lagstiftande instanserna på 1910- och 20-talen? Vi kan börja med att konstatera att sedlighet är borta ur bilden. Lagtexterna och motionerna är fokuserade på djurens lidande. Vidare får vi en känsla av att textförfattarna menar att skyddet för djur har utökats sedan 1800-talet. Det skrivs i samtliga tre refererade texter hur rättskänslan för djur vidareutvecklats och att allmänheten blivit känsligare för djurs lidande. Detta tas som motiv för en utveckling av lagen. Likaså skriver man att människor nu blir fällda för bristande vård och omsorg och föreställer sig då att så inte var fallet i den tidiga lagstiftningen. De lagstiftande instanserna på 1910- och 20-talen tänkte sig att människor under 1800-talet endast blev fällda då de pryglat eller stympat sina djur. Det fanns således på 1910- och 20-talen en känsla av att djursynen blivit mildare, att man behandlade djur bättre och att lagstiftningen och rättspraxis

Synen på djur

blivit strängare. Jag vill återkomma till dessa frågor vid de empiriska genomgångarna av underrätternas domstolsprotokoll.

Det som tydligast kan användas för en analys av textförfattarnas djursyn är departementschefens funderingar kring onödigt och oförsvarligt djurplågeri. Det är enkelt att se hur djur betraktas som något som finns till för människan och som vi har rätt att utnyttja för våra syften då dessa begrepp diskuteras. Resonemanget som förs kan liknas vid en balansakt, på ena sidan finns djuret och dess välbefinnande, på den andra sidan människan och dess välbefinnande. Om det uppstår en konflikt mellan dessa poler som kan lösas med att våld riktas mot djuret så anser lagen att detta är legitimt så länge det finns motiv som är försvarliga. *Endast oförsvarligt djurplågeri leder till fällande dom.* Departementschefen menar med detta i ryggen att det inte bör vara alltför vanskligt för domarna att avgöra vad som ska anses befogat respektive obefogat vad gäller misshandel, vanvård eller överansträngning av djur. Hypotesen kring empati och produktion verkar falla väl ut.

- ¹ Passmore 1975, Thomas 1988, Worster 1977, Regan 1983, Sörlin 1991, Tester 1991
- ² Frykman och Lövgren 1979
- ³ Passmore 1975 Det är symptomatiskt att Passmores slutsats inte stämmer överens med den egna textens bakgrund. Passmore säger i sin sammanfattning att den milda djursynen föddes i slutet av 1700-talet, trots att han återgivit ett tiotal filosofers tankar om hur människan bör behandla djur med respekt från äldre epoker (Passmore 1975, s. 217).
- ⁴ Jag refererar i fortsättningen till den svenska översättningen från 1988
- ⁵ Thomas 1988, s. 205
- ⁶ Thomas 1988, s. 209
- ⁷ Tester 1991, s. 54
- ⁸ Kean 1998, s. 24–25
- ⁹ Tester 1991, s. 51
- ¹⁰ Franklin 1999, s. 13
- ¹¹ Enligt den historiska källkritiken har alla historiska källor en tendens, det vill säga det har funnits ett syfte med att nedteckna källan. Att identifiera tendensen och bedöma hur den påverkat den återgivna ”verkligheten” är av stor vikt i den historiska källkritiken. För ett utförligare resonemang kring detta se Kapitel 3 avsnittet Källmaterial.
- ¹² Thomas 1988, s. 210
- ¹³ Dirke 2000, s. 80
- ¹⁴ Dirke 2000, s. 284
- ¹⁵ Ritvo 1987, s. 127 ff
- ¹⁶ Lid 1924
- ¹⁷ Se Nationalencyklopedins nätupplaga definitioner och förslag på sammanhang vid fritextsökningar på de sammansatta termerna.
- ¹⁸ Den som är intresserad av djurens skötsel och praktiska omvårdnad i det sena svenska bondesamhället rekommenderas att läsa agronom Carin Israelssons agrarhistoriska avhandling i ämnet som planeras att publiceras under våren 2005. Både Carin Israelsson och jag har deltagit i Sveriges Lantbruksuniversitetets (SLU) tvärvetenskapliga forskningsprogram *Djursorg för kvalitet i livsmedelsproduktionen*, ur detta projekt kommer ett flertal intressanta publikationer om djurhälsa och djursorg under den närmsta tiden.
- ¹⁹ Jag har valt att inte skriva ett separat begreppsavsnitt då det känns mer naturligt att presentera begreppen vartefter de introduceras i texten, i anslutning till de analyser där de används. Angående diskurs har jag begreppsmässigt inte dragit några oöverskridliga gränser mellan kultur, mentalitet och diskurs i avhandlingstexten. Begreppen går istället i varandra och i centrum för samtliga termer står såväl medvetna som omedvetna föreställningar, normer och antaganden som är delade av många i tids- och rumsgegenskaper. Definitionen av de tre begreppen fördjupas löpande i texten. Exempelvis presenteras mentalitet mer utförligt i Kapitel 3 under avsnittet *Aktör och struktur*. Med praxis menar jag i avhandlingen systematiserad praktik och handling, det vill säga hur saker och ting i normalfallet utförs.
- ²⁰ Rachels 1999, s. 103
- ²¹ Regan 1983
- ²² Heurgren 1925
- ²³ I denna avhandling kommer jag inte att arbeta med magi och trollkonst, skälet till det är att jag inte kunnat förstå den inre logiken i föreställningarna kring bland annat botande. Likaså anar jag att de människor som skrev uppteckningarna på 1940-talet om bland annat trollkonst i bondesamhället inte heller förstod sammanhang eller kontext fullt ut. Jag tror att en inifrånförståelse för logiken i sin helhet är nödvändig för att förstå det folkliga botandet och magin. Då jag känner brister i detta avseende har jag valt att avstå helt från ämnet.
- ²⁴ För att konkretisera hypotesen kan det för 2000-talets del sägas att avsaknad av empati med djuren skulle leda till ett regelmässigt användande av tillväxthormoner och antibiotika samt att köttdjuren skulle hållas helt stilla för att maximera foderutbytet. Likaså att ett ensidigt betonande av empati bland mycket annat skulle leda till ett omedelbart avskaffande av burhöns.

- 25 Rosander 1988, s. 9.
- 26 Köll 1983, s. 163
- 27 Flygare 1999, Morell 2001
- 28 Termen används som en återspeglning av det allmänna ordval som ofta används då djurens situation i historisk tid jämförs med nutida förhållanden.
- 29 Lindgren, 1990, "den småskaliga tiden" s. 7, citatet s 46
- 30 Paulsen och Andersson 1993, s. 10–12
- 31 Se bland annat Sveriges nationalatlas (SNA) Kulturlandskapet och bebyggelsen, 1994 samt Sporrang 1996
- 32 För fåbodgräns se Myrdal 1999, s. 294.
- 33 Ödman 1979, s. 50
- 34 Burke 1992, s. 5–7
- 35 Torstendahl 1978, s. 32
- 36 Burke 1992, Myrdal 2003, s. 167
- 37 Elias 1989, s. 153–154
- 38 Elias 1989 och 1991
- 39 Elias 1991, s. 258
- 40 Duerr 1994
- 41 Tester 1991, s. 57
- 42 Jarrick 1997
- 43 Duerr 1994
- 44 Ariès 1972
- 45 Liljequist 1991, s. 36
- 46 Dirke, 2000 se bland annat kap. Slaktfrågan s. 188 ff
- 47 Se bland annat agrarhistorikern Janken Myrdals resonemang kring hur små förändringar i stora folkgrupper kan få enorma återverkningar på världen. Myrdal kallar detta skalans betydelse (Myrdal 1999).
- 48 Se bl.a. Berg och Svensson 1934, s. 20
- 49 Gadd 2000, s. 212
- 50 Förförståelsen kring uppfattningen att de stora herrgårdarna var mer effektiva i sitt jordbruk i jämförelse med bondejordbruken låg förutom i tankar kring att herrgårdar var föregångare och bönder konservativa också i den marxistiska koncentrationsteorin. Marx menade att jordbruket följer samma lagar som industrin i det att kapitalackumulation kommer att leda till koncentration av jord och ägande på ett fåtal som konkurrerar ut de små. Men inte heller denna tes har fått stå oemotsagd. De så kallade bondeteoretikerna hävdar att storskaleproblemen är mer betydande i jordbruket än i andra sektorer då det är en areell näring som handskas med levande material och där kvalitetsgranskning inte kan utföras i samband med det aktuella arbetet utan först månader i efterhand då resultatet av arbetet visar sig. Tidsglappet gör att det är arbetet i sig och inte kvalitén som måste granskas medan rummets utbredning gör detta svårt och kostsamt. De menar att Marx koncentrationsteori är därför inte giltig för jordbruket (Köll 1983, s. 183)
- 51 Köll 1983, s. 188
- 52 Burke 1991, s. 10
- 53 Sharpe 1991, s. 27
- 54 Sharpe 1991, s. 33
- 55 Ödman 1979, s. 68
- 56 Kritz 1997, s. 141 f.
- 57 Gadd 2000, s. 146 f.
- 58 Gadd 2000, s. 148 f.
- 59 Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) genomförde 1975–1983 fältförsök med plöjningsfri odling på jordar i Väst- och Östsvetrike. Plöjningsfri odling sänker kväveläckaget från markerna varför det kan ses som intressant att prövas vetenskapligt.
- 60 Kritz 1997, s. 143
- 61 Se bland annat Jarrick och Söderberg 1991
- 62 Reg prop 1987/88:93 s. 14
- 63 Alm 1965, s. 15
- 64 Uddenberg 2001, s. 147
- 65 Braudel 1972
- 66 Lévi-Strauss 1983, s. 98
- 67 Ehn och Löfgren 1982
- 68 le Roy Ladurie 1989
- 69 Hagen 1984
- 70 Burke 1992, s. 91–93
- 71 Burke 1992, s. 94
- 72 Giddens 1979
- 73 Bourdieu 1977
- 74 Jarrick och Söderberg 1991, s. 62
- 75 Jarrick och Söderberg 1991, s. 67
- 76 Jarrick och Söderberg 1991, s. 84
- 77 Sorabji 1993
- 78 Passmore 1975
- 79 Dilthey 1988 s. 78–79. Ricoeur 1993, s. 31–32
- 80 Ödman 1979, s. 28
- 81 Ricoeur 1993, s. 91

- ⁸² Ricoeur 1993, s. 91
- ⁸³ Thompson 1995, s. 166
- ⁸⁴ Ödman 1979, s. 45
- ⁸⁵ Thompson 1995, s. 60–62
- ⁸⁶ Ricoeur 1993, s. 88
- ⁸⁷ Ödman 1979, s. 85
- ⁸⁸ Ödman 1979, s. 80 f
- ⁸⁹ Ödman 1979, s. 188
- ⁹⁰ Kardell 1996, s. 144
- ⁹¹ Keyland 1989 (1919), s. 118 f., Bringéus 1988, s. 199 f.
- ⁹² Historia skriven ovanifrån känns igen, den bygger också i detta fall på samtida tendentiösa uttalanden om de lägre klasserna fällda av de övre
- ⁹³ Hinderdon var ofta kombinationer av tunga och vassa föremål hophållna av rep eller tampar som skulle försvåra för djuren att röra sig fort och att hoppa över gärdesgårdar, se Kapitel 10.
- ⁹⁴ Levi 1991, s. 95–98
- ⁹⁵ Samtliga funna fall ligger på avdelningen för agrarhistorias hemsida på adressen www.slu.se
- ⁹⁶ Malmöhus län, Ystad Rådhusrätt, Ting 1921, Nr 68. Fiskhandlaren Olof Holmberg i Refhusen dömdes för att han stuckit kroken på ett bessmanmått genom underkåken på en levande torsk och dömdes att böta 10 kr.
Östergötlands län, Kinda härad, Vt 1922, Nr 108. Jordbruksarbetaren Karl Nilsson i Karlsborg i Kisa socken fälldes för att ha svältfött och vanvårdat rävungar som han hållit i bur. Han dömdes att böta 50 kr.
- ⁹⁷ Levi 1991, s. 94
- ⁹⁸ Ginzburg 1989, s. 8
- ⁹⁹ Ginzburg 1989, s. 13
- ¹⁰⁰ Ginzburg 1989, s. 14
- ¹⁰¹ Underrätterna är domstolarnas första instans. Sedan medeltid kallades de domstolar som hanterade landsbygdens domar för häradsrätter, städernas domstolar benämndes rådhusrätt. 1971 avskaffades denna uppdelning då såväl rådhus- som häradsrätter förstärktes och istället kom att benämnas tingsrätter (Inger 1997, s. 289). Även termen rådstugurätt eller rådstuvurätt har använts om städernas ting på olika platser och under olika tider, jag har dock valt att använda termen rådhusrätt konsekvent genom hela texten utan att ta hänsyn till vad de enskilda domböckerna som jag refererar till har kallat den egna rätten.
- ¹⁰² SFS, december 1857, nr 61. Lagen och dess tillkomst kommer att diskuteras i nedan i Kapitel 5, *Normativa källor*.
- ¹⁰³ Svensson 1999, se även Epilog, avsnittet *Motiverad misshandel?*
- ¹⁰⁴ Inger 1997, s. 231
- ¹⁰⁵ Aronsson 1992
- ¹⁰⁶ Inger 1997, s. 231
- ¹⁰⁷ Sundin 1992, s. 20
- ¹⁰⁸ Inger 1997, s. 54 f.
- ¹⁰⁹ Inger 1997, s. 157
- ¹¹⁰ Inger 1997, s. 232
- ¹¹¹ Sundin 1992, s. 6
- ¹¹² Se bland annat Liliequists resone-mang om hur straffet kan ses som makt ovanifrån och samtidigt en anpassning till folklig kultur, Liliequist 1991, s. 98–99
- ¹¹³ Liliequist 1991, s. 3
- ¹¹⁴ Ladurie 1980
- ¹¹⁵ Oja 1999
- ¹¹⁶ Sundin 1992, s. 11
- ¹¹⁷ Oja 1999, s. 127
- ¹¹⁸ Jarrick och Söderberg 1998
- ¹¹⁹ Ginzburg 1988
- ¹²⁰ Liliequist 1991, s. 10
- ¹²¹ Odén, Persson, Werner (red.), 1998, s. 22
- ¹²² Burke 1992, s. 41
- ¹²³ Sundin 1992, s. 3
- ¹²⁴ Liliequist 1991, s. 40
- ¹²⁵ Lilja 1996
- ¹²⁶ Forsslund 1914
- ¹²⁷ Erixon 1946
- ¹²⁸ Nilsson 1996, s. 33
- ¹²⁹ Arvidsson 2001, s. 104
- ¹³⁰ Kjellström 1995, s. 24
- ¹³¹ Erixon 1938, s. 259
- ¹³² Nilsson 1996, s. 58–65
- ¹³³ Nilsson 1996
- ¹³⁴ Nordiska museet har i skriften Nordiska frågelistor sammanställt de listor som givits ut i de nordiska länderna till och med 1994 med undantag av de finskspråkiga, se Kjellström 1995.

- ¹³⁵ Jag har själv inte kontrollerat de maskinskrivna avskrifterna mot originalen, dock anses det allmänt att de håller en mycket god kvalitet avseende överensstämmelse mot de handskrivna originalen. Bland andra har Carin Israelsson i sitt avhandlingsarbete (uppgifter ur avhandlingsmanus) och Kristina Berg (muntlig uppgift VT 03), båda vid avdelningen för agrarhistoria, gjort jämförande studier mellan avskrifter och original på Nm 60 och konstaterat en god överensstämmelse.
- ¹³⁶ Lilja 1996, s. 117
- ¹³⁷ Lilja 1996, s. 115
- ¹³⁸ Kardell 2004, s. 32
- ¹³⁹ Slotte 2000, del I s. 11
- ¹⁴⁰ Flygare 1999, s. 48
- ¹⁴¹ Flygare 1999, s. 47–48
- ¹⁴² Nilsson 1999, s. 99
- ¹⁴³ Nilsson 1996, s. 46–48
- ¹⁴⁴ Nilsson 1996, s. 52 Denna kluvna syn på de lägre klasserna och ”folk-kulturen” dominerade också i de tidiga djurskyddsföreningarna som bildades under 1870-talet. Där kom dock de lägre klassernas mörka sidor som notoriska djurplågare att ta över bilden.
- ¹⁴⁵ Nilsson 1996, s. 198
- ¹⁴⁶ Nilsson 1996, s. 109
- ¹⁴⁷ Johansson 1994, s. 154
- ¹⁴⁸ EU. 28808, Småland, Sunnebo Hd, Berga Sn, K.A. Larsson, Torlarp, Lagan
- ¹⁴⁹ Johansson 1994, s. 16
- ¹⁵⁰ Johansson 1994, s. 56
- ¹⁵¹ Crafoord 1993, s. 40
- ¹⁵² Den ursprungliga benämningen som Freud lanserade i *Vargmannen* (1918) var ”nachtträglich.” Crafoord har översatt den termen med ”överlagring” (Crafoord 1993, s. 38). I *Samlade skrifter av Sigmund Freud* har benämningen ”efterhandsbearbetning” använts.
- ¹⁵³ Freud 2000, s. 519–526
- ¹⁵⁴ Crafoord 1993, s. 41
- ¹⁵⁵ Burke 1992
- ¹⁵⁶ Jämförelser mellan samhälle och individ bör generellt inte dras för långt. Så inte heller när det gäller Burkes och Crafoords myter. Även om en myt kan fylla en funktion inom en individ så är skillnaden mellan individ och samhälle i detta fall att det finns uttalade grupperingar inom samhället som kan driva eller upprätthålla mytbildningar i syfte att vinna fördelar för sin egen grupp. Något jämförande *del-egenintresse* finns (normalt sett) inte inom en individ. Jag har ändå valt att låta Burkes tolkning av samhällelig myt bilda fond till Crafoords personliga myt för att visa på vikten av att beakta motiv och syfte även i den personliga myten.
- ¹⁵⁷ EU 33335, Västmanland, Siende hd, Hubblo sn, Alma Larsson Stockholm
- ¹⁵⁸ Andersson och Hildebrand 1988, s. 184 samt Gramén 1922, s. 79–80
- ¹⁵⁹ Erixon 1949, se artikeln i sin helhet samt plansch 14 på s. 76
- ¹⁶⁰ Se bl.a. Utterström 1957, Winberg 1975, Gadd 1983 och 2000, Köll 1983, Morell 2001
- ¹⁶¹ Welinder, Pedersen och Widgren 1998
- ¹⁶² Gadd 2000, s. 347–349
- ¹⁶³ Morell 2001, s. 89–91
- ¹⁶⁴ Cserhalmi 1998 s. 101–102
- ¹⁶⁵ Myrdal 1999
- ¹⁶⁶ Helmfriid 2000, s. 46
- ¹⁶⁷ Bielemann 1993, s. 165–166
- ¹⁶⁸ Osvald 1962
- ¹⁶⁹ Köll 1983, s.172 ff
- ¹⁷⁰ Moberg 1989, s. 169
- ¹⁷¹ Dovring 1965, s. 58
- ¹⁷² Dovring 1965
- ¹⁷³ Moberg 1989, s. 118
- ¹⁷⁴ Moberg 1989, s. 289. Peterson 1997, s. 43. Morell 2001, 243
- ¹⁷⁵ Peterson 1997, s. 53
- ¹⁷⁶ Morell 2001, s. 86
- ¹⁷⁷ Dirke 2000, s. 13
- ¹⁷⁸ Lantmannens bok del III, 1947, artikel Slättermaskiner, s. 1205–1207
- ¹⁷⁹ Lantmannens bok del III, 1947, artikel Självavläggare, s. 1164
- ¹⁸⁰ Lantmannens bok del III, 1947, artikel Självbindare, s. 1164–65
- ¹⁸¹ Dyrendahl, 1997, s. 23
- ¹⁸² Dyrendahl, 1997, s. 26
- ¹⁸³ Lantmannens bok del III 1947, artik-

- larna Selar och Selbrott, s. 1153–1155
- 184 Se även agrarhistorikern Carin Israelssons avhandling som planeras att publiceras under våren 2005
- 185 Mårtensson och Svala 1998, s. 86 ff
- 186 Morell 2001, s. 235
- 187 Morell 2001, s. 95–97
- 188 Juhlin-Dannfelt 1926, s. 95
- 189 Myrdal och Morell 1997, s. 164
- 190 Protocoll hållna hos högloflige ridderskapet och adeln 1844. Första häftet s. 293
- 191 Utskottsmemorial, Sam. 7 avd. 1. Lagutskottets betänkande N:o 2 s. 1–2
- 192 Utskottsmemorial, Sam. 7 avd. 1. Lagutskottets betänkande N:o 2 s. 3. Prosten Säve reserverade sig och menade bland annat att det var ”fasaväckande” att se hur djur behandlades, lektor Wallman instämde i reservationen.
- 193 Inger 1997, s. 177
- 194 Alm 1965, s. 6.
- 195 Lagar om misshandel av djur infördes i England 1822 (nötboskap) och 1835 (samtliga husdjur), Tyska Förbundets Stater 1838, Schweiziska kantonerna 1841, Norge 1842, Frankrike 1850, Danmark, januari 1857 (Alm 1965, s. 11–12).
- 196 Bondeståndets protocoll 1856–58, band 1, 2 och 3. Presteståndets protocoll 1856–58, band 1. Ridderskapet och adelns protocoll 1856–58, band 1.
- 197 Dirke 2000, s. 69
- 198 Dirke 2000, s. 13
- 199 För hur den tidiga djurskyddsrelsen fokuserade på hästar, se Dirke 2000, s. 13–14. För riksdagsmotioner kring dragare se Dirke 2000, s. 66–71
- 200 Dirke 2000, s. 69
- 201 Bondeståndets protocoll 1856–58, band 2, s. 343
- 202 Moberg 1989, s. 118
- 203 Morell 2001, s. 248
- 204 Morell 2001, s. 248
- 205 Bondeståndets protocoll 1856–58, band 3, s. 245–246. Presteståndets protocoll 1856–58, band 1, s. 615–616
- 206 Ridderskapet och adelns protocoll 1856–58, band 1 s. 407
- 207 Bondeståndets protocoll 1856–58, band 3 s. 42–43
- 208 Bondeståndets protocoll 1856–58, band 3 s. 246
- 209 Bondeståndets protocoll 1856–58, band 3 s. 43
- 210 Lagutskottets betänkande N:o 37, saml. 7 avd. 1, 1857. Betänkande i anledning af väckta motioner, angående stiftande af en lag emot misshandling af djur, s. 2
- 211 Borgareståndets protocoll 1856–58, band 3 s. 868
- 212 Muntlig uppgift jur. dr Katarina Alexius Borgström, april 2004
- 213 Sundberg 1990, s. 142
- 214 Björne 1991, s. 153
- 215 Sundberg 1990, s. 149
- 216 Tenow 1910, s. 3
- 217 Striwing 1987, s. 21. Striwing är inte historiker utan jurist med ett speciellt djurskyddsintresse. Det vore väl hårt att kräva att hon som jurist skulle ifrågasätta den professionella historiker etablerade bilden av djursyn under 1800-talets mitt. Jag har valt att inkludera hennes bild av djursyn ”förr” för att visa på hur att idén om de djurplågande lägre klasserna är fast förankrad också utanför historikernas skrå.
- 218 Dirke 2000, Sid 70
- 219 Dirke 2000, Sid 71
- 220 Protocoll hållna hos högloflige ridderskapet och adeln 1844, band 1, s. 293
- 221 Utskottsmemorial, Sam. 7 avd. 1. Lagutskottets betänkande N:o 2 s. 3
- 222 Bondeståndets protocoll 1856–58, band 3, s. 41–43
- 223 Ridderskapet och adelns protocoll 1856–58, band 1, s. 407–408. Bondeståndets protocoll 1856–58, band 2, s. 343, Bondeståndets protocoll 1856–58, band 3, s. 245–246
- 224 Presteståndets protocoll 1856–58, band 1, s. 616
- 225 Inger 1997, s. 241–242
- 226 BiSOS 1869, Tabell N:o 4
- 227 18 kap. 3 § SL
- 228 18 kap. 7 § SL
- 229 Dirke 2000, s. 77
- 230 Nordvall 1857, s. 4
- 231 Nordvall 1857, s. 8
- 232 Dirke 2000, s. 73

- 233 SFS 1890:33, Alm 1965 s. 7
- 234 SFS 1900:49
- 235 Motion 1877 syftade till att ersätta formuleringen ”egna och andras kreatur” med ”djur” (Andra kammarens protokoll 1877: band 1, motion nr 7, s. 4)
- Motion 1884 syftade till att ersätta formuleringen ”egna och andras kreatur” med ”djur” och att höja det maximala bötesbeloppet till samma nivå som för övriga brott i strafflagen samt att djurplågeribrott skulle exemplifieras i lagtexten. (Bihang till Riksdagens protokoll 1884 motion nr. 10 i Första kammaren av CO Berg)
- Motion 1899 om att ta bort formuleringen uppenbar grymhet, att ersätta ”egna och andras kreatur” med ”djur”, och att införa fängelsestraff för djurplågeri (Alm 1965, s. 7)
- Motion 1902 om att ersätta ”uppenbar grymhet” med ”misshandel” och ”egna och andras kreatur” med ”djur” (Motion nr. 87, 1902 s. 15)
- Motion 1903 om att ersätta ”uppenbar grymhet” med ”misshandel” och ”egna och andras kreatur” med ”djur” (Motion nr. 123, 1903 s. 13)
- Motion 1905 om att ersätta ”uppenbar grymhet” med ”misshandel” och ”egna och andras kreatur” med ”djur” (Dirke 2000, s. 113)
- Motion 1907 om att ersätta ”uppenbar grymhet” med ”misshandel” och ”egna och andras kreatur” med ”djur” (Motion nr 11 i Andra kammaren av Johan Nydal, 1907, s. 10f.)
- 236 SFS 1907:44 och Första kammarens protokoll 1907, band 1.
- 237 Dirke 2000, s. 101–103
- 238 Dirke 2000, s. 78
- 239 Dirke 2000, s. 119
- 240 Lagutskottets utlåtande Nr 52, 1915, s. 5
- 241 Lagutskottets utlåtande Nr 52, 1915, s. 1–3 (Wavrinsky var också den som 1899 väckte motion om att införa fängelsestraff för djurplågeri)
- 242 Lagutskottets utlåtande Nr 52, 1915, s. 5–7
- 243 Lagutskottets utlåtande nr. 52 1915, s. 10
- 244 Lagutskottets utlåtande nr. 42 1917, s. 1
- 245 Lagutskottets utlåtande nr. 42 1917, s. 5–6
- 246 Kungl. Maj:ts propositioner nr. 6 1921, s. 9
- 247 Kungl. Maj:ts propositioner nr. 6 1921, s. 16
- 248 Kungl. Maj:ts propositioner nr. 6 1921, s. 17
- 249 Kungl. Maj:ts propositioner nr. 6 1921, s. 32

DEL II. SVÄLTFÖDNING

I del II och III kommer jag att undersöka och ifrågasätta ett antal etablerade föreställningar angående den folkliga synen på djur under det sena 1800- och det tidiga 1900-talet. Mina huvudteman är svält och våld vilket motiveras av att dessa teman har varit de vanligaste att använda då de lägre klasserna och landsbygdsbefolkningen anklagats för okänslighet inför djurs lidande. I djurskyddskretsarnas tidiga historia fokuserades på "böndernas" våld mot djur, de lägre klassernas våldsamhet kontrasterades mot den egna känsligheten och upphöjdheten. I modern tid har också den anglosaxiska djursynslitteraturen skrivit om de lägre klasserna våldsamhet vilken använts som en grund på vilken ett budskap om instrumentell djursyn byggts. Indirekt har det tagits som ett belägg för att det var hos städernas eliter som den milda djursynen formades. Uppfattningen om svältfödningssystemets allmänna utbredning i det svenska bondesamhället och det sätt på vilket de flesta historiker beskrivit svältfödningen som ett rationellt system kan likaså mycket enkelt passas in i idékomplexet kring bönders instrumentella djursyn. Jag måste därför diskutera svältfödningen och den djursyn som kan tyckas dölja sig däri.

Kapitel 6.

Svältfödningen i den historiska litteraturen

Den första delen av kapitlet summerar den äldre historiska och etnologiska litteraturen i ämnet. Föreställningar om svältfödning av husdjur vintertid har exempelvis tagits upp av etnologen Mátyás Szabó,¹ Enoch Ingers,² Ragna Ahlbäck,³ samt Gösta Berg och Sigfrid Svensson⁴ med flera (se nedan). De återger den etablerade föreställningen att djur regelmässigt svältföddes i det gamla bondesamhället och beskrev deras bild av svältfödningens inre rationalitet.⁵ Kapitlets andra del sammanfattar den ekonomihistoriska diskussionen om svältfödningen i den agrara revolutionens tid.

Uppfattningen om svältfödningen som rationellt system i den historiska och etnologiska litteraturen

Den grundläggande tanken bakom idén om den utbredda svältfödningen i bondesamhället är uppfattningen om att det rådde stor obalans i tillgången på djurfoder mellan sommar- och vinterhalvåret. På sommaren tänktes att det fanns ett överflöd av bete på utmarken som kunde föda ett stort antal kreatur. Arbetsinsatsen från bondefamiljen var då begränsad, små arbetsinsatser behövdes för att klara en stor mängd djur. Djuren gick då enligt tankemodellen på skogen och försörjde sig själva.

Att skaffa vinterfoder i tillräckligt stora mängder har däremot varit en arbetstidskrävande uppgift. Under sommaren skulle höet slås, häsjas och tas in från ängarna. Löv skulle brytas och repas från ängar, haggar och utmarker och torkas innan det kunde tas in. Vid dåliga år skulle också mossa, gran- och tallris samt bark samlas in. Foderhämtning upptog under sommarhalvåret en stor del av bondefamiljens arbete.⁷

Tankemodellen kring den rationella svältfödningen säger att om ett bondehushåll anpassade sin kreatursstam till vinterfodret och på så sätt slapp undan problematiken med svältfödningen, så stod inte vinterstammen i proportion till sommararbetets bärkraft. Antingen valde man att ha ett överskott av djur och ett underskott av foder om vintern, eller ett överskott av foder på vintern och ett underskott av djur om sommaren.⁸

Slutsatsen jag drar av denna förklaring är att dess upphovsmän måste ha tänkt sig att brukarfamiljerna såg denna beräkning som rationell. Man måste vidare ha tänkt sig att det i ett sådant system måste ha fun-

nits en medvetenhet om djurens lidande men att man menat att det var en parameter som bondefamiljerna inte tog hänsyn till. Till denna grundtanke om svältfödningssystemets utformning har ytterligare ett antal förklaringsmodeller lagts.

Tanken om status mätt i mängden av djur

Att bondefamiljerna hade många små djur har använts som ett indicium på att svältfödningen var rationellt kalkylerande. Här har tankar förts fram om att det bland folk som har bedrivit boskaps- eller hästuppfödning alltid inneburit status att ha många djur. Det har även funnits idéer om att detta är etymologiskt tydligt, ordet *fä* betyder enligt etnologen Ragna Ahlbäck, dels kreatur, men *fä* kan även stå för egendom och pengar. För att kunna skilja dessa begrepp åt användes två olika prefix, när det gällde kreatur användes termen ”gångande *fä*”, och i tal om egendom var benämningen ”liggande *fä*”.⁹

Många har menat att bondefamiljerna medvetet avlat på små djur och prioriterat kvantitet före kvalitet av statusskäl. Många, om än svältfödda djur, tänktes ge mer status åt ägaren än en liten men högproduktiv stam. Etnologen Mátyás Szabó skriver:

Våra förfäder hade ytterst små nötkreatur, vars vikt endast uppgick till en tredjedel av nutidens. Det gällde i stort sett samtliga husdjur. Förklaringen till detta är det berömda kvantitetstänkandet; man satte största värde på djurens antal, inte minst av prestigeskäl, och djuren utfodrades och vårdades därefter.¹⁰

Szabó menar också att det finns indicier på att jordbruksbefolkningen under tiden före den agrara revolutionen såg djuren som ett nödvändigt ont. Man behövde, enligt den tankemodellen, djuren för att det skulle finnas gödsel till åkerbruket, men annars sågs de bara som en belastning.¹¹

Belägg för svältfödning

Det finns många uttalanden i det etnologiska materialet som har använts som belägg för svältfödningen som ett regelmässigt och dominerande system. Folklivsskildraren Lisa Johansson ger i *Saltlake och blodvälling* en ögonvittnesskildring av svältfödningen i 1900-talets Västerbotten:

På våren, när man släppte ut kreaturen i skog och mark, var de mycket magra och svaga på benen. Många kvigor var så illa därana, att de fick släpas ut ur ladugården. Kanske en del av dem under vinterperiodens sista veckor fått hänga i hjälln. Det var en matta med starka rep i alla fyra hörn. Dessa rep knöts fast i fyra stadiga pålar, så att hjälln fungerade som ett slags hängmatta. Det sjuka och utmärklade djuret lades med buken

mot mattan och med benen slappt hängande, så att klövarna nätt och jämnt nådde ner till golvet.¹²

Att man givit djuren så kallat ”nödfoder” har också använts som belägg för svältfödningen. P.A. Sæve skriver om djurskötseln på Gotland att man under vintern försökte spara in på fodret genom att inte ge djuren mer än vad som var absolut nödvändigt, och att det var regel att bonden spädde ut fodret med tillsatser som halm, granris, hästgödsel, kvistar, blad och löv. På Gotland användes även ljung som utfyllnad.¹³

Likaså menade man att både mjölkningen och gödselavkastningen blev lidande på grund av foderbristen. Korna slutade enligt skogsmästaren och etnologen Otto Blixt helt att ge mjölk när våren nalkades; ”Dom hade 18 klavbundna nöt, men dom nyttjade inte stävan på arton veckor.”¹⁴ Etnologen Ragna Ahlbäck skriver:

Enligt guvernören i Åbo och Björneborgs län betraktade de flesta inom länet ännu 1878 hornboskapen som ett nödvändigt ont som man måste dras med, eftersom det behövdes gödsel till åkern. Under vintern svältfödde de sina kreatur och om sommaren lät de dem söka sig föda i mer eller mindre gräsfattiga skogar. Kreatursägarna betänkte aldrig, att om boskapen bestods bättre och kraftigare föda, skulle såväl gödselavkastningen som mjölktillgången öka.¹⁵

Som kronan på verket i bilden av svältfödningen äts takläggningshalmen upp och djuren släpptes på bete, trots att våren kanske inte alltid var så långt kommen.¹⁶ Då var djuren enligt den gängse bilden så orkeslösa att de inte orkade stå upp. Om korna inte stod i *hjälln* eller i den gotländska burvarianten *stänge*, ville man få upp korna från golvet. Att tvinga korna upp på benen var vanligt, Mátyás Szabó skriver:

På många håll verkar det nästan som om karlarnas första morgonuppgift var att gå ut i ladugårdarna och ”resa kor”.¹⁷

Även skottkärror och kälkar har enligt uppgift använts för att släpa djuren ut på bete.¹⁸ Den etablerade föreställningen om vinterfodring säger således att den bottnade i obalansen mellan tillgång på sommar- och vinterfoder och att bondfamiljen i ett rationellt vinsttänkande lät djuren lida under vintern för att på så vis ha en boskapsstock som kunde tillgodogöra sig det rika sommarbetet. Man menar vidare att djuren endast var sommarproducenter, det vill säga de gav bara mjölk om sommaren och stod i sin under vintern. För att bondefamiljerna ska kunna driva denna sorts kreatursskötsel har de förklarats hysa en instrumentell djursyn. Ett av de huvudsakliga källmaterialen som ovan nämnda forskare har använt sig av för att teckna denna bild av vinterfodringen har varit olika former av etnologiskt uppteckningsmaterial från bondesamhället.

Ett av de viktigare materialen har varit frågelistsvaren.

Ekonomhistoriker om svältfödningen

Eli F. Heckscher, ur den äldre generationen ekonomhistoriker, tar upp svältfödningen. I *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Wasa del II* från 1949 behandlar han hur nyodlingen under 1700- och det tidiga 1800-talet, då äng omvandlades till åker, kom att påverka fodertillgången negativt och att detta ledde till en svårare svältfödning.¹⁹ I *Svenskt arbete och liv*, utgiven 1957, återges en något annan version. Heckscher berättar till en början hur djuren svältföddes under 1500-talet, hur kreaturen inte kunde stå upp under vårarna och hur de drogs ut ur ladugårdarna på kälkar eller i svansen.²⁰ Men senare i samma text anar Heckscher att den ökade utbredningen av havreodling på magra marker, som han tycker sig se i Sverige under 1700- och tidigt 1800-tal, bidrog till att mildra svältfödningen, eller som han själv uttrycker det:

En av de största kräftskadorna i det gamla svenska jordbruket, nämligen svältfödning av kreaturen, får antagas i någon mån ha begränsats däri-genom...²¹

För Heckscher var svältfödningen en historisk realitet. Han verkar dock en smula osäker på om företeelsen ökade under 1700- och 1800-talet eller om den minskade. Efter Heckscher har flera ekonomhistoriker skrivit om svältfödningen.

Svältfödningen och den agrara revolutionen

Såväl Anu-Mai Köll, Maths Isacson, Carl-Johan Gadd, Mats Morell som Janken Myrdal, samtliga ekonomhistoriker, behandlar frågan. Den sammantagna bild de ger är att svältfödningen är ett tecken på animalieproduktionens minskande roll för folkförsörjningen från 1700-talets mitt (Morell skriver endast om tiden kring 1800-talets slut och ger ingen historisk fördjupning i ämnet varför hans text kan således ej inkluderas i detta övergripande resonemang). I takt med att cerealierna kom att dominera allt starkare så minskade både vikten av och förutsättningarna för en god djurhållning. Att förutsättningarna för god djurhållning minskas förklaras främst med att tillgången på foder sjönk då åkerarealen utvidgades på ängens bekostnad. Den bild som ges är att detta var en utveckling som gick allt fortare från 1700-talets mitt till de första årtiondena in på 1800-talet. Vi kan ana att det som bröt den negativa utvecklingen var vallodlingen som möjliggörs i cirkulationsbruket och som successivt infördes under 1800-talets lopp.

Vad har då författarna för uppfattning av svältfödningen? Isacson återger bilden av hur djur vanemässigt bars ut på våren och belägger detta med eget källmaterial.²² Bland annat återopas Kungliga Finans-

kommitténs rapport från 1858 och ur denna har Isacson valt att lyfta fram ett stycke där bönderna i By i Kopparberg tillfrågats om antalet djur i socknen:

Kreaturens antal kan ej anses ha ökat under de senaste 25 åren, emedan före den tiden fordrades kreaturen ganska knappt, och nu stillas de väl, hvaraf egarna funnit den största fördelen.²³

Isacson återger också kronolänsmannens ord från femårsberättelsen 1861:

Boskapsskötseln på sednare år något förbättrad genom foderodlingens tilltagande.²⁴

För Kopparbergs del blir antagandet att boskapsskötseln märkbart förbättras genom foderodlingens införande något mer svårhanterlig än i övriga distrikt på grund av det så kallade koppelbruket som innebar att gräs odlades på brutna åkervallar. Koppelbruket var vanligt just i Kopparberg.

Anu-Mai Köll använder en mycket intressant metod då hon studerar hur kor värderats i pengar i bouppteckningar. Där hon hittar kor med genomgående låga värden drar hon slutsatsen att dessa är svältfödda. Hittar hon däremot gårdar där korna har genomgående höga värden ser hon dessa som välfödda. Köll använder själv begreppet svältfödning men är samtidigt noga med att påpeka att denna term var reformvänernas benämning på böndernas uppfödningssystem. Köll drar med hjälp av denna metod slutsatsen att svältfödningen upphörde på godsens i Sörmland runt 1860 och på bondgårdarna mellan 1860 och 1880.²⁵

Köll ser den framväxande marknaden som en förklaring till svältsystemets upphörande och visar med hjälp av siffror för smörexport till England att det finns en korrelation mellan marknadsetablering och välfödning av nötdjur eftersom smörexporten till England skjuter fart på godsens runt 1860 i samma tid som kovärdena stiger på godsens.²⁶

Att det sker en foderförbättring också för böndernas kor tycker Köll sig kunna belägga då ökningen av kovärdet för den enskilda kon i pengar är stark mellan 1870 och 1880 medan ökningen av antalet kor samtidigt är mindre.²⁷ Det finns en alternativ förklaring till Kölls slutsats, det är inte säkert att det ökade värdet i bouppteckningarna speglar hur ett svältfödningssystem ersätts av ett välfödningssystem. Det är troligare att det som Köll spårar är övergången från en djurhållning för självhushåll till animalieproduktion för en marknadsekonomi. Det är sannolikt att det är den nya sortens högmjölkkande djur som Köll finner i sina bouppteckningar.

Carl-Johan Gadd skriver i *Järn och potatis* om den agrara revolutionen i Västergötlands slättbygder. Han är fokuserad på järnets och de nya

grödornas betydelse för jordbruket och behandlar i detta sammanhang även hur förändringar av jordbrukstekniker påverkade boskapen. Så även om kreaturen inte är hans huvudfråga dyker deras liv och villkor då och då upp i texten.

Gadd har belagt hur ängens faktiska men framför allt relativa storlek minskade gentemot åkern under 1700-talet i sitt undersökningsområde. Samtidigt ökade antalet hushåll och med största sannolikhet blev också djuren fler under samma period. Gadd menar att detta *troligen* lett till ett överutnyttjande av ängar och betesmarker som *sannolikt* gjort att boskapens fodertillgång minskade under 1700-talet och att denna utveckling *i såfall* varit än tydligare under 1800-talet.²⁸ Gadd drar inte ut sitt resonemang till vilka konsekvenser denna utveckling fick för djuren eller animalieproduktionen, han nämner dock längre fram i sin text att man på 1780-talet börjat dra ned på antalet kreatur och att uppodlingen ledde till en ökad tillgång på halm.²⁹ Gadd drar slutsatsen att så länge djuren inte fick del av spannmålen så "blev fodret dock på lång sikt av sämre kvalitet och möjligen mindre kvantitet, när åkern utvidgades på ängarnas och betesmarkernas bekostnad."³⁰ Hur reagerade djuren på denna minskade fodertillgång? Gadds slutsats är att:

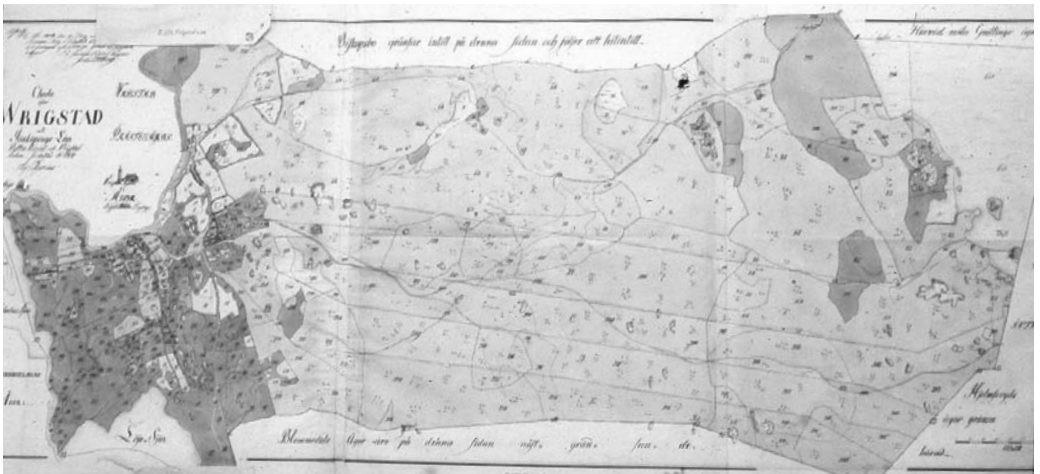
Storleken och avkastningen har alltså troligen i varje fall inte ökat fram till 1820-talet. På 1850-talet har man dock börjat odla foder i viss utsträckning på västra slättbygden, vilket redan då kan ha lett till större och mer produktiva kreatur.³¹

Gadd ägnar i *Den agrara revolutionen* (2000) stort utrymme åt cirkulationsbruk och vallodling vilket är den enskilda faktor som starkast påverkat djurens fodertillgång. Vad gäller svältfödning så är det inte något tema han fokuserar på men som ändå tas upp till diskussion. Då Gadd behandlar ämnet lanserar han den gängse bilden av svältfödningen som ett resultat av ett svagt vinterfoder i relation till ett gott sommarbete och problematiserar inte detta förhållande.³³ Något som borde underlätta för Gadd att se att det finns nyanser i denna logik är att han tar upp skilda strategier för hur trädan bearbetats. Han nämner att trädan på de östsvenska rågsätterna var brun och svart. Detta betyder att man ärjde och harvade på trädan så ofta att man förhindrade ogräs från att etablera sig, därmed saknade de östsvenska djuren möjlighet till bete på trädan. I de skånska slättbygderna var trädan däremot grön och ogräsen innebar en möjlighet för djuren att finna bete.³⁴ Att detta påverkar sommarbete är självklart. Den gröna trädan ger värdefullt sommarbete åt djuren vilket ett exempel ur frågelistmaterialet från Öland ger en bild av:

Trädan var det viktigaste betet, då gjordes smör och ost. Utmarken var mest för ungdjur och får.³⁵

Att trädan hålls brun skulle kunna tyda på att man har gott om sommarbete och därför inte behöver trädan för djuren på sommaren. Men att vi befinner oss på de östsvenska slätterna talar mycket starkt mot att brun träda här hänger samman med i övrigt goda beten. Gadd ger istället förklaringen att det är fokuseringen på rågodling och möjligheten att bearbeta jorden flera gånger vilket ger höga skördar som förklarar att man offerar betet. På de östsvenska slätterna skulle trädesbetning kunna vara förklaringen till hur djuren klarat av sommarbetet men då vi ser att även detta faller bort förstår vi att det var svårt att hitta bra sommarbete för djuren.

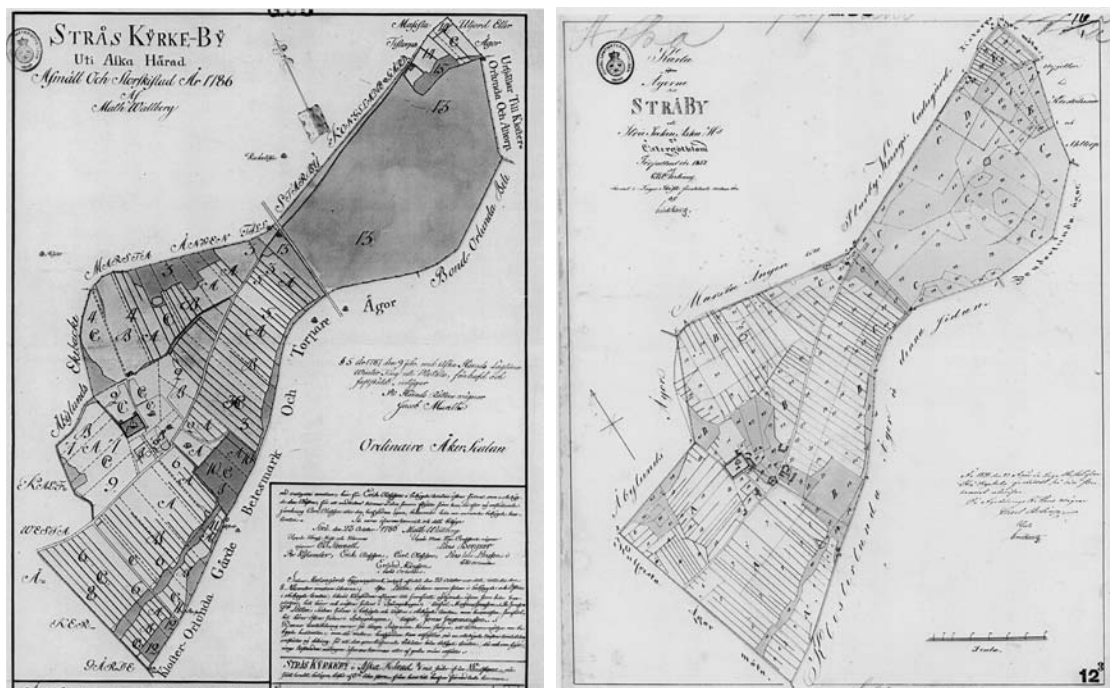
Gadd tillskriver järnplogens införande ett stort värde, även när det gäller kreaturens tillgång på foder. Han menar att antalet dragare minskade med järnplogens införande och att det medförde att behovet av ängs- och betesmarker gick ned. Han tycker sig också se hur det minskade antalet dragare gjorde att människor kunde ha råd att avvara spannmål till kreaturens försörjning.³⁶ I *Järn och potatis* betonar Gadd järnplogens betydelse för lindringen av foderbristen än mer. Han hävdar att övergången till järnplog kan ha minskat behovet av antalet

Figur 2. Lantmätaren Olof Cythraeus var i Vrigstad by i Vrigstad socken, Jönköpings län och storskiftade byn mellan 1807 och 1808 (LMV E128-39:2). Kartan han då ritade visar hur bondehushållen i Vrigstad i början av 1800-talet använde sin mark. Bebyggelsen låg syd och sydost om kyrkan, nedanför den östra åkröken, de hus som lantmätaren satt ut som markörer av bebyggelsens syns som små röda fyrkanter. Bebyggelsen var byns centrum. Där sov människor och djur om nätterna, där stallades boskapen om vintern och där låg gödselstacken som gav näring åt åkrarna. Runt byn fanns åkermarken, nära det tunga gödslet. De små ljusa fälten till vänster var byns åkermark där spannmål till människors gröt och bröd växte. Från åkern kom också halm som gavs till djuren vintertid. De mörka fälten till vänster och till höger i bild var äng. Där slogs under sensommaren marken med lie och gräset torkades till hö som gavs till djuren under vintern. Den stora ljusa ytan mitt i bilden var byns utmark där Vrigstads djur betade sommartid. På detta sätt, med bytomt, åker och äng – som tillsammans utgjorde inägora – och där utanför utmarken/ betet, var nästintill samtliga svenska byar organiserade under tiden före den agrara revolutionen.³²

dragare med 50 %. Gadds förklaring är att jordbearbetningen går fortare med plog eftersom den drar upp bredare tiltor än vad årdret bökar upp. En annan är att antalet plöjningsomgångar kan göras färre än ärjningar. Gadd visar att man på Falbygden ärjde 7–8 gånger inför sådd medan man i plogområden endast plöjde 2 gånger.³⁷

Det är dock viktigt att komplettera Gadds resonemang genom att lyfta fram det faktum att det bara är på lerslätter där träplogar tidigare använts som antalet dragare kan ha halverats. Där krävde träplogarna 2–3 par dragare i jämförelse med järnplogens ett par. Men i årderområden är man inte beroende av att ha många dragare framför årdret vid varje ärjning utan kan ha samma par oxar att dra årdret under flera omgångar. Det reella antalet djur är därför inte nödvändigtvis större vid årderbruk än vid järnplogsbruk. Däremot kan Gadd ha rätt i att foderbehovet var större under årderepoken än under järnplogens tid eftersom det höga antalet ärjningar krävde mycket energi ur oxarna.

Figur 3. Strå by i Strå socken, Östergötlands län, 1786 (LMV D104-12:2) och 1837 (LMV D104-12:3). Båda kartorna visar hela Strå bys ägor. På storskifteskartan från 1786, den vänstra kartan, ligger åkermarken samlad runt byn till vänster i bild, åkern visas i ljusa färger. Till höger finns ången, den mörka ytan. På laga skifteskartan från 1837, den högra kartan, låg byn kvar runt kyrkan men med ledning av bokstäverna på kartan ser det ut som om byn ska upplösas i skiftet. Gården C ska troligen flytta upp till den mark som den fått sig tilldelad i den nordöstra delen av byn för att där odla upp ången till åker. Såväl 1786 som 1837 saknade byn som synes utmark. Byar i renodlade spannmålsbygder avviker från det generella mönstret med bytomt, åker, ång och utmark. Marken har varit så god i vissa slättbygder att det varit möjligt att odla upp allt till åker. Att då låta delar stora delar av ägorna vara bete har troligen setts som resursslöseri. Här finns inget bete i överflöd till djuren.

Men borde man inte resonera mer om dragarnas vikt och storlek under den undersökta perioden? Blev inte dragarna större och krävde de då inte mer mat?

I övrigt vill också Gadd, såsom den etablerade förklaringen också säger, låta de fallande spannmålspriserna på 1870-talet vara förklaringen till varför intresset för animalieproduktion ökade. Han gör dessutom en koppling till hur viljan att öka animalieproduktionen gjorde växtföljds- och vallodling intressant för att få fram tillräckligt med foder till det större antalet djur.³⁸

Janken Myrdal och Mats Morell diskuterar båda, var för sig, sommarbetets bärkraft kritiskt och nyanserar därmed resonemanget. Men deras bilder av svältfödningen är kluven. Morell skriver i *Jordbruket i industrisamhället* från 2001:

Svältfödningen gick ut på att hålla så många djur som möjligt levande under vintern för att sommarens beten skulle kunna utnyttjas till det yttersta. Små, hårdiga, lågproducerande djur passade för detta.³⁹

I citatet uttrycker han en uppfattning som måste tolkas som att han menar att det fanns en obalans mellan vinterfoder och sommarbete i det sena 1800-talets djurhållning. Myrdal är i sin artikel *Bete och avel från 1500-tal till 1800-tal* från 1994 inne på en liknande linje:

Vinterfodret var normalt den faktor som begränsade boskapsstockens storlek... Djuren svältföddes under stallperioden för att så många som möjligt skulle överleva. Svältfödningen under vintern uppvägdas av kompensatorisk tillväxt under sommaren. Systemet var rationellt genom att det tillät ett maximalt utnyttjande av lågavkastande men omfattande betesmarker. Strategin krävde små och hårdiga djur.⁴⁰

Både Myrdal och Morell är inne på att svältfödningen var en realitet för dåtida bönder. I Morells fall tidsfäster han sin text till det sena 1800-talet medan Myrdal behandlar förhållanden från framför allt 1700- och 1800-talen. I fortsättningen av sina respektive texter nyanserar dock såväl Myrdal som Morell bilden av svältfödningen och ifrågasätter delvis uppfattningen om sommarbetet som ett flödande ymnighetshorn. Morells beskrivning av sommarbetet ger bland annat en förståelse för den komplexitet som sommarbetet innehöll i den mening att hushållen ständigt var tvungna att flytta djur mellan olika beten bland annat beroende på väder och växtlighet.⁴¹ Myrdal i sin tur pekar bland annat på bristande bete i slättbygder och hur de stora utmarkerna med sitt magra bete krävde lika mycket energi ur djuren då de skulle förflytta sig, som de fick i sig av gräs, löv och kvistar.⁴²

Den etnologiska litteraturen och stora delar av den ekonomisk-historiska litteraturen menar att det fanns en obalans mellan tillgången på

vinter- och sommarfoder och att denna skapade svältfödda djur. Vad säger då frågelistsvaren om vinterfoder och svältfödning? De flesta svaren berör tiden mellan 1870 och 1910.

Kapitel 7. Frågelistsvaren och svältfödningen

Frågelistsvaren är, som kommer att framgå nedan, svåra att hantera. Det är ett material med stor spridning, såväl socialt, geografiskt som tidsmässigt vilket gör det svårt att entydligt tolka svar på frågor som riktas till det. På grund av materialets omfång finns svar av skilda karaktärer. Det är därför lätt att tappa helhetsbilden och börja böja och tänja på uppteckningarna så att de svar man söker också hittas. För att motverka att min förförståelse, som således är att vinterfodringen inte var så katastrofalt olycklig för kreaturen som den etablerade kunskapen om svältfödning säger, har jag försökt att återge ett relativt stort antal röster. Dessa har hämtats från landets södra delar. Om liknande berättelser funnits från flera landskap har jag i första hand givit utrymme åt sådana som kommit från mina tre undersökningsområden för domstolsprotokollen; Malmöhus-, Jönköpings- och Östergötlands län. Eftersom frågelistmaterialet är ordnat efter landskap betyder det att svar från Skåne, Småland och Östergötland har givits förtur. Nackdelen med denna metod är att läsandet blir lidande. Det kan upplevas som tjatigt att behöva gå igenom ett stort antal berättelser som säger samma sak. Men eftersom jag så tydligt går i opposition mot en etablerad och väl fungerande teori har jag valt att låta mängden belägg gå ut över läsbarheten. Målet med den genomgång av frågelistsvar angående vinterfodring som redovisas nedan har varit att söka efter sprickor i det etablerade tankesystemet om svältfödning. Jag har sökt efter uppgifter om praxis eller uttalanden som misstänkliggör tendensen i materialet. Även här ser jag mitt arbetssätt som konstruktion av en motbild till den etablerade bilden av svältfödning.

För bilden av svältfödningen har frågelistsvaren spelat en stor roll. Nordiska museet skickade under sommaren 1941 ut listan NM 60 Boskapsskötsel till en mängd så kallade ortsmiddelare i hela landet. Listan hade 33 rubriker som alla berörde boskapsskötseln ur olika perspektiv. Under varje rubrik ställdes ett antal konkreta frågor som meddelarna uppmanades att besvara. Fanns det enskilda frågor som meddelaren inte kände till något om, skulle detta inte hindra honom eller henne från att besvara resten. I sina svar skulle meddelarna vara noggranna med att ange vilken tid och vilken social miljö som svaret berörde – något som de flesta inte tog så allvarligt på.

Frågelistan är som sades i inledningen, inte konstruerad för att besvara frågor om synen på djur. Trots det lyser meddelarnas djursyn då och då igenom, både gällande de äldre förhållanden som uppgifts-

Nm 60
Boskapsskötsel

lämnarna skildrar och 1940-talets djursyn, den tid då de flesta svaren skrevs. Under min läsning av listan har samtliga rubriker gått igenom, trots att de mest fruktbara resonemangen varit begränsade till ett fåtal rubriker. De mest intressanta uppgifterna har i regel lämnats antingen i inledningen av svaret eller under någon av rubrikerna Gårdens förhållande till boskapsstocken, Utfodring under vintern, Nödfoder, Vallsläppning samt Tjudring och andra hinder för kreaturen.

Listan belyser svältfödning

Under rubriken Gårdens förhållande till boskapsstocken har många behandlat bygdens förhållande till nötkreaturens produktion. Likaså har man under denna rubrik återgivit hur det resonerades i bondefamiljerna då man beslutade om hur många djur som skulle behållas under vinterhalvåret. Under rubrikerna Utfodring under vintern och Nödfoder har svältfödningen eller dess frånvaro behandlats. Dessa två rubriker har skapat svar som kompletterar varandra. Under den första rubriken har uppgiftslämnarna behandlat den normala situationen för att ta upp oären under den andra. Under rubriken Vallsläppning får vi en bild av, när det på bygden var dags att i normala fall släppa djuren, även här återges avvikelser från normen.

Gårdens förhållande till boskapsstocken

En av huvudfrågorna i avhandlingen rör huruvida den folkliga synen på djur var instrumentell eller intrinsikal. Kreatursskötselns utformning kan hjälpa oss att besvara den frågan. En av huvudfrågorna blir, på denna nivå, om det går att avgöra huruvida dåtidens djurhållare kalkylerade med att djuren skulle hållas på svältkost vintern igenom för att på så vis kunna maximera vinsten på sommaren. Om det var så att kreatursskötseln regelmässigt medförde svältfödning och att denna var utformad som ett rationellt system, där vinster togs in på djurens bekostnad, så indikerar detta ett instrumentellt förhållningssätt gentemot djuren. Samtidigt som detta sägs är det viktigt att påminna om vilken livssituation djurhållarna själva levde i. Det är lätt att hamna i en etnocentrisk position och utifrån vårt överflödssamhälle fördöma dåtidens djurhållare. Men jag vill gå längre än så och inte bara visa på värdet av en icke-etnocentrisk tolkning, utan även problematisera svältfödningen och ifrågasätta den rationalitet som tyckts existera i systemet.⁴³

En av delundersökningarna, för att kunna ge ett svar på frågan om intrinsikal eller instrumentell djursyn, rör hur många djur man höll under vintern på gårdarna i dåtidens Sverige och om boskapsstocken var anpassad till det vinterfoder som fanns. Under rubriken Gårdens förhållande till boskapsstocken finns en mängd frågor vars svar skulle kunna användas för att belysa frågan. Följdfrågorna som meddelarna hade att ta ställning till var följande:

Hur stor har kreatursstocken varit i förhållande till gårdens storlek? I vilket förhållande stod boskapens antal till åkern, ängen och utmarkerna? Har man sökt räkna efter någon viss norm, t.ex. att till ett visst utsäde pr år eller till viss areal öppen jord skulle man ha ett bestämt antal kreatur, småboskap, dragare etc.? Har man satt boskapens antal i förhållande till (sommar- och vinter-) lass hö man skulle kunna hålla så eller så många kreatur? Ett samspel mellan åkerbruk och kreaturskötsel torde överallt ha varit det vanligaste, men kan Ni utröna, vilkendera faktorn – boskapen eller åkern – som i Eder bygd varit den viktigaste? Hade man boskap för mjölkens eller gödselns skull?

Få av meddelarna har svarat på samtliga frågor som radades upp av Nordiska museets tjänstemän. Av ovanstående frågefläta var det särskilt två led som lyftes ut och togs upp till behandling, förhållandet mellan den öppna åkerns storlek och storleken på boskapsstocken, samt antalet lass hö som gavs till djuren under vintern. Är det möjligt att utifrån detta material se på, dels vilka kvantiteter djuren fick att äta, och dels huruvida gårdens resurser stod i proportion till boskapsstocken? Nedan kommer jag att presentera hur ett kvantitativt angreppssätt på denna fråga skulle kunna se ut. Jag har här inkluderat frågelistsvar från hela Sverige. Det främsta skälet till det ligger i den tudelning mellan norra och södra Sveriges jordbruks- och vinterfodringssystem som blir tydlig då båda sidors siffror visas vilket ytterligare förstärker motivet att lämna den norra delen utanför den huvudsakliga undersökningen. I den kvalitativa textanalysen kommer enbart svar från södra delen av landet att tas med.

Relation mellan jord och djur i frågelistsvaren

Angående tiden runt 1850 lämnade Ortsmeddelaren Carl Viking i Småland uppgifter som enligt honom rörde hur en åttondels mantal stor gård bestämde antalet djur att vinterföda. Enligt Viking räknade man med att varje vinterfödd ko krävde två vinterlass hö och två lass halm. Till dragdjuren som arbetade under vintern (troligen oxar i detta fall), gick det åt en tredjedel mer.

När hömängder presenterades i äldre tid angavs mängden i lass. Man skilde då på sommarlass och vinterlass. Storleken på lass varierade stort i olika regioner och mellan skilda tider. För att få ett hum om hur stort ett lass hö var har en uppskattning gjorts. I Sam Owen Janssons *Måttboken* antas ett sommarlass ha vägt cirka 200 kg och ett vinterlass det dubbla.⁴⁴ Viking uppger dock att ett vinterlass hö i hans trakter räknades på 30 lispund (ett lispund = 8,5 kg) vilket ger ett vinterlass på 255 kg i Älghult och Kråkmåla socknar i mitten av 1800-talet. Hos Viking fick varje ko två sådana lass och två lika stora lass halm, således cirka 500 kg hö och ungefär hälften, räknat i vikt,⁴⁵ halm per vinter.⁴⁶ En annan uppgift lämnas av torpardottern och sedermera torparhustrun Char-

lotta Berg, också hon från Småland. Hon uppger att på ett småländskt torp under tiden 1875–1880 gavs ett ordinärt lass med hö till varje ko. Detta kallades ett kofoder och skulle tillsammans med halm räcka till en ko under vintern.⁴⁷ Det är sannolikt att Charlotta använder sig av vinterlass i den generella meningen vilket skulle ge att korna fick 400 kg hö per vinter.

För Lappland anger Nikolina Edman att en häst fick 25–30 lass hö i vinterfoder medan en ko fick nöja sig med 12 lass. Till får och getter gavs tre lass alternativt 300 lövkärvar varje vinter. Hur stora var Edmans lass? Om vi använder oss av de schabloniserade vinter- respektive sommarlassen så fick Edmans hästar minst 5 000 kg hö per vinter och korna 2 400 kg vilket är väl mycket i båda fallen. Nikolina Edman använde sig troligen av ett lokalt mått på hölass som var mindre än också det schabloniserade sommarlasset. Tack vare att hon skriver att fåren och getterna gavs tre lass hö, alternativt 300 kärvar löv, kan vi göra en grov uppskattning av lasstorleken, om vi förutsätter att löv och hö i de båda fallen gav djuren någotsånär lika mycket mättnad och näring. Agrarhistorikern och biologen Håkan Slotte uppskattar i sin avhandling om lövtäkt att den normala kärven löv har vägt 3 kg och att löven som djuren åt utgjorde cirka hälften av denna vikt.⁴⁸ Hos Edman åt varje får enligt denna uppskattning 450 kg löv per vinter. Löv anges ha ett lägre fodervärde än hårdvallshö varför 450 kg löv kan uppskattas till att ha ungefär samma värde som 400 kg hö. De lass hö som Edman gav sina kor kan med vägledning av dessa uppgifter därmed uppskattas till att ha vägt cirka 130 kg.⁴⁹ Nikolina Edmans kor fick enligt denna uppskattning ungefärligen 1 500 kg hö per vinter.

En annan uppgift från Lappland säger att fyra lass hö gavs per vinter åt korna. Hästarna fick 10 lass. Om detta räknas som sommarlass ger det 800 kg till korna och 2 ton åt hästarna. Räknas de som vinterlass kommer vi nära Carolina Edmans siffror, korna fick då 1 600 kg hö vilket kan låta sannolikt.⁵⁰ Att hästarna därmed fick hela fyra ton låter dock väl mycket.⁵¹ Från Medelpad anger Alfred Nilsson att under tiden mellan 1860 och 1890 gavs korna sju lass hö varje vinter. Getter och får fick ett lass.⁵² Om vi räknar detta som sommarlass, den mindre måttenheten, ser vi att hans kor fick 1 400 kg hö varje vinter, återigen i närheten av Nicolina Edmans siffror från Lappland.

För att åskådliggöra frågelistsvarens uppgifter om vinterfoder har nedanstående tabell sammanställts över de svar som frågelistan Nm 60 ger angående uppgifter om hur mycket hö som givits åt djuren som vinterfoder. I de flesta fall har Ortsmeddelarna lämnat enkla uppgifter om hur många lass hö de givit åt sina djur utan att precisera om det rört sig om sommar- eller vinterlass. Jag har då detta varit fallet räknat ut vikten i både i sommar- och vinterlass och presenterar i tabellen båda alternativen. Några av uppgiftslämnarna har preciserat sig och talat om huruvida lassen varit sommar- eller vinterlass. I dessa fall har jag bara räknat

ut vikten enligt schablonen för det aktuella lasset. I tre fall har det varit uppenbart att uppgiftslämnarna litat till lokala lasstorlekar då de mätt hömängden. I två av dessa fall; Sten Larsson i Värmland och Carl Viking i Småland, har det klart uttrycks i viktmaat hur stora lassen varit. Dessa två uppgifter är därför de mest tillförlitliga. För att underlätta läsningen av tabellen har jag markerat (understruket) den siffra jag själv tycker ser mest trovärdig ut från varje uppgiftslämnare. Vissa gånger har jag som synes inte vågat mig på att betona någon av uppgifterna.

Landskap och meddelare alternativt sagesman	Kg hö per ko vid sommarlass	Kg hö per ko vid vinterlass	Kg hö (annat, lokalt hölass)
<i>Lapland</i>			
Nikolina Edman ⁵³	—	—	<u>1 500 kg</u>
Gustav Winnberg ⁵⁴	800 kg	<u>1 600 kg</u>	
<i>Medelpad</i>			
Alfred Nilsson ⁵⁵	<u>1 400 kg</u>	2 800 kg	
<i>Härjedalen</i>			
Janne Halvarsson ⁵⁶	1 000 kg	2 000 kg	
<i>Värmland</i>			
Sten Larsson ⁵⁷	—	—	<u>1 500 kg</u>
<i>Uppland</i>			
Agnes Westerberg ⁵⁸	600 kg	1 200 kg	
Signe Forsgren ⁵⁹	600 kg	1 200 kg	
<i>Västergötland</i>			
Nils Fredrik Forsell ⁶⁰	—	<u>400 kg</u>	
<i>Östergötland</i>			
Gustaf Adolf Svensson ⁶¹	400 kg	800 kg	
<i>Småland</i>			
Carl Viking ⁶²			<u>500 kg</u>
Charlotta Berg ⁶³	200 kg	<u>400 kg</u>	
G.A. Hartmann ⁶⁴	—	<u>400 kg</u>	
Per Pettersson. Per Jonsson ⁶⁵	<u>400 kg</u>	800 kg	
Joh. Sjöquist ⁶⁶	1 000–1 200 kg	—	
Henning Linnér, Oskar Rosenqvist ⁶⁷	<u>600 kg</u>	1 200 kg	

Tabell 4. Mängden hö per ko och vinter enligt Nordiska museets frågelista Nm 60 Boskapsskötsel. I norra Sverige läggs enligt frågelistsvaren stora kvantiteter föder undan till vintern. Det är rimligt att anta att den stora skillnad i fodergivor mellan norra och södra Sverige som visas i tabellen återspeglar verkliga förhållanden. Förklaringen ligger sannolikt i den längre vinterstallningsperioden i norr. Tabellens värden understryker de skillnader som existerade mellan jordbruket i norr och söder och illustrerar därmed det svåra i att låta en och samma studie behandla båda dessa områden.

Jag har bara vågat mig på att betona någon av siffrorna då vägledning givits i form av att meddelaren själv, eller andra meddelare i landskapet, angivit vinterfodrets storlek i vikt, som i fallet med Carl Viking, eller då uppgift lämnats om huruvida lassen varit sommar- eller vinterlass, som i fallet med exempelvis GA Hartmann. Även då detta gjorts är det dock nödvändigt att påminna om att siffrorna är uppskattningar och att

storleken på både vinter- och sommarlass kunde variera från område till område också inom en region.

Areal och antalet vinterfödda djur

Förutom att ortsmiddelarna lämnat uppgifter om hur många lass hö som gått åt till djuren har också kopplingar gjorts mellan areal och förmåga att vinterföda djur. Båda dessa uppgifter efterfrågades i frågelistan. En av frågorna löd: *Har man sökt räkna efter någon viss norm, t.ex. att till ett visst utsäde pr år eller till en viss areal öppen jord skulle man ha ett bestämt antal nötkreatur, såsom boskap, dragare etc.?* Här har de flesta tagit fasta på frågan om öppen jord, det vill säga åker, och dess förhållande till antalet djur på gården. Jag återger svaren på den frågan i nedanstående tabell. Tabellen presenterar dels frågelistsvarets text i en kolumn och dels antalet djur omräknat till så kallade nötkreatursenheter (ne) i relation till åkerhektar i en annan. Jag har valt att arbeta med ett för undersökningsperioden samtida system för nötkreatursenheter där en nötkreatursenhet räknas som 1,5 hästar, 1 vuxet nöt (ko, oxe eller tjur), 2 unghästar eller ungnöt (kviga, stut, tjurkalv), 4 svin, 10 får och 12 getter.⁶⁸ Då meddelaren angivit att man haft 7–8 eller 3–4 kor har jag räknat på 7,5 respektive 3,5 ne.

Landskap och meddelare	Frågelistsvarens text	Nötenheter per ha
<i>Lappland</i>		
Karl Henriksson ⁶⁹	En ko per odlad hektar	1 ne – 1 odlad ha
<i>Värmland</i>		
Albin Zernander ⁷⁰	Fem tnl åker per ko	1 ne. – 2,5 odlad ha
<i>Västergötland</i>		
Karl Jansson ⁷¹	Tre tnl åker höll två kor	1 ne. – 0,75 odlad ha
<i>Gtb- och Bohuslän</i>		
Albert Berntsson	20 tnl åker, 7–8 kor, 2 hästar	1 ne. – 1,1 odlad ha
Albert Berntsson ⁷²	20 tnl åker, 3–4 kor, 2 hästar	1 ne. – 2 odlad ha
<i>Småland</i>		
Fingal Johansson ⁷³	En ko per odlad ha	1 ne. – 1 odlad ha
PE Sandgren ⁷⁴	8 tnl åker 6 kor, 2 oxar, 2 stutar, 2 ungnöt, 1 häst 10 får	1 ne. – 0,34 ha
Henning Linnér, Oskar Rosenqvist ⁷⁵	15 tnl åker 6 kor, 2 oxar, 2 ungnöt	1 ne. – 0,83 ha
<i>Skåne</i>		
Gunnar Persson ⁷⁶	2 kor, 1 häst på 6 tnl	1 ne. – 1,1 odlad ha
CH Sjöstedt	1 ko på 4 tnl	1 ne. – 2 odlad ha
CH Sjöstedt ⁷⁷	1 ko på 3 tnl	1 ne. – 1,5 odlad ha
John Nilsson ⁷⁸	20 tnl 4 kor, 4 ungdjur, 2 hästar	1 enh. – 1,3 odlad ha

Tabell 5. Förhållandet mellan åkerareal och antalet vinterfödda djur enligt Nordiska museets frågelista Nm 60 Boskapskötsel.

Att det stora flertalet av uppgiftslämnarna i frågelistan har valt att sätta antalet djur i relation till åkerarealen kan ses som ett tecken på att vallodling slagit igenom i deras bygder. Det är dock viktigt att komma ihåg att under den tid som frågelistan avser att belysa, det sena 1800-talet, spelade fortfarande de naturliga ängarna en stor roll som leverantörer av vinterfoder. Så var fallet framför allt i Lappland, men även Småland hade stora arealer naturlig äng under denna tid som kunnat kompensera för den låga åkerarealen per djur.

Kvantitativ och kvalitativ infallsvinkel

I den första tabellen är det svårt att använda en kvantitativ analys av fodermängden för att lösa problemet med om bondefamiljerna gav sina djur tillräckligt med foder. De bearbetade, rimliga uppgifterna, varierar mellan 400 och 1 600 kg hö per ko och vinter. Detta innebär att en gård som bärgar 10 vinterlass hö i det första fallet skulle kunna hålla 9 kor och 10 får (10 ne), i det andra 2 kor och 5 får (2,5 ne). I den andra tabellen, om antal djur per åkerareal, är den mista uppgiften att en ko klarar sig på 0,34 ha medan den högsta visar en ko på 2,5 ha. En gård med 5 ha åker skulle det första fallet kunna försörja 15 kor, i det andra 2 stycken.

Även om det högsta respektive lägsta värdet i båda tabellerna tas bort så är diskrepansen mellan värdena ändå så stor att det blir svårt att försvara slutsatserna. Det är således svårt att räkna fram en rimlig nivå för hur många djur en viss gård borde ha haft utifrån från diffusa arealuppskattningar, dålig information om jordens bördighet och vaga uppfattningar om kreaturens behov utifrån vikt och avkastning. Agrarhistorikern och agronomen Carin Israelsson har också använt sig av frågelistsvaren i sina studier över kornas livssituation från mitten av 1800-talet fram till första världskriget. Då Israelsson utifrån en naturvetenskaplig bakgrund försökt räkna på huruvida korna fick tillräckligt med foder eller ej under vinterperioden har också hon tvingats konstatera att frågelistsvarens angivelser av mängder är alltför diffusa för att ligga till grund för sådana beräkningar. Hon har därför kombinerat fodervärdesanalyser på eget insamlat hårdvalls- och sidvallshö, halm och löv med mera och bakvägen räknat fram kornas maximala och minimala konsumtion. Dessa värden har hon därpå jämfört med bland annat mjölkavkastning för att undersöka hur korna klarat av mjölkning och tillväxt under vinterstallningen. Israelsson tycker sig kunna konstatera att korna regelmässigt var magrare på våren då de släpptes än vad de varit under hösten då de vinterstallades.⁷⁹

Resonemang om svältfödning

Utifrån positionen som humanist på ett naturvetenskapligt universitet valde jag att presentera ett kvantitativt försök för läsaren för att på ett mer genomarbetat sätt kunna motivera varför en kvalitativ textanalys i detta fall är ett mer verkningsfullt verktyg att undersöka svältfödningen

i frågelistsvaren med. Lösningen på problemet blir således att lämna den kvantitativa biten och angripa problemet utifrån en kvalitativ vinkel: Genom att fokusera på den kvalitativa informationen i frågelistsvaren kan vi istället undersöka hur människor resonerat då de valt antal djur att ställa över vintern.

I frågelistsvaren behandlas vinterfodring av nötdjur i 90 av de 146 svar som gått genom av Nordiska museets frågelista Nm 60 Boskapsskötsel. Det vanligaste sättet att återge nötkreaturens vinterfodring är att skildra detta som något som återkommande drabbade djuren negativt. I tabell 6 har jag delat upp skildringen av vinterfodringen i tre kategorier. Den första utgörs av frågelistsvar som endast indikerar att det kunde förekomma problem med foder för djuren under vintern. Det har räckt med att meddelaren skrivit att mjölkavkastningen var dålig under vintern eftersom djuren inte fick något att mjölka på. Det vill säga att fodertillgången var låg och att mjölkproduktionen på grund av detta blev lidande.⁸⁰ Till den andra kategorin hör svar där meddelarna varit tydligare med hur djuren farit illa på grund av den låga fodertilldelningen under vintern. Pastor Anton Sandberg återger exempelvis sin mors tid som säterkulla på 1860- och 70-talet. Mamman hade hävdad att man hade djuren för gödselns skull, att de inte fick tillräckligt med foder under vintern, då de gav ”minsta tänkbara avkastning mjölk” och att djuren stöddes vid vallsläppet.⁸¹

Det är nästintill lika vanligt att vinterfodringen återges som negativ för djuren endast vid missväxtsåret. Detta kan ske som en försiktig kommentar om att djuren i nödår släpptes på bete i mars eller april, om det var barmark, istället för att stå i ladugården fram till den 1 juni, vilket var det normala. Och att nötkreaturens foder kompletterades den ordinarie fodringen av hö och halm med ljung vid krisår.⁸² Men det kan också vara mer dramatiskt som att det under de sista svältåren i Sveriges historia, 1867 och 68, förekom att takhalmen revs ned för att ha något att fodra djuren med.⁸³

Till detta kommer en tredje kategori svar som säger att vinterfodringen för korna var problemfri. Ett sådant exempel kan tas från mejerskan Emilia Johanssons berättelse om sina föräldrars liv på en västgötsk smågård på 1870- och 80-talen:

Korna släpptes i maj, hade man mycket hö kvar inne så var det ändå klokast att låta korna gå ute och beta så att det nya höet inte förstördes genom att bli för långt eller gå i ax så att djuren inte ville beta av det eller trampade ner det. I så fall var det bättre att gömma det gamla höet till sämre år.⁸⁴

Även här finns en uppdelning av svar som är tydliga då de ger en bild av att vinterfodringen inte per automatik var problematisk, som i fallet ovan, och svar som snarare indikerar detsamma. Från Småland kunde

vinterfodringen lejas bort, djuren kallades då lötekor. Den som vinterfödde skulle då ha all mjölk och halva kalven, som värderades till 8 riksdaler.⁸⁵ Kring detta kan vi resonera om att problemet från början förvisso var en brist på vinterfoder för den som blir av med sin ko, men vi ser också att långt ifrån alla var drabbade av foderbrist. Om det var så att det kunde vara attraktivt att vinterföda en ko under åren 1860–90 så visar det att kor också kunde fungera som mjölkproducenter under vintern, annars är det svårt att motiveras att ta sig an fodringen.

Nedanstående tabell återger fördelningen av hur vinterfodringen behandlats av ortsmiddelarna. Den ger också exempel på svar med EU-nummer i varje kategori.⁸⁶

Ständigt problematisk vinterfodring, 36 st	Vinterfodring kunde vara problemfri, 15 st	Problem uppstod vid missväxt, 31 st
<i>Indikerar problematisk vinterfodring, 13 st</i>	<i>Indikerar oproblematisk vinterfodring, 5 st</i>	EU 19447
EU 8274	EU 22478	EU 20233
EU 19395	EU 22817	EU 23164
EU 19932	EU 25847	EU 26309
EU 27157	EU 32911	EU 27712
EU 29975	EU 34070	EU 28160
EU 52757		EU 28794
		EU 29608
<i>Tydligt om problematisk vinterfodring, 17 st</i>	<i>Tydligt om oproblematisk vinterfodring, 10 st</i>	EU 31488
EU 19589	EU 26415	EU 31983
EU 30045	EU 28784	EU 32640
EU 36240	EU 28808	EU 32716
EU 38283	EU 30394	EU 32817
EU 41263	EU 32817	EU 32993
EU 44189	EU 32902	EU 33038
EU 46461	EU 32968	EU 33040
EU 54763	EU 32977	EU 33129
<i>Termen "svältfödning" används av meddelaren, 6 st⁸⁷</i>	EU 33129	EU 33184
EU 9531	EU 43923	EU 33385
EU 22478		EU 34495
EU 28794		EU 36420
EU 32662		EU 36632
EU 38283		EU 38016
EU 44189		EU 38476
		EU 45399

Tabell 6. Fördelningen av svar angående vinterfodring i Nm 60 Boskapsskötsel. Tabellen tar upp frågelistsvar från hela Sverige.

Frågelistans frågor

Innan jag går vidare med analyser av svaren vill jag presentera frågorna som meddelarna hade att ta ställning till då de skrev sina svar till Nordiska museet. Svar som är relevanta för undersökningen av svältfödning har främst lämnats under någon av rubrikerna Utfodring under vintern

och den därpå följande Nödfoder. Jag vill därför återge båda dessa frågekomplex i sin helhet, som de var formulerade för ortsmedelaren då denne öppnade kuvertet från Nordiska museet och satte sig ned för att besvara frågorna.

Utfodring under vintern?

Hur länge fodrades kreaturen inomhus? Var det man- eller kvinnfolk som skötte dem? Varav bestod kreaturens foder? Vad slags halm, hö, löv, ris, mossa, sörpa o.s.v. användes? Beskriv noga, hur många gånger pr dag man fodrade, och hur mycket man tog i varje giva! När har mjöl, salt, drank el. dyl. ingått i djurens foder? Varav kokades sörpa? Ingick i sörpan regelbundet agnar, potatis- eller rovblast o.s.v.? Känner Ni till, vad som ingick i bressel? Var utfodringen före och efter betäckningen olika? Efter vilka principer uttogs gödboskap? Hur utfodrades den? Försök att så tydligt som möjligt klargöra skillnaden mellan gödboskapens och de övriga djurens utfodring!

Frågorna som riktades till meddelarna var mycket precisa. Agneta Lilja har i sin avhandling, som tidigare diskuterats, resonerat om hur tjänstemännen på ULMA i Uppsala ville få sin kunskap bekräftad via frågelistorna. Det är lätt att få samma känsla också i Nordiska museets lista. Samma sak gäller också för frågorna kring nödfoder:

Nödfoder

Finns det i Eder bygd traditioner om hur kreaturen utfodrades under missväxtår och nödår (med takhalm, grangrenar, hästgödsel, skulor o.s.v.)?

Syftet med att räkna upp ett stort antal frågor på det vis som tjänstemännen gjorde då frågelistorna formulerades var säkerligen att få en stor spridning på svaren och få meddelarna att skriva brett om sina upplevelser kring boskapsskötsel. Men som vi kommer att se är det många meddelare som endast besvarar och på många vis bekräftar det som frågorna behandlar. I fallet med nödfoder kan vi se att denna svarsteknik förebådas i frågan. Efter att man ställt sin egentliga fråga – *Finns det i Eder bygd traditioner om hur kreaturen utfodrades under missväxtår och nödår?* så kommer tjänstemännen med de svarsförslag som efterfrågades; *takhalm, grangrenar, hästgödsel, skulor o.s.v...* Många meddelare väljer att nappa på denna krok och skriver att just dessa nödfoder var vanliga i bygderna:

Ris, renlav, hästgödsel, takhalm, skulor och ljung i oår.⁸⁸

Tal om svältfödning

Många som skriver om svältfödningen gör det mycket kort i generella ordalag, nästan som i förbigående. Från Värmland sägs att djuren ”var

benrangel på våren och att de orkade inte stå upp.”⁸⁹ Ett svar från Halland slår fast att ”De vore mest magra för de hade inte fått sådant sista tiden...”⁹⁰ I Västergötland var djuren ”...magra och utsvultna att de knappt kunde gå.”⁹¹ I Småland: ”Foderbrist var det alltid på den tiden, på vintern det vill säga.”⁹² I Skåne kunde man konstatera att korna gav lite mjölk om vintern på grund av svältfodringen och att djuren inte orkade stå själva.⁹³

Eftersom jag ställer mig frågande till den etablerade bilden av den ständigt problematiska vinterfodringen kan jag utifrån en sådan förståelse argumentera för att belägg som liknar de som återgivits här ovan ingår i bilden av det förmoderna såsom den moderna diskursen krävde att det förmoderna skulle återges. För mig har de därför ett relativt sett lågt källvärde eftersom de inte visar att uppgiftslämnaren varit närvarande i ladugårdar där djur farit illa på grund av undermålig utfodring. Jag vill således inte använda de korta sekvenserna till att befästa bilden av en generellt problematisk vinterfodring.

Vad jag letat efter bland frågelistsvaren har istället varit komplexa svar som på olika sätt visat att uppgiftslämnaren varit närvarande i ladugårdar där djur haft problem med otillräcklig fodring.

KOMPLEXITET Folkskollärare GA Hartman skrev i november 1944 ett sådant svar. Han uppgav att hans berättelse rörde förhållanden i Småland på 1880- och 90-talen då djuren mest åt halm, men också hö, som togs med hökrok. Hökroken var till för att slita ut hö ur de tätt packade höstackarna. Ibland var hela redskapet gjord av järn men det vanliga verkar ha varit att själva kroken var järn och att den satt fästad i ett träskaft. Många i frågelistmaterialet uppger att det var besvärligt att få ut hö med kroken, varför man tog mindre givor och höet därmed räckte längre. Om denna form av funktionalitet varit avsikten med hökrokens användande är svårt att säga. Dess största funktion har troligen legat i att få ut hö ur de hårdpackade stackarna utan att förstöra höstackskonstruktionen. Höet packades hårt, troligen i syfte att skydda de inre delarna från att utsättas för luft och fukt. Då hökroken stacks in i stacken och höet slets ut genom en liten öppning kunde konstruktionen behållas, därmed blev det bara skalet på stacken som blev dåligt medan höet i mitten höll sig längre.⁹⁴

Hartman uppger att korna tyckte om havrehalm, sämst om kornhalm. Råghalm användes till taktäckning varför man sparade på den, var det dåliga år gick dock all halm åt och

...räckte den ändå icke, brukade man riva av halmtaket på ladugården på den del av huset, som bäst kunde vara taklöst t.v... Takhalm som nödfoder var icke så vanligt.

Hos Hartmans föräldrar mjölkade man två gånger per dag, sommar som vinter. Man ville alltid ha en ko som mjölkade under året, eftersom man inte ville "bli mjöklösa." Kor som inte mjölkade sattes på svältkost till våren:

Mjölken under vintern blev minimal med den utfodring man då hade, endast till konsumtion direkt och något lite till smörproduktionen. Ost tillverkades endast under hösten, då kreaturen gingo på höstbete i gårderna.⁹⁵

Även om Hartman i det mesta återger enbart det han själv sett halkar han in på att återge hörsägnen när det kommer till ett av vinterfodringens mest populära tema, att djuren inte kunde gå ut själva vid vårsläppet:

Som tidigare nämnts, var djuren ganska svältfödda, åtminstone somliga, under vintern, och var det då också ont om foder, så att betesgången fick ta igång tidigare än första maj, så var det inte mycket för djuren att hämta ute i skogen, endast lingonris och ljung, kvistar på träden osv. Hade man kvar halm, så gavs sådan morgon och kväll, annars fingo djuren nöja sig med det de hittade ute. Jag hörde berättas, att vid betessläppningen en del av djuren, särskilt äldre kor, voro så svaga, att de fingo hjälpas upp ur båsen, när de skulle drivas i bete på våren, och det sades även, att de kördes ut med en drög –vinterföret fanns alltså kvar- och placerades på en barfläck i hagen. Här fingo de sno åt sig vad de kunde räcka under några timmar, varpå de hämtade tillbaka på samma sätt! Men sådant hörde dessbättre till undantagen.⁹⁶

I Hartmans berättelse finns de flesta delarna representerade för hur svältfödningen skildras; korna gav dåligt med mjölk, de åt bara halm, på våren togs halmtaken av (Hartman menar att detta dock inte var så vanligt) och korna fick släpas ut ur ladugårdarna. Lägg märke till att Hartman sätter ut ett utropstecken som avslutning på meningen om hur kor låg på barmarken och försökte komma åt att äta av det spirande gräset. Med det utropstecken kommunicerar Hartman att både han och läsaren är medvetna om det förkastliga i detta. För att kunna sätta ut det utropstecknet krävs en upplevelse av en mycket stabil plattform utifrån vilken det är möjligt att kritisera dåtidens djurhållning. Hartman måste i djupet av sin själ tro sig veta att så kommer vi aldrig att behöva behandla djur igen. Vad är det då som gör honom så säker på sin sak? För mig blir svaret att det är den moderna diskursen i det fast etablerade industrisamhället som genom löften om en materiellt rik framtid som övertygar honom om att de mörka åren ligger bakåt, inte framåt i tiden. Även om han i meningen efter utropstecknet slår fast att det hörde till undantagen att djur var svältfödda så kan han inte hålla

sig från att få berätta om den gången djuren var magra, även om det endast blir via en hörsägen – ”jag hörde berättas...”. Genom att måla upp den mörka fonden av dåtidens djurskötsel framstår hans eget 1940-tal som just så ljusst och förhoppningsfullt som den moderna diskursen sade att tiden var.

Det finns fler intressanta exempel på språkbruk i folkskollärare Hartmans berättelse. Citatet inleds med att han mildrar påståendet om svältfödning med att säga att djuren var *ganska* svältfödda, vilket ytterligare försvagas då han skriver att detta gällde *åtminstone somliga*. Slutligen understryker han att hans berättelse om att djuren släpades ut på drögar för att betas liggande, är något han har hört, inte själv sett. Det defensiva språkbruket skulle kunna tolkas som att Hartman känner till ”berättelsen om svältfödningen” och vet hur den förväntas bli framförd men att han känner sig osäker på dess innehåll och garderar sig genom att använda orden *ganska*, *somliga*, *undantag*, *åtminstone* – med mera. Trots dessa garderingar är Hartmans uppteckning om svältfödning genom sin komplexitet mycket trovärdig. Men det finns fler belägg som genom konkretiseringar eller andra tecken fördjupar uppgifterna om svältfödning.

Från Skåne lämnade Herman Nilsson uppgifter om att korna gav lite mjölk om vintern och att de på grund av svältfodringen inte orkade stå själva. Dessa uppgifter knyter han dock inte till någon personlig berättelse. Däremot när det gäller tillgången till strö att hålla rent i båsen med kan han vidarebefordra en uppgift om att de år då strö saknades, så satte sig gödselkakorna så hårt i hårremmen på korna, att djuren blev bara på sidorna på våren när gödselkakorna skrapades bort.⁹⁷ Genom denna anmärkning får hans berättelse ett större djup, vi som läsare får en känsla av att han som pojk varit där och sett hur hans systrar, någon piga eller modern skrapat av håret på korna. Hans berättelse blir med denna lilla, till synes oviktiga detalj, mer trovärdig. Däremot är det inte säkert att den egentligen berättar något om djurens vinterfodring, till den delen finns det ingen djupare berättelse kopplad i hans svar.

SINNLIG NÄRVARO En annan form av närvarokänsla ger August Holmberg från Blekinge. Han lämnar i sitt svar till en början en standardiserad bild av vad som drev bönderna att svälta sina djur då han skyller sedvänjan på det goda sommarbetet på skogen. Detta fick bönderna att hålla en för stor kreatursstock. När korna i Asarums socken gjort slut på betet i hagarna släpptes de på skogen där det började växa bra gräsbete längre fram på sommaren, framför allt i de gamla svedjorna. Holmberg menar också att bönderna underskattade behovet av vinterfoder då de räknade med att ett ”tvåbeteslass vinterfoder” skulle räcka hela vintern:

En beräkning som var högst vilseledande.⁹⁸

Följden av den dåliga beräkningen blev svältfodringen som fick korna i bedrövt skick, de orkade inte stå, de föll omkull och man var tvungen att hjälpa dem upp. Något som ytterligare förvärrade situationen var att vårfodret måste sparas till oxarna så att de skulle orka att genomföra vårbruket. I stort återger Holmbergs svar fullt ut hur den traditionella bilden av svältfödningen sett ut såsom många tecknat den. Svältfödningen bottnar i obalansen mellan sommar- och vinterfoder, dragarna prioriterades före mjölkdjuren och korna fick det så svårt att de till slut inte kunde stå och egentligen tillför inte Holmberg någon information av privat eller personlig karaktär som ger berättelsen autenticitet. Men så tillfogar han:

Kreaturens oavbrutna hungersbölande varje vår var långtifrån angenämt att höra Men tidens bruk var sådant!⁹⁹

Det blir lättare att ta till sig Holmbergs berättelse då han inkluderar kommentaren om de bölande korna. Som läsare får vi då en bild av hur han som ung stått inne i eller utanför ladugården och hört djuren ropa efter mer mat. Det finns fler frågelistsvar som tar upp detta.

Agnes Westerberg har lämnat ett svar som behandlar ett skärgårdshemman på Arholma i Uppland. Hon gör en noggrann redogörelse för hur många djur gården höll under vintern och hur de fodrades. Agnes familj hade enligt hennes uppgifter fyra till fem kor, en eller två kvigor eller en tjur och en kviga. De hade två hästar och fem till sex tackor, två svin samt höns och ankor. Som redan angivits i vinterfodertabellen ovan gavs tre lass hö till en ko och fem lass till en häst på gården på Arholma, det uppges inte om det var sommar- eller vinterlass. Till detta kom råghalm som köptes "lassvis" från fastlandet. Havrehalm hade de egen som de fodrade hästarna med. Fåren åt löv; ask, rönn, al, sälg, asp och björk. Hästarna åt asplöv. Korna åt alla slags löv.

Agnes Westerberg svar handlar, som vi ser, mycket om siffror och datum. Förutom antalet djur är hon noga med att berätta när får, kor och hästar hade sina dagar då de släpptes på bete och i vilken ordning de olika holmarna i skärgården betades. Hon är också intresserad av att berätta om praktiska saker som hur diken grävts och bäst fyllts med sten för att kunna leda bort vatten. Men när hon skriver om vinterfodringen träder en annan sida fram:

Ja, nu hade man sluppit ifrån stillabekymren för det året, Gud ske lov. För hellre svalt man väl själv, än att djuren skulle det. Det värsta en husmor, som stillade, kunde få höra var, att djuren råmade efter mera mat, än hon kunde giva dem. Det var det värsta hon kunde få höra.¹⁰⁰

Att *stilla* användes i bemärkelsen att stilla djurens hunger, det vill säga att fodra dem. Att Westerberg sluppit ifrån "stillabekymren" innebar

att problemen med att vinterföda djuren var över för året.

Agnes Westerberg fördömer i sin uppteckning svältfödningen mycket starkt, på ett i det närmaste moraliskt plan, som tyvärr ska visa sig frikopplat från den bistra verkligheten, eftersom det är tydligt att hon själv någon gång har varit tvungen att lyssna till kor som råmar efter mer mat. Att hon så starkt fördömer och vänder sig mot svältfödningen har hon gemensamt med många andra. Men till skillnad från de flesta talar hon inte om människor i en annan värld, i en annan tid som svältfött sina djur. Hon kontrasterar heller inte den onda dåtiden mot den goda nutiden. Istället berättar hon om en stor sorg, om kvinnor som en gång måst visa sig otillräckliga och därför ha behövt lyssna på kor som inte fått tillräckligt med mat och som råmar efter mer. Att hon skriver att man hellre svalt själv än att djuren skulle behöva göra det, men att det till syvende och sist ändå kunde komma dagar då djuren svalt skapar en berättelse som känns mycket trovärdig. För den som läser Agnes Westerbergs ord blir det tydligt att svältfödningen var något hon ansåg vara mycket problematiskt. Hade hon sett svältfödda djur varje vår är det troligt att hon skulle ha blivit avtrubbad och inte reagerat så starkt som hennes uppteckning antyder. Med ledning av hennes ord är det rimligt att påstå att på Arholma var svältfödning av kor något ovanligt och uppskakande under slutet av 1800-talet, men det var otvivelaktigt så att det förekom.

Vinterfodring – svältfödning?

Mejerskan Emilia Johanssons uppteckning från Västergötland ger en bild av vinterfodringen som liknar den vi sett ovan. Johansson föddes 1876, hennes berättelse stöder sig på föräldrarnas liv och rör smågårdar och torp i Västergötland 1870–80. Hon inleder sin berättelse med att slå fast att:

Kreatursstocken (var) liten i förhållande till areal 20–25 tunnland höll 4–5 kor. Och man ansåg (att) det värsta som fanns för en bonde (var) att ha svältfödda djur... Det förekom att man beräknade sig kunna hålla så och så många kor, om man får så och så många lass hö, men det ansågs tyda på fattigdom och snålhet att räkna på det viset, så helst gjorde de det inte.

Även Johanssons uppteckning är starkt fördömande mot svältfödningen, och på samma vis som i Agnes Westerbergs berättelse kan vi också här se att trots att man såg ner på och fördömde de som svältfödde sina djur, så förekom det att djuren fick för lite att äta. Men Emilia Johanssons uppteckning är än tydligare då den poängterar att svältfödning hörde till undantagen. Hon uppger att om det fanns mer än tillräckligt med foder så gavs det mer hö till djuren för att få mer gödsel och halmen användes till strö. Det hände också att korna stod inne om som-

maren för att samla gödsel, då slog man gräset midsommartid för att ge i stallet. Hon skriver vidare att korna i normalfallet släpptes i maj och hade man då mycket hö kvar inne så var det ändå klokast att låta korna gå ut och beta av gräset så att det inte förstördes genom att bli för långt eller gå i ax så att djuren inte ville beta av det eller trampade ner det. Johansson har heller inga minnen av nödfoder i slutet av 1800-talet men uppger att det hade förekommit tidigare. Hos Johanssons fick djuren äta så mycket halm de ville, annars fick de mat tre gånger per dag och kraftfoder i form av ett kg mjöl eller gröpe två gånger per dag.¹⁰¹ Mejerskan Emilia Johansson ger en bild av en vinterutfodring som står i skarp kontrast till den etablerade. Är hennes skildring ett undantag? Finns det fler röster om hur djuren utfodrades?

KVALITATIVA UTTALANDEN OM FODER I följande avsnitt kommer texten att baseras på en uppteckning av KA Larsson i Småland. Jag har valt att lyfta fram KA Larssons berättelse dels för att han skriver mycket om sina djur och deras situation, men framför allt för att han saknar det modernas diskurs i förhållningssättet till det förflutna. KA Larsson kontrasterar inte dåtid mot nutid i sin uppteckning, han håller snarare fram en berättelse om kontinuitet. Den gamla boskapskötseln, som Nordiska museets tjänstemän frågade och ville veta om, finns med i hans uppteckning, men där finns också 1940-talets boskapskötsel och den är för KA Larsson inte väsensskild från den under 1800-talets sista decennier. Larsson skriver om åren 1940 och -41 då det var dåliga skördar varför alla reserver var slut till vintern 1941. Då gällde det, enligt Larsson, att skaffa nödfoder till djuren, om man inte valde att slakta ner dem. Gräs i myrar och mader slogs då, vilket inte blivit gjort under långa tider, sjöväss togs upp, björk och asplöv repades och togs in. Det som blev räddningen för många under krigsåren var enligt Larsson fodercellulosa. Han anger att det även under åren 1917-18 var dåligt bevänt med vinterfoder och att det då slogs stora mängder ljung som såldes som kreatursföda.

På grund av Larssons brist på hänsynstagande gentemot vad den moderna diskursen efterfrågar av honom som upptecknare slipper vi att möta dåtiden som en mörk fond mot vilken det då nutida 1940-talet avtecknade sig i bättre dager. Larssons uppteckning blir på denna punkt, därför trovärdig. Hur såg då det sena 1800-talets boskapskötsel ut enligt Larsson? Han beskriver utfodring i ladugården på följande vis:

Under senare delen av 1800-talet var det sig likt med fodergivorna i de flesta lagårdar, morgonen litet hö svept i havre- eller kornhalm, vid 10 hö, efter vattning hö och halm, lite havremjöl till mjölkkorna, till kvällen havrehalm, med lite tillskott av hö. Hackelse eller sörpa med mjöl gavs som omväxling till middagsmålet. Vid jul var det bättre foder, bara hö, ärthalm eller havrekar.¹⁰²

I frågelistan efterfrågades noggranna genomgångar av dagliga rutiner för utfodringen och det är många som besvarat denna fråga lika ordentligt som Larsson. Samtliga uppger att basen i utfodringen var hö svept i halm. Detta kallas för giva eller vånnel:

Som hö var det foder som man skördade minst utav så lade man blott in ett handsmål till varje djur i deras vonnel.¹⁰³

Hötussen placerades inuti halmen. Amelie Persson i Blekinge menar att detta gjordes för att korna skulle behöva sätta i sig halmen innan de kom till det mer attraktiva höet:

Moran blandade samman hö med halm hon trodde väl att hon skulle lura i korna halmen på det viset.¹⁰⁴

Hur stor del av givan som var hö är det svårt att få en uppfattning om. Ord som lite, sudd och tuss används för att beskriva storleken på hötappen. Runt höet snoddes därpå så mycket halm som det gick att bära, detta var en giva. Den lades rakt på golvet framför korna som ofta saknade krubbor att äta ur. Från Öland berättar änkefru Augusta Olsson hur hö och halm sveptes samman tills man fick famnen full vilket gavs till korna på bågsväret.¹⁰⁵ Vi återvänder till KA Larssons uppteckning från Småland för att få en kvalitativ bild av hur mycket som gavs åt djuren:

Fodrets storlek var beroende på djurets storlek och behov av foder. En van fodertilltagare hade väl på känn huru mycket som skulle givas till de olika djuren. Var det ett djur som fick för mycket foder och ratade av detsamma genom att draga det ut i båset och lägga det under sig eller kvarlämna det i krubban, så var det till att minska givan för det djuret. Efter någon tids förlopp kunde det sedan hända, att djuret fick en större aptit igen och så fick man öka givan.¹⁰⁶

Här blir det tydligt att djuren inte åt upp all den mat som tilldelades dem. Det hände att de lämnade mat och den vane fodertilldelaren skulle då skära ned på givans storlek.

Även Amelie Perssons uppteckning från Blekinge, som återgavs ovan, om hur högivan sveptes i halm och om moran som trodde sig kunna lura i korna halm på det viset antyder att korna inte var hungriga nog att sätta i sig allt foder de tilldelades. Jag menar att detta kan användas för att misstänkliggöra den etablerade bilden av att djuren ständigt var hungriga under vintern i sina ladugårdar. Det var inte bara i Blekinge som sedvänjan med hö i halm användes. Samtliga uppteckningar som redovisar hur fodring i detalj gick till vintertid berättar om hur hö sveptes i halm till en giva. Grundtanken i detta kan inte tolkas

som annat än att korna skulle behöva sätta i sig den mindre energirika och mindre smakliga halmen i jakt på det godare och rikare höet. Hade detta varit nödvändigt att ”krydda” halmen med hö om djuren var så hungriga att de regelmässigt föll omkull i båsen om vårarna? Hade korna dragit halmen under sig istället för att äta upp den om de var ständigt utsvultna?

En allvarlig invändning mot tolkningen av att korna som lämnade halm eller behövde trugas på halm var väl försedda med foder och tillfredsställda, skulle kunna finnas i det faktum att idisslande djur bara kan äta en begränsad mängd foder med hög andel fibrer, som exempelvis den förhållandevis grova halmen. Detta beror på våmmens och nätmagens konstruktion. I våmmen, kons första ”mage” måste fodrets fibrer brytas ned och förkortas innan de kan gå vidare till nätmagen och därifrån ut i matsmältningsorganen där näring tas upp. Om kon äter foder med hög andel fibrer fastnar detta i våmmen, bearbetas, stöts upp och tuggas om och om igen tills dess att det passar för nätmagen. En ko kan således vara i stort behov av mat men samtidigt ha så mycket fiberrikt foder i våmmen att den omöjligen kan få i sig något ätbart.¹⁰⁷ Är det detta som ligger bakom det faktum att korna relativt ofta ratade halm? Om så är fallet omkullkastar detta mitt ovanstående resonemang om hur kor som lämnar halm är väl försedda med foder.

Det finns dock flera företeelser i den äldre utfodringen som gör det troligt att kryddningen av halm var ett sätt att få korna att *vilja* äta, och att det således inte hade något att göra med att våmmen var full och att de inte *kunde* äta. Att strö mjöl över halmen för att göra den mer aptitlig var ett knep som användes.¹⁰⁸ Från Västergötland skrev Harald Ericsson att man strödde mjöl eller drank över halmen för att djuren skulle äta.¹⁰⁹ Från Småland uppges att ”halm och lite havremjöl” var ett vanligt foder.¹¹⁰ Att strö mjöl på halmen eller krydda den med drank gjorde det inte lättare för korna att få ner mer foder i våmmen om den var full, däremot blev fodret smakligare. Jag tolkar ”hö i halm” som ett liknande sätt att öka aptiten hos djuren, det vill säga att få dem att *vilja* äta halmen.

Att man lägger ”hö i halm” antyder dessutom att fiberfulla våmmar var ett litet problem för korna under undersökningsperioden. Det är svårt att veta om dåtidens utfodrare kände till hur fiberrikt foder stannade i våmmen och förhindrade korna från att äta. Jag har inte stött på några uppgifter i frågesvaren som antyder detta, men det är inte svårt att tänka sig att människor som tillbringar en stor del av sina liv i nära kontakt med djur genom observation och praktisk erfarenhet anar detta samband. Om fiberfulla våmmar var ett stort problem för de dåtida korna så hade ”hö i halm” varit det mest orationella och ineffektiva sättet att utfodra sina djur på eftersom halmen, enligt resonemanget, stoppar upp våmmen innan det näringsrikare höet får en

chans att komma ner. Att handla på det sättet hade varit detsamma som att kasta bort det värdefulla höet eftersom djuren, med ledning av det vi läst tidigare i frågelistsvaren, då hade dragit höet under sig och förstört det efter att ha ätit sig fulla på halm. Med ledning av arbetsmetoden *det goda skällets prövning* har jag svårt att tänka mig att fiberfulla våmmar var ett stort problem för de dåtida korna.

VINTERNS MJÖLKNING I frågelistan efterfrågas svar om mjölkning, hur man mjölkade, var detta skedde och hur ofta. Listan ställer också frågor kring vilka redskap och kärl som användes. En vanligt förekommande uppgift i den etablerade synen på en ständigt problematisk vinterfodring är att korna regelmässigt gick i sin under vinterhalvåret. Det är därför intressant att se vad frågelistsvaren säger om mjölkning under vintern. Vi ska i sammanhanget också minnas att kor ska gå i sin en tid mellan laktationsperioderna. I *Svenskt lantbrukslexikon* från 1941, relativt nära den undersökta perioden, rekommenderas en sinperiod på sex veckor.¹¹¹ Vi återvänder ännu en gång till KA Larsson uppteckning:

Man mjölkade morgon och kväll såväl under vinter som sommartid.¹¹²

Detta är en mycket vanlig kommentar. När upptecknarna får frågan om mjölkning under vintern svarar de att korna mjölkades två eller tre gånger såväl under vinter som sommar och skiljer då inte på vinter- och sommarmjölkning. Tyvärr är det få som lämnar några mått på hur mycket mjölk korna gav. Detta gäller inte bara vintermjölkningen. Man är överlag osäker på djurens avkastning. En av få kommentarer som behandlar avkastning säger att kor på bra bete gick upp i mjölkningen jämfört med inneperioden, från en till en och en halv kanna per dag (en kanna = 2,6 l.).¹¹³ Andra upptecknare hävdar att djuren gav lika mycket under båda säsonger:

Man mjölkade ungefär lika både sommar och vinter.¹¹⁴

Det är ändå vanligare att mjölmängden framstår som större under sommaren i jämförelse med vintern. Från Värmland anges att mjölk-tillgången var ytterst ringa under vintern och det var betet på trädan som var den kraftigaste och mest mjölkdrivande.¹¹⁵ Denna utsaga kan tolkas som en del av den etablerade bilden kring svältfödningen. Men den kan också ses som ett belägg för att skogsbetet inte var den stora tillgång för boskapsskötseln som den ofta framställs som. Det var inte på skogen, ens i Värmland, utan på inägorna som det bästa betet fanns efter att ängar och åkrar skördats (jämför även Hartmanns uttalande om att det var under höstens bete på "gårderna," det vill säga åker- och kanske också och ängsgårderna som man tillverkade ost).

Att mjölkningen under vintern ändå blev lidande på många håll i landet finns det flera klara och tydliga röster för från såväl norra som södra Sverige. I Värmland menar pastorn Anton Sandberg att hans mor sagt att man hade djuren för gödselns skull. De formligen svältföddes under vintern och gav då ”minsta tänkbara avkastning mjölk.”¹¹⁶ Även i Skåne kunde det hända också på de medelstora gårdarna före 1880-talet att man var

...mjölksläpp = utan mjölk framåt våren då korna stod i sin.. Med den utfodring man under denna tid bestod dem, halm agnar o vatten tre gånger dagligen var de ofta så kraflösa att de ej kunde resa sig utan hjälp.¹¹⁷

I uppteckningen från Skåne fördjupas trovärdigheten av uttalandet då ett lokalt talesätt fogas till berättelsen. Enligt upptecknerskan Elida Ohlsson kunde det talas om att gårdar var mjölksläpp. Förekomsten av ordstävets antyder att detta var något som gårdar drabbades av. Intressant i sammanhanget är att Elida Ohlsson föddes 1889 i Skurup, hjärtat av fullåkersbygden i Malmöhus där landets bästa åkerjordar låg men knappast några betesmarker existerade. Det är troligt att de förhållanden hon berör härstammar från sekelskiftet 18–1900 då valodlingen varit etablerad sedan minst tre generationer i Malmöhus. Den traditionella förklaringen till svältfödning som bottande i god tillgång på sommarbete och svårigheter med att bärga vinterfoder har inget som helst förklaringsvärde på fullåkersbygden runt Skurup. Snarare bör det ha varit svårt att finna sommarbete för djuren men relativt enkelt att finna stora mängder hö och halm samt spannmål om familjen var besutten. Att korna gick i sin i Skurup under åren kring det förra sekelskiftet står Ohlssons uppteckning för, men detta kan inte förklaras av en obalans mellan tillgång på sommarbete respektive vinterfoder.

Trots argumentationen ovan, är det svårt att fullt ut ifrågasätta den majoritet av frågelistsvar som säger att de flesta kor under det sena 1800-talet, sänkte sin mjölkproduktion under vinterhalvåret. Det finns också uppteckningar som med en alldeles speciell närvarokänsla berättar om detta. Från Östergötlands skärgård kommer en uppteckning som ger en bild av att kor kunde ha det svårt och att det hände att kor gick i sin under vintern. Nils Östling på Kråkmarö berättar:

Mor hade mjölk till nästan hela byn till jul, de andras kor stod i sin då. Jon Arnt hade en 4–5 kor men de gav knappt någon mjölk så illa födda var de. Han ville köpa mjölk av mor fast de hade fler kor än vi. Mor tyckte att de kunde sköta sina kor, så att de mjölkade men se det gjorde de ej. Mor skötte om sina djur så noga. När det var dåligt med foder kokade hon simpor och gav dem åt korna...

När mor sa till Aronses doter Carolina, att hon tyckte att de var konstigt, att hon ej kunde få mjölk, som hade så många kor så svarte Carolina: "Det är väl lättare för Er som bare har en att sköte."¹¹⁸

Uppteckningen stöder den etablerade föreställningen om att det kunde finnas en vilja att hålla fler kor än vad det fanns vinterfoder till. Jon Arnsts familj hade fyra kor som de inte kunde föda vintertid varför de gick i sin redan till jul. Upptecknarens, Nils Östlings, mor hade däremot bara en men hon gav mjölk inte bara till familjen utan till nästan hela byn under vintern (!). Av uppteckningen kan vi se att Östling och hans mor båda var kritiska till dem som hade fler kor än de kunde föda. På skärgårdsön Kråkmarö var det svårt att få tag i hö till vinterfoder, men det var inte alla som hade det problemet.

SOMMARBETE ELLER VINTERFODER – KALVAR TILL HÖSTEN Som det visat sig var det få i frågelistsvaren som hade bra uppfattningar av hur mycket mjölk djuren gav. Däremot är många tydliga med att berätta att det var viktigt att försöka ha mjölk året om, varför man ville att åtminstone en ko skulle kalva till jul. För att understryka detta anförs ett ordspråk av flera meddelare

Julako och påskagris är bonden till stort pris¹¹⁹

Förutom principen med att hushållet helst skulle ha färsk mjölk året om anpassades kalvningarna också till tillgången på foder. Men det var inte alltid självklart att fodertillgången var bäst om somrarna. hemmansägare Oskar Rosenqvist, född 1858 och bonddrängen Henning Linnér född 1872 skriver i sin uppteckning från Småland;

... hade man bra sommarbete, såg man gärna, att kon kalvade på våren eller sommaren och var man mera rikligt försedd med vinterfoder, passade det bäst med kalvning på höst eller vinter.

Även de anknyter till att det inte alltid var lätt att få korna att äta upp halmen. På vintrarna kunde de ha det besvärligt med att alla kor inte åt halm. Därför ersattes den obehandlade halmen med sörpa som i deras socken bestod av hackelse av råghalm, havremjöl och vatten:

Sörp användes icke allmänt utan till kreatur, som ratade den obehandlade halmen...¹²⁰

Förutom sörpa kunde också hackad rå potatis, rovor, kokt linfrö, agnar samt drank fram till 1880-talet serveras, men inte bland nykterhetsvänner. Djuren fick enligt upptecknarna god aptit av dranken vilket de förklarar som något positivt. Om tillgången på foder hade varit låg

hade en hög aptit snarare setts som problematisk. Ett annat tecken på att vinterfodersituationen var långt ifrån katastrofal i Norra Sandsjö socken var att även här anför upptecknarna att fodergivans storlek berodde på om föregående foder var fullt uppätet eller ej.

Att fodergivans storlek berodde på hur mycket djuren åt upp sägs bland annat också från Södermanland.¹²¹ Djuren lämnade vintertid således mat kvar i båsen.¹²² Slutligen ges också en bild av sommarbetet i Norra Sandsjö som går på tvärs mot hur man oftast ser på Småland och dess stora skogars möjlighet att oproblematiskt försörja stora boskapshjordar:

Å gårdar, som hade rikligt vinterfoder men lite sommarbete, brukade man ofta, om möjlighet fanns leja bete hos någon granne, som hade motsatta resurser. Detta gällde ungdjur och kor, som icke mjölkade. Man kunde betala 8 å 10 kr. per djur för sommaren.¹²³

För att till sist och slutligen återvända till KA Larssons uppteckning så stöder även den bilden av hur det i Småland i slutet på 1800-talet kunde vara knapert med sommarbetet. Enligt Larsson var det endast herrgårdarna som hade bra gräsbete i närheten. Flera lantbrukare i hans trakter hade enligt Larsson för vana att leja bort sina oxar på bete på Näset, Yxkullund eller på Toftaholms betesmarker. På herrgårdarnas rika gräsbeten togs en hög avgift ut för sommarbetet. Larsson återger tyvärr inget pris. Däremot anges att det kostade 4–5 kronor för en ko och 10 kr för ett par oxar att sommarbetas en sommar på vanliga bondgårdars beten. Att det funnits en fastställd prislista tyder på att uthyrning av boskap för sommarbete var en vanlig företeelse inte bara i fullåkerslandskapet utan även på orter som setts som klassiska skogsbygder:

Ej så få lantbrukare hade tillräckligt med innefoder till sina kreatur, men saknade sommarbete till alla.¹²⁴

Dessa uttalanden om sommarbetets otillräcklighet från Värmland och Småland, bygder som setts som klassiska skogsområden, visar att hela tankebygget om svältfödningen kan ifrågasättas. Det finns mycket som talar för att den påstådda obalansen mellan tillgången på rikt sommarbete och bristen på vinterfoder för perioden mellan 1860 och 1925 inte var så stor i undersökningsområdet.¹²⁵ Agrarhistorikern Janken Myrdal och ekonomhistorikern Mats Morell hör till dem som kommit med invändningar mot tanken på en i alla lägen existerande obalans mellan ett rikt sommarbete och en dålig tillgång på vinterfoder, deras bild av svältfödning diskuteras under stycket *Ekonomhistoriker om svältfödningen* ovan.¹²⁶ Jag återkommer till frågan om sommarbetet senare i texten.

Vallsläppningen

Slutpunkten i svältfödningsberättelserna utgörs ofta av släppet, det vill säga den dag som ladugårdsdörrarna öppnas för sommaren och djuren lämnar den mörka och trånga ladugården och ger sig ut på bete i skogar och hagar. I den etablerade bilden av svältfödningen har vi sett att detta skildras som en sorgens dag. Korna är magra, de har inte orkat stå upp i sina bås under den sista tiden. De släpas ut i svansen, dras ut på drögar eller körs ut i skottkärror och läggs på marken. De få som ännu kan gå vinglar ut och ramlar omkull. Det skildras ofta som att bönderna har tvingats att släppa ut djuren väldigt tidigt på året eftersom fodret varit slut och detta trots att växtsäsongen ännu inte kommit igång. Djuren hamnar därför på bar backe och får försörja sig på fjolårsgräs till gräsväxten drar igång. Vad ger frågelistsvaren för bild av vallsläppningen?

M A G R A D J U R P Å D Å L I G T B E T E De flesta uppteckningarna anger att i slutet av maj och i början av juni var den optimala tiden för att släppa ut djuren. På många håll anges dock att vinterfodret tog slut tidigare än så vilket tvingade fram ett tidigt vallsläpp:

Det kunde förekomma att fodret tröt på sidvintern (=mars –april) så man redan då fick slå ljung till kreaturen, och för att slippa från detta släppte man kreaturen i vall tidigt på våren såvida väderleken inte var allt för kall. Kunde man fodra kreaturen inomhus till slutet av maj var det bra, annars har egentligen i juni inom orten räknats som släppedag... Att börja med hade de svårt att gå, svältfodrade och ovana vid rörelse som de voro, men vanligen gick det bra att få hull och krafter på sommarbetet.¹²⁷

Då man tvingades att släppa ut sina djur för tidigt drabbade detta självklart djuren genom att de inte kunde hitta bra bete utan fick nöja sig med fjolårsgräs, buskarnas knoppar, ljung med mera. Men ett tidigt vallsläpp kunde också försämra det kommande sommarbetet genom att mark som ännu inte torkat trampades sönder och att växtanlag skadades. Viktor i Målen i södra Östergötland förstod de negativa verkningarna av en tidigt vallföding:

Ja nog va dä ännu på tok, men va skulle en ta sej te, höet var slut, kålrötterna mä, och halmen likaså, en hade inget annat göra än att ta ut dom.¹²⁸

Flera upptecknare och meddelare är inne på att torparkorna fick det svårast på vårkanten och att det var just på de små ställena som djuren i slutet av 1800-talet kom mest i kläm. Från norra Småland ger torpardottern och torparhustrun Charlotta Berg, född 1863, en bild av att djuren kunde vara magra då de skulle släppas ut:

Torparna fick ibland hjälpa varandra med att lyfta upp korna ur båsen på vårsidan då de voro så undernärda att de inte orkade att resa sig själva.¹²⁹

MAGRA DJUR SOM HOPPAR OCH STÅNGAS Ett tema som flera meddelare tar upp då vallföring kommer på tal är hur vilda djuren blev då de kom ut ur sina ladugårdar. Dessa berättelser är ofta mycket lika varandra. De återger hur svaga och magra djuren var, att en del måste släpas ut och, något motsägelsefullt, att de blev alldeles vilda då de kom ut. Bland annat från Närke berättas hur djuren släpptes i vall i slutet av maj;

...de voro mycket magra och bröt lätt ett ben då de skuttade omkring.¹³⁰

Det finns fler berättelser som nämner att djuren lätt kunde bryta sig vid vallsläppet då de skuttade omkring. De flesta nöjer sig ändå med att berätta om djur som trots allt ville stångas:

Vid vallsläppningen var djuren magra och vilda. Somliga var så svaga att de knappt kunde röra sig. Men gärna vill de stångas med varandra.¹³¹

Berättelser som handlar om magra djur som trots allt vill stångas bedömer jag som trovärdiga eftersom de bjuder ett visst motstånd då de berättas. Det finns egentligen ingen logik i att djur som svältfötts tills de inte kan stå i båsen helt plötsligt ska kunna hoppa och skutta så pass att de bryter både ben och horn, men just på grund av denna motsägelsefullhet blir berättelsen mer komplex och svårberättad. Den passar därmed också sämre in i mönstret av hur det gamla samhället ska beskrivas och går på så vis emot tendensen i källmaterialet. Likaså problematiserar dessa berättelser graden av svältföddhet som djuren utsattes för. Om de kunde hoppa och skutta, hur utsvultna var de egentligen då? Något som ytterligare ger vallsläppsberättelserna trovärdighet var deras unika karaktär. På flera platser skedde det egentliga vallsläppet endast en gång per år, på andra ställen där djuren togs in om nätterna under den tidiga sommaren, under ett par dagar. Det var också en hög grad av mänsklig närvaro vid vallsläppet eftersom gårdsfolket var tvungna att vakta djuren den första tiden utanför ladugården. Bonddrängen Henning Linnér och hemmansägare Oskar Rosenqvist har kommit till tals tidigare men får också ge sin version av vårsläppet. De menar att korna i allmänhet var magra vid vallsläppningen men att de ändå orkade ge luft till sin ”livsglädje med språng.” Djuren stångades också varför en person fick vakta de första timmarna så att ingen skulle skada sig.¹³² Det finns flera liknande bilder från Småland;

...djuren voro på våren ganska magra och ”Knyliga”, men hade likväl så gott humör så att de ofta fingo vaktas i hagen omkring en halv till en dag. Ty djuren voro trots att de voro så magra ganska stridslystna och kunde stångas rätt kraftigt så att de till och med bröt hornen av sig.¹³³

PROBLEMFRIA VALLSLÄPP Det finns även uppteckningar som inte tar upp att det fanns problem med magra djur vid vallsläppet. Dessa återger istället den festliga stämningen och djurens glädje av att komma ut i ljus och luft. Det berättas att djuren hoppade och stångades så att horn kunde falla av och därför vaktades den första och kanske även andra dagen.¹³⁴ Från Uppland berättar Karl Petter Andersson och Emma Henning om vilda djur vid vallsläppet:

Så snart snön borta så släpptes djuren i vall, språng och hopp!¹³⁵

I Småland har en av Nordiska museets tjänstemän, Mats Renberg, age-
rat upptecknare. Han har efter samtal med Jonas Alfred Jonasson skrivit
att djuren släpptes så fort det blev något bete ute, vilket brukade vara
i mitten av maj:

I mitten av maj släppte man ut dom på bete. Ju längre di kunde ha dom
inne ju bättre var det. Det var på storhet. Di skulle låta så att det fanns
att få. Di var mer för skryt förr än nu. Det var fattigdom, den som släppt
ut dom först.¹³⁶

En intressant aspekt i Jonassons svar är att det tolkades som fattigdom
att släppa ut djuren tidigt under våren. Om man kunde hålla kvar djuren
i ladugården ända fram till växtsäsongens början visade detta att man
hade välfyllda lador och rik tillgång till såväl halm som hö. Jonassons
uttalande kan användas för att ifrågasätta de teorier som funnits kring
att det var antalet djur och inte deras välmående som gav status åt fa-
miljerna i bondesamhället.¹³⁷ Om det var så att sen vallsläppning gav
status på grund av att det signalerade rikedom så är det rimligt att anta
att också välgödda djur på våren gav samma signaler och omvänt att
många men magra djur kunde tolkas som fattigdom.

TIDVIS PROBLEMATISKT VID VÅRSLÄPPET I detta korta
avsnitt om vårens vallsläppning har utrymme givits åt röster som både ta-
lat för en ständig problematik vid vallsläpp i form av magra och orkeslösa
djur, och de som talat mot detta. Jag har försökt att återge hela diskussio-
nen om svältfödning på ett liknande sätt. Den stora sammanfattningen
av röster kring vinterfodringen vill jag spara till slutkapitlet. Här vill jag
dock avsluta kapitlet med en mindre diskussion kring hur de skilda bil-
derna av vallsläppet kan tolkas. Torparsonen Alfred Karlsson ger en kort
skildring av hur vallsläppet kunde te sig kring tiden 1895–1900:

Foto Ekström, Nordiska museet. Frågelistsvaren ger olika besked för när på året korna släpptes ut på bete. Enligt svaren varierade släppet år från år, beroende på hur mycket foder man hade kvar sedan vinterperioden, och på hur vädret varit under våren. Det tidigaste som anges är april, det normala verkar ha varit mitten av maj eller början av juni. I Tassby i Bohuslän verkar våren ha kommit en bra bit på väg då djuren släpptes på bete år 1937.

a. I kommentaren till bilden sägs: "Korna släppas på bete: alla djuren äro ute och vaktas under den första halvtimmen av allt folket."

b. "Korna släppas på bete: kvigan löper i lina på Söderängen för att ej 'skena sej fördärvad'"

Om det varit dåligt med fodret under vintern så att de voro mycket magra så kunde det hända att korna togo några hopp och sedan blevo liggande på marken i flera timmar innan de orkade gå upp själva.¹³⁸

Från Västergötland kommer en liknande bild som rör förhållanden kring tiden 1880–1890. Här skriver Karl Jansson om hur kornas humör vid vallsläppningen berodde på hur vinterfodringen varit.

Vanligen voro de vid ordinärt hull, men många magra djur funnos även.¹³⁹

Sammanfattningsvis kan sägas att frågelistsvaren ger en bild av att korna under de flesta år vid vallsläppningen var magra men tillräckligt välmående för att orka vara ystra och lekfulla. Det fanns däremot år då fodertillgången var sämre än normalt vilket resulterade i att djuren gavs för lite mat under den sista tiden i ladugården och släpptes för tidigt på våren och att de då kunde vara så magra att deras hälsa var hotad. En likande bild ger frågelistorna av vinterfodringen i sin helhet, men denna diskussion sparas som sagt till slutkapitlet.

Kapitel 8.

Svältfödningen i domstolsprotokollen

I det etnologiska litteraturen skildras bondesamhällets vinterfodring som generellt problematisk. Frågelistsvaren har varit en av de källor som använts för att bygga upp den uppfattningen.¹⁴⁰ Som visades i det förra kapitlet finns det dock en stor mängd uppteckningar som ger en annan bild av vinterfodringen. Som etnologen Ella Johansson visat i sin avhandling om norrländska skogsarbetare där frågelistmaterial var hennes viktigaste källmaterial är det av stor vikt att ha tillgång till ett samtidsmaterial mot vilken frågelistsvaren kan ställas.¹⁴¹ För mig är domstolsmaterialet ett sådant. Vad ges för bild av vinterfodringen i domstolsprotokollen?

Svältfödning 1860–65

De som blir fällda för att de svältfött sina nötdjur är få och utgör en liten del av de djurplågeridömda i domboksmaterialet. Men att de existerar problematiserar starkt den etablerade förställningen om en allmänt förekommande och accepterad svältfödning under vintern. Av samtliga 239 djurplågerimål i Östergötland, Jönköping och Malmöhus under 1860–65 har 14 rört svältfödning av nötdjur.

	Funna fall	Svultna nöt	
<i>Tabell 7. Antalet fällda för svältfödning 1860–65 enligt domstolsprotokollen för Malmöhus- Jönköpings- och Östergötlands län 1860 65. Den första kolumnen visar de fall av djurplågeri jag funnit i respektive län. I den andra kolumnen återfinns nötdjurens svältfodringsfall.</i>	<i>Malmöhus 1860–65</i>		
	Rådhusrätter	23	4
	Häradsrätter	32	1
	<i>Jönköping 1860–65</i>		
	Rådhusrätter	93	0
	Häradsrätter	33	3
	<i>Östergötland 1860–65</i>		
	Rådhusrätter	21	1
	Häradsrätter	37	5
	Sammanlagt	239	14

I domstolsfall där svaranden varit åtalade för svältfödning har uttalanden från vittnen, svarandena själva och angivare kunnat användas

för att problematisera den traditionella bilden av svältfödningen. Ett exempel på detta kommer från Jönköpings län.

Till Västra Härad häradsrätt i Jönköpings län kallades baron och tillika ryttmästare Rosencrantz på Dollby gård. Hans svin, får, kor och hästar hade svultit under hösten, vintern och våren i årsskiftet mellan 1860 och 61.

Baron Rosencrantz

Godsets förre kusk, Magnus Hegg, berättade i sitt vittnesmål att det från sommaren 1860 fram till våren 1861 dog svin på gården till följd av svält och att fåren föddes med tallris istället för löv så att de dog (det upplyses i rätten i samband med vittnesmålet att tallris används som hjälpfoder). Även godsets förre dräng, Gustav Svensson i Björneskog, vittnade mot baronen och berättade att så länge det fanns otröskad säd på vintern så åt kreaturen av detta, men när det var slut släpptes de ut och under våren 1861 dog två svin och två får. De var mycket magra men Svensson kunde inte säga att de säkert hade dött av svält. Under våren fastnade också tre fåkreatur, det vill säga nötkreatur, i ett kärr. Svensson menade att de hade dött på grund av att de var så magra och orkeslösa att de inte orkade arbeta sig upp ur kärret. Det hade också legat en mycket mager sugga död i bryggeriet under samma tid.

En tredje före detta anställd, drängen Anders Braf i Hultsjö Pilegård, vittnade också han mot baronen. Braf uppgav att det under hösten 1860 fanns otröskad säd som hästarna och korna åt. Men att den tog slut och att djuren då blev "framsvultna." 16 hästar fick åtta kappar havre att dela på dagligen (cirka 2,2 liter havre per häst och dag, förf. komm.) och ibland bara hackelse (halm och lövkärvar samt eventuellt spillhö som hackas i en hackelsemaskin till mindre bitar, förf. komm.). Även övriga djur åt dåligt och under våren dog får och svin av svält.

Pigan Sara Hegg som arbetade under Dollby då hon vittnade i rätten berättade att svarandens kreatur hade farit illa till följd av såväl svält som övrigt vanvård (i de fall jag återger text ur protokollen där skrivaren gjort en tolkning av det som sades i rätten återges det i avhandlingens text utan citattecken. Citattecken används i avhandlingen endast då jag är säker på att jag återger aktörens egna ord, exempelvis då jag citerar ur brev som skickats till rätten. Nedanstående text, utan citattecken, är således skrivarens tolkning av Sara Heggs vittnesmål inför rätten):

Att svarandens kreatur foro illa tillföljd af så wäl swält som wanvård i öfrigt enär de wisseligen fingo foder då sådant fanns på gården men detta war icke alltid fallet ehuru svaranden ofta köpte foder i angränsande gårdar; samt att vittnet visste det många svarandens tillhörige kreatur dogo ehuru vittnet icke kunde bestämt säga att det war till följd af swält.

Svaranden Rosencrantz menade att jäv förelåg (se Del I Kapitel 3 avsnittet *Vem har anmält*, samt Del III Kapitel 11 avsnittet *Muntlig tillsägelse 1920–25*, angående resonemang om jäv) i det att samtliga vittnen hade varit anställda hos honom. Torparen Johan Hegg under Dollby vittnade till svarandens fördel om att Rosencrantz köpt in vinterfoder under vintern 1861. Han menade att tjänstefolket utfodrat djuren ogint och vårdslöst och att kreaturen visserligen varit magra men inte värre än många andra. Rosencrantz visade upp papper där omkringboende undertecknat att de sålt foder till honom.¹⁴²

Det är mycket i fallet med Rosencrantz på Dollby som är av stort intresse och som problematiserar den etablerade föreställningen om svältfödning. Att tjänstefolk, både de som tidigare arbetat men också de som fortfarande arbetade på gården, tog strid med sin arbetsgivare baronen och vittnade om de missförhållanden som rådde för djuren på gården är det svårt att skapa en logik i om vi antar att svältfödning var norm i lokalsamhället. Det sista vittnet, Sara Hegg är den som tar de största riskerna. Hon är kvar på gården men går ändå emot sin arbetsgivare med uttalanden om vanvård och svält. Om vi ställer frågan varför hon vittnade mot baronen kan svaret bli att hon antingen kände empati med djuren och agerade för deras skull eller att hon velat komma åt baronen för någon annan anledning via djuren.

Om vi antar att det var det första motivet som fick henne att vittna, det vill säga att hon kände empati med djuren, så skulle en försvarare av den etablerade synen på svältfödningen rent hypotetiskt kunna hävda att hon och hennes medvittnen var särfall, och att de flesta människor ändå godtog svältfödningen som system. Men hade en piga vågat gå emot sin baron med en åsikt som hon visste var avvikande? Det omvända är lättare att se, att en baron som var säker på sig själv och sin position skulle tillåta sig själv att hysa en avvikande tanke och saluföra den genom att anmäla en torpare för svältfödning. Men Sara Hegg måste ha känt sig säker på att hennes anmälan skulle tas på allvar genom att den ansågs rättfärdig. Om svältfödning var norm i Hultsjö socken så är det svårt att se att hon skulle våga utmana sin arbetsgivare med anklagelser om svältfödning.

Om vi istället antar att vittnesmålet inte styrdes av empati med djuren utan av andra orsaker, exempelvis en konflikt med baronen, så blir ändå slutsatsen angående hur man i socknen såg på svältfödning densamma. Både Sara Hegg och de andra vittnena måste ha varit säkra på att de anklagelser de riktade mot Rosencrantz skulle falla i god jord. Om svältfödning hade varit vanligt förekommande i socknen och man därför var van vid att djuren inte kunde gå på vårarna eller föll ihop under vintern så hade vittnena satt sig i en mycket besvärlig position. De tre före detta drängarna skulle knappast kunna räkna med att få några goda vitsord av Rosencrantz för att kunna söka sig andra arbeten. Men om de var säkra på att inte bara rätten utan också allmänheten i Hult-

sjö socken skulle fördöma baronens beteende mot sina djur så hamnar saken i en annan dager. De skulle i ett sådant fall kunna anmäla och konfrontera en ledande person i samhället utan att riskera att bli socialt brännmärkta som avvikande och besvärliga och kanske till och med stängas ute från den lokala och regionala arbetsmarknaden. Endast om baronen var en avvikare från normen kunde hans beteende klandras av dem som stod i en beroendeställning till honom, i detta fall tre torpare och en piga.

Baron Rosencrantz får här företräda hur medlemmar ur de högre stånden kunde råka ut för djurplågerianmälningar för svältfödning. I nästa fall byter vi samhällsklass.

Kronolänsman A Sjöholm i Skärkinds härad i Östergötland kallade 1860 änkan Brita-Cajsa Olofsdotter till tinget för djurplågeri då hon

**Brita-Cajsa
Olofsdotters
två svultna kor**

...genom svält och bristande omvårdnad till otrolig grad utmagrat tvenne henne tillhöriga fåkreatur.

Nämndemannen Peter Petersson och kronofjärdingsmannen Andres Björkling i Öjeby hade besiktigat Brita-Cajsas två kor under juni månad. Korna hade varit mycket magra och synbarligen utsvultna. Det fanns inget annat foder än litet vrakhalm. Vittnena uppgav att de aldrig någonsin sett så magra kor tidigare. Hustrun Johanna Jonsdotter, granne till Brita-Cajsa lämnade ett skriftligt vittnesmål till rätten:

”Wittnes talan emot Brita Caijsa olofs Dotter ifrån den 14 mars 1860 Hafver jag haft mitt hemvist nära intill hannes så att jag hafver sett hannes före hållande för warje dag vad jag har funnit så går hon intte till sina kreatur iför klåckan älfva på dagen å då var det Blött Råg halm när hon hade men sedan emellan åt så vart hon utan så kunde de hela åtta dagar som di fick ware knapt ingen ting och sedan på wåren när snön gick af så hade hon Halm i ett Hus utan tak ock den drog hon ut till att wädras och den war aldeles opruten i Brist på Halm så tog hon dän te fora mäd fram på sömmaren då de blef något till Resna häller till Repa (resna var ett östgötsk uttryck för magra djur, jag antar att repa var en synonym, förf. komm.) kåm hon aldrig hem förrän klåckan älfva i Blan klåckan ett ock senare kanhända tre i Blan/

Ett litet lass dåligt Ren hö (renhö tolkar jag som hö efter gräs som växt i vägrenen förf. komm.) häm frackttade hon till sina båda kreatur ock en liten hög dålig rensfoder hem frackttades mäd det samma det för skaffade hon på sena hösten i före nämnde år ock sådan i för lediden wintter så forade hon med Råg halm bare till de här lille hö tappen/ fram på wåren så blef dän ena kon wardt så utmär glad så att hon wardt liggandes ock låg i några veckor men det kan jag intte minnas men då lade hon halm

under henne ock när hon fick upp Kreaturet då bar hon ut den halmen som låg under kona på görsell högen och sådan gick hon drog den att igen sådan lade hon den halm en wid fåhus wäggen äffter nåra dagars förlopp så tog hon det tillbaka åt fåhus ett för då fanns det intte annat foder än för dagen än det Halmen som hon tog utaf görsell högen i för leden vinter när som det var som strängast kallt så hade hon ingen ting på skullen öfver kreaturen så att hon äig kunde göra fåhuset rent för det var så till fruset så att hon intte kunde göra rent på flera dagar ock då bar hon ut görselln i en säck/

menn i för leden sömmar sådan Kronobetjäningen var besicktatt där så trolittwis intte lide någon nöd för ut nämnda Hustrun kan jag Johanna jons Dotter inför Domstolen mäd Ed Bekräfta”

Ett skriftligt vittnesmål lämnas också av hustrun Anna Lena Bråd, även hon granne med den åtalade:

”Jag Anna Lena Bråd var uti Enkans Brita Katrina Olofs Doters en gång för leden winter ock hiälpte häne at resa hänes ena ko sedan såg jag dem intet förr än långt fram på våren då hvar de ganska magra och dåliga ock hwad dett beträffar med skötseln så hände att dessa kreatur kunde få wara utan föda halfva dagar dett betygar jag men hon före (oläsligt förf. komm.) att den kona som de reste skulle wara siuk ock en gång hvar hon siuk då fik intet kreatura någott från den ena äftermiddagen till den andra qwälen Heras gatan 21 oktober 1861

Anna Lena Bråd”

Domstolsutslaget tar fasta på att svaranden visat uppenbar grymhet mot sina två kor, att hon låtit dem svälta och ej gett dem nödvändig omvårdnad. Svaranden döms att böta 15 riksdaler.¹⁴³

Fallet med änkan Brita-Cajsa Olofsdotter som låter sina djur svälta skiljer sig möjligtvis från fallet med Rosencrantz. Vi vet inte vilka ekonomiska ramar som Brita-Cajsa levde under men vi får ett antal indikationer på att hon inte hade så vida handlingsramar.¹⁴⁴ Hon är änka och hon har bara två kor. Protokollet är tyvärr svåräst och det är svårt att tyda ut hennes adress men efterleden är -gata, vilket tyder på att hon är bosatt på ofrigrund i en backstuga vilket betyder att hon inte äger någon mark, något som ytterligare indikerar att hon lever under knappa förhållanden. Helt säkra kan vi dock inte vara. Likaså är uppgiften om att Brita-Cajsas kor i juni månad bara hade tillgång till lite blöt halm, en indikator på att det inte fanns någon betesmark där hon hade rätt att släppa sina djur. Hon verkar inte ha vare sig ägt eller arrenderat mark.

Hennes ekonomiska position är intressant och kan hjälpa till i analysen av hur man i Östergötland såg på djur och hur de värderades. Om det var så att änkan Olofsdotter hade det knapert och att människor i

hennes omgivning trots det reagerade på att hon svältfödde sina djur kan detta användas som ett mått på hur man vägt människors och djurs lidanden mot varandra. Om Olofsdotter levde ett rikt liv med stora tillgångar uppfattar vi det som ett större brott att hon låtit sina djur svälta. Har hon varit fattig och därmed haft mindre valmöjligheter uppfattar vi den markering som hennes grannar gjort mot hennes svältfödning som mycket skarpare. Vi får då också en tydlig markering av hur man har sett på djur och vad som varit tillåtet att göra med dem. Trots att Rosencrantz och Olofsdotter levde mycket olika liv har båda fällt för djurplågeri då de låtit sina djur svälta. Bötesbeloppen som dömdes ut var också relativt lika. Brita-Cajsa Olofsdotter fick böta 15 och Rosencrantz 25 riksdaler.

Det är intressant att det speciellt nämndes att Brita-Cajsa bara gav råghalm åt sina djur. Enligt den etablerade bilden av svältfödning var det vanligt att låta djuren överleva på enbart halmdiet men här blir hon både socialt brännmärkt när hon gör det och dessutom lagligen fälld. Det är också tänkvärt att det som etnologen Mátyás Szabó tar upp i sin artikel *Svältfödningen och dess bakgrund* om att ”resa kor” som något vanemässigt är något som man likaså blir socialt stämplad och fälld för att behöva ta till.¹⁴⁵ Vi kan därmed använda samma argument i fallet med Brita-Cajsa som med Rosencrantz – hade svältfödning varit norm och en del av den lokala strukturen så hade det knappast varit möjligt att fälla någon av dem för att ha gett sina djur för lite mat. I Rosencrantz fall förstärktes det argumentet av hans uppsatta position i samhällets övre skikt. I fallet med änkan Brita-Cajsa förstärks argumentet på grund av hennes utsatta position i samhällets lägre skikt. Om det inte hade funnits en genuint förankrad folklig fördömelse av de som svältfödde sina djur så hade Brita-Cajsas grannar, hustrurna Johanna Jonsdotter och Anna Lena Bråd, med sina vittnesmål utsatt sig för en stor risk att fördömas i lokalsamhället. Särskilt med tanke på att änkan levde under knappa förhållanden. Om de däremot var säkra på att till och med en fattig änka skulle fördömas för att hon svältfött sina djur och de på grund av denna vetskap vågade vittna så kan det inte tolkas på annat sätt än att svältfödning sågs som en allvarlig förseelse i Skärkinds härad i Östergötland på 1860-talet.

Dessa två fall har rört samhällets högre och lägre skikt. Även i mellanskiktet kunde man bli fälld för att ha svältfött sina djur.

Brukaren Ullrich Pettersson i Häggestad Westergård i Östergötland hade 1865 blivit angiven för djurplågeri, vanvård och misskötsel av sina kreatur och därför inställt sig till tinget. Karl Peter Staf i Wallbylund var kallad att vittna och han berättade att han sett en av Petterssons drängar köra med en mycket mager ox ”som blott haft skinna och ben” och knappt orkat dra och då den fallit omkull måste ha hjälp med

Petterssons
resna kreatur

att resa sig igen, både Staf och drängen hade behövt hjälpa upp oxen på fötterna. Staf skrev också ett brev till rätten;

”...att under hela den tien som han (Bonden Ullrich Pettersson, förf. anm.) varit brukare i Häggestad eller 3 år, så har jag under hela denna tiden sett att Pettersson haft utsvultna och Resna kreatur, ock att han igenom obillig körning (oläsligt förf. komm.) illa behandlat sina kreatur, huru utfodringen under vintertiden verkstälts är mig litet bekant, men vid vallsläppstiden då de utsläppts i bete så har både hästar och nöt-kreatur varit oförmögna att gå utan varit liggande (oläsligt förf. komm.) under första kvartalet af sommaren lika ledes då de kommit i betet, har dubbelt flera kreatur rymts än hvad betet möjligen kunnat försörja.”

Även pigan Gustava Nilsson i Åby Westergård, som varit anställd hos svaranden, skrev ett brev till rätten;

”...att jag under tre års tid som jag varit i tjänst hos berörde Pettersson han misshandlat med sina kreatur både med obilliga körningar och arbete utöfver deras förmåga lika som för stor sparsamhet i fodringen ojemna och vårdslösa förfarande under vintertiden, lika som under sommaren att dubbelt flera kreatur instängslats i betet än det möjligen kunde försörja med ett ord sagt; de blev både (oläsligt förf. komm.) och till den grad illa behandlade så de var för det alldeles Resna, Ty om antingen jag eller drängkamraten gaf djuren föda och foder, så tog antigen husbonden eller matmodern ifrån dem det samma, och som han alltid begagnade odugliga eller stycktals alls inga järsgårdar att kreaturen banade sig väg till odygd hvarföre Pettersson fann sig föranlåten att med stafvar och trinner (stavar och trinner är östgötska ord för gårdsgårdsstör respektive gärdsel (muntlig uppgift Örjan Kardell) förf. komm.) benda och slå dom så länge han förmådde eller orkade...”

Gustava Nilsson tillade till sitt vittnesmål att Pettersson brukat binda sina kreatur för att misshandla dem men att misshandeln inte varit av svårare beskaffenhet men onödig då djuren gick bort på grund av att hägnaderna inte var i stånd. Svaranden döms att böta 20 riksdaler.¹⁴⁶

Gustava Nilsson och Karl Peter Staf lämnar i sina vittnesmål en bild av kreatursskötsel som känns märkvärdigt bekant efter att ha läst frågelistsvaren; djuren har inte kunnat gå då de släpps på bete, de har fått för lite foder under vintertiden och därför blivit ”resna”. Skillnaden mellan denna samtidskildring och frågelistsvaren som är lämnade i efterhand är att pigan Gustava Nilsson och grannen Karl Peter Staf mycket tydligt markerar att den situation de beskriver är stötande och upprörande. Det är intressant i sammanhanget att det finns en angivare i fallet, tyvärr framgår det inte vem detta har varit. Men det bör tolkas

som att det fanns ett missnöje i byn med hur paret Pettersson födde och behandlade sina djur.

Ytterligare en sak som skiljer denna skildring från frågelistsvaren och den gängse beskrivningen av svältfödningen är hur sommarbetet sett ut för djuren, i Häggestad fanns inget överflöd av sommarbete. Båda vittnena uppger att det stod dubbelt så många djur som det borde i hagarna (se vidare Del II Kapitel 8, avsnittet *Vinter- och sommarföder*).

I den etnologiska litteraturen talas det om hur man regelmässigt hängde upp djur som inte orkade stå själva i taket. P.A Säve talar om *stänge* på Gotland¹⁴⁷ som är en form av bur som djuren får hänga i. Lisa Johansson beskriver en *hjäln*, en slags hängmatta som enligt henne var vanlig i Västerbotten. I domstolsmaterialet från undersökningsområdena under 1860–65 finns det några exempel på hur hästar hängdes upp i linor och hur deras ägare fälldes för detta. I Östergötland, i Lysings härad finns det ett fall kopplat till svältfödning av nöt där en oxe hängdes upp i linor i taket för att den var för svag för att stå och gå.

Bonden Johannes Nilsson i Runnestad stämdes till tinget för misskötsel och vanvård av en oxe som under våren 1863 varit så utmagrad att den ej kunnat bära sin egen vikt under det att den skulle äta varför Nilsson hängt upp den i linor i taket även efter att han fått anmodan om att slakta den. Svaranden vill inte medge att detta skulle vara vanvård.

Rusthållaren Anders Jönsson i Runnestad, granne med svaranden skrev ett brev till rätten:

”...förleden sommar så års vi körde gödsel i Runnestad biträdde jag Commisarien Moselius –då gick vi till Johannes Nilssons oxe i Runnestad och synte den- då var Oxen upphängd i linor och var ganska usel och liten –så han kunde sjelf inte stå-utan med hjälp av linor och stödet fanns inget qvar och skinnet på flera ställen oppätet av linorna så säger Commisarien stick oxen och ta livet av honom så att han slipper att plågas längre...”

Drängen Jonas Peter Israelsson i Runnestad, även han granne med svaranden, berättade att han arbetat hos svaranden från början av året 1863 till slutet på sommaren. Under denna tid hade han sett att en av svarandens oxar var mycket skröplig och så utmärglad att den knappt kunde stå på benen och att den därför bands fast med rep i taket då den fick mat. Svaranden Johannes Nilsson erkände skriftligen brottet men for till Amerika innan dom föll på höstting 1864.¹⁴⁸ Det framgår av Anders Jönssons brev att det var en ovanlig syn att se oxar upphängda i taket.

Djur upphängda med linor i taket

Svältfödning i Malmöhus

I Malmöhus län blev tre män fällda för svältfödning under perioden 1860–65. Något förvånande är att två av fallen skedde inne i Lund.

Husägaren i nr 243 Anders Persson i Lund, anklagades 1865 för att under en längre tid ha svältfött sin ko i den egna ladugården. Då kon var hungrig och inte fått någon mat hade den råmat. Persson hade enligt uppgift slagit kon för att få tyst på den. Arbetskarlen Måns Svensson och slaktaren Hans Månsson var vittnen för åklagarsidan. Arbetskarlen Ola Larsson och gjuteriarbetaren Clas Rothing var vittnen åt svaranden. Svaranden ansåg att slaktaren Hans Månsson var jävig såsom öppen ovän med honom själv, rätten valde att bortse från detta.

Arbetskarlen Måns Svensson berättade inför rätten att kon ifråga ständigt råmat under sommaren på grund av att hon erhållit dåligt och otillräckligt foder. Svaranden hade slagit och misshandlat henne för att hon skulle vara tyst. Vittnet Svensson hade flera gånger, men utan påföljd, uppmanat svaranden att bättre vårda kon. Slaktaren Hans Månsson instämde till fullo i vittnesmålet. Svarandens vittnen menade att kon mått bra.

För att ytterligare styrka sin anklagelse om jäv mot slaktaren Hans Månsson kallade svaranden vittnen som gick i god för smälek och hot från Månsson. Rätten hänvisade till att Månson friats från jäv tidigare och fällde svaranden att böta 30 riksdaler för uppenbar grymhet mot kokreatur.¹⁴⁹

Det skulle i detta fall vara av stort värde att veta vilka som låg bakom anmälningarna om djurplågeri. Jag har tidigare resonerat om vad ovänskap kan ha haft för betydelse för anmälningsviljan. I ovanstående fall uppgav svaranden, Anders Persson, att ett av vittnena, Hans Månsson var ovän med honom och att rätten därför inte skulle höra honom. Detta är ett problem som liknar det med ovänskap mellan angivare och åtalad. För vår del behöver vi inte, på samma sätt som rätten behövde göra, bry oss så mycket om den faktiska sanningshalten i vittnenas berättelser. Det vi istället är ute efter är deras egna och uppriktiga mening om hur man i deras samhälle fick och inte fick behandla djur.

Den hungriga och törstiga kon

I Lunds andra svältfödningfall stördes ett flertal människor av en uppenbart hungrig och törstig ko som stod utan foder och vatten. Den förre mjölnaren Anders Nilsson hade sin ko inhyst i husägaren Johan Christerssons stall, han hade inte fodrat eller vattnat den på tre eller fyra dagar enligt åklagaren. Arbetskarlen Christer Månsson berättade inför rätten att svaranden på kvällen den 27:e oktober 1865 satt in sin ko i Christerssons stall. Han hade inte givit den foder eller vatten förrän på eftermiddagen den 29:e. Då svaranden infunnit sig i stallet hade vittnet Månsson frågat varför han ej tagit hand om sin ko. Svaranden hade då sagt att han glömt bort den. Kreaturet som under tiden ständigt råmat, blev bortfört på kvällen och var då mycket smalt och utsultet. Vittnet

Pål Persson lämnade ett liknande vittnesmål där han betonade att kon ständigt råmat till följd av vatten- och foderbrist. Svaranden erkände och fälldes för uppenbar grymhet mot djur att böta 30 riksdaler.¹⁵⁰

Då den förre mjölnaren Nilsson fälldes för djurplågeri var detta till skillnad från de andra svältfödningsfallen en akututryckning från rättens sida. Nilsson dömdes inte för att hans ko generellt var mager utan för den grymhet han visat då han låtit den stå utan foder och vatten i tre dagar. Vid två tillfällen säger vittnen att kon inte fått vatten eller foder och anser att detta är ett brott mot djuret. Men de har inte själva varit beredda att ge kon vatten eller foder vilket kan tolkas som att de männen hade tydliga gränser för hur mycket de tyckte att de kunde måna om andras djur. Att ställa in vatten hade inte behövt kosta något, trots det avstod man från detta.

Det jag velat visa med dessa två fall från Lund var i första hand att hungriga djur dels var något ovanligt och anmärkningsvärt och att svältfödning inte accepterades av de folkliga klasserna under 1860-talet. En intressant sak i det första fallet är att Andres Perssons ko inte stod och råmade av hunger i ladugården på vintern, utan att det skedde mitt i sommaren.

Svultna hästar och kor

Från Luggude härad, i nordvästra Malmöhus kommer ett exempel på att man i ett svältfödningsfall visat empati med djur som ägs av andra och som man inte hade någon egennytta av att hjälpa.

Den åtalade åbon Jöns Tufvesson i Frillestad var kallad till tinget för att han svältfött två hästar och två kor under vintern 1862–63. Svaranden skriver brev till rätten där han försvarar sitt agerande;

”...att han som endast har sju tunnland jord att bruka och icke eger mer än två hästar...(och) 2 kor inte haft råd att fordra med säd hvadan då dertill kommit att hästarne wart unga och fällt tänder samt följaktligen icke kunnat äta tillräckligt af hö, kreaturen varit magra.”

Fjärdingsmannen Per Knutsson i Frillestad berättade inför rätten att trots att svaranden inte var fattig hade han på ett ”omänskligt” sätt låtit sina hästar och kor både svälta och frysa samt vantrivas i sin egen orenlighet. Svaranden har om vintern låtit kreaturen stå i hus med så bristfälliga väggar att kolden inte kunnat stängas ute. Han har inte rengjort hos kreaturen utan låtit dem stå i sin egen spillning till dess huset blivit så överfullt att han måste flytta kreaturen till ett annat ställe. När han om sommaren tjudrat djuren har det hänt att han inte flyttat dem på hela dagen. Det vanliga i trakten var att flytta tjuderstaken så att djuren fick nytt bete tre eller fyra gånger om dagen. Av medömkan med djuren hade vittnet ibland flyttat dem då de stått tjudrade. Torparen Sven Andersson, Frillestad instämmer i vittnesmålet Rätten dömer

svaranden till 25 riksdaler i böter för kreatursmisshandel.¹⁵¹

Tufvesson fälls för att han svultit sina djur. Både hans grannar och rätten menar att han har brutit mot lagen. Kronofjärdingsmannens tal om att svaranden inte mockat ut hos sina djur på hela vintern är också givande. Han menar tydligen att detta varit förkastligt och nämner att djuren vantrivts i sin spillning. Detta benämns såsom omänskligt och svaranden Jöns Tufvesson blir i och med vittnesmålet socialt brännmärkt. En vanligt förekommande uppgift i den etnologiska litteraturen är att bondefamiljerna inte mockade ur ladugårdarna om vintern för att spara på värmen. Man ville enligt dessa uppgifter ha kvar gödslet i stallet där det skulle brinna och ge värme.¹⁵² Det var inte i alla fall detta uppskattades av grannarna.

Vinter- och sommarfoder

Huvudsyftet med kapitlet om svältfödning är att granska påståendet om de lägre klassernas och landsbygdens människors instrumentella djursyn. Eftersom svältfödningen karakteriserats som rationell och kalkylerande och därmed bottnande i en instrumentell djursyn har jag känt mig manad att problematisera svältfödningen och ifrågasätta den påstådda rationaliteten i systemet, främst tanken på sommarbetets överflöd. Det påstådda överflödet av sommarbete ska granskas i nästkommande kapitel (Del II Kapitel 9, avsnittet *Slutsatser svältfödningen*). Jag vill här redogöra för vad domstolsprotokollen har att säga i frågan.¹⁵³

Av de som fälldes för svältfödning under de båda undersökningsperioderna hade 20 personer svultit sina djur under vintertid, medan sex stycken fälldes för att deras djur haft för lite att äta under sommaren (se Tabell 8 i avsnittet *Svältfödning 1920–25* nedan). Under perioden 1860–65 fälldes tre personer i Östergötland och en i Malmöhus för att ha låtit sina djur svälta under sommaren. År 1920–25 fälldes en djurägare i Östergötland och en i Malmöhus. Ingen fälldes för sommarsvält i Jönköping under de två perioderna.

Domstolsmaterialet kan självklart inte användas för några kvantitativa uttalanden om hur vanligt det var att djur svalt under sommaren. Däremot kan kvalitativa resonemang föras kring domstolsfallen. De som blev fällda för att de svältfött sina nötkreatur utgjorde en liten del av de djurplågeridömda i domboksmaterialet, och andelen som avsåg sommarsvält var ännu mindre. Men blotta förekomsten av anmälningar och fällande domar medverkar till att problematisera den etablerade förställningen om det rika och problemfria sommarbetet. Jag vill lyfta fram tre fall där män blir fällda för att ha haft sina djur på ett alltför dåligt sommarbete och genom dessa fall exemplifiera hur sommarbete kunde vara en bristvara under undersökningsperioden. Ett fall presenteras nedan, de två andra, lantbrukaren Nils Lundgren i Malmöhus och förre skräddaren Jonas Alfred Jonsson i södra Östergötland, under nästkommande rubrik *Svältfödningen 1920–25*.

Granbarrsbete i hagen

Hemmansägare Karl Nilsson från Sten i Östergötland anklagades 1862 för djurplågeri på grund av svältfödning till följd av dåligt sommarbete. Kronofjärdingsman Agaton Eriksson i Fifvelstad hade en dag under förra sommaren sett sex av Nilssons kreatur i hans hage och berättade på tinget;

...der ej fanns ett grässtrå till bete åt dem, hvadan de, i brist af andra födoämnen, åto barr, deraf fanns något obetydligt; och att kreaturen voro så magra, att vittnet knappt någonsin förr sett så magra kreatur; dock var möjligen ett bland nämnde kreatur mindre magert, än de öfriga.

Åklagaren kallade en granne, lantbrukaren Johan Albert Pihlgren i Sten som vittne. Pihlgren berättade att då han och åklagaren gått över marken i slutet av september fanns där inget att äta på marken för de 4-5 kreatur som gått i hagen hela sommaren. Magrast var en ox och en ko som gick som pardragare. Några av kreaturen åt barr.

Svaranden kallade två vittnen, pigan Albertina Lundgren som under skördetiden arbetat hos Nilsson under sexton eller sjutton dagar sommaren 1862 och hustrun Sofia Dahlqvist som var granne med Nilsson i Sten. Pigan Albertina Lundgren bekräftade att djuren inte hade något att äta i sin hage. Någon gång gav hon utan Nilssons vetskap djuren otröskad blandsäd och någon gång lät Nilsson oxarna äta lite halm hemma i ladugården. Rätten konstaterade i domen att djuren under en längre tid lidit av hunger så att de blivit till ytterlighet utmagrade och dömer Nilsson till 50 riksdaler i böter.

I detta fall får vi för första gången ett explicit fördömande från samtiden som rör den som svältfödde sina djur. Svaranden Karl Nilsson gick efter att ha fått sina djur inspekterade och hämtade sin granne, hustrun Sofia Dahlqvist, och berättade för henne att han blivit varnad för att det kunde bli rättsliga efterföljder för att han svältfött sina djur. Han ville nu ha hennes åsikt om djuren var magra eller ej. Vi får föreställa oss att de båda går ner till Nilssons hage och ställer sig vid gårdsgården varpå Sofia Dahlqvist sa att kreaturen var så magra att Carl Nilsson borde få plikta för behandlingen.¹⁵⁴

Detta är en givande kommentar som överlevt in i 2000-talet. Det som gör den ytterligare intressant är att Sofia Dahlqvist inte hade sökt upp rätten för att anmäla någon för djurplågeri, hon kan därmed inte ses som någon avvikande, speciellt djuröm, person utan var med största sannolikhet en människa som stod i samklang med sin tid och delade de flesta av samtidens värderingar.

Det går naturligtvis inte att sluta sig till att alla människor på 1860-talet tyckte att de som svältfödde sina djur borde straffas för detta utifrån ett enda fall. Med omständigheterna tyder på att Sofia Dahlqvist var "vem-som-helst" och det finns inget som talar mot att hennes tankar

om svältfödning kan ses som idémässigt allmängods. Tillsammans med övriga indicier på hur man betraktade svältfödning under perioden i södra Sverige så anser jag att den etablerade bilden av en oproblematiskt och ständigt närvarande svältfödning går att ifrågasätta.

Svältfödning 1920–25

En allvarlig allmän brist i det mesta av den etnologiska litteraturen är att uppgifter som lämnas där sällan tidsfästs. Det kan därför vara svårt att få ett grepp om vilken tid som beskrivs. De första generationernas etnologer, från 1800-talets slut och fram till tiden efter andra världskriget samlade in sitt material genom rundresor, deltagande observation och intervjuer. De var på jakt efter den borttynande folkkulturen och menade att det fanns så kallade reliktbodygder, det vill säga bygder där tiden inte förändrat vare sig materiell eller andlig kultur, på samma sätt som skett i det omgivande samhället. I reliktbodygderna var det, enligt etnologernas tankemönster, möjligt att få syn på ”det gamla allmogesamhället” som det sett ut före industrialismen. Etnologerna var beroende av informanter – folk de kunde intervjua och studera för att lära sig hur man gjorde och tänkte i det gamla samhället. Denna arbetsmetod begränsade titthålet bakåt i tiden och rent generellt brukar man säga att etnologernas uppteckningar rör bondesamhället som det såg ut från 1800-talets mitt eller 1800-talets senaste fjärdedel fram till 1800-talets slut.

När det gäller uppteckningar och påståenden om svältfödning torde även dessa behandla just denna tid, 1800-talets mitt och dess sista decennier. När det gäller 1920-talet så finns det inga uppgifter om hur boskapsföddheten under denna tid i det etnologiska materialet. Jag skulle tro att det förutsattes att svältfödningen var borta under 1920-talet. Något som understryker det är hur frågelistsvaren behandlar svältfödningen. Frågelistsvaren har använts av etnologer som Mátyás Szabó för att beskriva svältfödningen och de berör i huvudsak samma tidsperiod som den klassiska etnologin. Landsmålsarkivet i Uppsala skickade 1931 ut sin frågelist ULMA M55 Husdjursskötsel där informanterna gav den sedvanliga bilden av svältfödda djur på landsbygden under 1800-talets mitt och sista decennier. När informanterna i frågelistmaterialet berör svältfödning förläggas denna till en förfluten tid, ingen skrev om svältfödningen i presens:

De var resna, om de var för dåligt fodrade. Det kunde bli så pass, så de knappt kunde stiga opp i båsen, utan man fick hjälpa dem, och då var de resna och vårresna sa man med.¹⁵⁵

ULMA:s lista kom som sagt ut 1931, endast sex år efter min andra undersökningsperiods slut – 1925. Eftersom frågelistsvaren alltid skrivs i

imperfekt förutsätter de att svältfödningen var borta under informanternas egen moderna tid. Ett svar ur Nordiska museets lista Nm 60 Boskapskötsel från Värmland understryker detta:

Man berättade också, att korna nästan ständigt frampt våren vora så svaga på grund av undenäring, att många inte längre orkade resa sig i båsen. Man måste hjälpa opp dem på ett eller annat vis. Sådant har emäl- lertid inte förekommit de senaste femtio åren.(uppptecknat 1941)¹⁵⁶

Det är då intressant att uppmärksamma att domstolsmaterialet från 1920-talet och 1860-talet vad det gäller svältfödning är sig likt, både kvalitativt och kvantitativt. Tabellen nedan syftar till att visa antalet svultna nötdjur i domstolsmaterialet under de båda undersökningspe- rioderna.

1860–65	Svultna nöt	1920–25	Svultna nöt
<i>M-hus</i>		<i>M-hus</i>	
RhR	4	RhR	0
HdR	1	HdR	2
<i>Jnk</i>		<i>Jnk</i>	
RhR	0	RhR	0
HdR	3	HdR	2
<i>Ö-götl.</i>		<i>Ö-götl.</i>	
RhR	1	RhR	0
HdR	5	HdR	8
	14	Totalt	12

Tabell 8. Jämförelse mellan antalet fällda för svältfödning i undersökningslänen 1860–65 och 1920–25 enligt domstolsprotokollen för undersökningsområdena.

Rent numerärt är antalet fällda för svältfödning sig likt mellan de båda undersökningsperioderna 14 svältfödningfall för perioden 1860–65 och 12 för perioden 1920–25. Även till sitt innehåll uppvisar fallen stora likheter sinsemellan trots att stora samhälleliga förändringar skett på de 60 år som skiljer de båda undersökningsperioderna åt. Jag vill ge några exempel på detta.

Lantbrukaren Nils Lundgren i Skallstorp, Slimminge socken i Malmöhus var år 1920 74 år gammal och änklings. Han ägde en häst och en ko som han var åtalad för att ha svältfött den senaste våren och sommaren trots att det, enligt uppgift, varit lätt att skaffa foder till djuren och att svaranden hade medel till detta. Veterinär Ragnar Resmark hade av svarandens grannar ombetts att komma till platsen då grannarna reagerat på de svältfödda djuren. Då Resmark inspekterat gården var djuren tjudrade på bete men inom räckhåll för dem var allt avbetat.

Gubben med elakt lynne

Resmark hade då tillsagt svaranden att fodra bättre och det hade han lovat. En tid därefter var Resmark tillbaka för att kontrollera svaranden och då hade hans djur något bättre hull. En tid därefter hade en lantbrukarhustru telefonerat om att svarandens häst stupat framför harven, Resmark hade då åkt tillbaka och funnit djuren magra, hung- riga och törstiga. Svaranden hade enligt Resmark ”gjort sig skyldig till uppenbart och utpräglat djurplågeri.”

Lantbrukare Jöns Jönsson, granne till svaranden berättade inför rät- ten att svaranden hade för lite bete åt sina djur och att han inte köpte foder åt dem från annat håll, varför de blivit magra. 1918 hade svaran- den köpt foder, men de två senaste åren hade detta ej skett. Lantbru- kare Hjalmar Harvigsson, även han granne, berättade också han att djuren var magra därför att det inte fanns tillräckligt med bete åt dem. Någon natt hade svarandens häst stått ute i ett skjul med tak och tre väggar fast det var kallt. De senaste två åren hade hästen varit mycket mager. Grannarna hade dock inte vågat anmäla på grund av att ”de fruktat för hans elaka lynne.” Vid flera tillfällen hade vägarare ömkat djuren. Lantbrukare Hans Persson i Gottorp instämde i vittnesmålen. Till rätten var insänt ett brev på en mindre papperslapp:

”Till Landsfiskalen Lagerholm Undertecknad vill härmed anmäla grymt djurplågeri som försigår i Gottorp hos en gubbe som heter Lundgren eger en häst som han så totalt har svultet så att han knappast kan gå när han spanner honom för plogen så faller han omkull många gånger af svaghet. ...men grannarna vågar inte anmäla honom på grund af hans elaka lynne. Högaktningsfullt A Löfgren.”

Det är intressant att det var under sommarhalvåret som Lundgrens djur drabbades värst, det var då, under vår och sommar som han ”svält- fött” sina djur. Då hans grannar menade att han borde ha köpt foder till sina djur ska vi lägga märke till att det var sommarfoder de hade i åtanke. Det är inte otroligt att Lundgrens djur hade mer att äta under vintern än sommaren.

Rätten slår fast att Lundgren behandlat sina djur grymt och han döms att böta 150 kronor.¹⁵⁷ Bland svältfödningsmålen i den andra undersökningsperioden 1920–25 finns fall som dels rör människor som under tragiska omständigheter har kommit att svältföda sina djur och fall som mer ser ut som om de varit beräknande. Fallet ovan med gub- ben Lundgren kan ses som ett svältfödningsfall som inte behövt äga rum. Lundgren hade, enligt uppgift, medel att försörja sina kor med, svältfödningsen har då skett antingen med beräkning eller på grund av slapphet. Det finns dock fall där rätten erkänt att förmildrande omstän- digheter kunde räknas in.

Polisupplysningsman August Kriger angav 1924 lantbrukaren Anders J Ånell, Södra Åby i Malmöhus för djurplågeri. Distriktsveterinär Olsson hade blivit ombedd att vårda en sjuk ko. Då han kom till gården upptäckte han att svaranden haft sina djur på svagt foder under vintern. Svarandeombudet medför läkarintyg som visar att svaranden lider av själslig åkomma. Rätten faller Ånell för svältfödning att böta 50 kronor.¹⁵⁸

Lantbrukare Ture Gottfrid Karlsson, Yddetorp i Drothem i socken i Östergötland kallades 1923 till tinget för att ha vanvårdat två kor och kört två vanvårdade hästar framför alltför tunga lass. Enligt vittnen hade han sålt allt hö som bärgats sommaren 1921 och djuren hade ätit halm och varit synnerligen magra. Ett vittne uppgav dock att både vårsädeshalm och timotej funnits i ladugården, andra menar att djuren var magra men att han sett andra djur som varit än mer magra. Karlssons hustru var ”sinnessvag” och behövde vård. Karlsson uppgav att han inte kunnat sköta sina djur på grund av detta. Rätten slog fast att det inte fanns några tvivel om att djuren vanvårdats men att detta inte varit av så svår art att det innefattas i visad uppenbar grymhet mot djur. Karlsson friades från djurplågeriåtalet.¹⁵⁹

I det första fallet led svaranden av ”själslig åkomma” och hade på grund av detta inte kunnat vårda sina djur. I det andra fallet tyckte rätten att svaranden tyngts så pass av vården av hans hustru att det var förståeligt att han inte hunnit med att sköta sina djur. Även fattigdom kunde verka som en förmildrande omständighet.

Ogifta Charlotta Jacobsson i Ödvall i Långeberget i Jönköpings län hade i många år svältfött sina kreatur; två kor, en kviga och en tjurkalv. Åklagaren hade under krigsåren inspekterat Jacobssons ladugård men inledde då ingen process på grund av den allmänna bristen under kriget. 1922 besiktigade veterinär Granqvist svarandens djur på anmodan av Tranås Djurskyddsförening till vilken anmälan om djurplågeri inkommit. Han fann att samtliga djur utom en ko var

...ytterst utmagrade och på alla sätt vanskötta och stående uti för trånga bås. Allt foder som fanns till djurens utfodring bestod endast af litet halm.

Ladugården var bristfällig i väggar och tak vilket lett till att djuren varit utsatta för köld och blåst hela vintern, vilket i förening med svältfödningen förorsakat svåra lidanden. Svaranden har enligt veterinär Granqvist gjort sig skyldig till uppenbart djurplågeri. Åklagaren anför Charlotta Jacobssons fattigdom som en förmildrande omständighet. Rätten dömer till 20 kronor i böter för djurplågeri.¹⁶⁰

Charlotta Jacobsson får ett lågt bötesstraff vilket indikerar att rätten haft förståelse för hennes problem med att föda sina djur. Det är intressant att det i sammanhanget nämns att hennes gård blivit inspekterad

under kriget men att åklagaren då inte velat åtala henne på grund av den stora brist som då rådde. Charlotta Jacobssons fall från 1920-talet liknar målet mot Brita-Cajsa Olofsdotter på 1860-talet. Även nästa fall rör en äldre människa som svältfött sina djur.

Den gamle skräddarens magra getter

Förre skräddaren Jonas Alfred Jonsson i Persbo under Boda i Tjärstad socken i Östergötland, född 1850, bodde i en stuga som hans son köpt för faderns räkning. Han hade en ko, kviga, 4 getter, gäss och höns. Djuren fick inte så bra omvårdnad, han hade svårt att få foder till dem och släppte ut djuren i april då snön ännu låg kvar. Han födde sina getter med lövkärvar och getterna i synnerhet var mycket magra. Han anger i polisrapporten att han haft svårt att få tag på foder. Hans grannar berättade att han varit där och velat köpa men att de inget haft att sälja då de själva behövde sitt foder. Svaranden bestred åtalet och hänvisade till två intyg från veterinärer. Det ena rörde en slaktkropp av get som svaranden lämnat in till t.f. länsveterinär Henning Björne som skrev att "Getköttet var ej utmärglat, fast sämre slakthull och att döma av köttet har svältfödning ej förekommit." Distriktsveterinär Arvid Johansson har besiktigt en mindre get som enligt honom ej visade tecken på svältfödning. Ett flertal personer vilkas relation till svaranden inte preciseras men som bland andra presenteras som teknolog, lantbrukare och lantbruksarbetare skrev under ett intyg på att svarandens djur "äro synnerligen vackra och välfödda".

Melker Vall, fjärdingsman i socknen berättade inför rätten att han i april 1922 i ett annat ärende haft vägarna förbi svarandens hem. Eftersom han hade hört talas om att svaranden vanvårdade sina djur hade han velat titta till dem. Kon med sin kalv hade då varit utsläppta i skogen trots att det hade varit tidigt på året. Båda djuren hade varit så magra, att vittnet aldrig någonsin sett så magra djur. Den 14 juli kom han tillbaka för att delge Jonsson en stämning men då svaranden inte var hemma hade fjärdingsman Vall fått vänta nästan hela dagen. Getterna hade då varit instängda i ladugården utan att ha fått föda eller vatten på hela dagen förutom att Vall hade huggit löv åt dem på eftermiddagen.

Lotta Israelsson, som bodde i närheten av svarandens hem, berättade inför tinget att hon vid ett tillfälle sommaren 1921 hade bakat åt svaranden. Denne hade då varit borta hela dagen och lämnat sina fem getter utan tillsyn. Av medömkan med djuren som varit tjudrade, hade vittnet flyttat getterna utom två som vittnet inte kunnat lösa. Israelsson ansåg att svaranden gjort sig skyldig till djurplågeri. Gustaf Petersson bodde också i närheten av svaranden men han besökte inte så ofta stället, "enär vittnet kände det obehagligt att se, huru svaranden vanvårdade sina djur." Svarandeombudet ville att hänsyn skulle tas till att svaranden var gammal, att han haft svårt att skaffa foder och att vanvården ej skett med uppsåt. Rätten dömer svaranden att böta 100 kronor.¹⁶¹

Även i skogsbygder fanns det således problem med sommarbetet. I Jonssons fall verkar det dock inte ha varit bristen på gräs eller löv som var knepigt, däremot hade han problem med att få tid att vakta sina djur. Det är symptomatiskt att det då var getterna som for illa. Vi kan tänka oss att hans kor gick på bete under dagtid i en hägnad hage. Men eftersom getter är så pass mycket svårare att hägna in är det inte omöjligt att Jonsson inte vågade lämna sina getter utan tillsyn utan valde att antingen stänga in dem när han var borta eller att tjudra dem. Detta får exemplifiera hur också sommarbetet kunde vara arbetsintensivt.

Jonas Alfred Jonssons fall liknar som sagt både Brita-Cajsa Olofsdotters och Charlotta Jacobssons. De var samtliga äldre människor, angående Charlotta Jacobsson så säger domstolsprotokollet rakt ut att hon var fattig. För Brita-Cajsa finns bara indikationer. Likaså för Jonas Alfred Jonsson även om de är starkare. Bland annat att han beviljats fri rättegång vilket jag tolkar som en form av rättshjälp till dem som inte har råd att betala sina rättegångskostnader.

Såväl kvantitativt som kvalitativt finns det stora likheter mellan 1860- och 1920-talets svältfödningsdomar. Den etablerade bilden av svältfödningsdomar säger dock att svältfödningsdomar var borta på 1920-talet, många frågelistsvar stöder denna åsikt. Som en slutsats kan det framföras att såväl på 1860- som på 1920-talet verkar det ha funnits människor som hamnat i situationer de inte klarade av och som tvingades att svälta sina djur och de som gjort det mer med berått mod. Jag vill påstå att båda dessa kategorier, under båda tidsperioderna, var avvikare från normen i sina respektive samhällen.

Kapitel 9. Slutsatser svältfödningen

Frågelistmaterialet som det använts i den etnologiska – samt den historiska och delar av den ekonomihistoriska – litteraturen formar en bild av vinterfödningen, min tolkning av domstolsprotokollen en annan. Går det att få de skilda bilderna att helt eller delvis flyta samman? Jag ska i detta kapitel försöka ge ett svar på den frågan.

Svältfödningens grunder

En grundtanke i den etablerade bilden av vinterfödningen av boskap på landsbygden före industrialismen är att djuren under vintern regelmässigt gavs så lite mat att deras hälsa och liv hotades. Förklaringen till detta har påståtts ligga i en obalans mellan sommarbete och vinterfoder. Som följd tänkte man sig att djuren inte gav någon mjölk under vinterhalvåret. För att denna grymhet skulle upplevas som förståelig har bondefamiljerna sagts hysa en instrumentell djursyn. Dessa tre påståenden kan formuleras till en hypotes och två hjälphypoteser.

Den etablerade synen på svältfödningen har antagit att det rådde en obalans mellan sommarbete och vinterfoder vilket ledde till formerandet av det rationella svältfödningssystemet.

Man har antagit att korna i bondesamhället betraktades som enbart sommarproducenter, familjerna nöjde sig därför med att gå utan mjölk under vintern.

Man har föreställt sig att landsbygdsbefolkningen under den aktuella tiden hyste en instrumentell djursyn, vilket innebar att svältfödningen och det lidande den medförde för djuren inte upplevdes som något problem för familjerna.

Jag vill nedan undersöka hypotesen om hur sommarbetet stod i relation till vinterfodret. Den första hjälphypotesen om kor som sommarproducenter behandlades i föregående kapitel där det visades att kor förväntades ge mjölk även under vinterhalvåret. Huruvida de lägre klasserna på landsbygden före industrialismen besatt en instrumentell djursyn eller ej, tas upp i avhandlingens slutdiskussion då det är en huvudfråga för hela studien.

Förutom att undersöka hypotesen om en systembaserad obalans mellan sommar- och vinterfoder vill jag göra ett försök att presentera en förklaring till varför djuren i bondesamhället vissa år svältföddes under tidsperioden som avhandlas.

Hur såg boskapsskötselns landskap ut under den andra hälften av 1800-talet? Långt ifrån alla kor växte upp med skogens grantoppar som horisont. Det är självklart att det i Mälardalens, i Östergötlands samt Skånes fullåkerslandskap inte fanns mycket sommarbete för djuren att hämta. Men även i klassiska skogsbygder kan betet ha varit så hårt utnyttjat att det knappt kunde föda djuren om sommaren. Flera frågelistsvar från bland annat de klassiska skogslänen Småland och Värmland pekade som vi sett på detta. Likaså har domstolsfall om utmagrade djur på dåligt sommarbete indikerat detsamma. Förutom att skogen möjligtvis inte var det ymnighetshorn man förstått sig finns det fler faktorer som talar för att relationen mellan vinterfoder och sommarfoder inte nödvändigtvis behövt vara så given till vinterfodrets nackdel. För undersökningsperioden är växelbrukets successiva införande under 1800-talets lopp av stor betydelse. Hur såg det ut i de tre undersökningsområdena under den första tidsperioden som undersökningen behandlar, 1860- och 70-talen?

Vallodling

Eftersom vallodlingen radikalt förändrade jordbrukssystemet och skapade nya förutsättningar för boskapsskötseln gör jag nedan en utveckling om ämnet. Under 1800-talets tidigaste årtionden var växelbruket känt på gods och storjordbruk främst i södra och västra Sverige och i mitten av århundradet var det spritt till de allra flesta större jordbruken i Västergötland, Skåne och i närheten av Stockholm. I Östsvetrike gick det långsammare att etablera växelbruket. Detta kan ha berott på den stora vikt som lades på rågodling där så kallad naken träda, hårt bearbetad träda utan ogräsinslag som djuren kunde beta, var ett effektivt sätt att förkultivera för den dyrbara och lönsamma rågodlingen.¹⁶² För att få en indikation på var i landet växelbruket var infört under mitten av 1800-talet finns det ett bra källmaterial i de så kallade femårsberättelserna eller landshövdingeberättelserna. Sedan 1660-talet krävde Kungl. Maj:t periodvis och under olika former in så kallade femårsberättelser eller landshövdingeberättelser till kronan. Landshövdingarna ålades där att inkomma med redogörelser för sina läns statistiskt – ekonomiska förhållanden.¹⁶³ Mellan 1823 och 1856 trycktes berättelserna och gavs ut som Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser. Under denna tid redovisade landshövdingen utvecklingen i det egna länet uttryckt i text och tabellform. Varje femårsberättelse inleddes med en fritextsdel där landskapets morfologi, geologi och invånarnas ”kynne” med mera beskrevs. Landshövdingen gjorde också en genomgång av landskapets näringar där störst vikt i regel lades vid jordbruk och boskapsskötsel. För denna studie är det av intresse hur odlingssystem och boskapsskötsel beskrivs.

Materialet tar ofta upp vilka villkor boskapen levde under på orten

och påfallande ofta omtalas förekomsten eller frånvaron av svältfödning. För att få en fingervisning om var i undersökningsområdena som växelbruk var genomfört under den första tidsperioden har jag läst femårsberättelserna för Malmöhus, Jönköpings och Östergötlands län. För en sammanfattning se Bilaga 4. Av den tryckta litteraturen ger geografen Folke Lägnerts *Syd- och mellansvenska växtföljder* från 1955 den bästa presentationen av vallodlingen framväxt i Sverige under 1800-talet.¹⁶⁴

Tolkning av femårsberättelserna

Då femårsberättelserna vägs samman med Lägnerts avhandling och litteraturen kring den agrara revolutionen som redovisades i kapitel 3 kan vi sluta oss till att det fanns stora skillnader mellan undersökningsområdena under 1860-talet vad det gällde förutsättningar för boskapskötsel i stort och även för att hålla boskapen med tillräckligt vinterfoder. För Malmöhus del har man på slättlanden i allmänhet hållit ett fåtal djur. Under undersökningsperioden kan det utan tvekan sägas att de allra flesta brukarna har odlat sina marker i växelbruk där både foderväxter och gräs, vallodling, ingått i cirkulationen.

En effekt av vallodlingen är att äldre förhållanden ställs på ända, exempelvis behöver inte längre skogsbygderna vara mer lämpade för boskapsproduktion i jämförelse med slättområden. Detta visas av 1838 års landshövdingeberättelse från Malmöhus där det beskrevs hur 1836–37 var ett missväxtsår och att detta främst drabbade skogsbönderna. Slättbönderna hade då möjlighet att utfodra sina djur med åkrarnas produkter och klarade på så vis av missväxtperioden bättre än skogsbönderna.¹⁶⁵ Det är inte heller säkert att djuren hade bättre foder under sommaren i jämförelse med vinterhalvåret. Ett citat från 1805 års berättelse som återges 1822 ger intryck av att situationen om sommaren var värre för djuren än under vintern då landshövdingen skrev;

...kreaturen föddes illa om vintern och swulto om sommaren¹⁶⁶

För Östergötland och Jönköping kan det sägas att det stora antalet brukare inte hade genomfört växelbruket utan ännu höll sig till det traditionella åker- och ängsbruket under 1860-talet. Detta torde ha medfört lägre kvantiteter vinterfoder till djuren. I Skåne har växelbruket medfört att den tidigare strikta uppdelningen mellan skogsbygder som boskapsområden och slättlanden som spannmålsproducenter var möjlig att upphäva. I Östergötland är den gamla sanningen ännu rådande under hela undersökningsperioden. Här är det skogsbygdernas kreatur som verkar må bättre och som inte drabbas lika hårt av åkerns expansion på ängens bekostnad.

I Jönköping verkar bristen på vinterfoder vara lika stark som i Östergötland men däremot verkar sommarbetet ha varit bättre och den

etablerade svältfödningshypotesen verkar stämma relativt bra för Jönköpings del. Men landshövdingen skriver ändå att det finns problem med sommarfoder på många håll.

För bilden av svältfödning är femårsberättelserna intressanta. En allmän slutsats man kan dra av att bara titta på dessa säger att svältfödningsystemet verkar ha varit i avtagande under perioden mellan 1820 och 1850-talets slut. Räknar vi in Malmöhus läns landshövdingens uttalande om att det på det allra tidigaste 1800-talet var vanligt att svältföda djur men att det på 1820-talet inte förekom blir tendensen än tydligare. Även i Jönköping kan en riktning bort från svältfödning märkas då landshövdingen skriver om hur alltför bönder börjat inse värdet av ett fåtal välnärda djur istället för ett flertal knappt livnärda.

För Östergötlands del skiljer inte geografiska avstånd djurens välmående åt men däremot tiden. I den sista femårsberättelsen ser vi hur landshövdingen börjat ana en ljusning för boskapsskötseln och att den ljusningen är förknippad med det allt större intresset för växelbruk som han börjat skönja i länet. Det knyts stora förhoppningar till foderodlingen som anges vara den kloke odlarens största och viktigaste mål att genomföra.

Landshövdingarnas femårsberättelser och den ekonomihistoriska historieskrivningen skisserar en bild av hur svältfödningen som system breddade ut sig från slutet av 1700-talet till 1800-talets början. Om detta är en korrekt bedömning kan förloppet förklaras med att en växande befolkning krävde spannmål för sin försörjning och att ängar och beten odlades upp till åker. Under 1820-talet börjar dock växelbruket att sprida sig i landet med en början i Malmöhus. Svältfödningen är från denna tid på tillbakagång då vallgrödor ger större möjligheter att föda djuren med såväl vinterfoder som sommarbete. Femårsberättelserna skulle kunna tolkas som att de ger en indikation på att svältfödnings-systemets avskaffande hänger ihop med växelbrukets införande och de större foderkvantiteter som detta medförde. Men i Skåne, Västsverige och i Bergslagen har växelbruket funnits i mer än 50 år innan den bäst studerade epoken i bondesamhället inträder från omkring 1870. Likaså har växelbruket existerat mer än 100 år då frågelistmaterialet kommer till som påstår att svältfödning var det normala systemet för uppfödning av kreatur i det sena bondesamhället. Även de notiser ur litteraturen som lyfter fram svältfödning, Otto Blixt, P.A Säve, Ragna Ahlbäck med flera beskriver en tid då växelbruket var etablerat i Sverige. Den etablerade bilden av svältfödningen menar således att svältfödningen levde kvar också efter det att vallodlingen genomförts. Om frågelistsvaren läses okritiskt indikerar också en majoritet av dessa att svältfödningen fanns kvar i områden med ett fast etablerat växelbruk.

Under 1870-talet kommer så nästa fas i kreaturshållningen. Då har en marknad för animalier etablerats och boskapshållning blir en egen gren i den agrara näringen. Detta ger ett större intresse för att satsa

på nötdjuren och större raser som är mer krävande men som också ger högre avkastning börjar fylla ladugårdarna. Det är troligt att det är denna övergång, från självförsörjningskor till marknadskor, som Anu-Mai Kölls bouppteckningar från Sörmland beskriver (se Del II Kapitel 6, avsnittet *Svältfödningen och den agrara revolutionen*). Det är denna sistnämnda tid som nästan samtliga av frågelistsvaren behandlar. Men även om denna tid hävdas i majoriteten av frågelistsvaren att djuren svältföddes om vintrarna. Då hade vallodlingen definitivt slagit igenom på de allra flesta gårdar också i Östergötland och Jönköpings län.¹⁶⁷

Systembaserad obalans?

Vid en prövning av hypotesen om obalans mellan sommar- och vinterfoder har vi sett att det på många håll, alltifrån Skånes slättområden till trakter som traditionellt setts som skogsbygder, kunde upplevas som lika besvärligt med sommarbete som med vinterfodring. För undersökningsperioden pekar såväl frågelistsvar, domstolsmaterial, femårsberättelserna som kunskapen om vallodlingens utbredning på att det inte kan sägas ha rätt en systembaserad obalans mellan tillgången på vinterfoder och sommarbete inom undersökningsområdena. Jag vill avsluta resonemanget med att återge ännu ett av frågelistsvaren som problematiserar bilden av den enkla sommarfodringen. Snickare, samt jord- och skogsarbetaren Oscar Wallmark från Blåvik socken, beläget i skogsdelen av Göstrings härad i Östergötland skriver;

...samtliga jordbrukare fingo svältföda djuren under den senare delen av vintern. Orsaken härtill var att man hade gott bete om sommaren...

Wallmark återger här tvärsäkert kopplingen mellan vintersvältfödning och den obegränsade tillgången till sommarbete. Lite längre in i svaret när texten inte längre handlar om svältfödning slår han fast att:

Det hände ibland att torparna arrenderade ut någon av sina kor eller ungdjur till huvudgården, på grund av brist på foder eller bete¹⁶⁸

Wallmark återger den etablerade bilden av sommarbetet när han ombes att tala om svältfödning (svaret följer den utvisade diskursen). Längre in i svaret, när frågorna inte längre explicit handlar om svältfödning och obalansen mellan vinter- och sommarfoder, är bilden av sommarbetet en annan (diskursen eller förväntningarna på svaret är här inte lika tydlig för meddelaren). Då visar det sig att torpare kunde lida brist på såväl vinterfoder som sommarbete.

Mitt huvudsakliga problem när det gäller svältfödningen, som också gör det extremt spännande, är att förhålla mig till de mycket skilda bilder av svältfödning som ges, dels inom frågelistsmaterialet i sig, eftersom vi sett att det vid närläsningar av svar kan skymta fram alternativa tolkningar, men framför allt då majoriteten av frågelistsvar jämförs med domstolsmaterialet. Om jag bara skulle använda frågelistsmaterialet skulle det otvivelaktigt framstå som om svältfödning var något som de flesta bönder i landet regelmässigt utförde i slutet av 1800-talet. Om jag å andra sidan bara skulle studera domstolsmaterialet skulle det framstå som om ett fåtal fall av svältfödning skedde årligen men att detta var ett oacceptabelt sätt att sköta sina djur som socialt brännmärktes av grannar och som de juridiska myndigheterna och staten utdelade straff för.

En bild av två?

Foto Nordiska museet. Bilden är tagen under sommaren 1911 av Nils Keyland. Korna är magra och båsen trånga och mörka. Bilden kan ses som ett belägg för den skola som menar att djuren levde mycket hårda liv i det gamla bondesamhället. Man har i sammanhanget ofta fokuserat på svältfödningen och dess konsekvenser för djuren. I antologin Fähus, utgiven 1998 av Nordiska museet, används bilden och där skrivs i bildtexten; "Magra kor på vårvintern när det blev ont om foder." Vetskapen om svältfödning har blivit så stark att bilden utan reflektion används som ett belägg för dess existens. Men i originaltexten, skriven av Nils Keyland själv står det; "Mjölkning och städning i Fjuset. Fotografi från sommaren 1911, då korna till följd av stark torka och brist på bete blevo osedvanligt magra." I själva verket visar det sig att det var bristen på sommarbete som gjorde att korna magrade av 1911.

Majoriteten av frågelistsvaren betonar att svältfödningen var ett allmänt spritt och vedertaget sätt att sköta sina djur på. Domstolsprotokollen säger något annat. Här blir människor fällda för att de låter sina djur svälta. Hur ska det tolkas? Går det att dra några slutsatser från det lilla material som vi har i undersökningen, sammanlagt 26 fall i tre län under två femårsperioder? Domstolsmaterialet kan åtminstone användas för att problematisera bilden av den allmänt utbredda svältfödningen. I juridisk litteratur brukar det poängteras att det måste finnas en folklig förståelse för en lag och dess uttolkning för att lagen ska efterlevas. Historikern Eva Österberg skriver:

Om lagen slår uppenbart orättvist och partiskt gräver den snabbt sin egen grav. Poängen med lag och rättsskipning är att konflikter skall hanteras på en nivå och på ett sätt, som majoriteten av samhällsmedborgarna kan acceptera. Därför är det inte möjligt för lagen att distansera sig alltför långt från vad flertalet människor anser riktigt utan att det förr eller senare leder till öppen protest... Både i teori och i praktik bör lagen stå i en viss samklang med informella värdesystem.¹⁶⁹

En lag kan svårligen angripa något som är allmänt utbrett i en hel befolkningsgrupp, eftersom det då inte kommer att finnas en folklig förståelse för en sådan lagstiftning. Då lagen sägs förhindra uppenbar grymhet inberäknas tydligen, åtminstone i Östergötland, Jönköping och Malmöhus, svältfödning i detta. Om svältfödningen var så utbredd som frågelistsvaren och det etnologiska materialet antyder skulle det då vara möjligt att fälla någon för djurplågeri då den tillämpade ett system som var norm? Skulle det gå att få pigorna Sara Hegg under Dollby hos Rosencrantz eller pigan Albertina Lundgren hos hemmansägare Karl Nilsson i Sten, med de magra oxarna och korna i den avbetade hagen, eller pigan Gustava Nilsson som under tre år varit i tjänst hos Pettersson där husbonden och frun i huset tog bort det extra foder som hon lade ut till korna att vittna mot sina husbönder och riskera sina ställningar för något som alla gjorde och som alla dessutom drog nytta av att göra? Det är intressant att jämföra hur lagen såg på svältfödningen och hur lagen såg på ringning av grisar.

Ringningen av grisar måste anses som lika uppenbart grymt som svältfödningen, men det bruket skyddades istället av lagen.¹⁷⁰ Den som inte hade sina grisar ringade då tjälen gått ur marken kallades till tinget och ådömdes böter för detta. Varför såg rättsväsendet så olika på två lika grymma sedvanor? Min hypotes är att ringningen av grisar skyddade så pass stora ekonomiska värden att ringningen måste accepteras, även om det var grymt. I linje med den tanken skulle svältfödningen däremot inte vara ett lika viktigt ekonomiskt system som rättsväsendet behövde sanktionera och göra undantag för. Svältfödningen kunde man istället angripa med motivet att djuren behand-

lades grymt då de svältes. Om svältfödningen varit så utbredd som det tidigare framställts hade lagstiftningen knappast kunna angripa problemet.

Lösningen med de två skilda bilderna som källmaterialen alstrar ligger med stor sannolikhet i att problematisera svältfödningen och dels visa på att den inte varit så utbredd som vi kanske tror och inte heller så rationell som den gängse förklaringen framställer den som. Jag menar ändå att det otvivelaktigt är så att den förekommit också under perioden 1860–1925.

I frågelistmaterialet finns det ett stort antal svar som indikerar att djuren föddes väl i normala år men att det vid missväxt och nödår fanns tillfällen då fodret inte räckte till. Kan detta vara förklaringen till de skilda bilderna?

I flera frågelist svar träder komplexa förhållanden för djuren fram. I ett och samma svar kan man i ena stunden utläsa ett relativt gott materiellt liv för djuren medan det på andra håll i svaret tonar fram en motsatt bild. Flera sådana svar har redovisats tidigare, ytterligare ett har Albert Berntsson i Bohuslän lämnat. Då han skriver om hur ladugårdarna såg ut i hans bygder berättar han att djuren stod i båsar med huvudena mot väggen på var sida om en mittgång, vilket var det vanliga i hela landet i små och medelstora gårdar fram till 1800-talets slut. När Berntsson på detta vis skriver om vardagligheter får vi också en inblick i hur vardagen för korna kunde se ut:

Att djuren stod med huvudena mot väggen hade den olägenheten att väggen ruttnade fort, djuren drog fodret bort under bakändan och matlusten var sämre. När de får kifvas om maten på foderbordet så äter de bättre. Fodret lades framför djurets näsa, fodret lindades ihop till en rund boll som kallades Wannel, om en stund låg fodret inte vid djurets huvud utan under dess bakända.

Vardagen för korna kunde bestå i att de hade dålig matlust och inte brydde sig om att äta upp sitt foder utan petade i det tills det låg under magen på dem där de inte kunde komma åt det. Berntsson jämför dåtidens båsar som saknade krubbor med hans samtida ladugårdar där korna står med huvudena vända inåt en fodergång och äter från ett gemensamt foderbord vilket enligt Berntsson gör att de kifvas om maten och därför får större matlust ”nu” i jämförelse med hur det var ”då”.

När Berntsson flera sidor senare i sin text ska besvara frågan om vinterfoder och nödfoder ger han en helt annan bild av tillgången på foder:

Svältfödning som det beklagansvärda undantaget

Kreaturens fodrades inomhus så länge fodret räckte, somliga år, när fodret var slut i ladan så tog de takhalmen och när den var slut så släpptes kreaturen ut, antingen det fanns att äta eller icke, ibland voro djuren så magra att de inte orkade stå och äta på marken utan de låg och åt rundt omkring sig.¹⁷²

När frågelistan ställer frågor om vinter- och nödfoder så vet Berntsson vilken berättelse om dåtiden som efterfrågas och bortser då från tidigare påståenden om att djuren inte orkade äta upp allt foder som tilldelades dem. Istället förs standarduppgifterna om takhalm och liggande kor fram. Berntssons berättelse handlar bland annat om den mycket svåra uppgiften som dåtidens brukarfamiljer stod inför, att hitta rätt nivå för hur många djur man skulle vinterföda. I det första citatet kan det verka som om man har för få djur att vinterföda, fodret hade kanske räckt till för ytterligare någon ko. I det andra citerade stycket är det tydligt att man satsat för hårt.

Att hitta balansen

Att ha hitta ”rätt” nivå på sin kreatursstock var svårt, vi har tidigare sett hur man förväntades räkna med tunnland och lass hö för att komma fram till korrekt, maximerat antal. Från Västergötland berättar mejerskan Emilia Johansson hur det resonerades (citatet återgavs delvis i Del II Kapitel 6, under avsnittet *Vinterfodring – svältfödning?*)

Det förekom att man beräknade sig kunna hålla så och så många kor, om man får så och så många lass hö, men det ansågs tyda på fattigdom och snålhet att räkna på det viset, så helst gjorde de det inte. Vanligen höll man så många djur som det berättats sedan gammalt att man haft på gården.¹⁷³

Om man inte nöjde sig med att ha samma antal djur som sin föregångare så var det säkerligen lockande att försöka utöka antalet kor. Med fler djur följde mer mjölk och kött men också mer gödsel. Hade gården för få djur så skulle hela ekonomin komma att drabbas, inte minst på grund av gödselbrist. Hade man för många skedde samma sak. En sentens från Östergötland vidarebefordrad av lantarbetaren Gustaf Adolf Svensson på Kungs Starby gård i Vadstena får illustrera konflikten:

Att ha för många djur på gården, anses då vara ruinerande för bonden, att ha för lite djur, var rena Konkursen säger en Småbrukare.¹⁷⁴

Det bondehushåll som hade många djur i sin ladugård hade flera fördelar av detta i form av mjölk, gödsel och kött som antingen konsumerades på gården eller försålles. En uppteckning från Småland indikerar också att det var hög status att klara många djur över vintern då det

sågs att ha varit en stor skam för en efterträdare på en gård att gå ned i antalet vinterfödda djur.¹⁷⁵ Att göra så innebar troligen att man ansåg att den nye brukaren inte var lika skicklig i att hushålla med resurser och inte lika stor arbetsmänniska som sin föregångare. Men att hålla många djur var ett högt spel. Om man misslyckades innebar det förstås att ens djur och ekonomi for illa, men också det egna ryktet fick sig en hård smäll.

I ett annat svar från Småland har Edith Österlund talat med sin mor eller svärmor Emma Österlund, född 1862 om vinterfödringen. Hon berättar om hur man såg på den kvinna som gjorde slut på höet ”fodrade upp laähöet” redan kring jul. En sådan blev omtalad och hånad i flera byar för sin slösaktighet och fick inte gott rykte därefter.¹⁷⁶ En sådan uppteckning har två innebörder. Den säger dels att man inte skulle vara slösaktig eller för snäll mot djuren i början av vintern, eftersom de då skulle få betala ett högt pris för detta då våren nalkades. Men den säger också att man kunde bli hånad om man hade tagit på sig för många djur att vinterföda. Det finns många uppteckningar på det temat.

De som hade för många djur

Det finns många belägg som handlar om hur de som ville ha fler kor än vad gården kunde bära sågs som giriga eller vårdslösa mot djuren. Gunnar Johansson från Halland talar i sin uppteckning om hur människor kunde anses ”nötaktiga,” det vill säga att de ville ha fler djur än vad gården orkade med.¹⁷⁷

Att skaffa fler djur än vad gården orkade med kunde vara förknippat med både hån och fördömande från grannarna. En tydlig illustration av det får vi i Gunnar Perssons uppteckning från Värmland. Han återberättar en skröna om familjen Jonsson som på alla sätt är sinnebilderna av misslyckade brukare. Familjen bestod av fyra hemmasystrar och en gammpojke. Familjen framställs i skrönan som märkliga, skrockfulla, skitiga och på alla sätt misskötta och misslyckade. Jonssons var bakåträvande original vilket visas i berättelser om hur de inte åt annan mat än ostkaka vilken de skar sig en bit av då de blev hungriga samt hur de brukade sin stenvret med spade och skära. Som en viktig del i berättelsen återges att de svältfödde sina kreatur.¹⁷⁸ Att ha svältfödda kreatur förknippades i skrönan med löjeväckande omodernitet. Men man kunde också utsätta sig för betydligt allvarligare kritik om det var så att ens djur inte höll samma hull som övriga grannars:

Där som de hade många kor och ont om foder var korna utsvultna på våren. Jag vet på ett ställe en ko som låg i 6 veckor, som inte orkade resa sig. De fick vända henne först på ena sidan, sedan på den andra. Men de människorna vore särskilt elaka mot djur. Det var Petter Håkansson i Viö. De hade svin, som de ”gärde” långt ner i gaidet (långt bort från gården) så ingen skulle höra hur de skrek, när de var hungriga.¹⁷⁹

Alla de upptecknare som kommit till tals i ovanstående stycke har riktat kritik mot avvikare i sina lokalsamhällen. Upptecknarna har kritiserat människor som satsat för hårt då de bestämt vilket antal djur de skulle vinterföda och de har på grund av sin vågade satsning förlorat, inte bara i ekonomiskt hänseende utan lika mycket i socialt. Men det fanns år då fler än avvikarna fick se sina djur magra av på vårkanten.

Nödår – balansen rubbas

Det har alltid funnits år då vädret avvikit från det normala, och om det varit sämre år än normalt så kunde det få svåra konsekvenser för brukarfamiljerna och deras djur. Jordbruk är fortfarande en mycket väderkänslig näring, men innan konstgödslets införande och möjligheten att importera livsmedel och foder var detta än tydligare. Under min undersökningsperiod, 1860–1925 inträffade flera svåra missväxtsår, de hårdaste var 1867 och 68. Då drabbades hela Sverige av två mycket kännbara nödår vilket resulterade i den senaste hungerskatastrofen i landet. De åren satte, enligt frågelistsvaren, djupa spår i människors medvetanden. När nödfoder omtalas nämns också de två svåra åren, det blir uppenbart att dessa katastrofer var ett återkommande samtalsämne bland bönder i det sena 1800-talet:

Det talades om att nödåren 1867–68 måste de fodra med takhalm ock granris och vad de kunde komma över.¹⁸⁰

Man omtalar, att under vintern 1868–69 användes takhalm i tvingande fall till kreatursfoder.¹⁸¹

Under tider av svår foderbrist brukade man använda såväl ljung som takhalm. Så skedde vinter 1868–69 enl. traditionen...¹⁸²

De två svåra åren drabbade enligt frågelistsvaren djuren hårt vilket inte minst syns i uppteckningarna kring vilken form av foder de fick nöja sig med under de två vinterhalvåren. Att man var tvungen att ta ner takhalmen och fodra djuren med den är en vanligt förekommande uppgift. Den taklösa ladugården är en bild som många idag förknippar med den gamla husdjursskötseln. Den har en stark symbolverkan och berättar om ett samhälle i vilket det inte gick att ta ansvar för sina djur på ett korrekt sätt. I frågelistsvarens berättelser om takhalm som foder finns min lösning på hur svältfödningen ska förstås.

Takhalm som nödfoder

När svältfödning nämnts av informanterna i listan är det vanligt att på nästa rad ange att takhalm var ett vanligt nödfoder.¹⁸³ De flesta som skriver om hur takhalmen användes för att utfodra kreaturen med återger historier som de fått berättats för sig. Det är mycket få som med

egna ögon sett taklösa ladugårdar. Fem upptecknare har hört berättelser om takhalm som foder av sina föräldrar och farföräldrar. Viktor i Målen från södra Östergötland skriver att hans far varit den som vidarebefordrat berättelser om hur takhalm användes som foder till djuren:

Ja, si hur en bar sej åt, men fodret räckte allri te. Hade en möe feck di möe, alldeles för möe och hade en lite feck di minre förstås, men en velle ju ha mjölk så länge som möjligt. När då så börja tryta feck en blanna i mer halm, te slu var det bara halmen, å då geck en ti, sen feck i svår tid ta te halmtaka –far min brukade säj att torpare hade halmtak för att ha foder å ta te om då knep.¹⁸⁴

Viktor i Målen's far verkar ha menat att det var ett medvetet drag att välja halm som takläggningmaterial framför exempelvis torv eller spåntak bland dåtidens torpare på grund av dess fodringspotential. Det skulle innebära att den reserv av mat som fanns på taken ingick i kalkylen då olika takläggningmaterial vägdes mot varandra. Att lägga halmtak är en komplicerad och tidskrävande process. Buntar av halm förs upp på taket och binds fast på tvären med långa slanor mot takläkten. Bindningen sker med segelgarn, koppar- eller järntråd (uppgifter från 1869, innan dess har sannolikt även vidjor använts). Buntarna läggs som ett tegeltak på så sätt att de överlappar varandra från takets nedkant och upp motnocken. Det svåra består i att få halmen att bli fast och ligga kvar i det branta takfallet utan att på sikt börja kana ned. Då halmen ska vikas över taknocken är nästa stora problem som kräver stor finess för att taket ska bli tätt och hållbart. Ett halmtak beräknades hålla cirka 15 år utan reparationer men kunde med underhåll nå ”en betydlig ålder.”¹⁸⁵ Fördelen med halmtak anses vara dess lätthet och värmeisolerade egenskaper samt deras stora varaktighet som det uttrycks i en bygghandbok¹⁸⁶ eller deras hållbarhet som en annan formulerar det.¹⁸⁷ Även om råghalm var billigt och något de flesta hade hemma på gården så var arbetstiden dyrbar. Lade man taket själv så konkurrerade tidsåtgången med sommarens övriga livsviktiga sysslor. Lejdes det bort krävdes betalning, vilket säkerligen tärde hårt på det lilla lager av kontanter en torpare kunde få ihop. Att ta ner ett bra halmtak var att kasta bort en långsiktig och dyrbar investering i tid och pengar som de flesta gårdar knappast kunde göra lättvindigt. Det verkar således en smula märkligt att bondefamiljerna skulle ha använt utsidan av takstolarna till att förvara djurfoder på. Det finns dessutom uppteckningar som pekar på att gammal halm efter uttjänta tak inte användes som djurfoder, men att det däremot kunde tas till strö.¹⁸⁸ Trots dessa invändningar går det inte att bortse från att takhalm har använts som djurfoder, men det var knappast möjligheten att använda den som reservfoder som gjorde råghalmen populär som takläggningmaterial.

FÖRÄLDRARS SEDELÄRANDE BERÄTTELSE? Att det är föräldrar som berättar om hur människor i nödläge fick ta till sina halmtak för att kunna fodra djuren med gör det lätt att tolka berättelserna som ett slags sedelärande historier, där ett tydligt syfte funnits i förmedlandet av dem. Joh. Sjöquist i Småland har fått berättat av sin mor som var född 1860, om hur man ”under de svåra missväxtåren 1867–68” i vissa gårdar tvingades riva ner sina halmtak för att fodra djuren med.¹⁸⁹

Om halmtaksberättelserna använts som sedelärande historier riktade mot barn måste detta tolkas som att det bara var i verkliga undantagsfall som takhalm blev till kreatursfoder. Likaså tyder det ständiga återvändandet till 1867 och 68 på att det som skedde under de åren var något extremt som det gick att återvända till som verkliga undantag från det normala under en lång tid i det sena 1800-talet. Att ta ner halmen på taket för att fodra sina djur med kan därför också tolkas som något extremt i bondesamhället. Att i förtid tvingas ta ner bra halmtak var inte bara en stor arbetsbelastning, det innebar sannolikt också en stor prestigeförlust och var just därför lämpligt att användas i varnande och sedelärande berättelser. Vad förmedlade då en sådan berättelse? Det troliga är att den fyllde funktionen av att varna den som ville hålla för många djur för vilka följderna kunde bli för den som satsade för högt då djuren skulle vinterstallas.

Förutom att halmtakshistorierna fyllde en sedelärande funktion verkar det ha funnits en lockelse och förtjusning i att berätta om år som var svåra för förfäderna. I sådana berättelser har detaljerna kring takhalmen en viktig illustrerande position som markörer av yttersta nöd.

ATT VILJA BERÄTTA OM TAKHALM SOM FODER Förutom att berättelser om takhalm som foder kunde användas sedelärande av föräldrar gentemot barn och att de hade ett symbolvärde inom bondesamhället i sig har de vid ett senare tillfälle också varit det perfekta kontrastmedlet då den omoderna, osäkra dåtiden ställts mot 1940-talets moderna era. Det är många som vill berätta om taklösa uthus och ladugårdar i sina uppteckningar. På samma sätt som i berättelser om svältfödning i stort har de flesta bara kunnat nämna takhalmberättelser i förbigående och utan att kunna knyta detaljer eller personliga upplevelser till dem. Då Lars Emil Löfving i Sörmland återger berättelser om den gamla onda tiden blir detta tydligt:

Ja det har inträffat att man måst riva av halmen på taken å givet åt djuren... jag har hört berättas av mina föräldrar att di måste greva fram måssa under snön för att je till djuren å även ljung¹⁹⁰

När det handlar om takhalm kan Löfving bara nämna att sådant givits till djuren. När han i nästa mening talar om mossa och ljung som nöd-

foder däremot kan han knyta mer detaljer till berättelsen. Samma tendens finns också i Valfrid Johanssons upppteckning från Småland, men den är än tydligare här:

Det var ont om halm. Man fick t.o.m. riva av takhalmen och utfodra kreaturen med den. Min farfar talade om, att han for ända till Öland från Pataholm över isen och köpte halm. Det blåste så att de stora lassen välte och Ölandsfruntimren kom och hjälpte dem att komma på fötter.¹⁹¹

Johanssons upppteckning om att takhalmen plundrades återges stereotypt utan detaljer eller personliga uppgifter. I den andra delen av händelsen, om hur hans farfar for till Öland för att köpa halm till sina djur är berättelsen kryddad med detaljer om hur stora lassen var, att det blåste och om de öländska ”fruntimren” som hjälpte karlarna.

Även i områden där man inte lagt halmtak har berättelsen om hur taken plundrades levt i människors medvetanden och även här har man gärna velat ha bra berättelser om hur halm användes för att fodra djuren med. Från Härjedalen kommer en uppgift om att man under 1867 gav ljung och hästspillning som nödfoder men att man inte hade några halmtak att ta ned.¹⁹² Från Dalarna sägs att vitmossa, renlav och ris använts som nödfoder. Inte heller där fanns enligt uppgiftslämnaren några halmtak att ta till, däremot berättar han hur man tagit sänghalmen som foder och lagt rispinnar som getterna ätit lövet av i sängen.¹⁹³ Här får man som läsare en känsla av att uppgiftslämnaren bra gärna skulle vilja berätta om takhalm som nödfoder men eftersom takhalm inte användes i Dalarna så har sänghalmen fått i uppgift att fungera som ersättare för takhalm som nödindikator i berättelsen.¹⁹⁴

Det finns tendenser i materialet som pekar på att berättelser om takhalm som vinterfoder haft en stor spridning men att de utgått från ett fåtal händelser under extrema år. Det finns ändå de upppteckningar som kan lämna mer trovärdiga bilder av hur takhalm användes som nödfoder.

E G E N U P P L E V E L S E I hela upppteckningsmaterialet om 350 lästa och 146 bearbetade svar finns bara ett som återger en personlig upplevelse av att takhalm tagits ned och givits som nödfoder åt djuren:

Jag vet många gånger det inträffat att de vid foderbrist tog halm av taken. Man började överst och tog lag på lag, så längan stod utan tak. Och när så rågen blev färdig fick man lägga på nytt tak igen. ”Höstinnet” fick man förstås inte taga av. Det blev så dålig råg ett år, jag tror 1912, då tog vi av ett stycke av halmtaket. Och förr såg man ofta ladugårdar stå utan tak.¹⁹⁵

Vid en första läsning ser det ut som om fru Ingrid Andersson från Blekinge varit med om att riva halmtak vid ett flertal tillfällen. Men

då texten läses mera noggrant ser vi att det var endast 1912 som hon själv, eller "vi" som hon uttrycker det, tog "av ett stycke" från taket till djuren. Det som gör Anderssons berättelse trovärdig på den här punkten är just att hon vågar sätta sig själv i första person. När hon återger hur det gick till att plocka ned halmbuntar från taket är det fortfarande "man" som används. Här känns berättelsen ändå trovärdig eftersom han kan knyta korrekt detaljinformation till berättelsen. Hon berättar att "man" började uppe vid nocken och plockade bort skikt efter skikt i omvänd ordning mot då taket lades. Även i påståendena om hur någon sett att ladugårdar stod utan tak är det "man" som används. Det är därför inte säkert att Ingrid Andersson själv ofta sett taklösa ladugårdar, hon kan ha fått detta berättat för sig (att halmtak tagits till foder så sent som 1912 kommer att användas i en kommande diskussion om hur svältfödning var avvikelser från det normala, se nedanstående stycke *Nödår var svältfödningår*).

Från Östergötland kommer en uppteckning som också den talar om en personlig upplevelse av att takhalm gavs som foder till djuren, men här nämner lantarbetaren Gustaf Adolf Svensson, som kommit till tals tidigare, att det var halm från gamla tak som användes till foder:

Har nog vart något år före 1887 Då forades takhalm efter gamla tak. En feck strö då mä granris till djuren. Korna fick då äta Hästspill blandat i agnar, till Svinen. Togs ofta kogödsel i blandning mä mjöl¹⁹⁶

Då Svensson skriver att halm från gamla tak gavs till djuren är det svårt att veta om halmen togs av taken i syfte att ges till djuren eller om det var gammal halm som redan tagits av eller som ändå skulle tas av som djuren fick. Med ledning av hur Svensson formulerar sig om hur det "forades," eller gavs foder, *efter* gamla tak tolkar jag det som att det var halm från redan rivna tak som gavs åt djuren, alltså någon form av rest *efter* taket, eller *efter* att taket rivits. Denna tolkning görs, förutom på grundval av hur Svensson använder ordet *efter*, också på att det saknas en aktiv person i formuleringen. Det är inte så att någon *river* eller *tar* halm från taket, snarare antyder formuleringen i sin passivitet att halmen redan fanns där och kunde användas som foder. Nedanstående uppteckning stöder tesen om att det i vissa fall var gammal och uttjänt takhalm som djuren gavs.

Från Skurup lämnar Elida Olsson en uppgift som hon förvisso inte själv var vittne till men som hon hört berättats. Hon skriver att 1868 till 70 var de svåraste åren för jordbrukarna i Skåne. Enligt samstämmiga uppgifter rev man under dessa år ner "bra halmtak för att kunna föda fram sina djur."¹⁹⁷ Att Elida Olsson poängterar att bra halmtak, det vill säga funktionsdugliga tak, revs ned för att ges till djuren tolkar jag som att det också fanns dåliga tak som kunde rivas ner och bli till foder. När vi blivit uppmärksamma på detta får många texter om

takhalm som foder omprövas. Att djuren gavs takhalm behöver inte betyda att fullgoda tak plundrades för att få fram foder till djuren. Det kan dels betyda att man under dåliga år gav djuren att äta av takhalm eller använde det som strö om det ändå var så att det var dags att byta tak. Det kan till och med vara så att det som anges som takhalm var sparad, slagtröskad, långsträig råghalm som låg och väntade på att bli taktäckningsmaterial.

Jag har tidigare visat att det inte rådde en systembaserad obalans mellan sommar- och vinterfoder i det sena bondesamhället. Förklaringen till svältfödningen i frågelistsvaren och den etnologiska litteraturen kan därmed inte sägas ha legat i en boskapsstock anpassad till sommarbetet. Som den grundläggande förklaringen till svältfödningen vill jag istället föra fram tesen om att boskapsstockens storlek var anpassad till de normala årens tillgång på såväl vinterfoder som sommarbete. När väderleken avvek så pass mycket från det normala att vi kan tala om att ett svårt nödår uppstod så var inte boskapsstocken dimensionerad till denna onormala fodertillgång. Detta ledde till att boskapen svält under oåren, såväl sommar som vinter, men att det accentuerades under vårkanten:

Hur mycke dom fick varje gång är svårt att ange, för dom fick äta så mycket dom ville utan när det var dåliga år, då fick dom skränka in på fodret så djuren var så magra så dom knappast kunde stå för sig själva. Det kunde hända att en del inte kunde gå opp utan hjälp.¹⁹⁸

Nödår hade uppstått under 1860-talets sista år, de har satt djupa avtryck i människors medvetanden. Men det var fler år som avvek så pass från normen att de benämnts nödår av upptecknarna. Enligt John Nilsson i Skåne var åren 1868, 1899 och 1917 särskilt svåra. Då samlade man in björkgrenar på sommaren som torkades och användes till vinterfodring.¹⁹⁹ I en annan uppteckning från Skåne anger Jens Andreasson följande:

I ett fall har jag varit med om nödfodring, det var år 1918. Jag var då i tjänst hos greve Claes Vachtmeister å Knutstorps gård vid Axelvald Malmöhus län. Det blev missväxt där och sträng ransonering var rådande nästan på allting. Då fick vi klippa kvistar av buskar här och var vid åkerrenarna, det torkades liksom hö och lades upp på höskulle och användes som nödfoder under vintern.²⁰⁰

Denna uppteckning skiljer sig markant från de allra flesta som talar om nödfodring i det att uppgiftslämnaren talar i första person, *jag* har varit med om nödfodring. Tack vare att nödfodringen ägde rum så sent är det Jens Andreasson själv som både står för minnena kring händelsen

Nödår var
svältfödningår

och som för pennan. Han behöver därför inte tala om att *man*, eller *de* eller att det *förr skars* björkgrenar. Detta gör upppteckningen mycket trovärdig.

Beläggen för sentida svältfodring är relativt få men värdefulla, till ovanstående fall vill jag också lägga fru Ingrid Anderssons halmtaksuppgifter från 1912 som nämndes i det förra avsnittet. Förutom att de till sin karaktär är mycket trovärdiga då de på ovanstående sätt redogör i jagform för komplicerade och detaljtäta förlopp kan de stärka hypotesen om att det inte var en systematisk obalans mellan vinter- och sommarfoder, utan en obalans mellan normala år och nödår som är förklaringen till svältfödningen. Vi har sett att det i såväl frågelistmaterialet i sig som i den etablerade bilden av svältfödningen finns uppgifter som ger sken av att problem med vinterfodring inte existerade efter vallodlingens eller den kommersialiserade djurproduktionens införande. Men vi ser både i frågelistmaterialet och i domstolsprotokollen att problem med att vinterfodra djur dyker upp ända in i modern tid.

Förklaringen ligger i den mycket enkla slutsatsen att en boskapsstock generellt och regelmässigt anpassas och maximeras utifrån förhållanden som råder under normala situationer, med vissa marginaler. Om det under ett år blir förhållanden som avviker tillräckligt mycket från det normala som 1868–70, 1917 och 1941 så kommer boskapsstocken att vara överdimensionerad vilket leder till att djuren svältes. Resonemanget kan dras in i nutid. Även våra djurbesättningar är anpassade till det normala, skulle avvikelser som är tillräckligt stora att inträffa kommer de att drabba även oss i nutid på samma sätt. Det är troligt att vår tids djurskötare skulle reagera på samma sätt som dåtidens. Man skulle hoppas att nästa år skulle bli ett normalt år och försöka få så många djur som möjligt att överleva till dess att normala förhållanden åter rådde. Detta skulle göras, och gjordes även då, framför allt med hänsyn till gårdens ekonomi men kanske också av hänsyn till de enskilda djuren som man ändå ville få att överleva.

Frågelistsvarens berättelser

Förklaringen till att frågelistsvaren så ofta behandlar svältfodring, mjöklösa kor, vallsläppningens elände och takhalmsfoder vill jag på ett faktiskt plan se, dels som att berättelserna handlar om avvikarna – de som ville ha mer djur än vad gården kunde bära, och dels om åren som avvek från det normala, då också de många familjerna fick problem med att vinterföda sina djur.

Förutom att svaren handlar om faktiska händelser och ting, tror jag vidare att berättelserna internt i bondesamhället fyllt en viktig funktion som sedelärande historier som handlat om hur det kunde vara farligt att vara ”nötaktig.”

Ytterligare en förklaring till att uppptecknarna så gärna förmedlar svältfödningshistorier ligger i hur det modernas diskurs efterfrågade

berättelser om den omoderna dåtiden. För att upptecknarna skulle kunna se och förstå hur modern nutiden var på 1940-talet behövdes ett jämförelsematerial. Om det gamla bondesamhället framställdes som en fond där mörker, förlegade idéer, nöd och osäkerhet rådde desto ljusare framstod förgrunden, nuet, med rationalitet, välstånd och framtidstro.

Ett exempel på hur det modernas diskurs styrde verklighetsuppfattningen för 1940-talets uppgiftslämnare ser jag bland annat i en uppteckning från Småland. Ruben Johansson från Båldön Vissefjärda skriver om den gamla husdjursskötseln i sin uppteckning. Han beskriver bland mycket annat svältfödningen och foderbristen och förlägger den till en förfluten tid;

...varje bonde försökte hålla så många kreatur som möjligt och kanske lite till. Det låg ett visst skryt i att kunna hålla ett stort antal djur. Om de sedan blev svältfödda, var en annan sak.

Då frågan om nödfoder och nödår besvaras skriver Johansson:

Några svåra nödår har inte förekommit sedan det 'svåra året' 1869. Dock kunde foderbrist förekomma ibland. Det hände att man fick släppa ut kreaturen på bete i ljungen, redan i mars. År 1941 var det svår foderbrist som dock avhjälpes med sellulosa.²⁰¹

Johansson betraktar svältfödning och nödfoder som ett otyg som hörde den gamla tiden till. Svältfödningen skedde i det gamla samhället, det var då som bönderna försökte hålla så många djur som möjligt och kanske några till, som han skriver i det första citatet. I det sista citatet poängterar han med samma andemening att de svåra nödåren också hörde hemma i en sedan länge förgången tid, men att foderbrist hade förekommit också efter 1869 och att den ändå varit så svår att man varit tvungen att släppa djuren på ljungebete i mars. När han i meningen därpå berättar att man använt "sellulosa" till djuren 1941 på grund av foderbrist blir det svårt att förstå hur Johansson å ena sidan menar att nödfodring och svältfödning var något som ägde rum i förgången tid, samtidigt som han och hans djur just upplevt ett nödår.

Jag menar att förklaringen återfinns i hur den moderna diskursen verkar styrande på synen på dåtid och nutid i 1940-talets Sverige. Eftersom svältfödning inte ingick i den ideala bilden av det moderna 1940-talet gör det att Johansson inte kan se att också hans moderna tid kan innehålla svältfödning och nödfoder. Den moderna diskursen styr honom att kontrastera då mot nu när han förlägger svältfödning och nödfoder till dåtid. Hur kommer det sig att Johansson inte såg "sellulosan" som ett nödfoder likställt med mossa eller ljung? Troligen på grund av dess tillhörighet till det moderna.

- 1 Szabó 1967
- 2 Ingers 1943
- 3 Ahlbäck 1983
- 4 Berg och Svensson 1933/1971
- 5 Det finns en relativt stor 1700-talslitteratur om svältfödningen som Janken Myrdal återger i artikeln *Bete och avel från 1500-tal till 1800-tal* (Myrdal 1994). 1700-talslitteraturen skulle kunna ge en god bakgrund till både den etnologisk/ historiska litteraturen som till frågelistsvaren men jag har på grund av att den tidsmässigt hamnar utanför undersökningsperioden valt att bortse från den här. Det vore dock spännande att i ett annat sammanhang återvända till den för att studera hela svältfödningsfrågan, från de första skriftliga beläggen för dess förekomst på 1500-talet och fram till våra dagar.
- 6 Som jag varit inne på tidigare rör avhandlingen djursynen i södra Sverige 1860–1925. När jag återger den etnologiska litteraturen och dess bild av svältfödningen inkluderas dock uppgifter som härstammar från regioner utanför undersökningsområdet.
- 7 Berg och Svensson 1971, s. 28–29
- 8 För noter och belägg av de enskilda delarna i detta övergripande resonemang se avsnittet Belägg för svältfödning, nedan.
- 9 Ahlbäck 1983, s. 335–336 (se även Hellquist 1922 (1980) där *fä* uppges betyda boskapsdjur eller egendom)
- 10 Szabó 1983, s. 40
- 11 Szabó 1982, s. 40
- 12 Johansson 1968, s. 59
- 13 Säve 1941, s. 73
- 14 Blixt 1985, s. 55
- 15 Ahlbäck 1943, s. 365
- 16 Ingers, s. 158, Myrdal 1994, s. 17
- 17 Szabó 1983, s. 38
- 18 Szabó 1983, s. 38
- 19 Heckscher 1935–1949, s. 188–192
- 20 Heckscher 1957 (1985), s. 28
- 21 Heckscher 1957 (1985), s. 168
- 22 Isacsson 1979, s. 128
- 23 Kungliga Finanskommittén 1858, vol. 15, By Socken. Kom. Arkiv intill 1900. RA
- 24 Kronofogden i Hedemora fögderi femårsberättelse 1856–60, nr 303. ULA.
- 25 Köll 1983, s. 163 ff
- 26 Köll 1983, s. 174
- 27 Köll 1983, s. 178
- 28 Gadd 1983, s. 23 f
- 29 Gadd 1983, s. 132 f
- 30 Gadd 1983, s. 261
- 31 Gadd 1983, s. 130
- 32 För förklaring till de historiska kartorna se bland annat Cserhalmi 1998
- 33 Gadd 2000, s. 176
- 34 Gadd 2000, s. 131
- 35 EU 19052, Öland, Möckleby Hd, Sundby Sn, John Larsson, Gårdby
- 36 Gadd 2000, s. 245–246
- 37 Gadd 1983, s. 262
- 38 Gadd 2000, s. 301
- 39 Morell 2001, s. 226
- 40 Myrdal 1994, s. 16
- 41 Morell 2001, s. 227
- 42 Myrdal 1994, s. 24–26
- 43 Jag vill understryka skillnaderna i målsättningen mellan att problematisera och ifrågasätta. Det är otvivelaktigt så att svältfödning har existerat, jag menar dock att den inte har varit så utbredd och allmängiltig som det framställts (problematisering) och dess grund kan svårigen sökas i ett generellt överflöd av sommarbete (ifrågasättande).
- 44 Jansson 1995
- 45 Se artiklarna Halm samt Hö i Lantmannens bok, Band II, 1947
- 46 EU 14461, Småland, Uppvidinge och Handbörds Hdr, Älghult och Kråksmåla Snr, Upp-tecknare Carl Viking
- 47 EU 37615, Småland, S Vedbo hd, Eksjö ljs, Eric Holmberg, Sommmen, Sagesman torpardotter och torparhustru Charlotta Berg, f. 1863
- 48 Slotte 2000, s. III–III
- 49 EU 20233, Lappland, Tärna Sn, Upp-tecknare Nils Eriksson, Meddelare Nikolina Edman f. 1886
- 50 EU 32382, Lappland, Arjepolog sn, Sagesman Gustav Winnberg
- 51 Om hästarna användes i skogsarbete skulle det möjligtvis kunna förklara den höga mängden hö som konsumerades. Hästarna förväntades då göra hårda dagsverken i sträng kyla vilket kräver stora mängder energi.

- Skogsarbetet introduceras dock sent i Lappland och eftersom upppteckningen inte är tidsfäst är det omöjligt att uttala sig om upppteckningens hästar kan ha använts i skogen eller ej.
- ⁵² EU 22817, Medelpad, Torps Hd, Torps Sn, Uppptecknare Alfred Nilsson
- ⁵³ EU 20233, Lappland, Tärna Sn, Uppptecknare Nils Eriksson, Meddelare Nikolina Edman f. 1886
- ⁵⁴ EU 32382, Lappland, Arjepolog sn, Sagesman Gustav Winnberg
- ⁵⁵ EU 22817, Medelpad, Torps Hd, Torps Sn, Uppptecknare Alfred Nilsson
- ⁵⁶ EU 38476, Härjedalen, Vemdalen sn, Janne Halvarsson, Kvisthån, Vemhån
- ⁵⁷ EU 43923, Värmland, Älvdal hd, Gustav Adolf sn, Sten Larsson, Finnmossen. Meddelaren var anställd på Uddeholms bolag. Familjerna där hade i regel 2 kor. Det fanns också hästskötare med en, ibland två, hästar. För vinterfoder till kor räknade man med att 9 hässjor hö per ko plus havrehalm skulle räcka. Larsson uppger i upppteckningen att varje hässja höll 175 kg torrt hö vilket ger 1 500 kg hö. För hästar hade man ingen speciell uträkning
- ⁵⁸ EU 28784, Uppland, Bro och Vätö skeppslag, Björkö-Arholma Sn, Agnes Westerberg, Arholma
- ⁵⁹ EU 33527, Uppland, Frösåker hd, Valö sn, Fru Signe Forsgren, Vigelobo Danemora
- ⁶⁰ EU. 29098, Västergötland, Vadsbo hd, Torsö sn, Uppptecknare Kyrkoherde Nils Fredrik Forsell, Torsö
- ⁶¹ EU 33038, Östergötland, Dal hd, S:t Per sn, Gustaf Adolf Svensson, Lantarbetare på Kungs Starby, Vadstena
- ⁶² EU 14461, Småland, Uppvidinge och Handbörds Hdr, Älgshult och Kråksmåla Snr, Uppptecknare Carl Viking
- ⁶³ EU 37615, Småland, S Vedbo hd, Eksjö ljs, Eric Holmberg, Sommen, Sagesman torpardotter och torparhustru Charlotta Berg, f. 1863
- ⁶⁴ EU 28794, Småland, Södra Möre Hd, Vissefjärda Sn, Folkskollärare GA Hartman
- ⁶⁵ EU. 30810, Småland, S. Möre hd, Söderåkra sn, Uppptecknare John Granlund, Nordiska museet, Meddelare Per Pettersson i Fastlycke, Per Jonsson i Gunnarstorp
- ⁶⁶ EU 32993, Småland, Västra hd, Fröderyd, Hjärtlanda, Hultsjö, Ramkvilla, Skeppertsad o. Vallsjö snr, Joh. Sjöquist, Lönåsa, Hultsjö
- ⁶⁷ EU 32817, Småland, Västra hd, Norra Sandsjö sn, Meddelare KE Lundberg, Bodafors, Sagesmän Henning Linnér f. 1872, bonddräng, soldat, packmästare, Oskar Rosenqvist, f. 1858 i N. Sandsjö hemmansägare i Lönhult
- ⁶⁸ Flach, Juhlin Dannfeldt och Sundbärg 1909. Det finns flera nationella och internationella system för att beräkna ne. Jag har funnit det lämpligt att använda ett samtida beräkningssätt och bland dem valt samma beräkningsgrund som min doktorandkollega Carin Israelsson som utifrån en naturvetenskaplig bakgrund försökt räkna ut bland annat maximi- och miniminivåer för dåtida fodring. Att hästar i denna beräkning av ne anges som 0,75 kor är något förvånande och kanhända missvisande med tanke på att flera frågelistsvar explicit skriver att hästar gavs mer mat än kor. Jag har dock inte kunnat hitta en beräkning av ne som tagit fasta på detta.
- ⁶⁹ EU 27157, Lappland, Karl Henriksson, Vittangi
- ⁷⁰ EU 19589, Värmland, Alster, Albin Zernander
- ⁷¹ EU 45399, Västergötland, Ås hd, Rångedala, Karl Jansson, f. 1881, Gravryd, Rångedala
- ⁷² EU 32662, Gtb och Bohuslän, Orust Östra hd, Stala sn, Albert Berntsson, Ångebacken. Antalet djur berodde på hur välskött gården var. Välskött hade 7–8 välfödda kor och 2 hästar på 20 tnl åker, på samma areal kunde man ha 3–4 svältfödda kor och 2 hästar
- ⁷³ EU 18626, Småland, Östbo Hd, Fryele Sn, Fingal Johansson, Värnamo
- ⁷⁴ EU 27422, Småland, Södra Möre Hd, Karlslunda Sn, PE Sandgren, Påryd
- ⁷⁵ EU 32817, Småland, Västra hd, Norra Sandsjö sn, Meddelare KE Lundberg,

- Bodafors, Sagesmän Henning Linnér f. 1872, bonddräng, soldat, packmästare, Oskar Rosenqvist, f. 1858 i N. Sandsjö hemmansägare i Lönhult
- ⁷⁶ EU 19395, Skåne, Färs Hd, Sövde och Västerstad Snr, Upptecknare Gunnar Persson.
- ⁷⁷ EU 34495, EU 36935 (dubbla EU-nummer), Skåne, Torna hd, Hargesberga sn, Meddelare Signe Forsberg, Åkarp, Sagesman godsförvaltare CH Sjöstedt, f. 1874. ”På 1890-talet beräknades nötkreatursantalet beräknades till 1 mjölkande ko på vart 4-de tuld., men ökades till vart 3-dje tld Odlad jord...”
- ⁷⁸ EU 38016, Skåne, Bjäre hd, Hov sn, Meddelare Ebba Ebbesson, Hov, Sagesman, John Nilsson, först drängsdan småbrukare, f. 1875
- ⁷⁹ Israelssons avhandling planeras att publiceras under våren 2005
- ⁸⁰ EU 8274, Västmanland, Norrbo Hd, Skultuna Sn, Carl Gustaf Berglund 1857
- ⁸¹ EU 38283, Värmland, Fryksdals övre, Fryksänd, Anton Sandberg, Kristinehamn.
- ⁸² EU 19447, Västergötland, Väne Hd, Norra Bjöke Sn, Upptecknare O.G Svensson
- ⁸³ EU 23164, Östergötland, Bankekinds Hd, Vårdsbergs Sn, Upptecknare Lisen Johansson, Sagesman Viktor Johansson f. 1866
- ⁸⁴ EU 26415, Västergötland, Laske Hd, Levene Sn, Upptecknare Sven Rydststrand, Meddelare Emilia Johansson f. 1876, mejerska, berättelsen stöder sig på hennes föräldrars liv födda 1850-tal. Rör smågårdar och torp 1870–80
- ⁸⁵ EU 14461, Småland, Uppvidinge och Handbörds Hdr. Älghult och Kråksmåla Snr, Upptecknare Carl Viking
- ⁸⁶ Frågelistorna ingick i Nordiska museets allmänna undersökningar av folkkultur i Sverige. Dessa kallades Etnologiska undersökningar (EU) och gavs identifikationsnummer i EU-serien. På Nordiska museet är identifikationsnumret sökbar. I listan är frågelistsvar från både södra och norra Sverige inkluderade.
- ⁸⁷ Jag har bland de som skriver om den negativa vinterfodringen också skiljt ut de meddelare som använder termen *svältfödning* i sina svar. Av de 146 bearbetade svaren har sex meddelare direkt använt termen *svältfödning* för att återge den ständigt problematiska vinterfodringen.
- ⁸⁸ EU 18957, Värmland, Grums Hd, Borgviks Sn, Ragnar Nilsson, Värmlandsbro, Sagesmän, Gustav Hök, Borgviks bruk f. 1864, Betty Andersson, Borgviks bruk f. 1874
- ⁸⁹ EU 12421 Värmland Nordmarks härad Töckmarks sn Meddelare Ragnar Nilsson
- ⁹⁰ EU 19113 Halland Faudäs Hd ? Källsjö Sn Gunnar Johansson Källsjö
- ⁹¹ EU 19233 Västergötland Väne Hd Vestra Tunhem Sn Upptecknare O.G Svensson
- ⁹² EU 13392 Småland Stranda Hd Ålems sn Löföns by Upptecknare Mats Renberg Meddelare Emerik Svensson och Johan Löfstrand
- ⁹³ EU 24760 Skåne Upptecknare Herman Nilsson, Hässleholm
- ⁹⁴ Efter samtal med Janken Myrdal
- ⁹⁵ Citatet berättar explicit att mjölkningen inte var så rik på vintern. Men det visar samtidigt att den inte heller var speciellt bra på sommarens skogsbete. Hartmann skriver att det var på höstens bete på gårderna, det vill säga på inägomarken; på de slagna ängarna och de skördade åkrarna som det blev sådan mjölkutdelning att det var idé att göra ost.
- ⁹⁶ EU 28794, Småland, Södra Möre Hd, Vissefjärda Sn, Folkskollärare GA Hartman
- ⁹⁷ EU 24760, Skåne, Upptecknare Herman Nilsson, Hässleholm
- ⁹⁸ EU 24657, Blekinge, Bräkne Hd, Asarum Sn, August Holmberg f. 1860 egna minnen
- ⁹⁹ EU 24657, Blekinge, Bräkne Hd, Asarum Sn, August Holmberg f. 1860 egna minnen
- ¹⁰⁰ EU 28784, Uppland, Bro och Vätö skeppslag, Björkö-Arholma Sn, Agnes Westerberg, Arholma

- ¹⁰¹ EU 26415, Västergötland, Laske Hd, Levene Sn, Upptecknare Sven Rydstrrand, Meddelare Emilia Johansson f. 1876, mejerska, berättelsen stöder sig på hennes föräldrars liv, födda på 1850-talet. Rör smågårdar och torp 1870–80
- ¹⁰² EU. 28808, Småland, Sunnebo Hd, Berga Sn, K.A. Larsson, Torlarp, Lagan
- ¹⁰³ EU 19329, Dalsland, Sundals Hd, Frändefors Sn, Upptecknare Anders Jansson
- ¹⁰⁴ EU 32968, Blekinge, Medelstad hd, Eringsboda sn, Amelie Persson, Tyringe
- ¹⁰⁵ EU 32977, Öland, Slättbo hd, Repplinge sn, Upptecknare Magdalen Hellquist, Sagesmän Lantbrukare Helge, Ohlsson f. 1902, Änkefru Augusta Olsson, f. 1867
- ¹⁰⁶ EU. 28808, Småland, Sunnebo Hd, Berga Sn, K.A. Larsson, Torlarp, Lagan
- ¹⁰⁷ Björnhag och Myrdal 1994, s. 90–93. Agronomen och agrarhistorikern Carin Israelsson fördjupar resonemanget om fiberfull våm i sin avhandling som planeras att publiceras under våren 2005
- ¹⁰⁸ Se exempelvis EU 18626, Småland, Östbo Hd, Frye Sn, Fingal Johansson, Värnamo
- ¹⁰⁹ EU 25847, Västergötland, Vände Hd, Västra Tunhems Sn, Harald Ericsson
- ¹¹⁰ EU 14461, Småland, Uppvidinge och Handbörds Hdr, Älghult och Kråksmåla Snr, Upptecknare Carl Viking
- ¹¹¹ Svenskt lantbrukslexikon 1941, sid. 818 art. Sinläggning
- ¹¹² EU. 28808, Småland, Sunnebo Hd, Berga Sn, K.A. Larsson, Torlarp, Lagan
- ¹¹³ EU 8252, Västmanland, Över-Tjurbo Härad, Kumla sn, Upptecknare Axel Larsson, Ett flertal sagesmän
- ¹¹⁴ EU 32933, Bohuslän, Inlands Torpe hd, Västerlanda sn, KG Nilsson, Granås, Västerlanda
- ¹¹⁵ EU nr saknas, Värmland, Näs Hd, Södra Ny Sn, Ragnar Nilsson, Värmlandsbro, l Sagesmän, Gustav Melin, Södra Ny f. 1855. Axel Andersson, Möllegården f.1870
- ¹¹⁶ EU 38283, Värmland, Fryksdals övre, Fryksänd, Anton Sandberg, Kristinehamn
- ¹¹⁷ EU 41263, Skåne, Vemenhøgs hd, Gärdeslövs sn, Skurup sn, Ellida Ohlsson, f. 1889 i småbrukarhem i Skurup
- ¹¹⁸ EU 46461, Östergötland, Hammar-kind hd, Gryt sn, Per Gråslund, Nm, Meddelare Nils Östling, Kråksmarö, f. 1892
- ¹¹⁹ EU. 28808, Småland, Sunnebo Hd, Berga Sn, K.A. Larsson, Torlarp, Lagan
- ¹²⁰ EU 32817, Småland, Västra hd, Norra Sandsjö sn, KE Lundberg Bödafors, Sagesmän Henning Linnér f. 1872, bonddräng, soldat, packmästare och Oskar Rosenqvist, f. 1858 i N. Sandsjö hemmansägare i Lönhult
- ¹²¹ EU 33129, Södermanland, Åker hd, Strängnäs lfs, Lars Emil Löfving, Åby gård, Malmby
- ¹²² Jag vill återigen anknyta till resonemanget om hur fiber i våmmen kan hindra djur som behöver mat från att äta. Även i de fall som återges här verkar det som om djurens foderintag varierar, vissa dagar äter de upp allt foder medan de andra dagar lämnar. Foderutdelaren har då anpassat givorna till detta och skurit ner på tilldelningen då korna lämnat mat eller dragit det under sig för att öka givorna då allt var uppätet. Som sades tidigare angående våmfunktioner och fiberrik föda så borde det finnas en konstans i detta om vi skulle leta efter en förklaring till att djuren lämnar foder i sina bås här. Jag tolkar därför det periodvisa lämnandet av foder som ett tecken på aptitlöshet som inte är knutet till våmfunktionen.
- ¹²³ EU 32817, Småland, Västra hd, Norra Sandsjö sn, KE Lundberg, Bodafors, Sagesmän Henning Linnér f. 1872, bonddräng, soldat, packmästare, Oskar Rosenqvist, f. 1858 i N. Sandsjö hemmansägare i Lönhult
- ¹²⁴ EU. 28808, Småland, Sunnebo Hd,

- Berga Sn, K.A. Larsson, Torlarp, Lagan
- 125 Janken Myrdal har behandlat utlejning av boskap för svensk medeltid i artikeln *Legoboskap* (i Perlinge 1996). Myrdal skiljer där på *legoboskap* som var produktiva djur som dragoxar eller mjölkkor som låntagaren betalade för att få låna och *föderboskap* där djurägaren betalade markägaren för att djuren skulle få bete eller vinterfoder. Myrdal avslutar artikeln med ett resonemang om att utlejning av boskap sannolikt upphörde efter medeltiden. Det är dock, menar jag, sannolikt att brist på bete i alla tider lett till ett tvång att lämna bort sina djur över sommaren.
- 126 Myrdal 1994, s. 25
- 127 EU. 18626, Småland, Östbo Hd, Fryele Sn, Fingal Johansson, Värnamo
- 128 EU. 18677, Östergötland, Ydre Hd, Sund sn, Upptecknare KV Key, Meddelare fyra äldre män
- 129 EU 37615, Småland, S Vedbo hd, Eksjö ljs, Eric Holmberg, Sommen, Sagesman torpardotter och torparhustru Charlotta Berg, f. 1863
- 130 EU. 27265, Närke, Kumla Hd, Kerbäckes Sn, G Sahlström
- 131 EU. 29098, Västergötland, Vadsbo hd, Torsö sn, Upptecknare Kyrkoherde Nils Fredrik Forsell, Torsö
- 132 EU 32817, Småland, Västra hd, Norra Sandsjö sn, KE Lundberg, Bodafors, Sagesmän Henning Linnér f. 1872, bonddräng, soldat, packmästare, Oskar Rosenqvist, f. 1858 i N. Sandsjö hemmansägare i Lönhult
- 133 EU 32993, Småland, Västra hd, Fröderyd, Hjärtlanda, Hultsjö, Ramkvilla, Skeppertsad o. Vallsjö snr, Joh. Sjöquist, Lönåsa, Hultsjö
- 134 EU 33129, Södermanland, Åker hd, Strängnäs lfs, Lars Emil Löfving, Åby gård, Malmbö
- 135 EU 27712, Uppland, Örbyhus Hd, Västlands Sn, Bror Fernlund, Karlholmsbruk, Meddelare Karl Petter Andersson f.1854 och Emma Henning f. 1876
- 136 EU 13392, Småland, Stranda Hd, Åleåns sn, Löföns by, Upptecknare Mats Renberg, Meddelat av Jonas Alfred Jonasson f. 1857
- 137 Se bland annat Ahlbäck 1983, s. 335–336 och Szabó 1983, s. 40
- 138 EU 36632, Östergötland, Ydre hd, Sund sn, Eric Holmberg, Sommen, Sagesman torparsonen numera bonden Alfred Karlsson, f. 1883
- 139 EU 45399, Västergötland, Ås hd, Rångedala, Karl Jansson, f. 1881, Gravryd, Rångedala
- 140 Exempelvis Szabó 1967, s. 197
- 141 Johansson 1994, s. 16
- 142 Jönköpings län, Västra härad, Vinter-ting 1863, Nr 95
- 143 Östergötlands län, Skärkinds häradsrätt, Höstting 1861, Nr 43
- 144 Jag har sökt Brita-Cajsa Olofsdotter i bouppteckningar utan att finna henne. Jag vet därför ingenting säkert om hennes ekonomiska position.
- 145 Szabó 1967, s. 197
- 146 Östergötlands län, Lysings häradsrätt, Sommaring 1865, Nr 74
- 147 Säve 1941
- 148 Östergötlands län, Lysings häradsrätt, Höstting 1864, Nr 110. Böter 15 riksdaler
- 149 Malmöhus län, Lund rådhusrätt, Ting 1865, Nr 385
- 150 Malmöhus län, Lund rådhusrätt, Ting 1865, Nr 503
- 151 Malmöhus län, Luggude häradsrätt, Höstting 1863, Nr 221
- 152 Szabó 1983, s. 41
- 153 Delar av resonemanget ingår i artikeln *Sommarfetet och vintersvulten?* i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 47 / 2004 (Niklas Cserhalmi och Carin Israelsson). Se artikeln för ett utförlig granskning av 1800-talets sommarbete.
- 154 Östergötlands län, Aska häradsrätt, Vinterting 1863, Nr 51
- 155 ULMA 15659 Aggemark, Per Sid 36f.
- 156 EU 19589 Värmland Alster Albin Zernander
- 157 Malmöhus län, Vemmenhögs, Ljunits och Herrestads häradsrätt, Höstting 1920, Nr 302
- 158 Malmöhus län, Vemmenhögs, Ljunits och Herrestads häradsrätt, Vårting 1924, Nr 424

- 159 Östergötlands län, Hammarkinds häradsrätt, Vintering 1923, Nr 105
- 160 Jönköpings län, Norra Vedbo häradsrätt, Vårting 1922, Nr 320
- 161 Östergötlands län, Kinda häradsrätt, Hötting 1922, Nr 229.
- 162 Gadd 2000
- 163 Nordisk Familjebok, 3:e uppl. vol. 7, sp. 218 f.
- 164 Lägnert 1955
- 165 Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Malmö län 1838
- 166 Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Malmö län 1822
- 167 Lägnert 1955, s. 208 ff
- 168 EU 40457, Östergötland, Göstrings hd, Blåvik sn, Eric Holmberg, Sagesman Oscar Wallmark, f. 1873, snickare jord- och skogsarbetare
- 169 Österberg 1995, s. 20
- 170 I Långalma by i Uppland stadgades i byaordningen från 1782 i punkt 7: *Tå Kjala ur jorden är och åter Kjalad warder skola swinen ringade warda, hafver någon oringat svin, böte för hwartera Fyra skilling.* (Ehn 1982, s. 60) Ringar och märlor sattes i trynet för att förhindra grisen från att böka upp och förstöra bland annat grässvål, vägar och diken. När grisen försökte böka trycktes märklan upp i trynet och ringen skavde i såret, grisen fick ont och avhöll sig från att böka.
- 172 EU 32662, Gtb och Bohuslän, Orust Östra hd, Stala sn, Albert Berntsson, Ångebacken
- 173 EU 26415, Västergötland, Laske Hd, Levene Sn, Upptecknare Sven Rydstrrand, Meddelare Emilia Johansson f. 1876, mejerska, berättelsen stöder sig på hennes föräldrars liv, födda 1850-tal. Rör smågårdar och torp 1870–80
- 174 EU 33038, Östergötland, Dal hd, S:t Per sn, Gustaf Adolf Svensson, Lantarbetare på Kungs Starby, Vadstena
- 175 EU 27287, Småland, Uppvidinge Hd, Lenhovda Sn, Karl Gustafsson
- 176 EU 19932, Småland, Västbo Hd, Kulltorp Sn, Upptecknare Edith Österlund, Meddelare Emma Österlund f 1862
- 177 EU 52757, Halland, Faurås hd, Källsjö sn, Gunnar Johansson
- 178 EU 30836, Värmland, Färnebo Hd, Gåsborn Sn, Gunnar Persson
- 179 EU 2273, Blekinge, Östra hd, Rödeby sn, Sigfrid Svensson NM, Meddelare Fru Ingrid Andersson
- 180 EU 33184, Skåne, Bara hd, Hyby sn, Gustav Landgren, Östra Odarslöv
- 181 EU 32817, Småland, Västra hd, Norra Sandsjö sn, KE Lundberg, Bodafors, Sagesmän Henning Linnér f. 1872, bonddräng, soldat, packmästare, Oskar Rosenqvist, f. 1858 i N. Sandsjö hemmansägare i Lönhult
- 182 EU 32640, Skåne, Östra Göinge hd, Örkened sn, Bengt Håkansson, Duvhult
- 183 Av 187 personer som svarat på listan (ett svar kan återge flera personers vittnesmål varför antalet människor som ingår i undersökningen är fler än antalet registrerade svar på Nordiska museet) har 29 berättat om takhalm som foder (5 kvinnor, 21 män, 3 kön anges ej). Av dessa nämner 12 (3 kvinnor, 7 män, 2 kön anges ej) att takhalm användes under nödåren 1867–68. Jag har bedömt att 5 (2 kvinnor, 1 man, 1 kön anges ej) av dessa 12 har återgivit berättelser med en tydlig närvarokänsla.
- 184 EU 18677, Östergötland, Ydre Hd, Sund sn, Upptecknare KV Key, Meddelare fyra äldre män
- 185 Henström 1869, s. 194–196
- 186 Henström 1869, s. 194
- 187 Gramén 1922, s. 79
- 188 EU 34070, Skåne, Oxie hd, V Klagstorp sn, Olof Olsson
- 189 EU 32993, Småland, Västra hd, Fröderyd, Hjärtlanda, Hultsjö, Ramkvilla, Skeppertsad o. Vallsjö snr, Joh. Sjöquist, Lönåsa, Hultsjö
- 190 EU 33129, Södermanland, Åker hd, Strängnäs lfs, Lars Emil Löfving, Åby gård, Malmby
- 191 EU 54763, Småland, Handbörd hd, Långemåla sn, John Granlund 1952, Nm, Sagesman Valfrid Johansson
- 192 EU 25979, Härjedalen, Jämtland län, Hede Sn, O.J Östberg, Långåskans

- ¹⁹³ EU 28160, Dalarna, Sävsnäs och Grangärde Snr, Ludvig Eriksson, Skattlöseberg
- ¹⁹⁴ Även om inte Dalarna och Härjedalen ingår i undersökningsområdet kan dessa berättelser här användas för att belägga en generell vilja att ha goda berättelser om nödår att förmedla.
- ¹⁹⁵ EU. 2273, Blekinge, Östra hd, Rödeby sn, Sigfrid Svensson NM, Meddelare Fru Ingrid Andersson
- ¹⁹⁶ EU 33038, Östergötland, Dal hd, S:t Per sn, Gustaf Adolf Svensson, Lantarbetare på Kungs Starby, Vadstena
- ¹⁹⁷ EU 41263, Skåne, Vemenhögs hd, Gärdeslövs sn, Skurup sn, Ellida Ohlsson, f. 1889 i småbrukarhem i Skurup
- ¹⁹⁸ EU. 31983, Östergötland, Vifolka hd, Ö Tollstad sn, Eric Holmberg, Gripenbergs gård, Säbydal
- ¹⁹⁹ EU 38016, Skåne, Bjäre hd, Hov sn, Ebba Ebbesson, Hov, Sagesman, John Nilsson, först dräng sedan småbrukare, f. 1875
- ²⁰⁰ EU 33040, Skåne, Södra Åsbo hd, Kvidinge sn, Jens Andreasson, Kvidinge
- ²⁰¹ EU 44189, Småland, S. Möre Hd, Vissefjärda Sn, Ruben Johansson, Vissefjärda

DEL III. VÅLD

Del II behandlade svältfödningen och bilden av denna som ges i frågelistsvar och domstolsprotokoll. Del III behandlar våld mot djur, med samma kategorier källmaterial. Genom dessa två teman, våld och svältfödning, som varit mest centrala i debatten om djurs liv "förr", vill jag undersöka djursynen i södra Sverige 1860–1925. Om frågelistsvar dominerade i del II så är istället domstolsprotokollen dominerande i denna del. Jag vill dock börja med frågelistsvaren.

Kapitel 10.

Hinderdonens våld i frågelistsvaren

I frågelistan Nm 60 Boskapsskötsel ställs en mängd frågor till upptecknarna. Ingen av frågorna berör egentligen synen på djur, inställningen till djur eller djurs värde, som ju är denna studies huvudsakliga intresse. Det ställs heller inte några frågor om våld mot djur och ingen av meddelarna behandlar explicit detta ämne. Frågelistorna vill istället ha svar på hur den dagliga skötseln och behandlingen av djur sett ut. Går det utifrån ett material som rör behandlingen av djur att få svar kring frågor som rör synen på djur? Eller med en annan formulering – är det möjligt att via praxis komma åt diskursen?

Jag vill påstå att i frågan om behandling av, och syn på djur, är praxis och diskurs intimt sammankopplade. Den djursyn en enskild människa hyser kommer att påverka hur den sköter om sina djur. Och omvänt, i behandlingen av djur speglas synen på desamma. Som jag varit inne på tidigare är det dock inte säkert att en intrinsikal eller djupt inkännande djursyn kommer att ge de djur som är föremål för omvårdnaden goda djurliv, eftersom behandlingen kan vara missriktad eller, som fallet är med magisk omvårdnad, verkningslös. Men synen på, kommer ändå att vara närvarande i behandlingen av (se även Del I Kapitel 3, avsnittet *Hermeneutik*).

Enbart ur frågelistsvarens information, om hur behandlingen av djur sett ut under perioden 1860–1925, är det svårt att vaska fram eller förstå den djursyn som den enskilde hyst och i förlängningen, den djursyn som samhället hyst. Men när frågelistsvarens information om behandlingen av djur vägs samman med övrigt källmaterial, och övriga analyser i avhandlingen så menar jag att den bild som håller på att växa fram av södra Sveriges djursyn 1860–1925, blir skarpare i konturerna med hjälp av frågelistsvarens information om behandlingen av djur.

Hinderdonen och djursynen

Eftersom det inte finns någon information om handgripligt våld mot djur i frågelistsvaren har jag valt att analysera informationen om de så kallade hinderdonen. Dessa var redskap och tyngder som hängdes på djuren i syfte att försvåra för dem att antingen ströva för långt eller att ta sig över eller genom stängslen som på slutet av 1800-talet stängde in djuren och höll dem borta från åkrar och ängar. Hinderdonen utövade ett inte obetydligt våld mot djuren. Ett flertal nordiska författare har tidigare skrivit om hinderdon, bland andra Ragna Ahlbäck i *Bonden i svenska Finland* (1983)¹, P.A Säve i *Boskapsskötseln och fjären på Gotland* (1941)², Arne

Blom och Jan Moen i *Byar och bönder* (1991)³, Kurt Genrup i *Gåsskötsel* (1975)⁴ samt Otto Blixt i *Det gamla Grangärde* (1985).⁵ Etnologen Mátyás Szabó har med *Herdar och husdjur* (1970) mest ingående redogjort för användningen av hinderdon och plågsamma redskap.⁶ Szabó behandlar även operativa ingrepp som gjorts på djur i korrigeringssyfte.

Gärdesgårdarna, som var den vanligaste stängselformen under denna tid, krävde ett omfattande arbete, både då de byggdes, och då de skulle hållas istånd.⁷ För att inte ytterligare tynga arbetsbördan så anpassades gärdesgårdarnas höjd och täthet till normaldjurets klättrings- och hoppförmåga. Djur som antingen var mer nyfikna eller duktigare på att hoppa och klättra, eller krypa och tränga sig igenom, fick man besvär med eftersom de kom ut ur sina hagar eller in på åkrar och ängar. Dessa problematiska djur benämndes okynnesfä, okynniga, ovana, ovensfulla med mera. Att de hoppade över hägnader kallade man att de flöjade. Hur löste man problemet med dessa avvikande djur? Det vanliga har inte varit att bondefamiljerna lagt ner mer arbete på hägnaderna för att göra dem mer svårforcerade, även om det förekommit.⁸ Istället valde de att göra de avvikande djuren tyngre och klumpigare, med tyngder och hinder, som försvårade för djuren att klättra, hoppa och slinka igenom.

Den dominerande hägnadstypen i Sverige under undersökningsperioden var trögärdesgården. Den bestod av snedlagda gärdslar som hölls på plats i ett störfpar av vidjor eller hank. När gärdesgården byggdes, eller stängdes som många i frågelistsvaren skriver, spettades först hål för störfparen. Varje stör sattes så att den spretade en aning utåt, den fjädrande effekten som detta gav utnyttjades för att hålla den sammanbundna hanken eller vidjan på plats. På hanken lades gärdslan som hindrade djuren från att komma ut ur sina hagar eller in på gårdarna.⁹ Bilden är tagen på museijordbruket Smedstorp i Norra Vi socken södra Östergötland.

Då som nu var ett bra bete den bästa hägnaden och de stora problem man hade under slutet av 1800-talet med att hålla kvar djuren i beteshagar bör till stor del kunna tillskrivas det bristande sommarbetet som gjorde djuren hungriga och rymningsbenägna. KA Larsson från Småland skriver i sitt frågelistsvar att man fick fler "ovana" kreatur, det vill säga djur som inte respekterade stängsel, om man höll för många djur i hagarna under sommaren och att detta ledde till att de försökte bryta sig ut och hitta eget bete. Han menar att man på 1940-talet hade en bättre anpassad kreatursstock än "förr" och att ovana djur därför blivit ovanligare.¹⁰ CG Nilsson, också i Småland, skyller flöjarevana hos djuren på bonden. Hade man dåliga stängsel och bristande bete gjorde detta att djuren flöjade. Nilsson är i grunden skeptisk mot hinderdon och menar att djur som var flöjarevana inte kunde botas, enda räddningen var att avyttra dem till slakt.¹¹ Det finns fler exempel ur frågelistsvaren som menar att det inte var någon idé att hålla på med hinderdon om djuren väl fått smak på att ta sig ur sina hägnader. "Kräk som hoppade över gärdesgårdar gjorde man sig av med" menar Jonas Alfred Jonasson från Småland.¹² Folkskollärare Hartman, som vi redan stiftat bekantskap med, skriver att djur som var ovana blev göddjur tillsammans med gamla mjölkkor och oxar, dåliga mjölkkor, kor som sparkade vid mjölkningen och som var folkilskna.¹³ Annars var uppfattningen den att man försökte hålla liv också i ovana djur. Fingal Johansson från Småland skriver:

Man är humanare nu än förr i tiden även mot djuren. Skulle så vara att något djur vänjer sig vid ovana av ett eller annat slag låter man slaktaren avliva sådana djur.¹⁴

Jag kommer inte att ta upp denna mycket spännande tråd om hur man "nu för tiden", såväl på 1940- som på 2000-talet, visar humanitet mot djur som bryter mot våra normer genom att slakta dem, men som sagt, det är en spännande tråd.

De flesta bondehushåll valde under det sena 1800-talet att ha kvar sina "okynnesdjur" men förse dem med hinderdon mot sin "ovana". Hinderdon bestod av rep, remmar, vidjor, vassa pinnar, störar, brädor och tyngder i olika kombinationer som fästes på djuren. Som det vanligtvis var i bondesamhället tillverkades hinderdonen i huvudsak av trä hemma på gården. Att familjerna och djurägarna själva styrde över hinderdonens utformning är en viktig del i mina kommande analyser.

Informationen som återges nedan hämtas ur frågelistan Nm 60 och ur Mátyás Szabós avhandling *Herdar och husdjur* från 1970. Szabós genomgång av hinderdon i kapitlet *Betesgång med mekaniska hjälpmedel* är betydligt mer heltäckande än vad min genomgång nedan kommer att vara. Jag har dock valt att begränsa såväl efterforskning kring, som redovisning av, hinderdonen i det svenska bondesamhället eftersom det

inte är information om hinderdon som är målet med genomgången. Hinderdonen är snarare ett medel för att försöka nå fram till kunskap om djursyn. Den som vill veta mer om hinderdonen och deras regionala varianter rekommenderas att vända sig till Szabós avhandling och otryckta lic. avhandling.

Flera olika sorters hinderdon

Det finns en relativt stor variation på hinderdon, några av dem är nära besläktade i form eller funktion. Jag ska börja med att skildra de vanligaste formerna av hinderdon, hur de använts och fungerat och därefter diskutera hur de kan användas i en djursynsanalys.

Hästkrok

Hästkroken eller "hästkyllan" bestod ofta av en klykad trästam, i form av ett Y som försågs med en spets insatt vinkelrätt mot den undre bjälken. Klykan lades om halsen på hästen med den vassa spetsen mot bringan. Den förhindrade hästar som hade för vana att pressa ned gärdsgårdar med bröstet från att på så vis ta sig ut ur hagarna. Om en häst som var försedd med krok försökte trycka sig ut ur hagen, så pressades den vassa spetsen in i bröstet på den.¹⁵ Inga av Nordiska museets meddelare tog upp hästkroken i sina svar.

Flöjkrok

Ett liknande hinderdon som det ovan beskrivna var flöjkroken. Den såg ut som en hästkrok eller hästkylla med bara små skillnader, istället för en spets som pekade in mot hästens bringa, så satt det på flöjkroken en utåtriktad tapp. Denna tapp skulle förhindra att hästen eller kon flöjade, det vill säga hoppade, över stängsel. Flöjkroken var i regel därför en smula längre än hästkyllan för att tappen skulle haka fast i gärdsgården då djuren vågade språnget.¹⁶

CG Nilsson från Småland skriver så här om användningen av flöjkroken:

Ett annat medel mot 'flöje're'kräk', var att om nacken på djuret, (få-kreatur, ej hästar) hänga en klyndig ekegren, som i nedersta ändan var försedd med en ibårrad stark pinne, när nu djuret reste sig på bakbenen för att taga språnget över gärdsgården, tog nämnda pinne tag i gärdselstängerna, och djuret kastades tillbaka.¹⁷

I Nilssons svar från Blomstermåla klagörs flera detaljer kring hur hinderdonen fungerat. Angående flöjkroken, som Nilsson benämner "en klyndig ekegren," så har den förefallit mig som ett mycket vanskligt verktyg att använda för att stoppa flöjande djur. Jag har sett framför mig hur hästar och nötdjur tagit sats på avstånd och kastat sig över gärdsgården varvid pinnen längst ned i flöjkroken hakat fast i de övre

Foto Nordiska museet. Kombinerad häst- och flöjkrok i Nordiska museets magasin på Julita. Tappen längst ned krokade tag i gärdsgårdens övre snedstänger vilket förhindrade hästen eller kon från att komma över. Om djuret bytte taktik och försökte pressa ned hägnaden så skavde de sågklingliknande rondellerna upp sår i bringan.

snedstängerna (gärdslen) i gårdsgården och mycket abrupt stoppat hoppet och riskerat att förorsaka skador på djuren som rimligtvis i dessa fall borde ha landat mitt över eller mitt i gårdesgården. Men om det är så att djuren stått nära gårdsgården och fastnat med kroken då de rest sig på bakbenen inför ett språng så är det ett helt annat förlopp som skisseras och skaderiskerna sjunker därmed betydligt. Nilsson är noga med att påpeka att hästar inte burit flöjkroken i hans hemtrakter (understruket). Detta skulle kunna ha att göra med skillnader i beteende mellan hästar och kor som ska forcera ett höjdhinder. Är det så att hästar tar sats och hoppar medan nötdjur reser sig på bakbenen intill hindret och därpå kastar sig över? Det skulle i såfall kunna innebära att Nilssons tydliga markering av att hästar inte bar flöjkrok hänger ihop med en omsorg om hästar som löper en ökad risk att skadas på grund av deras annorlunda hoppeteknik. Det finns å andra sidan svar som tydligt skriver ut att hästar bar flöjkrok, likaså att får gjorde det.¹⁸ Mátyás Szabó benämner flöjkroken för hästkrok och gör ingen skillnad på huruvida tappen pekade mot bringan eller om den pekade ut från kroppen. De många belegg som han redovisar på både flöj- och hästkrokens förekomst visar att flöjkroken användes av hästar i många regioner.¹⁹

Hällor

En vanligt förekommande form av hinderdon var olika slags hällor. De bestod av remmar, rep, vidjor, plankor eller läderremmar som fästes mellan benen för att förhindra djurens rörelsefrihet. Trä och järn har också använts i klovor, hällor i dessa material kan i formen jämföras med hand- eller fotbojor för människor. Hällor har använts på nästan alla slag av betande djur, de har varit vanligare på hästar och får, ovanligare på kor och svin, vilket indikerar att de var effektiva på att förhindra flöjning.²⁰

Det har funnits en mängd sätt att hålla sina betesdjur hällade. Bland annat har frambenen sammankopplats då vidjor sattes ovanför klövar, hovar eller framknän. Detta har varit vanligt på hästar och har haft till uppgift att ta ner deras rörelseförmåga. Hästar som hålls på detta vis hoppar med frambenen under gång, eller trippar med små steg.²¹ Men även ett bakben och ett framben kunde kopplas ihop. Det vanliga var då den så kallade långhällningen då exempelvis de båda högerbenen kopplades ihop. Men även korshällning förekom då ett ben på var sida av djuret hölls samman med en hälla. Denna form av hållning var effektiv men plågsam.²²

Förutom att benen knöts samman kunde det också förekomma att huvudet inkluderades i hållningen. Från grimman kunde man dra en tamp mellan frambenen som fästes i en bukgjord. En häst som hålls på detta vis kunde inte lyfta huvudet tillräckligt för att kunna hoppa över stängsel.²³ CG Nilsson, som skrev om användningen av flöjkrok, har också skrivit om hur hållning gick till:

Ett annat medel var 'hällningen' d.v.s. man band med starka björkvidjor samman ett framben och ett bakben, då kunde inte djuret resa sig och 'ta sats' öfver gårdesgården. Men det förelåg alltid fara för att djuret skulle snärja in sig i hällorna, så denna 'häftningen' kunde endast brukas på åkrarna. För att inte vidjorna skulle skada huden och åstadkomma sår, voro breda läderremmar s.k. 'handskar' fastknäppta om benen mellan 'lättklöfvarna' och de egentliga klöfvarna.²⁴

Denna upppteckning är, liksom hans förra, intressant. Vi får veta att det är för att fåren inte ska kunna resa sig upp på bakbenen och sträcka ut frambenen inför ett hopp som de har långhällats. Det innebär att hällan kunnat vara relativt lång och därmed tillåtit fåren att röra sig mer eller mindre ostört vid gång. Szabó för fram samma uppgift och beskriver hur fåret ska kunna lyfta bakbenet från marken men inte sträcka det bakåt.²⁵ Hade syftet med hällan varit att hindra djuret från att springande ta sats inför ett hopp eller att i allmänhet sätta ned dess rörelse så hade hällan måst vara kortare. Det ligger i sakens natur att djuren då störts mer av hällorna. Att djurägarna satte "handskar" på benen innan vidjorna fästes på plats gjordes för att skydda huden från skavsår. Szabó knyter användningen av "handskar" just till Småland.²⁶

*Foto Mats Rehnberg,
Nordiska museet. Hästen är
försedd med en nickhälla,
den förhindrar hästen från
att lyfta huvudet och den
kan därför inte hoppa över
gårdesgårdar eller röra sig
för fort. Andra varianter
av nickhällor bestod av en
grimma i vilken en tamp
eller tunn kedja ledde till ett
skärp som knäpptes runt
ena frambenet på hästen.
Då den gick drog benet
ned huvudet i en nickande
rörelse.²⁷ En sådan nick-
hälla förvaras på Nordiska
museets föremålsmagasin i
Julita (Nm 224.670).*

Kläpp

Hällorna kunde kompletteras med olika former av tyngder. Kläppen var en trästock som fästes med ett rep runt ena frambenet på djuret. Det var vanligtvis hästar som hindrades på dessa vis.²⁸ På mindre djur såsom får och getter hängdes i regel träklampen om halsen. Syftet med träklampen var i likhet med övriga hinderdon, att hindra djuret att ta sig för långt bort från gården och framför allt att stoppa det från att hoppa över stängsel. På fotburna stockar var den ända av stocken som pekade framåt ofta avfasad, de skarpa kanterna högs bort så att stocken blev en aning spetsad, för att den inte så lätt skulle fastna i tuvor eller ojämnheter.²⁹ På klamparna för får försågs tvärtom trästycket ofta med utstickande pinnar i flera riktningar för att öka motståndet mot marken, dessa redskap benämndes då krägglor.³⁰

Att det var hårt för djuren att släpa runt på en trästock runt halsen eller foten framgår av Bernhardina Johanssons uppteckning från Skåne. Hon menar att trästockarna, och fjölbrädorna också för den delen (se nedan), ”var barbariska redskap båda två.” Hon minns också från sin barndom hur djur kunde fastna i sina klampar och bli hängande hela dagen uthungrade och överhöljda av mygg och flugor.³¹

Även GA Hartman, folkskolläraren från Småland, ansåg att trästockarna var svåra för djuren. Har skriver om att får som var ”ovana” fick släpa runt en meterlång stock för att inte kunna hoppa och springa. Detta kallades i Vissefjärda socken för att fåret var klorat:

Men att det var djurplågeri, fattade man icke, bara man fick fåret att avstå från att vara okynnigt.³²

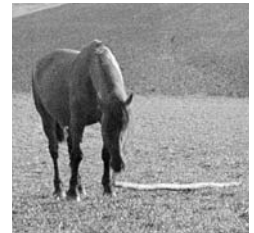

Foto Nordiska museet. Hinderdon för hästar ur Nordiska museets magasin på Julita. Szabó är noga på att skilja mellan träkläpp (bilden ovan, foto: IngaLill Granlund) och stock eller rundstock för hästar (bilden till vänster, foto: Knut Tinnberg). Kläppen var ett hinderdon som användes för att hindra hästar från att flöja. Den var fäst med ett snöre i ena frambenet och drogs av den häst som bar den. Rundstocken snidades och togs ur så att den kunde sjunka ner och lägga sig tillrätta över hästens hov. Den användes på hästar under bete för att de inte skulle gå för långt bort.³³

Träklubba

Närbesläktad med klampen är klubban. Den hängdes om halsen på djuren, men släpade inte i marken som klampen, utan kunde börja pendla när djuren förflyttade sig hastigt och slog då mot benen. Smärtan som framkallades av träklubborna skulle få djuret att lugna ner sig, sakta av på takten och därmed få klubban att hänga still. Klubbor har använts på alltifrån hundar till oxar och har enligt uppgift i vissa fall varit försedda med vassa pinnar.³⁴ Inga av Nordiska museets upptecknare i Nm 60 skriver om klubbor.

Ok

De hinderdon som återgivits ovan, har främst varit avsedda att försvåra för djuren att ta sig över gärdesgårdar, men även att dämpa deras förmåga att gå fort och långt. Förutom att gärdesgårdarnas höjd var en viktig faktor då djuren skulle hållas på plats spelade deras täthet en minst lika viktig roll. Det var naturligtvis mer krävande, såväl ekonomiskt som tidsmässigt, att bygga täta gärdesgårdar varför tätheten mellan de snedlagda störarna anpassades till normaldjurens förmåga att tränga sig igenom. Avvikarna hindrades även i detta fall med hinderdon genom så kallade ok.

Oken bestod vanligen av tre störar eller pinnar som bands samman runt nacken på djuren och tilläts spreta ut ordentligt åt sidorna. Oket, eller klaven som den också kallades, fastnade i gärdesgården då djuret försökte ta sig ut genom hål mellan störarna. Det var främst grisar som bar ok eftersom de är så pass starka att de kan lyfta en gärdesgård och pressa sig ut. Men även får, kalvar och fullvuxna kor har burit klave eller ok.³⁵ Enligt en uppgift från Småland kunde ett ok också förhindra kor från att plocka ner gärsgården. I Kullbo socken i Västbo härad har ett sådant ok kallats prang och varit försett med taggar.³⁶

Foto Nordiska museet. De två männen på bilden från Värmland 1911 sätter på griskultingen en "grissula" med en lokal benämning eller ett svinok. Enligt Nils Keyland, som tagit bilden, hindrade sulan grisen från att tränga sig genom gärdesgårdar. Att svinet led av att vara okat var något som man också förstod i bondekretsar, i folkliga uttryck och talesätt står svinoket som en symbol för förtryck och ofrihet.³⁷

Trynringar

Förutom att svin trängde sig igenom gärdesgårdar så bökade de upp marken under sina födosök. Detta gav problem då etablerade gräsvålar, diken och vägbankar med mera förstördes. Likaså kom grödor till skada. För att stävja böknigen så ringade bondefamiljerna sina grisar, en ring trädde genom den lilla läppen längst ut i kanten på trynet. Då grisen körde ner trynet i marken för att böka skavde ringen och gav upphov till smärta.³⁸

Från Västergötland har N Sjöholm sänt in ett svar som skisserar hur det gick till att ringa svin. Han menar att svin har en naturlig reflex att rygga och att streta bakåt då det infångas. Detta utnyttjades vid ringningen genom att ett rep fästes runt överkäken på grisen och att detta bands fast i en gärdesgård. När grisen backade så sträcktes repet och grisen fixerades genom att fortsätta vilja streta bakåt. Trynringen bestod i Sjöholms hemtrakter av en ståltråd som var spetsad i ena ändan med ögla i den andra. Tråden trädde genom svålen i trynet uppifrån och ner och krokades i öglan.³⁹ Svinen kunde också ringas med en grov järnring genom ”överläppen”.⁴⁰

Fjölbräda

Den kanske vanligaste formen av hinderdon har varit fjölbrädan som använts främst på kor och tjurar. Den bestod av en bräda som hängdes från hornen över ögonen vilket förhindrade djuren från att se rakt fram. De kunde då inte stängas eller röra sig i snabb takt och heller inte hoppa över gärdesgårdar. Fjölbrädan har använts både på stångningsbenägna tjurar och kor och som ett hinder mot flöjning och rasering av gärdesgårdar.⁴¹

Fjölbrädan kan verka beskedlig men det finns flera bland Nordiska museets uppgiftslämnare som reagerat på det grymma i att begränsa djurens syn så drastiskt och kallat den för ett ”tortyrredskap” men trots det sett sig tvungna att använda den på somliga djur som var ilska eller hade för vana att öppna grindar. I båda fallen hjälpte det enligt uppgift med fjöl för ögonen.⁴²

Att djuren blev handikappade och nervösa av att inget kunna se bekräftas i frågelistsvaren:

De stackars djuren som blivit ”rakade” (behängda med raka) eller med skynke gillrade mot ovanan voro att beklaga. De hörde väl när någon kom i deras närhet och lyssnade då med viss oro och rädsla till...⁴³

För att fjölbrädan skulle förorsaka så lite onödigt lidande som möjligt berättas från Västmanland att man där lade sig vinn om att den gjordes den så lätt och liten som möjligt.⁴⁴

Även fjölen har ett ordspråk knutet till sig om antyder att man förstått att djuren tyckt illa om att bära detta hinderdon. I Finland säger

Bilden är tagen i Dalsland 1929 och visar en ko med ett fjöl, en bräda, för ögonen. Med fjölet kunde djuret som bar det inte se rakt fram och var tvunget att röra sig sakta och försiktigt. De flesta som skriver om fjölbrädor som hinderdon förlägger dess användande till en äldre, djurplågande tid. Men från Småland i Handbörds härad kommer en uppteckning som talar om att när korna förr i tiden hade ovana eller flöjde så hängde man på dem en lem, på samma sätt som man gör ”än idag”. Detta visar att fjölbrädan användades långt in på 1940-talet.⁴⁶ Foto NF Fransson, Nordiska museet.

man om den som ser surmulen ut att ”Du ser ut som en ox som har fjölen på sig.”⁴⁵

Hornhinder

Somliga kor lärde sig att lyfta bort gärdesgårdsstörar och att öppna grindar med hornen. Detta förhindrades genom fjölbräda eller att djurets ägare satte ett hjul på en rundstav som fästes på hornen. Då kon ville använda sina horn var hjulet i vägen och styrde undan hornen.⁴⁷

Korrigerande hinderdon

Hinderdonen kan delas in i två grupper för att underlätta för analysen. I den första gruppen finns hinderdon som bara smärtar eller vållar obehag då djuret bryter mot människors regler och förväntningar. De motverkar definierade och bestämda beteenden hos djuren som skapar problem för människorna. Det kan exempelvis vara vassa pinnar på en tråkavle mellan två hästar som kör i par, här motverkar smärtan hästarnas ”fula ovana” att trängas under körningen.⁴⁸ När hästarna uppför sig väl så vållas de inget obehag, men när de trilskas så känner de genast av det och meningen är att de ska avstå från ett visst beteende.⁴⁹ Träklubbarna är ett annat exempel på ett sådant hinderdon. Så länge djuret rör sig långsamt så slår inte klubban mot benen, men om det rör sig fort så drabbas det av den pendlande träklubban. Dessa

hinderdon kan benämnas korrigerande. Vidare är både hästkroken och flöjkroken korrigerande hinderdon, lidandet för djuret är mindre om det följer människans intentioner och undviker att försöka hoppa över gärdesgårdarna eller trycka ner dem med bringan.

De korrigerande hinderdonen har verkat störande på djuren som burit dem under två faser, den passiva och den aktiva. Under sin passiva fas har, exempelvis hästkroken, stört hästen genom sin tyngd och genom att vara i vägen. Denna störning bör dock de flesta hästar ha kunnat stå ut med. Den aktiva fasen inträder då hästen försöker trycka ner gärdesgården med bringan för att kunna komma ur sin hage. Då pressas den vassa spetsen in i bröstet på hästen och förorsakar smärta. När hästen backar från gärsgården upphör smärtan, den aktiva fasen ersätts återigen av den passiva.

Till den andra gruppen hör sådana redskap som vållar ett konstant obehag eller smärta, som djuret inte kan undslippa genom att uppvisa, ett ur människors synvinkel, korrekt beteende. Vad djuret än gör så kommer det inte undan sin ständiga följeslagare, här finns inget inlärningsmoment, djuren kan inte genom ett specifikt beteende slippa undan smärta eller obehag. Ett exempel på ett sådant hinderdon är den till synes beskedliga fjölbrädan, som hindrar kon från att se rakt fram och på så vis omöjliggör hopp eller snabb förflyttning. Det kan också vara en stor tung träklamp i ett snöre om halsen eller benet på djuren, så att de inte ska orka ta sig alltför långt bort från gården eller flöja. Dessa hinderdon kan kallas konstant aktiva. Till denna grupp ska också hållorna räknas, även om de inte smärtade då de var korrekt påsatta vållade de djuret ett konstant handikapp och obehag.

Hur ska vi se på grisarnas trynringar? Är de korrigerande eller konstant aktiva? Om en gris inte kunde avhålla sig från att böka lite då och då bör ringen ha vållat en konstant smärta, på grund av småsår och infektioner, även under den tid då den höll upp med bökanDET. På detta sätt kan den ses som konstant aktiv. Om grisen däremot kunde stå emot ett av sina mest grundläggande naturliga behov genom att inte böka alls, så att såret runt ringen tilläts läka, är det inte säkert att grisen behövde lida av sin ring. I detta fall är trynringen ett korrigerande hinderdon. På grund av att bökanDET för grisen är ett av dess mest basala behov, kan man anta att en gris sannolikt drabbades av psykiska besvär då den var tvungen att avstå från bökanDET. Jag vill på grund av detta hänföra trynringarna till den konstant aktiva kategorin.

Med oken förhåller det sig på samma sätt. Trots att oket blev riktigt obehagligt först då djuret försökte tränga sig igenom gärdesgårdar och fastnade eller trasslade in sig så var de i regel tunga och svårhanterliga också i sin passiva fas. Att bära ett ok runt halsen hela dagarna bör på sikt ha förorsakat smärta genom förslitningsskador på djuren,

Konstant aktiva hinderdon

och eftersom det inte fanns något sätt att slippa okets tyngd genom att förändra sitt beteende, så måste oket ses som ett konstant aktivt hinderdon.

Graden av obehag och smärta

Hur var det med det obehag och den smärta som hinderdonen förorsakade djuren? Är det möjligt att gradera denna på en skala från milt till skarpt obehag och från lite till mycket smärta? Jag vill göra ett försök. Det minst skadande av de konstant aktiva hinderdonen bör ha varit fjölbrådan. Den begränsade förvisso mycket drastiskt sikten för djuren men den orsakade ingen smärta och innebar heller inga risker för förslitningsskador på grund av sin tyngd eller dylikt. Att flera upptecknare kallar den ett tortyrredskap kan tolkas som ett tecken på deras utvecklade empati för djur. Av de korrigerande hinderdonen bör hästkylan eller hästkroken, med den inåtvända spetsen, ha varit ett redskap som kunnat burits utan allt för stora obehag. Så länge den var lätt och smidig lär den inte ha stört hästen då den var passiv, inte heller i sin korrigerande fas kan den ha utgjort ett hot mot sin bärare eftersom smärtan och skadan som förorsakades hästen stegrades gradvis och hela tiden befanns inom hästens kontroll. När smärtan, som stegrades mer ju hårdare hästen pressade mot gärdesgården, blev för stark kunde hästen backa undan.

Jag tror inte heller att de halsburna konstant aktiva klamparna eller kräggelorna har behövt innebära något djupt lidande för djuren. Klamparna fästes runt halsen och släpade i backen. Då djuret stod och betade eller låg och vilade kan de inte ha märkt av klampen och när de rörde sig i normal hastighet bör dess störande verkan ha varit av en mild karaktär. Då djuret blev skrämt eller rörde sig fort bör dock hinderdonet ha upplevts som mycket stressande och handikappande, likaså om djuren fastnade med dem.

Hällor och ok inskränkte med stor sannolikhet kraftigt på djurens välmående. Hästar som var hållade mellan frambenen har behövt anpassa hela sitt rörelseschema till sina hinderdon. De har antingen hoppat eller hasat sig fram. Hästarnas hållor har varit djupt störande under såväl den passiva som den aktiva fasen. Långhållade får har troligen haft det bättre då deras hållor varit betydligt längre och inte behövde hindra den normala gången eftersom de var tänkta att störa endast flöjning hos fåren. Långhållornas passiva fas var således inte så störande på gången. Däremot kan de ha hindrat djuren från att utföra sitt kroppsvårdsbeteende, till exempel att klia sig med bakbenen. Inte heller den aktiva fasen, som omöjliggjorde hopp, har behövt skada eller smärta för att verka då de endast bringade fåren ur balans. Oken var svåra både då de var passiva och aktiva. De var tunga att bära under hela tiden de hängde runt halsarna och de gjorde det omöjligt för djuren att finna en rofylld position då de ville lägga sig att vila.⁵⁰ Likaså innebar

det ett stort lidande för de djur som fastnade i sina ok i gärdesgårdar eller i naturliga hinder. En sak som försvårar bedömningen av hur plågsamma oken var är att deras utformning kunde variera stort inbördes. Ett litet ok behöver inte ha varit så plågsamt under sin passiva fas, medan ett stort kan ha inneburit mycket lidande för det djur som bar det.

Bukgjordshälla och nickhälla bör ha varit obehagliga hinderdon att bära för hästarna. Nickhällans ena del satt om hästens hals och förbands med ett kortare tamp eller kedja med en rem runt knät på hästen. Hällan hindrade hästen från att lyfta huvudet, syftet var att hästen inte skulle kunna hoppa men det innebar också att när hästen gick så drog benet genom kedjan eller snöret med sig huvudet för varje steg varför hästen ”nickade” under gång. Även vanan att sätta fast grimskaflet i bukjordens med ett så kort snöre att hästen inte kunde lyfta huvudet inskränkte så starkt på rörelsefriheten att detta bör ha upplevts som störande för hästen. Graden av plåga som förorsakades djuren som bar dessa hållor berodde på hur redskapet utformats. Om remmen som satt fast i grimman var lång nog för att ge hästen en viss rörelsefrihet bör redskapet ha kunnat bäras med måttligt obehag. Men om remmen var för kort uppstod stora obehag, vilket vi får en indikation på i ett domstolsfall från Jönköpings län från 1921. Där vittnade J. Jansson om hur en häst på bete inte kunde nå ner med huvudet till marken för att beta eller dricka därför att remmen som förband grimman med bukjordens var för kort. Rätten dömde svaranden till djurplågeri med följande motivering:

Häradsrätten finner att svaranden genom att nedbinda huvudet å en honom tillhörig å bete gående häst på sådant sätt att djurets fria rörelser hindrades, har gjort sig skyldig till uppenbar grymhet mot djuret.⁵¹

Detta är det enda djurplågerifall jag hittat som direkt dömer någon för att ha hållit sina djur i hinderdon.

Grisarnas trynringar bör ha utgjort ett stort hinder i deras liv. Det är enklast att se hur ringarna smärtade då de sattes i och hur det har gjort ont under den tid som såren läkte. Likaså är det lätt att föreställa sig hur såren smärtade och blev infekterade om grisen inte lyckades avhålla sig från att böka. Men även om grisen var ”skötsam” och inte bökade och därmed inte led fysiskt av smärtor i trynet så bör ringen ha varit ett märkbart inslag i dess liv som förhindrade den från att utföra sitt naturliga beteende, vilket kan leda till depression och beteendestörningar.

Flöjkroken var i sin passiva fas inget redskap som gav hästarna något större lidande. Men då hästarna bröt mot människornas regler och försökte sig på att hoppa över hägnaderna kan det ha blivit riktigt obehagligt och farligt. Om den utåtriktade tappen krokade tag i en av

de långsgående störrarna i gårdesgården lär hoppet ha bromsats upp med en allvarlig knyck som lätt kunnat skada nacke, hals och rygg. Likaså är det lätt att föreställa sig att hästen har dråsat ned rakt över gårdesgården och riskerat att skada sig på avbrutna störrar. Om vi får tro på CG Nilssons uppteckning om hur nötdjuren hoppar annorlunda i jämförelse med hästar så är det inte säkert att flöjkroken var lika farlig i sin aktiva fas för nöt som för hästar.

Angående fotkläpparna som drogs i snöre eller kedja, så är det lätt att inse att det är allvarligt djurplågeri att låta en häst släpa runt dessa stora och tunga träklumpar. Det kan inte ha dröjt länge innan såväl akut smärta som långsiktiga förslitningsskador i leder uppstått.

Utifrån ovanstående genomgångar har följande mycket grova skala upprättats. Skalan tar bara hänsyn till det fysiska obehag eller risker för kroppsliga skador som djuren kan ha utsatts för. Hur deras mentala balans påverkats av att till exempel inte kunna utföra ett normalt kroppsvårdsbeteende på grund av långhällor har jag inte känt att jag haft kompetens att beakta:

1. Milt obehag	fjölbräda och hästkrok
2. Något mer kännbart	halsburen klamp och fårens långhällor
3. Absolut kännbart	frambenshällor, lätta ok och väl avpassade nickhällor
4. Plågsamt i sina aktiva faser	grisarnas trynringar och flöjkroken
5. Konstant mycket plågsamt	fotkläpp, de tyngre oken, trånga och korta nickhällor

Vilka var de vanligaste hinderdonen?

Det går inte att säga något om hur vanliga hinderdonen var bland brukarfamiljernas djur under undersökningsperioden utifrån frågelistsvaren eller den tillgängliga litteraturen. Men kanske går det att få ett hum om i vilken numerär relation de stod i till varandra? Vilka hinderdon var vanliga och vilka var ovanliga och vad avgjorde om användandet av ett hinderdon var utbrett eller ej? Som jag tidigare nämnt har jag gått igenom 350 frågelistsvar på Nordiska museet och av dessa har 146 bedömts vara intressanta att arbeta med. I de 146 svaren var det endast 35 som skrev om hinderdon och de fördelar sig såsom tabell 9 utvisar.

Trots att antalet svar är få, och egentligen för litet för att det ska gå att dra några väl motiverade kvantitativa slutsatser ur materialet, är det svårt att blunda för korrelationen mellan ”milda” hinderdon och antalet belägg för deras förekomst. Jag vill, trots det vanskliga i att göra så med tanke på det fåtal belägg det rör sig om, argumentera för att korrelationen inte är en slump utan istället följer ett tydligt mönster, som i sin tur ger oss ledtrådar till hur djursynen såg ut i södra Sverige mellan 1860 och 1925.⁵³

Kategori av hinderdon nämnt i svaren	Antal gånger	Omdöme i obehagskala
Fjölbräda	18	1. Milt obehag
Klamp eller kräggla om hals	7	2. Något mer kännbart
Ok	6	3./5. Absolut kännbart/ konstant mycket plågsamt
Trynring	6	4. Plågsamt i sin korrigerande fas
Hällor	4	2./3. Något mer kännbart/ absolut kännbart
Flöjkrok	3	4. Plågsamt i sin korrigerande fas
Rep om buk till grimma och nickhålla	3	3./5. Absolut kännbart/ konstant mycket plågsamt
Klump om fot	1	5. Konstant mycket plågsamt
Operativa ingrepp ⁵²	3	Se fotnot
Sammanlagt	51	

Milda hinderdons dominans över skarpa

Varför finns det så många belägg för milda hinderdon och få belägg för de skarpa? Det skulle kunna förklaras med en tendens bland meddelarna att inte vilja berätta om "hemska" hinderdon utan att istället lyfta fram de "snälla." Men med vägledning av hur de tidigare svarat på frågor om svältfödning, där man gärna berättat om hur djur for illa "förr", så menar jag att en sådan förklaring i detta fall kan uteslutas.

Jag tror istället att svaren avspeglar en verklig situation, de milda hinderdonen var mer utbredda än de skarpa. Förklaringen till detta ligger i att utfallet av konflikten mellan empati och produktion delvis var beroende av att bondefamiljerna tillskrev djuren ett intrinsikalt värde.

Hinderdonen – empati och produktion

Den ständigt närvarande konflikten mellan empati och produktion förklarar att det finns en så stor spridning bland hinderdonen i fråga om det våld de utverkar mot djuren. På produktionens sida i den ständigt närvarande konflikten ska vi se oviljan att investera allt för mycket arbete i hägnader. Resurser som läggs ned här får inte konkurrera med arbete som utförs i hemmet, på åkern, ängen eller i ladugården. Hägnaderna kan med andra ord inte göras optimala på grund av den ständiga bristen på arbetstid. På produktionens sida ska vi också se skyddandet av åkerns spannmål och ängens hö. Dessa produkter får inte förstöras av betande djur, detta skulle vara en katastrof för både människor och djur eftersom även djurens vinterfoder skulle spolieras av tramp och bete. På den andra sidan ska vi lägga omsorgen om djuren. Tabellen antyder att man på grund av den empati man kände inte ville skada sina djur mer än vad som var nödvändigt med hänsyn taget till produktionen. Denna tankebanan resulterar i en nivåstege för användandet av hinderdon.

Tabell 9. Hinderdonens frekvens i Nordiska museets frågelista Nm 60 Boskaps-skötsel. Det finns en tydlig korrelation mellan hinderdonets förorsakade obehag och antal belägg som omtalar dess förekomst. Ju "snällare" ett hinderdon är desto mer verkar det ha använts. Även om det är ett litet material menar jag att tabellen åskådliggör denna korrelation. I vissa fall har meddelarna berört flera kategorier av hinderdon i samma svar. Därför stämmer ej antalet meddelare med antalet nämnda hinderdon.

På nivå ett finns de djur som stannade kvar i hagarna enbart på grund av gårdesgårdens hinder. Det kunde vara ett ungdjur som släpps ut i en hage, ingen i familjen visste huruvida det var ett ”okynnesdjur” eller ej, så det fick gå i hagen och hölls på plats enbart av gårdesgården. Om det senare visade sig att djuret (i detta tänkta fall en häst) var ”ovansfullt” och hoppade över hägnaden så introducerades nivå 2, kanske satte drängen på en hälla som kopplade ihop frambenen på hästen. Fortsatte problemen, genom att hästen tog sig ur hållorna eller på annat sätt ändå kunde komma över, tog husbonden fram flöjkroken som ska haka fast i gårdesgården då hästen provar att hoppa. Om hästen löste också detta var det dags för en allvarligare hållning. En bukjord sattes fast runt ryggen och ett kort snöre drogs till grimskaftet så att hästen inte kunde lyfta upp huvudet tillräckligt högt för att ta ansats. Och hjälpte inte ens det kanske man ansåg sig tvungen att göra som Joh. Sjöquist i Småland berättar:

Hoppbenägna hästar sattes en bräda på. Om halsen hängdes en läderstump som höll fast brädan. I denna var infästade pinnar som gjorts något vassa. I underkant på brädan satt en rem som löpte till en sadelgjord runt buken. När hästen skulle hoppa höjde den huvudet varpå de vassa pinnarna stack den i bringan.⁵⁴

Hade hästen, i ovanstående tänkta förlopp, stannat kvar i hagen med hjälp av bara en hälla så hade bondfamiljen självklart nöjt sig med detta och inte i onödan lagt på mer verkningsfulla, det vill säga mer smärtande, hinderdon. Detta tankesätt kan vi läsa ut av tabellen där det finns en tydlig korrelation mellan milt obehag/ smärta och hög förekomst av belägg samt mellan skarpt obehag/ smärta och låg förekomst av belägg. Likaså får tankegången stöd i uppteckningsmaterialet. Det berättas om hur okynniga djur får allt mer verkningsfulla hinderdon allteftersom de milda visar sig otillräckliga. I fråga om ovana får så har de först långhällats. Fortsatte flöjproblemen fick man lägga på ytterligare en långhälla.⁵⁵ Eller göra som i Blekinge och ta fram korshällan ”...som användes, när något djur visade akrobatprov genom att hoppa över stängslet trots andra hållor.”⁵⁶

Svinens hinderdon

Om vi återigen ser på tabellen så är det förvånansvärt tydligt hur obehagsgraden stiger i samma takt som beläggen sjunker. Det finns dock undantag och det är trynringar och ok. Varför är trynringar och ok vanligare än både hållor och flöjkrokar trots att de med stor sannolikhet förorsakade större lidande? Förklaringen ligger återigen i hur utfallet i konflikten mellan empati och produktion utföll.

Jag har tidigare lyft fram just svinens böckande som ett område där det gjordes undantag för grym behandling. I resonemangen kring

svältfödningen kunde vi konstatera att denna ansågs grym av såväl domare som vittnen och angivare. Människor blev fällda för djurplågeri då de svältfödde sina kor. Detta tolkades som att svältfödningen inte var så utbredd, så lönsam och allmängiltig som den etablerade bilden tidigare föreslagit. Jag gjorde då en jämförelse med hur lagstiftningen såg på trynningar och resonerade kring hur människor måste ha förstått att ringning av grisar förorsakade lidande och smärta på samma vis som svältfödning gjorde, men att trynringarna trots det skyddades och även påbjöds av lagen. Jag menar att förklaringen till detta ligger i att ringningen skyddade så stora ekonomiska värden att i konflikten mellan empati och produktion tilläts produktionen att viktas högre än i andra fall då utfallet avgjordes. Denna annorlunda viktning förklarar också varför trynningar är vanligare som hinderdon än exempelvis de mer beskedliga hållorna och flöjkrokarna. Ett liknande resonemang går också att föra kring oken. På grund av svinens fria livssätt (de hade inga bestämda beteshagar utan strövade såsom allätare fritt och både betade och bökade efter mat) och svinens styrka var de svåra att hägna bakom gårdesgård. Oken tilläts, liksom ringarna, att viktas tungt i konflikten mellan empati och produktion.

Vilken djursyn ger hinderdonen uttryck för? Det är lätt att förfasas över de ofta skrämmande hinderdonen. I deras utformning där vassa spetsar, rep och tyngder dominerar läser vi in smärta och maktlöshet. Det är likaledes lätt, att utifrån en första bekantskap med hinderdonen, döma ut den samhällsgrupp som skapat dessa redskap som barbarisk och okänslig för djurs lidanden. Tittar man närmare på hinderdonen ser man dock att de människor som tillverkat redskapen i flera fall månat om att skydda djuren från att få ont eller att skadas av sina hinderdon.

Halskragen med taggar (Nordiska museet, Julita, Nr 143913) är en skrämmande tingest. Den sattes runt halsen på får som hade för vana

Foto Nordiska museet. Halskragen (143913) har flera centimeter långa taggar som förhindrade fåret som bar den från att dia sig själv. När den försökte nå sina egna spenar så stack den taggarna i buken. Jag har inte betraktat dihindren, eller pattahindren som de kallades på flera håll, som ett hinderdon eftersom den inte hindrar djuret från att ställa till med oreda i landskapet. Trots det vill jag här visa upp ett dihinder eftersom de är väl lämpade för att åskådliggöra hur ett skrämmande föremål efter närmare granskning visar sig vara relativt harmlöst och att man genom en analys av föremålet till och med kan använda det för att påvisa att djur gavs ett egenvärde i det sena bondesamhället i södra Sverige. Lägg märke till den väl genomförda läderskoningen kring järnhalsbandet som bär upp taggarna. Innanför lädret finns en stoppning som ska skona djuret från skav av den hårda järnringen.

**Frågelistsvaren,
hinderdonen
och djursynen**

Foto Nordiska museet.

Denna form av tyngd, som kallas rundstock, bars direkt på foten. Klumpen är tung och lär ha varit besvärlig för hästen att dra runt på. Det är stor risk att hästen fick akut ont i muskelfästen och liknande, likaså förelåg en risk för förslitningsskador om rundstocken bars dagligen under betessången. Men även i detta fall så är hinderdonet väl utformat. Djurets ägare eller någon annan på gården har lagt ner ett stort arbete på att utforma träklumpen så att den skulle passa hästen runt hoven och genom sin mjuka form inte skava eller nöta. Rundstocken är dessutom läderskodd för att mildra nötningen.

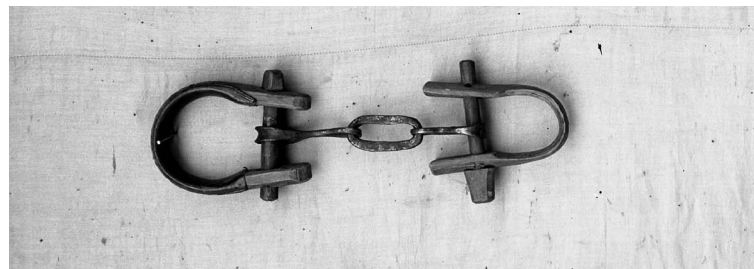
att dia sig själva. Tittar man nära på halskragen ser man hur någon bemödat sig med att klä hela den järnring som bär upp taggarna med läder för att förhindra skavsår på fårens hals.

Likaså är rundstocken anatomiskt utformad med mjuka läderskodda ytor där klampen legat an mot hoven.

Även fårklamparna (Nordiska museet, Julita, Nr 116479, ej i bild) var anatomiskt utformade och dessutom klädda med läder för att skona fårens fötter. Klamparna var uppbyggda av en trästomme på vilken tagel var påfört som hölls på plats av en läderskoning. Taglets uppgift var att göra klampen mjuk och fördela trycket på benet och på så vis förhindra skav- och trycksår.

Stutafångslet påminner om hand- eller fotbojor men är väl utformade med tanke på att skona djuren och dessutom är den skoddd med läder på insidan för att hindra skavsår.

Foto Nordiska museet. Stutafångslet är en hålla gjord av trä och järn. Själva klovorna är utformade för att vara så lätta och smidiga som möjligt. Formen i sig, med sin lätthet och de mjuket rundade kanterna har sparat djuret som burit dem. Dessutom är de skodda med läder (den högra kloven i bild uppvisar spår av att ha varit klädd med läder på samma sätt som den vänstra) vilket ytterligare skyddat djuret.

Det är sannolikt att de flesta av de hinderdon som visats här var tillverkade av människor som ägde de djur som bar hinderdonen. Därmed anser jag att det är möjligt att uttala sig om den djursyn som hystes av djurens ägare genom att studera hinderdonen (eftersom praxis speglar diskurs). Det är slående att samtliga hinderdon är utformade med stor omsorg om djuren, trots att hinderdonens främsta syfte var, att genom smärta och obehag, anpassa djurens beteende efter människornas normer. De djur som bar dessa hinderdon var säkerligen inte de mest äls-

kade djuren på gården utan snarare ”bråkstakarna” som ställde till med oreda på åker och äng, som förstörde hägnaderna, som bröt sig in i köksland och kålgårdar och kostade ägarfamiljerna stor möda i tid och arbete. Även dessa djur har man visat respekt och omsorg.

Kapitel 11. Våld i domstolsprotokollen

Att de lägre klasserna antas ha haft en instrumentell djursyn har jag gjort klart. Genom att knyta an till de tre hypoteser som lanserades som avslutning i kapitel två vill jag undersöka denna föreställning:

De lägre klasserna hade en strikt instrumentell djursyn som utelöt att djuren hade ett egenvärde

De var okänsliga för våld riktat mot djur och djurs lidande

De utvecklade en mildare djursyn på grund av djurskyddsföreningarnas uppfostran

Såsom det presenterats är det framför allt anglosaxiska humanister och samhällsvetare som lanserat dessa föreställningar. Genom att formulera föreställningarna som hypoteser blir det möjligt att ifrågasätta riktigheten i dem och även att problematisera den för givet tagna förståelsen hos anglosaxiska historiker om att det var i de stadslevande borgerliga kretsarna som empatiska känslor för djur föddes. Det är framför allt domstolsmaterial från 1860- och 1920-talet som kommer att användas som empiriskt material att pröva föreställningarna emot.

Konflikt vägd mot empati

Ett sätt att undersöka huruvida lantbrukets djur sågs enbart som ekonomiska resurser med ett instrumentellt värde, eller om människor från mitten av 1800-talet betraktade djur som varelser med ett intrinsiskt värde, kan vara att se vilka orsakerna bakom domstolsanmälningarna varit. Om det är så att anmälningar har gjorts i syfte att vinna något för egen sak på djurplågerirättegången kan det sägas att angivare och vittnen har agerat i egenintresse. Det behöver då inte betyda att de hyste en välvillig inställning till djur. Men om det är så att människor har anmält andra för djurplågeri i sådana fall där de själva inte haft någon vinning av att de åtalade fällts för djurplågeri så måste vi fråga oss om detta inte betyder att de agerat för djurens skull. Jag vill utveckla resonemanget.

I de allra flesta fallen har vittnen och angivare i djurplågerimål inte haft någon ekonomisk koppling till de djur de sett plågas eller lida, ändå har de lagt sig i hur deras ägare eller vårdare tagit hand om dem. Då de gjort så har de valt att ta en konflikt med en medmänniska för ett djurs skull och jag anser att detta säger något om synen på djur.

Jag menar att det hos de allra flesta människor finns ett motstånd, det kan vara stort eller litet beroende på personlighet och situation, mot att konfrontera en annan människa och klandra denna för sitt uppträdande. Motståndet kan liknas vid en tröskel som kan vara låg eller mycket hög. En låg tröskel kan passeras utan problem. En hög tröskel däremot bjuder motstånd och det kostar på att ta sig över. Jag vill här resonera om vinster och kostnader för vittnen och angivare i djurplågerirättegångarna. Om det fanns ett pris att betala då en man eller kvinna 1860 eller 1920 skulle åtala en medmänniska för djurplågeri så måste det också ha funnits ett motiverande skäl som vägde upp kostnaden.

Vittnen och angivare som bestämde sig för att övervinna trösklarna betalade alltid, i någon form, ett pris för att klandra eller anmäla djurplågaren. Betalningen bestod i allt från den tid agerandet tog till att grannsämjan sattes på spel eller att angivaren själv riskerade att bli utsatt för trakasserier och våld. Detta resonemang leder till en slutsats om att det uppstod en valsituation för dem som på 1860- eller 1920-talet ställdes inför exempelvis en man som slog sin häst. Hur olika individer reagerar på att åse misshandel beror säkerligen på en mängd faktorer där personlighet och det omgivande samhällets inställning till konflikter överlag spelar en stor roll. Men en mycket viktig faktor i sammanhanget under undersökningsperioden var självklart också hur vittnet såg på djur.

Om djuren sågs som bärare av ett enbart instrumentellt värde fanns knappast något intresse av att lägga sig i. Det fanns med andra ord ingenting som motiverade och vägde upp för det obehag eller den kostnad som var förknippad med överträdande av tröskeln. Men om djuren tillskrevs det som vi här benämner ett intrinsiskt värde, ett egenvärde, tvingades den som åsåg misshandeln att väga obehaget med att ta en konflikt med den som misshandlade mot den egenupplevda omsorgen om djuret. Hur valde man i den situationen?

I stycket nedan har jag ordnat domstolsmaterialet utifrån tröskeltänkandet. Det vill säga efter vilken kostnad, reell eller imaginär, som varit förknippat med handlingen att konfrontera den aktuella djurplågaren. Då empati med djur kan ses som det främsta motivet för att konfrontera en djurplågare innebär detta att ju högre tröskeln blir desto mer empati måste vittnen och angivare hysa som väger upp de högre riskerna. Tack vare de detaljerade domstolsprotokollen och utifrån ett hermeneutiskt inifrånperspektiv anser jag det möjligt att väga motiv mot kostnad och grovt gradera trösklarna i nedanstående fall.

Muntlig tillsägelse

Den lägsta nivån av visad djuromsorg, där ändå ett obehag med största sannolikhet föreligger på grund av den förekommande konflikten med den misshandlande, är då människor muntligen omber djurplågare att

Trösklar,
steg 1 – låg tröskel

upphöra med sin misshandel. Från Jönköpings län redovisas ett sådant fall.

Hemmansägaren Samuel Peter Jonasson i Rösås, Östra härad, stämde till tinget för att han körde hem från Wrigstad marknad den 12 augusti 1863 med en oxen bunden bredvid hästen. Svaranden körde i ”skarp trav” vilket gjorde att oxen fick svårt att hinna med. Svaranden åtalades också för att ha varit berusad vid tillfället vilket han nekade till. Han påstod istället att han slagit huvudet i en sten och på grund av detta var yr och lät sin åttaårige son köra. Bokhållaren Anders Borén i Åhult blev vittne till händelsen och i domstolsprotokollet kan vi läsa hur rättens skrivare tolkat Boréns muntliga vittnesmål:

Att svaranden och en dess minderårig son den 12 sistlidne augusti kommit åkande på en kärra från Wrigstad marknad samt hade oxen bunden bredvid hästen, att gossen körde i stark traf; att vittnet sprang ut till vagnen och tillsade pojken att köra sakta då han hade ett fåkreatur bredvid hästen, att gossen då saktade af och körde sakta en stund, men började, vad han kommit ett stycke förbi vittnet köra lika fort som förut, att både hästen och oxen var tomma och flåsade häftigt... att de illa medfarit samt att vittnet ej vet om den häftiga körningen skedde med svarandens vilja emedan svaranden var temligen mycket öfverlastad. (Att djuren var ”tomma” betyder att de var trötta och utkörda. Att svaranden var ”temligen mycket öfverlastad” innebär att han var rejält berusad)

Bokhållare Borén rusade alltså ut till vägen då han såg hur en ox, fast bunden vid en förbikörande vagn, tvingades att hålla samma fart som hästen som drog vagnen. Oxen hade inte ramlat eller slagit sig, men Boréns kännedom om djur sade honom att en ox för illa av att behöva springa lika fort som en häst travar. Han ropade därför till den som körde att genast sakta ner eftersom den höga farten var farlig för oxen. Då föraren till vagnen var ett barn gjorde det säkert lättare för Borén att komma med en reprimand men vi får ändå en ögonblicksbild av hur Borén blixtnabbt uppfattade den farliga situationen och hans agerande visar hur man kunde reagera då djur i ens närhet utsattes för fara. Gossens far fälldes för djurplågeri och fick böta 10 riksdaler för detta. Han fälldes också för fylleri för 5 riksdaler.⁵⁷

I de flesta fall där en muntlig tillsägelse riktats mot den som utfört misshandeln har denne svarat att vittnet inte har med saken att göra. Ett sådant fall från Kronobergs län, som annars inte ingår i undersökningsområdet, redovisas först. Därefter återges några fall från varje län.

Anders Johansson i Benestad i Allbo härad i Kronobergs län, var stämmd till tinget för fylleri, överdådig körning och misshandel av sin egen häst den 25 juni 1860 i Blädinge (att svaranden kört ”överdådigt” innebar att han kört för fort med hästen och därmed utsatt andra för

fara). Vittnet Magnus Bengtsson i Blädinge, som såg svarandens häst och vagn på Blädinge Östergård, lade märke till att hästen då flämtade starkt som efter en svår ansträngning. När svaranden begav sig av från Blädinge körde han så fort som hästen förmådde springa och gav hästen piskrapp, vilket vittnet menade var att misshandla hästen. Bengtsson sade då till svaranden att han skulle sluta att piska hästen. Johansson hade svarat att det inte angick någon vad han gjorde med sin häst.⁵⁸

När Bengtsson, tre veckor efter att denna vardagliga händelse ägt rum, vittnade i häradsrätten den 4:e juli, mindes han hästens andfäddhet och valde att lyfta fram det i vittnessituationen. Det betyder att hästen gjorde intryck på Bengtsson som tydligen ansåg att hästar inte skulle ansträngas så hårt att de blev andfädda på det vis hästen var. Men händelsen måste också ses som ett tecken på att man vaktade på varandras beteende mot djur och var öppen för tecken på att djur vanvårdades. Att han lyfte fram händelsen innebar också att han antog att rätten delade hans värdering.

När Bengtsson senare såg hur svaranden Johansson kom körande i full fart med hästen (som Bengtsson genast kände igen) och slog den med piska ogillade han detta så starkt att han tog en konflikt med Johansson och bad honom att sluta piska hästen. Som i de flesta fall är det osäkert vem som är angivare i fallet men med stor sannolikhet är det vittnet Bengtsson som gått till polisen och anmält Johansson för djurplågeri, trots att Johansson sagt åt Bengtsson att det var hans ensak vad han gjorde med sin häst. Det tyckte uppenbarligen inte Bengtsson som satte hästens bästa före relationen med Johansson. Då svaranden fällt på tinget är det enbart på Bengtssons vittnesmål.

Från Jönköpings län finns ett liknande fall som rör misshandel av oxar. Carl Callin i Backaryd, Östra Härad i Jönköpings län stämde till tinget för fylleri och djurplågeri. Den 19:e augusti 1864 piskade han sin ox under ett besök på Vetlanda marknad. Enligt egen utsago hoppade den ene av hans oxar upp på ryggen på den andre varvid han gav oxen två slag av en liten björkvidja. Nämndeman Jonas Peter Olofsson i Stränganäs vittnar;

...att svaranden vid åtalade tillfället slog sina å marknadsplatsen i Vetlanda stående stutar med en tjock slya eller piskskaft mycket (oläsligt förf. komm.) i huvudet, att vittnet icke såg stutarna vara oregleriga och därför behöfva någon aga; att svaranden då vittnet tilltalade honom att icke misshandla sina stutar, blef ond och förklarade detta icke angå vittnet, emedan stutarna var svarandens tillhörighet samt att svaranden var påtagligt rusig emedan som sett säkert icke i nyktert tillstånd betett sig såsom han då gjord.

Även Jonas Peter Fredrikson i Lamåla vittnar;

...att vittnet...stod i begrepp att tillhandla sig svarandens stutar; att den ene af desse visst i detsamma hoppade upp på den andre, att svaranden gaf stutarna några rapp med en slya eller piska han hade i handen; att vittnet Olofsson i detsamma tillkom och bad svaranden låta bli att misshandla sina kreatur; att svaranden derwid svarade vittnet Olofsson kärvt; samt att vittnet om dagen såg svaranden suppa en sup och som svaranden derjemte var högljudd, så kunde man af hans förhållande väl något märka att han förtärt starka drycker; men dock icke värre än att han ganska väl kunde reda sig. (Böter för djurplågeri 5 Rd, för fylleri 10 Rd)⁵⁹

Det första vittnet, nämndemannen Jonas Peter Olofsson, menade att oxarna inte "förtjänade" att få stryk eftersom de inte var oregerliga vid tillfället. Han tog därför en konflikt med svaranden Callin och bad honom upphöra med agan. Callin, som enligt vittnen, var berusad menade att nämndemannen inte hade med att göra om han piskade sina egna stutar eller ej. Att både Callin och svaranden Johansson, i det förra fallet, anför att vittnena inte har med att göra om de piskar sina egna djur eller ej skulle kunna tolkas som att de inte känner till lagen om visad uppenbar grymhet mot egna eller andras djur. Historikern Elisabeth Reuterswärd har dock i en avhandling från 2001 visat att statliga förordningar och andra officiella kungörelser hade en god spridning till allmänheten på landsbygden redan på 1760-talet.⁶⁰ Att lagen varit i kraft i tre respektive åtta år innan Callin och Johansson blev åtalade gör det i det närmaste osannolikt att de inte hade hört talas om lagen.

Det är mer troligt att de känner till lagen men att de anser den vara felaktig och att de därmed inför sig själva tycker sig kunna ställa sig över den. Den troligaste förklaringen till denna inställning är att de besitter en djursyn som avviker från lagstiftarnas och vittnenas. De anser sig säkerligen ha moralisk rätt att slå sina egna djur, trots att lagen säger det motsatta. Vi kan tolka detta som att de betraktar sina djur som ägodelar och därmed har ett sätt att se på djur som närmar sig en instrumentell djursyn. Då de klandras för sitt beteende, som skett i båda dessa fall, har de nöjt sig med att påpeka för vittnena att de anser sig ha rätt att aga sina djur. I andra fall har den tillrättavise djurplågaren varit beredd att gå längre. Från Eksjö stad i Jönköpings län kommer ett sådant fall.

Den 3 maj 1860 under kreatursmarknaden, såg målaren A.W. Hedin och stenhuggaren Carl Adolfsson hur den berusade hästhandlaren Carl Skenberg i Berget piskade två av sina hästar. Vittnena berättar i rätten att de sett svaranden

...med en stor piska den han hade i handen, oupphörligen slå och misshandla ett par hästar hvilka stodo bundna bakefter en kärra. Vittnet hade då bett svaranden upphöra med denna omenskliga behandling af krea-

turen, i anledning hvaraf svaranden blifvit så förbittrad att han rusat på och welat slå vittnet samt säkerligen äfven gjort det, så framt svarandens sällskap icke hade afstyrt sådant.

Rätten konstaterar att svaranden visat uppenbar grymhet mot sina djur då han slagit dem och fäller Skenberg. Böter för djurplågeri 5 Rd, för fylleri å marknad 10 Rd.⁶¹

Målaren och stenhuggaren tyckte att Skenbergs misshandel var ”omänsklig”, ett ord som ofta användes av vittnen i djurplågerirättegångar på 1860-talet, och de bad Skenberg att upphöra med misshandeln. Vi vet inte hur de framförde sitt budskap, om det var i resonabel ton eller om de förödmjukade eller svor åt hästhandlaren. Skenberg blev i vilket fall som helst förbannad, han hotade med stryk och försökte ge sig på målaren Hedin men hindrades av Adolfsson.

Många av dem som ombads att sluta slå sina djur svarade som Skenberg, de hotade med stryk. Går det att dra några slutsatser av ett sådant mönster? Vi skulle kunna tolka det som att de som slår sina djur är vana vid att kunna göra så utan att någon opponerar sig. Då så sker reagerar de mycket häftigt på detta och hotar att slå den som klagat på deras beteende. Å andra sidan kan deras beteende tolkas som att de är våldsbenägna i allmänhet och beredda att ta till stryk då något går dem emot. Det går också att knyta an till den korta diskussionen från fallen ovan där djurplågare har ansett att det är deras sak vad de gör med sina egna djur. Den troligaste förklaringen ligger dock på annat håll. Alla fyra djurplågare som varit svaranden i de anförda rättegångarna har varit berusade vid de tillfällena då de misshandlat sina djur. Berusningen ligger med stor sannolikhet till grund för att de i första hand överhuvudtaget misshandlar sina djur, och är än mer en bidragande orsak till deras verbala eller fysiska hot om stryk mot de vittnen som opponerar sig mot misshandeln. Att konfrontera berusade djurplågare försedda med piska eller påk innebar således en risk. En aspekt på att vittnen regelmässigt hotas med stryk då de griper in vid djurmisshandel är att den tröskel vittnet ska passera då de beslutar sig för att gå emellan blir högre med detta i åtanke. Även grannar kunde hotas med stryk då de bad djurplågare att upphöra med misshandeln.

Bonden Gustaf Andersson i Lillvik i Norra Vedbo härad i Jönköpings län kallades till tinget för att han misshandlat sina stutar. Hans granne arrendatorn A.F. Lindgren i Lillvik hade på eftermiddagen den 24:e januari 1861 sett hur svaranden kommit körande ur ängen med ett par stutar som inte var riktigt inkörda framför ett stort lass ”knabbar”, troligen kvistar från sommarens lövtäkt, eller hamling, som nu skulle in till gården.⁶² Då stutarna skulle upp på vägen fick de problem därför att vägen omgavs av stora snödrivor. De började krångla och en skackel blev vrängd över ryggen på den ena stuten som därför föll omkull. Svaranden slog då stuten i huvudet för att få den att resa sig

upp. Vittnet hade då gått ner till svaranden och förebrått honom hans "omenskliga" behandling av stuten men då blivit avvisad och hotad med stryk. Dagen därpå hade han sett spår av blod i snön på det ställe där misshandeln ägt rum.

Även pigan Maja Stina Jönsdotter i Babel under Lillvik hade sett misshandeln från sitt fönster och hon skickade ett brev till rätten där hon gav sin version av förloppet. Termen piga och dräng användes inte bara som yrkesbenämning under mitten av 1800-talet, utan även som beteckning på ogifta kvinnor och män. Det brev hon skrev till rätten sitter insorterat i domboken under litterat "Jenta" vilket tyder på att hon var en yngre hemmadotter och inte en anställd piga. Hon anges vara bosatt i Babel *under* Lillvik vilket tyder på att Babel hörde till Lillvik, där svaranden bonden Gustaf Andersson var husbonde. Det är rimligt att anta att Babel var ett torp under gården Lillvik. Maja Stina Jönsdotter var rimligtvis en hemmavarande torpardotter. Följande text är hennes brev i sin helhet:

"Som Kronolänsman G.F Wikbom stämt mig, att wittna hur Gustaf Andersson i Lillvik behandlade sina kreatur, får jag hermed afgifva följande.- i slutet på januari förmodligen den 24.- fick jag först se, genom fönstret ur vår stuga, att Gustaf Andersson i Lillvik misshandlade både sina oxar ock stutar, på det sätt, att oxarna wille inte orka upp sitt lass på vägen, utan då begynte han att slå ock skoffa skrika äntligen genom mycket bemödande måste han lassa af, sedan drog oxarna upp sitt lass på vägen. på samma sätt gick det med stutarna, de orkade inte upp sitt lass på vägen de heller, ty det var en snöplogkant, de blev äfven slagna ock skuffade, ock till sist satte han då för oxarna som drog upp lasset. jag gick länge inne i vår stuga, med gråtande ögon och såg hur han misshandlade oxarna- Sedan gick jag ut ock dit- ock då bad jag honom skona sina kreatur- han svarade åt helwete med dig tjäring ty det är mina kreatur, han lofvade mig äfven stryk- om jag inte gick min väg, hur han behandlade stutarna det såg jag sedan jag var utkommen ock på stellet- andra dagen gick jag dit på stellet, ock det war blod och gödsel, som flere med mig såg- jag hafver icke vidare att beretta utan det war ett obermhertigt misshandlande med djuren-

Babel under Lillvik den 4 maj 1861. Maja Stina Jönsdotter"

Andersson erkänner att han slagit sin stut två gånger i huvudet med piskskaftet. Han fälls för att ha visat uppenbar grymhet då han kör med tungt lass och för att ha slagit stuten och böter 10 riksdaler.⁶³

Tack vare att Maja Stina Jönsdotter skrivit ett så detaljerat brev kan vi följa henne där hon inne i stugan hänger vid fönstret och studerar hur Gustaf Andersson behandlar sina djur. I hennes berättelse får vi veta att oxarna först krånglat i snön och inte orkat upp sitt lass på vägen. Bonden har då "äntligen" lastat av, vad vi får förmoda var en släde, vilket

gjorde att oxarna kom upp. Lasset måste ha varit tungt eftersom avlastningen gjorde skillnad för oxarna. Arrendatorn Lindgren, det första vittnet, säger också att lasset var ”temmerligen stort”, varför av- och pålastning igen, på vägen, säkerligen tagit tid. När det var stutarnas tur att ta sig över snöplogskanten började det om, de orkade inte heller upp. Andersson var då tvungen att spänna av stutarna, krångla med den snöiga och isstela selen, troligen i frysgrader, och istället koppla på oxarna för det andra lasset. Under tiden har han skuffat, slagit och skrikit åt djuren. Allt detta har tagit lång tid men Maja Stina har inte kunnat slita sig. Hon använder ordet ”äntligen” då hon berättar att bonden lastat av oxarna för att de skulle orka upp genom snöplogskanten vilket tyder på att förloppet tagit tid och att hon upplevt det som påfrestande att se hur oxarna kämpat och misshandlats. Detta intryck förstärks då hon vidare berättar att hon ”gick länge i vår stuga, med gråtande ögon.” Det är lätt att se hur hon hängt vid fönstret, vankat fram och tillbaka och brottats med sin känsla av empati med djuren och vetskapen om att djurplågaren, troligen hennes fars husbonde, inte skulle bli förtjust i en tillsägning. Till slut har hon tagit mod till sig, tagit på sig kläderna och gått ut i snön till Andersson och hans oxar. Pigan Maja Stina har således lagt ner lång tid och stor möda på oxarna och stutarna. Hon övervann sin rädsla och sade åt djurplågaren att upphöra med misshandeln. Denne hade då stått ute i snön under en lång tid, säkerligen svettig i full vinterklädsel, och kämpat med sina djur, brottats med frusna seldon med vinterstela fingrar och slagit och dragit i sina motvilliga oxar och stutar för att få upp dem på vägen. När pigan kom och förebrådde honom blev han förbannad och skrek åt henne att hon skulle dra åt helvete, att det inte var hennes problem och att hon skulle få stryk.

Muntlig tillsägelse 1920–25

Det finns flera fall från 1920-talet som liknar dem som redovisats ovan. I Söderköping stad i Östergötland var kreaturshandlaren Axel Karlsson i Nykvarn berusad den 30 juli 1920 och körde runt på brunns- och badanstaltens område. Stämningen anger följande: ”dels på ett mycket brutalt sätt misshandlat hästen genom utdelande af en mångfald kraftiga piskrapp och våldsamma ryckningar i betslet och dels uppträtt ytterst förgelseväckande genom att högljutt utfara i otidigheter emot personer som förbehållit honom för hans sätt behandla hästen” Som vi ser reagerar människor på ett liknade sätt för djurplågeri på 1920-talet som de gjorde på 1860-talet. De som ser hur djur blir utsatta för våld försöker förhindra detta genom en muntlig tillsägelse och de som misshandlar blir förbannade och hotfulla.⁶⁴

RELATIONEN MELLAN ANGIVARE OCH SVARANDEN He-
la det inledande resonemanget med hur obehag och upplevda kostna-
der måste uppvägas av ett motiv och att det motivet består i empati
med djuret bygger på att det råder ”normala” relationer mellan an-
givare och svaranden. Det är därför nödvändigt att stanna upp och
diskutera hur ovänskap eller fiendskap mellan angivare och svarande
kan omkullkasta användbarheten av tröskeltänkandet för att proble-
matisera frågeställningen kring instrumentell eller intrinsikal djursyn.
I ett djurplågerifall där exempelvis en granne anmäler finns det anled-
ning att fundera över hur grannsämjan i byn såg ut. Om grannen ut-
nyttjat ett förekommande djurplågeri för att komma åt en ovän så är
empatin med djuret inte längre nödvändigt som en drivkraft. Istället är
det troligt att viljan att åstadkomma lidande för grannen genom böter
och social brännmärkning, är det verkliga motivet till en anmälan. Det
finns i sådana fall också en risk att angivare och vittnen i rätten enbart
utger sig för att känna empati med djur för att få sin oväns agerande att
framstå i en sämre dager. Ett sådant agerande skulle innebära att dom-
stolsmaterialet inte kan användas för att problematisera hypoteserna.
Finns det något sätt att komma runt detta problem?

I forskningsgenomgången (Del I Kapitel 3, avsnittet *Vem har anmält?*)
fördes ett kort resonemang om hur ett fåtal av de svarande uppgav att
de låg i fejd med den som angivit dem. Där konstaterades hypotetiskt,
att det, ur den åtalades synvinkel, vore klokt att lyfta fram eventuella
konflikter med svaranden för att jäv skulle kunna hävdas. Även histori-
kern Jonas Liliequist, som arbetar med domstolsmaterial i sin tidelags-
studie, har utgått från att den åtalade skulle ”jäva sin anklagare” för att
i alla möjliga fall få vittnesmålet misstänkliggjort i rättens ögon.⁶⁵ Jag
vill här lyfta fram några av mina fall för att undersöka tankegången.

Drängen Bengt Andersson i Nr 3 Rya Kattlösa i Malmöhus anklagas
1862 för djurplågeri. Vid uppropet påpekar svaranden att hans grannar
Pehr Åkesson och hans hustru Anna Rasmusdotter både är vittnen och
angivare och att deras vittnesmål inte kan godkännas. Anna Rasmus-
dotter erkänner detta och avstår från att vittna medan Pehr Åkesson
blir kvar som vittne och säger:

...att han vid åtskillige tillfällen under våren och hösten i fjol sett
svaranden misshandla de hästar, han kört. En gång iakttog vittnet att
svaranden piskade ett par hästar som woro spända för en mullskoffla
(redskapet liknar våra dagars traktorskopa, det var gjort av trä och
spändes bakom dragdjuren med gapet framåt och användes för att flytta
jord vid exempelvis dikesgrävningar eller utplaningar av mark, förf.
komm.) så att de sprungo tills de slutligen stupade, äfvensom vid ett
annat tillfälle, att svaranden sysselsatt med plöjningsarbete, kördes i hof
(i Västra Göinge, i västra delen av Kristianstad län, betyder *hofs* slarvigt,
hafsigt, detta är det enda dialektala uttryck som påminner om hof som

jag lyckats finna⁶⁶) med plogen och piskade hästarna med plogspaden – en käpp försedd med jernspade å ena ändan, hvarmed plogen rensas fri från grästovor.

Svaranden åläggs att böta 50 riksdaler för djurplågeri.⁶⁷

Den åtalades familj lyfter fram att de tilltänkta vittnena också är angivare och att det dessutom råder ovänskap mellan de inblandade parterna. Genom detta lyckas den åtalades familj jävförklara Anna Rasmusdotter som medger att hon har angivit svaranden. Den åtalades familj anser att även Rasmusdotters man, Pehr Åkesson, bör bli jävförklarad, något som rätten väljer att bortse från. I ett brev som fadern skriver till häradsrätten i syfte att försvara sin son beskriver han Pehr Åkesson som en avundssjuk granne, för att på så vis också misstänkliggöra hans syften med att vittna mot sonen. I det brev som modern skrev i samma syfte får vi veta att Pehr Åkesson haft sina djur inne på svarandens ägor och modern antyder att detta kan ligga bakom ovänskapen. Genom att lyfta fram alla möjliga alternativ som kan visa på osämja kan rätten påverkas till att se ovänskapen, och inte djurplågeriet i sig, som skäl för anmälan. Bengt Andersson fälls att böta 50 riksdaler vilket är en hög bot för djurplågeri. Om rätten hade fäst stor vikt vid jävanklagelserna finns det anledning att fundera över om bötesbeloppet varit mindre för att på så vis indikera att rätten var osäker på Åkesons anmälningsmotiv.

Nästa fall är en del i en granntvist som ägde rum mellan tre gårdar i byn Lötås i Jönköpings län. Hemmansägaren Sven Johansson i Lötås Västergård stod åtalad för att i berusat tillstånd ha piskat sin häst under en torgdag i Gislaved den 3 december 1862. Två grannar, den ene i Södergården, den andre i Östergården vittnade till hans fördel. Det fallande vittnesmålet kom från Anders Johansson och hans son Petter Andersson, även de i Södergården. I ett brev som svaranden skrev till häradsrätten lyfte han fram att åklagarens vittnen är hans motståndare och att de borde jävförklaras;

”...att som jag nu finner att mina motståndare skall vittna i målet bestri-
der jag deras vittnesmål hälst som jag förmodar att de äro rätta angifvare
i saken, utom detta får jag anmäla jäfv mot Anders Johansson och hans
son Petter Andersson i Lötås Södergård...”⁶⁸

Rätten väljer att förbise jävanklagelsen då de låter far och son vittna. I båda ovan anförda fall har de åtalade agerat såsom hypotesen föreskriver. De har försökt att framställa vittnena såsom ovänner och därmed jäviga. De har velat flytta fokus från djurplågeriet och antyder i bägge fallen att det är ovänskapen mellan parterna som gjort att angivaren velat komma åt dem och att rätten därmed skulle förstå att djurplågerianklagelserna bara har varit förevändningar för de riktiga skälen till anmälan.

Vid Västra härads häradsrätt i Jönköpings län stämdes baron Rosencrantz till tinget för svältfödning 1863 (se fallet i sin helhet under kapitlet Svältfödning). Bland de vittnesmål som inkom till tinget har ett flertal lämnats av Rosencrantz anställda och torpare. Baronerna vill få det förhållandet rubricerat som jäv, vilket rätten väljer att bortse från. Rätten lämnar ingen förklaring till sitt beslut men som nutida läsare är det förvånande att baronerna menar att det förhållande att vittnena är anställda hos honom skulle drabba honom negativt. Det vore enklare att tala om ett positivt jäv, där de anställda av rädsla för att mista sina kontrakt inte skulle våga vittna mot sin arbetsgivare. Jag tolkar Rosencrantz uttalande om jäv som en chansning från hans sida, något han försöker ta till för att slippa ett åtal. Att anställda kunde anses positivt jäviga visas i nedanstående fall som är intressant av många skäl och därför redovisas i sin helhet.

De två bröderna Hans Henrik Modin och Lars Svärd i Rågåkra i Malmöhus, som båda var drängar, höll under våren 1864 på med ”gropningsarbete”, det vill säga dikning på en träda. De hade lagt ifrån sig sina kläder för att kunna arbeta lättare. En kogubbe, Ola Håkansson, gick och vallade en hjord med kor i närheten. En av korna gick bort från hjorden och nappade åt sig Svärds näsduk. Svärd jagade kon tills han tröttnade. Modin tog över och efter en halvtimme fick han tag på kon och gav den ett 20-tal slag med en käpp. Kon blev sjuk och till följd av misshandeln hade den mjölkat 105 kannor mindre än den brukade. Schröder, brödernas arbetsgivare och ägare till kon, fordrade till en början ersättning av bröderna med 25 öre per förlorad kanna mjölk. Schröder tog dock tillbaka sina krav på ersättning och överlämnade till mejeristen, som hyrde korna av Schröder, att ställa krav på bröderna. Mejeristen tog då fram kogubben Ola Håkansson som vittne. De bägge svarandena anförde jäv mot honom då han var anställd av Schröder. Men eftersom Schröder inte längre ställde några anspråk på bröderna var jävet ogiltigt och Håkansson tilläts vittna;

...att han en dag i sistlidne juli månad såsom wanligt varit sysselsatt att walla Schröders kreatur på trädan och kunde, upptagen med att gena kreaturen på sidorna af åkerstycket, ej hindra, att en af korna tog fatt uti svarandenas kläder, som låg i mitten af åkern, der svarandena förehade gropningsarbete. Svaranden Svärd lopp då först efter kon som hade näsduken i munnen, men då han blef trött fortsatte brodern, svaranden Molin, att förfölja kon, tills hon efter ungefärligen en halv timmas springande uttröttad stannade, då Molin fattade om svansen, slog henne omkring 20 rapp med den förevisade käppen och grep i ena hornet så att det (oläsligt förf. komm.) gick af. På vittnets uppmaning att upphöra med piskandet förklarade Molin att han skulle slå kon så länge han orkade. Efter denna misshandel åt kon intet.⁶⁹

Foto Dan Samuelsson, Nordiska museet. Kogubbe från Södermanland 1926. Kogubbar vaktade herrgårdarnas kor till långt in på 1900-talet. De kunde kallas ladugårdskarlar i Mellansverige och ryktare i Skåne. Dessa ofta äldre, men fullt arbetsföra män, kunde förutom att sköta vallningen också mjölka, köra vattenkärran och ha hand om de tjuvdrade djuren och se till att flytta tjuvdrakarna vartefter betet blev uppätet.

Alla dessa ovan redovisade fall visar att jävbegreppet var väl känt bland många av de åtalade i mitten av 1800-talet och att det utnyttjades när så var möjligt. Det finns ytterligare fall bland dem som redovisas i avhandlingen där svaranden anklagar vittnen för jäv. Se bland annat Anders Persson i Lund i kapitlet Svältfödning.

Den hypotes som tecknades tidigare, att jäv skulle åberopas av den åtalade så fort den hade minsta lilla anledning att tro att ovänskap eller grannosämja kunde antas ligga till grund för anmälan, vill jag påstå faller väl ut. Vi har sett att anklagelser om jäv används vidlyftigt och att det långt ifrån var uteslutande självklara jävfall som åberopades av de svarande. Detta kan tolkas som att *jäv åberopades i samtliga fall där så var möjligt* vilket i sin tur leder till ett antagande om att *osämja som skäl för djurplågeriåtal endast har förekommit då detta explicit tagits upp av den åtalade i protokollet*. Det innebär att empatiska känslor med de misshandlade djuren generellt vägde mycket tungt då anmälningar om djurplågeri lämnades in till rätten och att osämja mellan grannar var ovanlig som drivkraft i djurplågerimålen.

Från perioden 1920–25 finns enbart ett fall där den åtalade lyfter fram jäv mot vittnen. Jordbrukaren Olof Ferdinand Olsson i Skanör i Mal-

möhus körde tisdagen den 11 mars 1924 en död häst till slaktaren med en lånad häst. Ägaren till den lånade hästen tycker att hans häst fått dra för tungt och anmäler svaranden för djurplågeri och fylleri eftersom svaranden druckit under dagen. Drängen Birger Bergström och disponenten Gustaf Söderlindh har dagen efter resan sett angivarens häst som då fortfarande svettades, var aptilös och mycket matt. De tyckte båda två att hästar inte skulle köras så hårt att de blev så trötta och de hade sällan sett någon så trött häst förut. Svaranden Olsson menade att vittnena var jäviga. Svaranden friades från djurplågeriåtal men fälldes för fylleri och fick böta 10 kronor för detta.⁷⁰

Steg 2 – tröskeln höjs

Vittnen hämtar polis

Från Jönköpings län under perioden 1860–65 har vi två fall som liknar de ovan anförda med människor som reagerat negativt då djur farit illa och förebrått ägarna. Men i protokollen till dessa fall ser vi hur man inte nöjt sig med att muntligen klandra deras uppträdande utan också gett sig iväg för att hämta polis för att därmed stävja djurplågeriet. Då de gör så är de medvetna om att ägaren till djuret kan komma att drabbas av böter och att de därmed gör sig till ovänner med den framtida åtalade. Därför kan vi resonera om att tröskeln i och med detta har höjts och att beslutet att anmäla därmed krävde en hög grad av djur-empati.

1863 hade handlaren Molirie i Jönköping stad sett svaranden, masmästaren Gustaf Johansson i Lilla Åsa, köra med ett stort vedlass efter en mager och haltande häst som svaranden slog för att den skulle dra. Detta blev för mycket för handlanden Molirie som först hade förebrått svaranden för hans beteende mot hästen och därefter även hämtat en poliskonstapel för att ordna upp situationen. Ännu ett vittne, vars namn är okänt, hade sett att hästen inte kunde stödja på ett av benen och även han gått för att hämta en poliskonstapel för att ta vara på den som plågade hästen. Masmästaren fälldes för djurplågeri och dömdes att böta 15 Rd.⁷¹

I ett annat fall från 1862 i Jönköping hade hamndrängen Carl Andersson sett hur bonden Andreas Johansson, Korrebo, Månstad socken, misshandlade sina hästar:

Då vittnet den 20 sistlidne september kom gående från Lasarettet bemärkte vittnet att svaranden på omenskligt sett ryckte och slog sin häst, under det svaranden höll honom tillbaka med tömmarna. Svaranden fortfor med sin behandling till dess seldonet gick sönder, då vittnet gick förbi svaranden och omtalade hans beteende för poliskonstaplarna, samt för dem utvisade svaranden då han en stund derefter kommo körande på gatan.

Hamndrängen Andersson upprördes över misshandeln och anmälde bonden för poliskonstaplarna Skön och Svan som han troligen stötte på under patrull i staden. Andersson berättade att han sett hur svaranden misshandlat sin häst mitt för Västra Kapellet. Han reagerade på att svaranden höll tillbaka hästen i tömmarna medan han slog den med piskan. Kusken visade genom detta att han inte ville få hästen att röra sig fortare utan att han bara ville bestraffa den eller skada den. Det var vanligt att vittnen valde att berätta om just denna form av misshandel. Vittnet hade därefter pekat ut Johansson för poliserna då svaranden hade stannat utanför handlanden Lundins salubod. När Andersson och de två poliserna besiktigade hästen upptäckte de ”rulor” längs sidorna. Uttrycket är vanligt i domstolsprotokollen i alla tre län och betyder att det fanns långsmala upphöjningar, svullnader i huden, efter piskrappen. Bonden Andreas Johansson fick böta 10 riksdaler för djurplågeri.⁷²

1860 i Helsingborg körde drängarna Jöns Larsson och Per Jönsson från Rydebäck tegel med sin husbondes hästar. Vagnarna var lastade med 400 murtegel var och drogs av två hästar vardera. I en uppförbacke i förlängningen av Storgatan inne i staden fick hästarna det svårt och en folksamling bildades runt dem. Enligt vittnesmål hade det behövts fyra hästar framför var och en av vagnarna. Hattmakare Anders Lundgren passerade och hade sagt till drängarna att han tyckte att lassen var för stora. Detta ignorerade svarandena. Per Jönsson hade efter ett misslyckat försök att komma upp för backen vänt och kört en annan mindre brant väg medan Jöns Larsson piskat sin häst uppför backen. Båda hade misshandlat sina hästar. Herr magistern Samuel Åberg i Lund hade kommit förbi platsen och skrev senare brev till rådhusrätten:

”Men under de åtskilliga försöken att drifva hästarna uppför backen piskades de mycket af drängarne och på det ovänliga sättet åtminstone af den ene, att han slog efter hästens hufvud och hals. Den omenskliga behandlingen af djuren, hvilka så svårt ansträngdes utöfver sina krafter, väckte tillstädeskommande personers misslidsamhet och harm...”

Någon i folksamlingen hade tillkallat polis. Drängarnas husbonde Carl Holtsreter skriver i ett brev att hästarna var vid gott hull men att de kanske behövde ett rapp för att ta sig uppför liden. Han försvarar sina drängar och menar att detta inte varit djurplågeri. Jöns Larsson dömdes till djurplågeri och fick böta 10 riksdaler, Per Jönsson 5.⁷³

Vittnen hämtar polis på 1920-talet

Domstolsfall där vittnen har upprörts och spontant gått iväg för att tillkalla polis och sätta stopp för djurplågerier är en kategori av fall som enbart förekommer i städerna där det var möjligt att få tag i polis på nära håll under mitten av 1800-talet. När vi kommer fram till 1920-

talet har telefonen gjort det möjligt att snabbt få tag på polis också på landsbygden. I fallet nedan ser vi dels hur vittnen direkt ingriper mot djurplågare och även larmar polis.

Vittnet grovarbetaren Martin Nilsson från Nybrodal i Malmöhus hade under hösten 1924 sett svaranden slaktaren Frans Oskar Theodor Pettersson i Södra Vram på ett avstånd av 200–300 meter komma körande mot Nybrodal i mycket skarp fart, ”under det att han ständigt gav hästen rapp på rapp.” Vittnet och en person vid namn Åke Nilsson beslöt att gå fram till vägen och ta fast hästen. Då svaranden kom mittför Nybrodal fick svaranden problem med selen, varför han höll in hästen, stannade, gick av vagnen och la på linan. Han satte sig upp i vagnen, slog två rapp på hästen och skulle köra iväg, men vittnet hade då kommit fram till vägen och höll hästen stilla. Martin Nilsson sände då iväg Åke Nilsson för att i telefon be polisupplysningsman Wollin att komma till platsen.

Polisupplysningsmannen John A Wollin i Billesholm berättade att hästen blivit fasttagen av rådiga människor vid Nybrodal. Den var då alldeles genomvåt av svett, det rann ner på marken så att en stor svettpöl uppstod. Det flöt blod ur hästens nos på grund av överanstängning. Polisupplysningsmannen omhändertog hästen med stöd av den nya lagstiftningen från 1921, och installerade den hos lantbrukare Möller i Södra Vram.

Svaranden Pettersson dömdes till böter för djurplågeri 300 kronor, 50 kronor för överdådig framfart och 25 kr för fylleri. Pettersson var berusad vid det tillfälle som Martin Nilsson tog fast i hans häst. Pettersson hade blivit mycket irriterad över att hans häst hölls fast och hade sagt till Martin Nilsson att han skulle gå och hämta polis. Det är svårt att säga om Martin Nilsson tog en risk då han höll fast hästen för svaranden, det är troligt att vittnet och svaranden hade grålat om hästen men det nämns ingenting i polisrapporten eller i domstolsprotokollet om att svaranden varit våldsam eller hotfull.⁷⁴

I nedanstående fall var ett hot tydligt uttalat och angivarens agerande tyder på ett stort civillurage. Lantbrukaren Thure Gustafsson, Hujle Mellangård i Högby socken i Östergötland och hemmasonen Harald Adolfsson tog en stor risk för en okänd hästs skull då de anmälde hästens ägare för djurplågeri. Svaranden i målet var arrendatorn David Andersson i Hujle mellangård, Högby socken.

Den 2 juli 1924 på kvällen omkring klockan 10 hörde vittnet Gustafsson skrik och oväsen från galopperande hästar från en åker och gick med Adolfsson för att se efter vad det var. När de kom närmare hörde de att några personer var sysselsatta med att köra en häst, på grund av mörker syntes ej vad de gjorde. Men att en häst utsattes för grym miss-handel framgick med stor tydlighet. De båda vittnena hörde tydligt hur kraftiga slag och sparkar träffade mot djurets kropp. Sedan miss-handeln pågått en stund, hade Adolfsson gått närmare sällskapet ute

på gårdet och då mött svaranden i målet David Anderssons bror Filip. Hemmasonen Harald Adolfsson fördömde deras beteende mot hästen och hotade att anmäla dem om misshandeln fortsatte.

Vittnena Gustafsson och Adolfsson gick därpå en runda och på väg hem mötte de bröderna Andersson; David, Filip och Birger, ”vilka, beväpnade med var sin stör, i hotfull ton frågade: ’vad det var för något, de gingo och styrde med.’” På grund av deras beteende drog vittnet slutsatsen att dessa personer var identiska med de som misshandlat hästen på gårdet. Lantbrukare Gustafsson hade därför anmält förhållandet till Mjölby Djurskyddsförenings ordförande. Svaranden dömdes till 300 kronor i böter.⁷⁵

Trots att lantbrukare Gustafsson och hemmasonen Adolfsson blev hotade av de tre bröderna som de mött i mörkret med påkar i händerna beslutade sig Gustafsson för att anmäla dem för djurplågeri och kontaktade den lokala djurskyddsföreningen. Det är otvivelaktigt så att den tröskel som lantbrukare Thure Gustafsson tog sig över för att lämna in en anmälan mot de tre bröderna var hög. För att acceptera att han utsätter sig för risken att återigen hotas eller att hoten sätts i verket måste han ha ett starkt motiv. Det är svårt att se att det motivet bottnar i något annat än medlidande eller empati med den misshandlade hästen som han inte hade någon ekonomisk vinning av.

Vittnen som besiktigat misshandlade djur

Rättaren C.G Svensson på Ekströmmens gård i Östergötland stämde till häradsrätten i Vifolka härad för djurplågeri. Drängen Gustaf Johansson på Herrestad Storgård och drängen Johan Alfred Johansson i Herrestad Fogdegård berättade i rätten att de under timmerkörning i mars månad 1863 i skogen sett svaranden komma körande med ett par otämjda oxar som fastnat med sitt ok på varsin sida av ett träd. Oxarna fick då stryk av svaranden under motiveringen att de skulle lära sig att inte springa in i fler träd. Svaranden slog med en tagelpiska och ett flertal blödande sår uppstod. Drängen Johan Alfred Johansson i Herrestad Fogdegård hade tidigare skött om just dessa oxar och vittnade i rätten att han efter arbetsdagens slut tittat till djuren

...som förut haft att sköte nämnde oxar och erfor ledsnad öfver den behandling djuren undergått, hade gått till dem för att närmare undersöka deras tillstånd och hade vittnet derwid funnit att oxarne hade åtskillige blodsår; hvarjemte vittnet upplyste att den ene oxen haft en sårskorpa på länden men att blod från den samma icke flutit wid ifrågavarande tillfälle.

Drängen Johan Alfred Johansson var anställd på Herrestad Fogdegård, den åtalade rättaren på Ekströmmens gård. Drängen Johansson hade

Steg 3 – tid ägnas
åt andras djur

därför ingen som helst professionell eller officiell bindning till de två oxarna. Han uppger ändå explicit inför rätten att han blivit *ledsen* över att se djur som inte tillhörde honom, som han inte hade någon vinnig av i någon form och som han inte längre ansvarade för, bli misshandlade. Johansson berättade också att han tidigare hade haft hand om dessa djur och tydligen hade han då etablerat en känslomässig bindning till oxarna vilket gjorde att han ville försäkra sig om djurens hälsa efter att ha sett dem bli slagna av rättaren. Han gick därför om kvällen, efter arbetet, bort till granngården och in i oxstallet där han besiktigade oxarna. Hans vittnesmål om de blödande sårerna och sårskorpan på länderna antyder att han varit noggrann vid undersökningen av djuren vilken därmed kunnat ta lång tid. Det råder ingen som helst tvekan om att drängen Johan Alfred Johansson hyste starka empatiska känslor, helt och hållet frikopplade från instrumentella krav, för de två djuren som han en gång kört i arbetet. Rättaren dömdes till 5 riksdaler i böter.⁷⁶

Nästa vittne har ägnat stor omsorg åt en misshandlad häst som tillhör en person som med stor sannolikhet är hans granne. Torparen Nils Magnus Holmberg i Tåppeshusen, Luggude härad i Malmöhus har enligt angivelse under hösten 1861 varit berusad och misshandlat sin häst på gården. Han berättar själv i rätten att hans häst hade sprungit ifrån honom och att han för det gav hästen ”några rapp för okynnighet” och att hästen då trampat honom på foten och att han därför slagit hästen i huvudet några gånger. Ola Södergren, som tyvärr inte presenteras närmare i rättegångsprotokollet men som vi får förmoda är svarandens granne vittnade;

...att den 9 november sistlidne år kom svaranden hemkörande från Ryd och befanns af starka drycker rusig; att svaranden hemma på sin gård tilldelade sin häst 9 á 10 slag med en pisk långt åt ryggen; att vittnet derefter spände hästen från vagnen och förde honom i stallet. Och att svaranden äfven dit inkom samt tog hästen i näsborrarna och såväl med ett sädesmått som med knytnävarna slog hästen i hufvudet; tilläggande vittnet att svarande begärde slägga och slagtaryxa, ehuru han icke vid misshandeln använde dessa saker. Påföljande dagen besåg vittnet hästen, men någon åkomma å denne förmärktes ej.

Ola Södergren är på plats både den 9 och 10 november. Då misshandeln äger rum den 9 november är det troligen kväll. Svaranden hade kommit hem berusad från staden och satt igång med att piska sin häst. Södergren hade då varit på plats och även dröjt sig kvar och tittat på hur Holmberg slog hästen. Han berättar att den fick piskslag ”långt åt ryggen” vilket jag tolkar är ett sätt för vittnet att berätta att det var kraftiga slag som riktades mot hästen där inte bara pisksnärten träffade, utan där piskan i hela sin längd slogs över ryggen på hästen. I de flesta fall då piska används har den klatschats över djuren och pisksnärten har då

inte träffat utan bara fått smälla. Om föraren låten snärten träffa djuret kommer detta att svida och förorsaka hästen smärta. Ett sådant slag kräver dock inte så mycket kraft, utan görs med handleden. Ska hela piskan träffa, såsom fallet var då Holmberg på sin gård misshandlade hästen i fallet ovan, måste slaget slås med hela armen och betydligt mer kraft kommer då att riktas mot djuret. I flera av domstolsprotokollen har vittnen som sett hur hästar blivit misshandlade efteråt besiktigt djuren för att se om de blivit skadade. Det talas i dessa protokoll om "rulor" som då och då uppstått i huden. Rulorna var långsmala svullnader i huden efter piskslängar. Jag tolkar rulorna som märken efter slag som slogs med hela armen med stor kraft, ett sorts piskslag som vi därmed kan se skilde sig från det normala piskandet och som fördömdes av människor i gemen då de riktades mot djur.

Då Holmberg slagit klart går vittnet Södergren fram och spänner från den piskade hästen, vilket tyder på en viss familjaritet med djuret eftersom det med stor sannolikhet var skärrat och nervöst efter behandlingen. Han leder in hästen i grannens stall varpå svaranden följer efter och där fortsätter misshandeln utan att Södergren stoppar den. Holmberg fattar enligt Södergren hästen i näsborrarna, det anges i protokollen då och då att man gjorde så. Holmberg får därmed kontroll över hästen och kan styra den. Han slår då sin häst i huvudet med ett träkar och skriker åt vittnet att hämta slägga och slaktaryxa, vilket dock Södergren inte gör. Vi får förmoda att Holmberg efter detta ansågs sig klar med hästen och gick och la sig. Dagen därpå är vittnet Södergren orolig för sin grannes häst varför han går ut för att besiktiga den, men finner enligt protokollen inga skador på hästen. Svaranden döms till böter för kreaturs misshandel, 25 riksdaler.⁷⁷ Vad hade Södergren för relation till sin misshandlande grannes häst? Han tyckte tydligen synd om den och tog åtminstone en gång hand om den då Holmberg var berusad och elak. Men han stoppade inte Holmberg då han slog, vare sig första eller andra gången. Var han rädd för Holmberg, eller kände han inte någon empati med hästen?

Min tolkning är att vittnet Södergren kände empati med sin grannes djur. Detta antyds av att han överhuvudtaget stannar kvar då den skrämmande misshandeln pågår och än mer av att han därpå leder in hästen i stallen. Likaså tar han sig tid att besiktiga hästen på morgonen dagen därpå för att se till att den inte fått några skador av misshandeln. Men han vågar inte sig på att försöka stoppa Holmberg då denne är berusad och slår hästen. Vi kan därmed se att Södergren hyser empatiska känslor för djur men att tröskeln som han ska ta sig över för att hjälpa hästen är så hög att han inte tycker sig orka över, han vågar inte konfrontera den berusade Holmberg, vilket är fullt förståeligt utifrån protokollets information. Denna slutsats förstärker resonemanget om hur det var förknipat med en kostnad att ta sig över tröskeln och konfrontera djurplågarare i offentligheten eller hemma på gården. I synnerhet då de var berusade.

Steg 4 –kostnader för andras djur

Vittnen hjälper andras djur

I fallen ovan har vittnen tittat till djur som blivit misshandlade. Men de har inte behövt, eller velat ta hand om dem. Nedan följer flera fall från 1860-talet där vittnen eller andra som inte har vinning av djuren ägnar stor möda åt att sköta om andras djur.

Slaktaren Johannes Christiansson i Tappeshusen, Luggude härad i Malmöhus stäms 1862 till tinget för djurplågeri. Torparen Petter Holm som bor granne med svaranden vittnar i rätten om att Christiansson en dag under våren skulle fara till Ryds marknad med sin häst. Vittnet berättade i rätten att hästen dock inte ville dra ut vagnen från gården

...enär hästen förut sårig af seltygets tryckning, ömmade för selen, hwadan svaranden först med piska tilldelade hästen flera slag och när detta inte hjälpte fränspände hästen dels slog den med en så kallad "tjuramidje" flerfaldige gånger.

Detta fall liknar det senast ovan anförda. Även här har en granne, torparen Petter Holm, ömkat en häst i grangården och blivit stående och sett hur hästen misshandlats. Holm berättar hur han vetat om att hästen som slogs var selbruten sedan tidigare, det vill säga att selens putor eller lokor hade givit skavsår i huden. Vittnet nämner att såret var stort som en "treskilling".⁷⁸ Att Holm kan återge detta betyder att han redan innan misshandeln ägde rum har uppmärksammat att hans grannes häst var i dåligt skick och att han också innan misshandeln ägde rum hade besiktigt hästen. Vi kan veta detta eftersom selbrott är svåra att se då putorna eller lokorna ligger över såret. Holm säger också rakt ut att detta var fallet då han nämner att "enär hästen förut sårig af seltygets tryckning..."

Holm återger vidare att slaktare Christiansson först slagit hästen med en piska för att få den att gå men att detta inte hade hjälpt. Christiansson hade då spänt ifrån och fortsatt misshandeln med en "tjuramidje", det vill säga med en tjurpenis som torkats (dessa var vanliga i hela landet som tillhyggen, de var cirka 0,5 m långa, ollonet bildade en vass tagg i änden). Därpå spände Christiansson för hästen igen, men inte heller nu kunde hästen dra vagnen. Då spändes ytterligare en häst för vagnen och då kom svaranden iväg.

Att svarandens häst inte ville gå berodde säkerligen på smärtan från seltygen i såret som förvärrades då hästen lade kraft i selen. Torparen Petter Holm som bevittnat händelsen har på samma sätt som vittnet Södergren i ovanstående fall länge stått och betraktat misshandeln. Han har inte heller konfronterat den misshandlande men i likhet med Södergren vid ett senare tillfälle besiktigt hästen. Holm hade till skillnad från Södergren då sett att hästen var skadad och beslöt sig för att vårda sin grannes häst. Under några dagar besökte därför Holm sin grannes häst där den stod i svarandens stall och smörjde salva på såret för att lindra hästens smärtor och få såret att läka snabbare. Det

Tjuramidjan var ett förekommande tillhygge. Den består av tjurens penis vars ollon bildar en tagg i ytterändan. Tillhygget på bilden är cirka en halv meter långt.

är svårt att tolka hans agerande på något annat sätt än att han hyser en stark oegennyttig empati med den skadade hästen. Svaranden fällt för djurplågeri att böta 15 riksdaler.⁷⁹

I nästkommande fall, från Jönköpings län, upplät en privatperson sitt stall och sitt foder åt en häst som blivit utsatta för djurplågeri.

Den 19 juni 1862 var Jonas Johannesson i Fryelid Götegården i Jönköpings län berusad, han körde runt på Värnamo torg i hög hastighet och misshandlade sin häst. Bokhållare C.G Söderström hos handlande Krukenberg vittnade:

En lördag för omkring 2 månader sedan hade vittnet varseblifvit att svaranden som befanns i rusigt tillstånd, häftigt och öfverdådigt körde fram och åter i köpingen. Det berättades jemväl att det illa medfarna kreaturet som svaranden piskade och med tömmarna ryckte, icke på flera timmar erhållit hvarken foder eller vatten och derföre fann vittnet sig sjelf befogad att med biträde af arbetskarlen Jonas Magnusson i Wernamo bodar, fråntaga svaranden kreaturet hvilket insattes i handlanden Krukenbergs stall samt erhöll hö och vatten, efter ungefär en timmes tid återsendes det svaranden.

Bokhållare Söderström berättar att han sett svaranden fara runt med sin häst och misshandla den genom att rycka i tömmarna och piska den. Det framkommer i hans vittnesmål, att det i köpingen, vilket med all sannolikhet är Värnamo, talades om att hästen som svaranden körde, inte hade fått varken foder eller vatten på flera timmar. Det innebär att de boende i Värnamo höll koll på de hästar som fanns i staden. En häst som stod för länge utan foder och vatten avvek tydligen så mycket från det normala att det var värt att lägga märke till och anmärkas på. I protokollet får vi en känsla av att svarandens beteende har iakttagits under en tid utan att någon ingripet. När vittnet Söderström får reda på att hästen inte fått vatten eller foder beslutar sig han och arbetskarlen Magnusson för att göra något åt den misshandlade hästen. De plockar bort den berusade och våldsamme Johannesson från kuskbocken och installerar hästen i vittnets arbetsgivares stall där den ges foder och vatten. Då hästen ätit och vilat lämnar de tillbaka den och anmäler svaranden för djurplågeri. Han fällt att böta 5 riksdaler för misshandel av kreatur samt 5 riksdaler för fylleri.⁸⁰

Inte bara högstatusdjuret hästen, utan även oxar kunde bli föremål för liknande insatser. Bonden Sven Petter Nilsson i Ring, Örtomta socken i Östergötland kom den 8 april 1862 till torget vid Sankt Lars kyrka i Linköping någon gång mellan klockan sju och åtta på morgonen. Han körde ett par oxar förspända en kärra lastad med timmerstockar. Handlanden A.B. Bergström som befann sig på torget såg hur oxarna stod hela dagen på torget utan att få vare sig foder eller vatten. Ägaren till djuren syntes inte till. Klockan 5 på eftermiddagen spände stadsbetjänt

Hammarlund från oxarna och ledde dem till Stångån för att vattnas. Han köpte också ett lispund (8,5 kg) hö och lade för dem att äta.

Då svaranden om kvällen kom tillbaka ville stadsbetjänt Hammarlund ha betalt för höet varpå gräl uppstod då svaranden kallade Hammarlund för "oxtjuv". Under rättegången nekade svaranden till anklagelserna och sa sig ha fordrat djuren flera gånger under dagen och att han vattnat dem i Stångån alldeles innan de kom till torget. Han fälldes att böta för "2.a resan fylleri 5 Rd, för swordon 2,50, för oljud 2,50, för stadsbetjänst ofredande 5 Rd, för misshandling av kreatur 5 Rd."⁸¹ Jag kan inte se att stadsbetjänten engagerar sig i oxarna av någon annan anledning än att han vill förhindra lidande hos djuren.

MAXSTRAFF Av samtliga 239 rättsfall jag funnit mellan 1860–65 är det bara i ett enda där maxstraffet för djurplågeri på 100 riksdaler utdömts. Det skedde i Eksjö i Jönköpings län där två oxhandlare från Kronoberg stod åtalade för att under en längre tid ha kört en utmagrad häst. Utredningen som följde på brottet var omfattande och rådhusrätten i Eksjö ägnade stor möda åt fallet.

Stadsfiskalen hade i augusti 1865 fått ta emot en utmagrad och illa vanvårdad häst som hade lämnats i staden av två oxhandlare från Kronoberg; Jacob Andersson i Ryssby och Jonas Abrahamsson i Ljunga Westergård. Hästen hade hysts och fordrats i två dagar hos stadsfiskalen "...hvarmed han dock icke längre ville fortfara."

Veterinärläkaren i Nässjö Carl Brandberg hade kontaktats för att undersöka hästen och lämna intyg. Han befann hästen vara cirka 20 år gammal och vanvårdad

...beheftat tvenne större vangörande sår å mankens sidor, å högra bogen befans ett blodvatten afsöndrande sår af omkring 1 tums diameter och ½ tums djup, den venstre bogen mycket svullen, derå förekommer en bölld innehållande blodblandat var, i lokstaden och [oläsligt, förf. komm.] förekom flera skafsår, alla dessa skador uppkomna genom seldonens tryckning...

Veterinären bedömde att hästen skulle behöva 2–3 månaders vila och vård för att återhämta sig. Stadsfiskalen lät avliva djuret efter veterinärbesiktning.

Fallet hade inletts lördagen den 27 augusti då vittnet och angivaren bryggaren O.F. Petersson fick se en gosse komma körande på Watten-torget i Eksjö med ett sto som

...hvar så magert, sönderbrutet och behäftat med flere andre sår på kroppen att det väckte Peterssons synnerliga uppmärksamhet och misskund, hvarföre Petersson tillfrågade gossen huru han kunde köra med ett sådant kreatur...

Petersson hade därpå frågat vem hästen tillhörde. Pojken svarade att ägaren fanns uppe i staden. Petersson bad gossen att lämna hästen och hämta ägaren. Under tiden ställde han in hästen på sin gård och kallade på polis. När gossen kom tillbaka till gården med svaranden Jacob Andersson krävde denne tillbaka sin häst. Petersson vägrade dock att lämna ut hästen förrän polisen kom, därefter fick polisen bestämma vad som skulle göras. Då reste Andersson sin väg och brydde sig inte om vare sig hästen eller vagnen. Hästen lämnades därefter till Stadsfiskalen.

Efter ett flertal förhör med de båda svarandena Jacob Andersson i Ryssby och Jonas Abrahamsson i Ljunga Westergård samt med ett flertal vittnen visade det sig att de båda svarandena och gossen hade kört från Kronoberg till oxmarknad i Askersund och var nu på väg tillbaka till Kronoberg då de fastnat i Eksjö. Bland ett flertal andra vittnade drängen Gustaf Erik Svensson om att han sett hästen utanför Bona Gästgivaregård dit han hade haft en skjutsning. Hästen var då mager och illa medfaren. Svensson hade frågat den gosse som stod bredvid vagnen om han var ensam, varpå han svarat att de var tre i vagnen och att de var på väg till Eksjö. Svensson hade då gått in på gästgivaregården och varit borta ungefär en kvart och när han kom ut var häst och vagn avresta. Trots att han "genast" begav sig på hemvägen och körde ganska fort hann han ej ifatt gossen med vagnen. När han kommit hem fick han veta att polisen hade beslagtagit en häst på bryggare Peterssons gård och han begav sig då dit. När hästen hade blivit avselad var det möjligt att se hur selbruten den var. Svarandena fälldes för djurplågeri att böta 100 riksdaler vardera.⁸²

Såväl bryggare Petersson som drängen Gustaf Erik Svensson reagerade starkt då de för första gången såg den utmagrade hästen. Svensson anställde ett mindre förhör med gossen och försökte efter sitt korta gästgiveribesök att köra ikapp ekipaget men hann inte före Eksjö. Då han kommit hem fick han ryktesvägen i staden veta att en häst blivit omhändertagen på bryggare Peterssons gård. Han begav sig då genast dit för att se om det var samma häst som han stött på vid gästgivaregården.

Bryggare Peterssons agerande visar på ett än tydligare sätt att främmande, lidande djur väckte medlidande. Att resolut beslagta hästen, ställa in den på sin gård, kalla på polis och att dessutom vägra att lämna ut en annan mans egendom då denne så kräver tyder på en väldigt stark övertygelse om att man handlar rätt. Vad hade Petersson för drivkraft som gjorde att han var så fullt övertygad om det korrekta i sitt beteende? Om vi går tillbaka till funderingarna kring kostnad och motiv så ser vi här att Peterssons handlande är förknippat med stora kostnader. Han tar en allvarlig konflikt med oxhandlaren Jacob Andersson som dels handlar om att Petersson klandrar svaranden för hans beteende och låga moral men som också handlar mycket konkret om privat, vär-

defull egendom. Petersson motiv var utan tvekan, att förhindra djurets lidande. Han måste ha känt starkt för hästen för att detta motiv skulle väga upp den höga kostnad som var förknippad med hans agerande.

I ett flertal domstolsprotokoll lyfts svält fram som den värsta formen av djurplågeri av såväl vittnen som svaranden. Då rådhusrätten i Eksjö 1865 dömer ut maxstraffet på 100 riksdaler för den svultna och selbrutna hästen kan detta tolkas som att rätten bekräftar uppfattningen av och synen på svält som den värsta formen av djurplågeri.

Även under 1920-talet togs lidande djur om hand av privatpersoner som inte hade någon vinnig av djuret. Lantbrukaren Johan Viktor Johansson och hemmansägaren Karl Albin Johansson, båda i Boo Vikingstad socken i Östergötland transporterade under den tidiga våren 1860 kor mellan Skänninge och hemmet. Vittnet lantbrukaren Pantzar mötte dem på vägen mellan Skänninge och Öjebro då de färdades i en vagn med tre kor fastbundna vid baklämmen. En ko hade svårt att följa med och en yngling med en käpp manade ständigt på kon som verkade ha fallit omkull någon gång eftersom hon var täckt av väggrus. Pantzar såg vid hemkomsten att skjutsen rastade i närheten av Öjebro, då resan återupptogs lämnades en ko kvar. Efter en timma begav han sig med två drängar till platsen och fann en stelfrusen ko med svullet öga, hudlösa öron och ett flertal småsår och svullnader. Han tog hem djuret till sin ladugård i en nedfälld flakvagn och vattnade och fodrade den. Vid rättegången erkänner svarandena djurplågeri och böter 150 kronor vardera.⁸³

Kapitel 12

Explicita uttalanden i domstolsmaterialet

Detta kapitel fokuserar inte på en specifik frågeställning utan frågar mer öppet kring vilka djursyner som kan synliggöras i domstolsprotokollen. I det förra kapitlet analyserades svarandens, vittnens och angivares djursyn främst utifrån deras beteendemönster och handlingar. Detta motiverades utifrån ett hermeneutiskt inifrånperspektiv. I detta kapitel vill jag lyfta fram de explicita uttalanden som gjordes av åtalade och vittnen och arbeta med närläsning (se Del I Kapitel 3, avsnittet *Detaljer*). Grundtanken är att explicita uttalanden kan avslöja synen på djur.

Källmaterialet ställer dock till med problem. Härads- och rådhusrätternas skrivare har som huvudsyfte haft att återge de skeenden som målades upp vid rättegångstillfället genom vittnesmål och polisrapporter. Det är därför säkert att säga att det utifrån domstolsprotokollen går att rekonstruera de specifika händelserna med stor noggrannhet. Därmed kan sägas att domstolsprotokollen är ett bra källmaterial då beteendemönster analyseras men att det är svårare att göra väl underbyggda begreppsanalyser utifrån materialet. Dels för att vi inte vet hur mycket aktörernas röster har påverkats av skrivaren som skötte anteckningarna och dels för att språkbruk och ordens innebörd kontinuerligt förändras. De ord som vi möter i domstolsprotokollen har genomgått något vi kan likna ett filter, skrivaren har först antecknat och därefter renskrivit det som sades i rätten. Hur har det påverkat domstolsmaterialet som källmaterial? Hur nära höll sig skrivaren till aktörernas originalspråk? Vad kan ha förändrats och vad har fått vara kvar? Många av dem som kallades till rätten hade en annan klasstillhörighet än tjänstemännen. Det är lätt att tänka sig att deras språk gjorts om, putsats och förvandlats till kanslisvenska.

Brev insända till domstolarna 1860–65

Förutom skrivarnas referat av rättegångar så finns det emellertid också ett relativt stort antal brev insända till domstolarna, den största delen av de analyser som görs i följande kapitel bygger på sådana. Ett brev har redan visats – pigan Maja Stina Jönsdotters till häradsrätten i Norra Vedbo härad i Jönköpings län. I hennes brev behöver vi inte gå omvägen över en skrivares formuleringar och tolkningar utan får möta Maja-Stinas egna ord skrivna av hennes egen hand. Jag grundar detta påstående på språkliga grunder, bland annat den märkliga och svårförstådda interpunkteringen (se brevet i sin helhet i Del III Kapitel 2 *Våld i*

domstolsprotokollen) och på hur hennes signatur stämmer överens med handstilen i brevet i sin helhet. Jag håller det för troligt att den absoluta majoriteten av breven jag läst likaså är skrivna av åtalade respektive vittnen själva.⁸⁴ Även om det inte var vardagens språkbruk som användes då man skrev till domstolarna är det värdefullt att så direkt kunna möta sina uppgiftslämnare. Ur de brev som vittnen och åtalade skrev för egen hand för 150 och 80 år sedan är det möjligt att hämta uttalanden som låter sig tolkas och analyseras i syfte att komma vanliga människors djursyn nära. Vad ansåg de vara rätt och fel i relationen mellan människa och djur?

Att aga ett
”sjelfgodt kreatur”

Hemmansägaren Sven Johansson i Lötås Västergård i Jönköpings län stämdes till tinget för att ha misshandlat sin häst på torget i Gislaved den 3 december 1862.⁸⁵ Johansson nekade dock till att det som hänt varit misshandel och kallade Johan Jönsson i Lötås Östergård och Andreas Danielsson i Lötås Södergård som egna vittnen. De uppgav att de varit på torget den aktuella dagen men att de inte uppfattade det som att svaranden hade misshandlat sin häst. Den menade att Johansson varit tvungen att ge hästen ”några rapp med piskan” då han skulle spänna den för vagnen eftersom hästen var ”istadig”, det vill säga krånglig och svår att hantera. Målet sköts upp och till det andra rättegångstillfället skrev Johansson ett brev:

”Hwad beträffar den misshandling som skola skett å Gislaveds torgdag den 3 december 1862 deraf jag icke det ringaste känner mig säker till ansvar för någon misshandling, då man har ett wäl foradt hästkreatur som förhåller sig trilsk och istadig och på alt mäktigt sätt obrukbar synnerligast i trängsel af folksamlingar, då hoppas jag på grund af Kungl. Majts nådiga förordning af den 21 december 1857 angående misshandling att det måste worda hvar och en tillåtet att aga ett istadigt ock sjelfgodt kreatur som icke kan förmås göra någon gång utom det att man måtte få begagna sig af pisk deraf jag gaf hästen ett par slängar det wittnen redan intygat...”

Fler vittnen kallades av åklagaren och de sade sig ha sett att Johansson kört hit och dit på torget i Gislaved och piskat sin häst tills någon tagit tömmarna från honom. Svaranden dömdes att böta 10 riksdaler för djurplågeri.⁸⁶

Syftet med brevet som Johansson skrev var bland annat att utifrån lagen om uppenbar grymhet mot djur ifrågasätta om den behandling han utsatt sin häst för var djurplågeri. Johansson visade därför rätten i sitt brev, att han kände till djurplågeribestämmelserna. Han berättade också att hans häst hade svårt för att klara av folksamlingar där den lätt blev nervös och ”istadig”. Johanssons svar på hästens istadighet var att

ge den ett par slängar med piskan vilket hade som avsikt att få hästen att foga sig och bli lugn. Johansson menade i sitt brev att var och en borde vara tillåten att "aga" sina djur om så var nödvändigt.

Det jag anser vara det viktigaste som Johansson ville berätta i sitt brev var att han hade ett "väl forat hästskreatur." Det vill säga en häst som givits mycket foder, som ätit bra och som inte behövt arbeta så hårt att den magrat. Motivet för Johansson att berätta detta för rätten var att han ville dämpa sin skuldbörda genom att kontrastera det som han blivit åtalad för, mot det som han själv ansåg vara verkligt djurplågeri. Han ville i sitt brev framställa piskslängarna som en bagatell i jämförelse med verkligt lidande, det vill säga svältfödning.

Man anar också en annan sak i brevet, en antydning till en tankegång om att också djuret rimligtvis borde kunna bära en del av ansvaret för misshandeln. Genom att konstatera att djuret var "väl forat" och därmed inte led av någon fysisk åkomma skapade Johansson måhända en juridiskt sett godtagbar ursäkt för sina handlingar. Att ge djuret ordentligt med mat föll på människans lott, men Johansson verkar ha menat att också djuret hade skyldigheter. De termer, eller begrepp, som Johansson använde då han beskrev misshandeln av hästen pekar också i den riktningen. Ordet *aga* har, åtminstone för oss idag, innebörden av en handling som riktar våld mot medvetna varelser som intellektuellt förstår att de brutit mot ett regelsystem och som straffas i ett tydligt uppfostrande syfte. Likaså är *självgod* ett tillstånd som för oss förutsätter en tydlig självbild och ett medvetande och som vi därmed reserverar för mänskliga varelser.

Då Johansson kombinerade termen *aga* med *självgod* antyder det att även han såg en uppfostrande konnotation i ordet *aga*. Med risk för att hamna i ett cirkelresonemang kan vi se att termen *aga* också stödjer termen *självgod*. Det är inte helt orimligt att utifrån det anta att Johansson menade att hästen var en varelse som kunde bära ett visst ansvar för sina handlingar. I sitt brev kan vi då möjligtvis tala om att Johansson lägger över en del av skuldbördan för misshandeln på sin häst. Det finns fler brev som antyder att detta var ett förekommande tankesätt.

Bonden Lars Gustavsson i Sandvik, Östergötland, åtalades för djurplågeri efter att ha kört med en bogbruten (selbruten, sår i lokstaden) häst som han dessutom anklagas för att ha piskat vid transport av virke. Det påtalade brottet skedde i november/ december 1859 då Gustavsson i berusat tillstånd var vid Björke gästgiveri där han under förmiddagen slog sin häst ett flertal gånger med en tagelpiska.

Gustafsson uppgav i ett brev till rätten att han misstänkte att en Anders Svensson i Grensfall var den som angivit honom inför rätten. Gustafsson ville ha bort Svensson som vittne eftersom han menade att Svenssons ovänskap med honom var väl känd samt att Svensson nu

Det odygdiga stoet

ville hämnas (om jäv se föregående kapitel, avsnittet *Relationen mellan angivare och svarande*). Brevet fortsätter:

”För sin olydnad, eller med andra ord för sin odygd sökte jag göra det mig tillhörande stokreaturet, att efterfölja min vilja, och fullgöra sin skyldighet och när trilskan hos djuret inte syntes ega någon gränts var jag nödsakad, att med tvångsmedel bana min väg fram att efter kreaturets förmåga uppnå mitt ändamål. Det kan man så icke kalla, att med uppenbar grymhet hafva behandlat ett kreatur, ty det olydiga djuret kan icke tillrättavisas på annat sätt än genom tvång eller straffmedel, eller att man hand (oläsligt förf. komm.) Kreaturet, eller fodrar af detsamma uppfyllande af något som kreaturets kraft icke förmår att uthärda... Jag kan grymt behandla ett kreatur derigenom att jag svälter det och detta förfarande kan väl böra räknas till den svåraste grymhet. –Jag kan grymt behandla ett kreatur om jag agar det utan skäl, men jag behandlar icke ett kreatur grymt; då jag för djurets olydnad och elaka lynne, är nödsakad att giva det en nödsakad tillrättavising, ty förmaningar genom ord blifva icke här tillräckliga. Stryk måste användas och tacka Gud att det ens hjälper.

Olydnaden hos djuret är nogsamt känd, lika väl som hätskheten hos mina fiender.”

Till rätten är också insänt ett brev som vittnar om att hästen är ”...till den grad så okynnig och vild i humöret att utan tukt och aga kunde hon ej (oläsligt förf. komm.) begagnas...” Brevet är undertecknat av rättare Jonas Pettersson i Bergsätter, A.F Pettersson i Dörrhult, förmanen Hansson och S.A Gustafsson i Blåberget.

Rådhusrätten i Göstrings härad såg inte till de lämnade uppgifterna om att hästen behövde stryk för att kunna användas utan fällde svaret Gustafsson i Sandvik att böta 30 riksdaler för djurplågeri samt 50 öre för svordom.⁸⁷

I det brev som Gustafsson sände till rätten ser vi liknande tankegångar som i det tidigare refererade brevet. Båda brevskrivarna gjorde en uppdelning av vilket ansvar som tillkom människan att uppfylla och vad som ålåg djuret. Då Gustafsson rangordnade grym behandling av djur placerade sig svältfödning högst upp på listan, liksom det gjorde för hemmansägaren Sven Johansson i Lötås i Jönköpings län i det förra fallet. Därnäst menade Gustafsson att misshandel utan skäl kom. Att ”aga” då skäl förelåg var dock ej djurplågeri, enligt Gustafsson. Detta synsätt tyder på att Gustafsson per definition betraktade våld mot djur som djurplågeri bara då det skedde inom människans ansvarssfär. Vi kan tala om att alibitänkandet gör sig synligt också här och i förlängningen av det anar vi också ett kontraktstänkande. Det vill säga, vi skulle kunna anta att såväl Gustafsson som Johansson tänkte på djurs och människors relation såsom existerande i en form av överenskommelse,

eller kontrakt mellan parterna. Människan hade sina förpliktelser och djuren sina. Och när människan uppfyllt sin del av överenskommelsen så var det inte fel att, om så var nödvändigt, med våld tvinga djuret att uppfylla också sin. Eller som Gustavsson själv uttrycker det; ”bana min väg fram att efter kreaturets förmåga uppnå mitt ändamål.” Det är viktigt att se hur Gustavsson betonar att han tar hänsyn till ”kreaturets förmåga.” Endast då människan inte pressar djuret utöver det som djuret klarar av håller människan sin del av överenskommelsen. I brevet inledning skriver Gustavsson explicit ut ordet *skyldighet*; hästen ska ”efterfölja min vilja, och fullgöra sin skyldighet.” Om detta hade stått för sig, ensamt, så hade det varit vanskligt att tolka det som att brevskrivaren också i en djupare, reflekterande mening, höll djur ansvariga för sina handlingar på det sätt som följer av att man har tillskrivit någon skyldigheter. Men då hela sammanhanget i brevet understödjer en sådan tankegång blir den inte längre helt orimlig.

Även andra begrepp i Gustavssons brev är värda att uppmärksammas. Vad betydde ordet *odygd* för bonden Lars Gustavsson i Sandvik? Gustavsson talar om sin häst i termer som vi återigen, idag, enbart använder om människor. För att tillskrivas *odygd* eller *elakhet* krävs att man brutit mot en etablerad och erkänd moral. Menade Gustavsson i Sandvik att hästar hade moral? Det kan vi självklart inte uttala oss om, men vi ser att Gustavsson hade, en i det närmaste antropomorf inställning till sitt djur. Detta medför att vi kan diskutera hur också våld riktat mot djur kan ses som en yttring av att djur tillskrevs ett intrinsiskt värde. Våld behöver därmed inte nödvändigtvis ses som tecken på en instrumentell djursyn. Den diskussionen vill jag dock spara till slutkapitlet.

De fyra män som undertecknat skrivelsen där det slås fast att Gustavssons istadiga häst måste agas för att kunna användas ger uttryck för en förståelse för viss misshandel av djur. Denna tanke kan förstärkas med fler explicita uttalanden av såväl vittnen som svaranden vilket kan tolkas som att det förekommit en folklig förståelse för tillrättavisningar i form av våld mot djur som inte uppfyllde de krav att utföra arbete som ställdes på dem. Detta stärker tankegången om att det förekommit ett ickeformulerat och möjligtvis underförstått kontraktstänkande i synen på relationen mellan människa och djur, om inte djuret uppfyller sina skyldigheter kan det straffas utan att detta ses som felaktigt.

Kunde man ha rätt att slå?

Det finns explicita uttalanden i domstolsprotokollen som antyder att det i vissa fall kunde vara accepterat att slå sina djur. Både åtalade, vittnen och i sällsynta fall även domstolarnas medlemmar, fällde uttalanden som kan tolkas i denna riktning. Bonden Gustaf Blid i Bogstad i Östergötland var en av dem som tydligast förfäktade denna åsikt. Han

åtalades 1862 för att ha använt magra dragare i sitt jordbruk och för att ha slagit dessa. För att försvara och förklara sitt handlande skrev Blid brev till rätten:

”På sätt den ågågne stämningen utwisar är jag åtalad för djurplågeri, Wari detta består kan jag icke fatta; Sant är att jag som Brukare af ½ Mantal under Sturetorp är af skatter hårdt betungad och måste derföre offta nog anstränga både mig, mitt folk och mina dragare om jag skall kunna fullgöra mina åligganden, sant är äfwen att jag måste använda mina dragare, till förtjenande af några kontant inkomst till betalande af de många utgifter som drabbar Brukare af i mantal satt Jord, men detta måtte wäl icke få namn af djurplågeri! Icke eller om man tilldelar en lat eller vanartig dragare tillbörlig aga! Att jag icke missvårdar mina dragare mera än andra Brukare torde (oläsligt förf. komm.) Härads Rätten inhämta af widfogade Intyg, af 2ne wälkända personer som jag anmodat besigtiga ifrågawarande dragare.”

Blid försökte i likhet med de bönder som åtalats i de ovan refererade fallen att motivera sina handlingar. Till skillnad från Gustavsson i Sandvik och Johansson i Lötås, som ville försvara sitt agerande genom att lyfta fram en form av tänkande som byggde på att det fanns en rättmätig orsak för våld mot djur, och som i sin förlängningen tolkades som en underförstådd överenskommelse mellan djur och människa, så har Blid en helt antropocentrisk förklaringsmodell. Han menade att hans livssituation rättfärdigade honom att utsätta sina djur för ett visst lidande och ägnade en stor del av brevet åt att beskriva hur han som brukare ansträngde både sig själv, sitt folk och sina djur för att gården skulle gå ihop. Med ord som *skatter*, *utgifter* och *åligganden* ville Blid visa att han hade skyldigheter som han omöjligen kunde komma ifrån. För att uppfylla dessa skyldigheter var han tvungen att driva djuren hårt. I förlängningen av Blids resonemang kan vi se att han menade att jordbruk medförde lidanden som måste accepteras. Och eftersom denna form av smärta och olust var nödvändig kunde den inte kallas djurplågeri. Blid menade således att våld mot djur var djurplågeri endast då våldet var onödigt eller användes missriktat.⁸⁸

Den djursyn som Blid framförde i sitt brev skilde sig därmed från Gustavssons och Johanssons. Det var för Blid, inte tal om ett ömsesidigt kontrakt mellan djur och människa, utan om rätten att ensidigt kunna kräva. Blid krävde av sina djur att de skulle ställa upp på de villkor som hans livssituation försatte honom i och han förväntade sig att rätten också skulle ge honom rätten att kräva detta. Vi kan se att Blids djursyn låg mycket nära den klassiskt kristna som innebar att djur fanns till för människans skull. Vi kan också kalla Blids djursyn instrumentell.

Rådhusrättens medlemmar i Hanekinds härad i Östergötland höll inte med Blid i hans krav på sina djur och han dömdes att böta 10 riks-

daler för djurplågeri. I såväl Blids som i Johanssons och Gustavssons fall underkände häradsrätterna deras framförda motiv till djurmisshandeln utan att kommentera dem. Det är därför omöjligt att i dessa fall resonera om huruvida argumenten om djurs skyldigheter eller rätten att aga, till sin natur, överhuvudtaget var gångbara eller ej. I ett fall i Vifolka häradsrätt i Östergötland lämnade åtminstone åklagaren en värdering av den åtalades försvar.

Inspektorn P.F. Nilsson på Bols gård i Östergötland stämdes till tinget för att på vägen till Sya grymt misshandlat en häst. I ett försvarsbrev erkände han att han ”tilldelat djuret några piskslag” men han ville med brevet förklara händelsen och hoppades att det skulle komma att påverka rättens dom. Vid ett vägbygge behövde svaranden den 3 maj 1864 köra fram sand till två drängar med sina hästar

Välförtjänt aga

”...deribland ett lifligt och starkt sto, om fjorton års ålder samt ett yngre dito... Det var mig väl icke obekant att det äldre stoet någon gång gjorde sig istadigt och således kanhända kunde anses mindre tjenligt att användas till uppkörning av sand från grustaget; men vägen måste vara iståndsatt på dagen och jag hade ingen annan utväg än att dertill anlita alla mina dragare, som icke på andra håll voro upptagna för tyngre arbeten, derifrån jag åter ville skona det unga stoet. Redan vid andra lassets uppkörning utbröto emellertid okynnet och tilltog –så att, ehuru biträdande arbetsfolket uppför en sakta sluttning från sandtaget sköt den knappt halfvlässta vagnen alldeles inget hästarna, som jag kände, och någon tyngd för dem omöjligen kunde blifva märkbar, det istadiga djuret ändock icke kunde förmås att röra sig framåt från stället, endast slående bakut för hvarje lindrigare känning af piskan eller tömmen att efter en stunds fäfånga försök med fogliga medel jag slutligen fattades af någon ifver dels öfver utsikten till samma resultat af den arbets (oläsligt förf. komm.), nu som förra gången, och i synnerhet för faran af ungstoets inöfning i odygden, kan icke förnekas, och jag gaf den istadiga några rätt känbara piskslängar, deraf visserligen såsom ofvan är nämnt, ett par blodfläckar sedermera visade sig i den ganska tunna huden men stoet äfven tog varning och derefter under hela dagen drog sitt lass med all flit. Huruvida nu denna aga, som med fullkomligt allvar men också med påräknadt framgång och efter hvad mig synes särdeles välförtjänt tilldelades ett okynligt kreatur, som var väl underhållet och i sin fulla styrka, egentligen kan få namn af våldsam misshandling och följaktligen vara underkastad ansvar efter lag, vill jag till vällofliga häradsrättens beprövande värdsammt öfverlemnna. Bosgård den 7 juni 1864 P.F. Nilsson”

Det är nu möjligt att känna igen de argument som fördes fram av de djurplågeriåtalade då de ville förklara och motivera sitt handlande. På

samma sätt som i ovan angiva fall berättade svaranden att han befann sig i en krissituation som han inte rädde över och att han måste ha djurens hjälp för att uppfylla sina egna skyldigheter. Han framhöll, på samma vis som gjordes ovan, att stoet var väl underhållet, eller med andra ord att det var inte svältfött. Han poängterade också att stoet var i sin fulla styrka, det vill säga, det led inte av några åkommor och svaranden hade därmed meddelat rätten att han uppfyllt sin del av kontraktet och försökte då skjuta över ansvaret för misshandeln på hästen.

Stoet presenterades av brevskrivaren som en fysiskt mycket god häst, hon var stark och livlig, väl underhållen och i sin fulla styrka. Rent fysiskt var hon således i toppform, bland annat på grund av att människan skött sina åtaganden med mat, vatten, tak över huvudet och vila. Men hennes mentala sida beskrevs på ett helt annat sätt. Hon var okynnig, istadig och odygdig. Svaranden beskrev att hans egen sinnestämning var allvarlig då misshandeln utfördes. Han ville med detta framställa sig som sansad inför rätten, och visa att pisklagen utdelades efter noggrann eftertanke och med gott resultat. Hästen blev flitig under resten av dagen. Svaranden framhöll också att pisklagen var välförtjänta, återigen, hästen fick skylla sig själv, det var hästen som inte uppfyllde sina åtaganden och därför var misshandeln motiverad. Ett argument som var nytt i detta fall var att Nilsson var rädd att stoets okynne skulle smitta, så att det unga sto som gick i par med det som misshandlats skulle ”inöfa sig i odygden.” Sådant måste stoppas. Inspektorn ville således visa att det var rimligt att piska hästen i sandtaget, att det inte skedde av grymhet, utan att det fanns en anledning. Detta höll inte åklagaren med om:

Åklagaren förklarade, att han icke vill fästa något avseende å skrifstens innehåll, angående kreaturets istadighet

Rätten gick på åklagarens linje och dömde inspektorn för djurplågeri. Han fick dock den lägsta boten som kan utdömas för djurplågeri, 5 Rd, trots att han faktiskt slagit hästen blodig med piskan. Detta kan indikera att rätten kanske ändå tagit intryck av försvarsbrevet.⁸⁹

Slå utan anledning

Åklagaren i målet ovan fäste inte något avseende på argumenten att hästen var istadig och behövde stryk. I fallet nedan blir det tydligt hur man åtminstone kunde överväga huruvida det fanns djur som behövde agas.

Drängen Adolf Fredrik Johansson anklagades av sin husbonde, bonden Jakob Johansson i Biskopstorp i Östergötland, för att ha misshandlat ett par oxar och en häst. Vittnet, drängen Karl Jonsson i Svikstorp, hade mött svaranden i Sättra skog under våren 1861. Svaranden hade då kört en koffert med sin husbonds häst och ”utan ringaste anledning givit med ett spö hästen ’rapp på rapp’” vilket väckte förargelse hos vittnet. Svaranden erkände att han slagit hästen men menade att djuret varit så istadigt, att han inte kunde behandlat det annorlunda. Pigan

Klara Sofia Rask vittnade om att svaranden ”utan skäl slagit kreatur.”

Rätten fällde Johansson för rappen i skogen att böta 5 riksdaler med motiveringen att han

...icke i ringaste mån styrkt sin invändning, att hästen varit istadig, utan deremot förekommit, att slagen, efter hvad ett vittne berättat, tilldelats utan någon anledning.

I rättens formulering framgår att de resonerat om huruvida slagen givits med eller utan anledning. Det är därför möjligt att säga att häradsrätten i Lysing tilldelat anledningens vara eller inte vara ett värde. Det kan jämföras med att rätten principiellt erkände behovet av att rikta våld mot djur, men att de i fallet med drängen Johansson underkände hans motiv.⁹⁰

I ett fall från Skänninge stad i Östergötland finns en likande situation. Handlanden Johan Bonander från Ulricehamn angavs för att under marknadsdagen den 9 augusti 1863 ha piskat sin häst svårt. Svaranden erkände att han givit hästen ett par piskrapp men nekade till misshandelsåtalet eftersom hästen, enligt honom, var svårkörd och behövde piskas. Då domen utföll framhöll rätten att svaranden inte kunnat bevisa att hästen var så svårkörd att den ”måst undergå en så grym behandling” för att kunna hanteras.

Även här har häradsrättens medlemmar efterfrågat rimliga motiv till misshandeln och erkänner i och med detta att sådana skulle kunna ha funnits. Bonander kunde inte presentera några motiv och fälldes för överdådigt körande på stadens gator 3 riksdaler, misshandel av häst-kreatur 10 riksdaler och sabbatsbrott 5 riksdaler.⁹¹

Vi har sett indicier på att det kunde uppstå situationer där påföljden för människors våld mot djur verkar ha mildrats på grund av djurens beteende (istadighet med mera). De två fall jag ska redovisa nu verkar bekräfta en sådan tanke. Fördelen med dessa mål är att de till stor del liknar varandra, de utspelar sig i samma by, Gisshult i Södra Vedbo härad i Jönköpings län med bara ett års mellanrum 1861 och –62, de har samma angivare och tillika huvudvittne; Johannes Petersson i Björkö skattegård, det är samma kronolänsman; Ahlstedt, som sköter åtalet och det är även samma domare och nämndemän som i Södra vedbo häradsrätt fäller båda utslagen.⁹² Endast en sak verkar skilja de två fallen åt, djurens beteende, i ena fallet var det en välkänt istadig ox som blev utsatt för våld, i det andra ett djur som inte var känt som bråkstake. Hur invercade detta på domarna?

Allting började då arrendatorn Sven Johan Andersson i Gisshult stämdes till tinget för att ha slagit ett par oxar. Angivaren Johannes Petersson i Björkö skattegård vittnade om att han i juli 1861 hjälpt svaranden

**Förmildrande
omständigheter**

den att köra hö då en av oxarna krängde av sig sitt ok. Svaranden hade då med ett räfskaft slagit oxen i huvudet flera gånger så att räfsan gått sönder bit för bit och blod flutit ur oxens näsborrar. Vittnet visste inte om oxen var svårhanterlig eller ej. Svaranden erkände misshandeln men menade att det var nödvändig att slå den oxen. Vittnena Samuel Nilsson i Äskhult och Anna Charlotte Nilsdotter Dastorp kunde intyga ”att ifrågawarande oxen varit svår att hantera samt haft wanan att kränga ock kasta oket af sig”

Det var en relativt svår misshandel som oxen blev utsatt för. Angivaren Johannes Petersson berättade hur skaftet på räfsan slogs av mot oxens huvud ett flertal gånger och att oxen skadades så allvarligt att det rann blod ur mulen på den. Trots allvaret i misshandeln utdömer rätten den lägsta möjliga boten för djurplågeri på 5 riksdaler.⁹³ Året därpå anklagade samme angivare, Johannes Petersson i Björkö skattegård, en annan granne för djurplågeri.

Vittnet Pettersson hade hjälpt drängen Anders Johan Svensson i Gisshult med att köra in ved med ett par oxar under våren 1862. Vid ett tillfälle då kreaturen inte ville stå stilla på vedbacken utan långtat efter att komma in i ladugården hade drängen sparkat dem ”med sina sinkbeklädda stövelhälar så att fradga kommit ur djurens näsborrar.” När veden var avlastad och oxarna drog bort vagnen mot ladugården hade svaranden under hela vägen slagit dem med en tagelpiska.

Svaranden medgav att han sparkat oxarna på benen med sina stövelhälar och givit dem ett par piskrapp därför att de krängt och varit svåra att hantera men att detta inte varit djurplågeri. Gustav Wilhelm Gräns som vittnade i fallet hade tjänat hos svarandens far och han berättade att han flera gånger sett

...att svaranden slagit ett par oxar mera än hvad de till följd av sin olydnad ock tredskhet kunde förtjena, äwen hade vittnet en gång sett svaranden sparka djuren på buken, utan att vittnet likwäl förmärkte, om de deraf erhållit någon skada.

Av vittnesmålen att döma hade oxarna i detta fall inte lidit värre än vad oxarna i granngården gjorde året innan. Snarare har misshandeln varit lindigare men trots det döms svaranden i detta mål till högre böter, 15 riksdaler.⁹⁴ En viktig skillnad fanns mellan de båda misshandelsfallen i Gisshult, oxarna i de senare fallet, som blev sparkade av drängen med de zinkbeklädda stövelhälarerna, var enligt vittnesmålen inte lika istadiga som oxen som fick räfskaftet i huvudet. Då vittnade Samuel Nilsson i Äskhult och Anna Charlotte Nilsdotter i Dastorp om att oxen var svår att hantera och att den brukade kränga av sig oket. I det andra fallet kallades Gustav Wilhelm Gräns av kronolänsmannen att vittna och han menade att drängen Svensson slog oxarna mer än vad de förtjänade. I det första fallet utdömdes 5 riksdaler i böter, i det andra 15,

detta antyder att djurens istadighet kunde verka som en förmildrande omständighet, men inte som en ursäkt för misshandel.

Angivaren Johannes Pettersson som anmälde båda sina grannar för djurplågeri hade också besiktigt en av de misshandlade oxarna. Det kan därmed sägas att Pettersson hyste stor empati för djur. Trots det verkar Pettersson mena att det fanns en form av nödvändig aga. I fallet med arrendatorn som slog sin ox med räfskäftet, uppgav Pettersson att han inte visste om det var ”nödvändigt” att aga just den oxen. Med detta menade han med all sannolikhet att han inte kände till om oxen var istadig eller okynnig. Om vi drar ut tankelinjen ser vi därmed att också den djurempatiske Pettersson troligen kunde tänka sig situationer där våld mot djur var nödvändigt.

I nedanstående fall har de olika vittnena skilda uppfattningar om hur ett istadigt djur bör behandlas.

Svaranden, drängen August Bolander, Svenska Maden, i Jönköping åtalades för djurplågeri då han bland annat i januari 1862 piskat sin häst. Svaranden menade att den häst som han hade köpt visade sig vara istadig och han var därför tvungen att slå den. Svaranden kallade tre vittnen till sitt försvar. Extra poliskonstapel Gustaf Kindberg berättade att han medföljt Bolander på en resa i januari för att lämna tillbaka den istadiga hästen till sin förre ägare. Under resan stegrade sig hästen på vägen utan anledning och vägrade flera gånger att dra. Den var vare sig mager eller selbruten. För att få den att dra måste den agas med piskan. Smeden Johannes Westberg berättade att hästen kunde stanna ”på släta vägen” och att den då måste manas på med piskan trots att den inte var mager eller selbruten. Arbetskarlen Olof Nilsson berättade att hästen som vare sig var orkeslös, selbruten eller mager ändå stannade och måst piskas för att gå.

Vi känner i alla tre vittnesmålen tydligt igen kontraktstänkandet, människan har gjort sitt och bidragit med mat, husrum och vila. Hästen är därför i god fysisk form och om den då inte sköter sig är det inte fel att med våld tvinga hästen att uppfylla sin del av kontraktet. Svarandens vittnen följde således det mönster som användes för att skjuta över skulden för misshandeln från människan till djuret då de berättade att hästen inte var mager utan vid gott hull, att den inte var selbruten eller orkeslös och att lassen inte var tunga. Däremot framhöll de att hästen var istadig och att den utan anledning stannade på vägen och konstrade. I och med att de berättade detta, har de på samma vis som i många av fallen ovan, sorterat ut de allvarligaste formerna av djurplågeri för att dämpa intrycket av, och förstärka nödvändigheten i misshandeln, eller agan som de enligt känt mönster kallade den. Svarandens tre vittnen var alla överens om att man kunde behöva slå sin häst ibland utan att detta skulle vara djurplågeri.

Olika uppfattningar

Åklagaren kallade egna vittnen som återgav att svaranden den 29 januari 1862 kört ett stort lass björkved, och haft en tom vagn efter, med sin häst. Den första eller båda vagnarna var försedda med släddon och lasset var tungt. Vittnen uppger att de hjälpt till att skjuta på lasset. Hustrun Matilda Hagström vittnade;

...en dag i sistlidne januari månad hade vittnet som bor å Aspholmen, fått höra täta och starka slag, såsom vid klappning af kläder, och på något afstånd bemärkt att en karl med ett piskskaft eller gröfre käpp åstadkom dessa ljud derigenom att han utan barmhärtighet slog sitt hästskreatur, som drog på ett vedlass (oläsligt förf. komm.) före. Wittnena Carlsson och Ljungström som sprungo till karlen och djuret till att skjuta fram lasset, berättade att det varit Bolander samt att han fortfor med sin misshandling men vittnet, som blifvit illamående av den första synen vände sig derifrån.

Hustrun Willhelmina Carlsson lämnade ett liknande vittnesmål;

...då vittnet en dag i sistlidne januari månad i trakten av Aspholmen fick höra starka slag och såg att det var Bolander som misshandlade sin häst begaf vittnet sig till svaranden och förehöll honom hans omenskliga uppförande, hvarpå Bolander svarade att kreaturet var istadigt.

Åklagarens vittnen tyckte inte att piskandet var befogat. De hade möjligtvis behövt åse en annan sorts misshandel än svarandens vittnen. Hustrun Matilda Hagströms vittnesmål tyder på det då hon berättade att hon av misshandeln blifvit illamående och behövt vända sig bort. Hustrun Willhelmina Carlsson hade istället för att gå i försvar för Bolander förebrått honom hans omänskliga behandling av hästen. Bolander fälldes för djurplågeri och dömdes att böta 25 riksdaler.⁹⁵

Explicita uttalanden 1920–25

Efter att ha redovisat ett flertal fall från de tre undersökningsområdena för tidsperioden 1860–65 ska tidsperioden nu bytas till 1920–25. Jag vill börja med ett fall där vittnena mycket tydligt uttalar sin syn på de frågor som diskuterades ovan, djurs istadighet och huruvida det kunde anses rätt eller ej att slå djur som inte uppfyllde människans vilja.

Folksamling i Söderköping

Hästhandlaren Nils Helmer Svensson, Norrköping, Östergötland, hade under den sena hösten 1922 köpt en häst i Söderköping som han spände för sin vagn. Hans dräng, G.A.V. Pettersson, Norrköping, skulle köra. Då ekipaget kom till torget i Söderköping stannade den nyköpta hästen och ville inte längre gå varpå drängen piskade den utan att få den att

röra på sig. Svensson satte sig då på kuskbocken och slog hästen men den backade mot Söderköpingsån istället för att gå fram. En folksamling hade uppstått kring ekipaget och ur den kallades många att vittna. Bland andra arbetaren Holsten August Holstensson som berättade att svaranden hade givit hästen flera kraftiga slag med piskan och försökt driva fram djuret. Svaranden hade även ryckt och slitit i tyglarna, vilket gjort att hästen börjat gå bakåt. Holstensson, liksom de öviga i folksamlingen, såsom han förstått, tyckte att svaranden utövat djurplågeri mot hästen, men kanske inte av någon allvarligare art. Trots att vittnet själv berättat att hästen utan tvekan var istadig och att den stod tvärsöver vägen, så rättfärdigade det, enligt Holstenssons synsätt, inte Svensson att ge hästen ett flertal kraftiga slag med piskan.

Vittnet arbetaren Frans Emil Larsson, uppgav att han var van vid att handskas med hästar och även med istadiga sådana. Han hade sett svaranden slå sin häst, slagen hade sannolikt ej varit särskilt hårda, eftersom Svensson hade hållit på mitten av piskskaftet då han slog. Åklagaren ställde en direkt fråga till vittnet arbetaren Frans Emil Larsson angående behandlingen av istadiga hästar varpå Larsson uppgav sig

...icke känna till något annat sätt att övervinna istadighet hos en häst än att med slag driva den framåt. Lyckades inte detta vore det endast att spanna ifrån.

Svaranden, hästhandlare Svensson, menade att han måste använda piskan och att det berodde på hästen istadighet att den backat och inte på Svenssons eget beteende. När hästen stod tvärsöver vägen hindrade den trafiken och svaranden menade att han då var tvungen att med kraftmedel tvinga hästen framåt. Om han vetat att hästen var istadig när han köpt den hade uppträdet uteblivit.

Svaranden själv kallade lantbrukaren Serverin Carlsson som vittne. Det var Carlsson som sålt hästen till svaranden, på grund av dess istadighet. Svaranden köpte hästen för slaktvärdet 130 kronor. Säljaren Carlsson hade dock inte upplyst Svensson om att hästen var istadig då han tagit för givet att hästen skulle slaktas. Han hade tänkt att om hästen fick gå lugnt så skulle den nog ta sig till Norrköping. Det var också svarandens mening, som hade sagt till vittnet att den nyköpta hästen skulle få dra i sin takt. Vittnet hade sett hur svaranden körde iväg och sett hur hästen stannat och hur svaranden givit den några ”vanliga piskrapp”. Detta kan inte tolkas på annat sätt än att Carlsson menade att de piskrapp som Svensson slog inte var värre än många andra piskrapp som delades ut. Vi ska nog också förstå att Carlsson menade att det inte var något att fästa sig vid att hästar fick pisk då och då. Han tyckte heller inte att de slag som han sett Svensson rikta mot sin häst var djurplågeri. Å andra sidan hade Carlsson ett intresse av att tona ned dramatiken eftersom han på sätt och vis var inblandad i det som skett,

eftersom han inte talat om för svaranden att hästen var istadig då han sålde den.

Ytterligare ett vittne, chauffören Erik Gustaf Lundstedt i Norrköping, hade sett svaranden strax innan han kommit upp till Norrköpingsvägen. Där hade han spämt ifrån den nyinköpta istadiga hästen, och spämt för sitt engelska sto, som dragit vagnen till Söderköping. Svaranden hade då tilltalats av ett par personer som kallat honom ”djävla hästskojare.” Han hade då gripits av vrede och jagat efter dem, men de sprang undan. Vittnet uppskattade att 6–7 vuxna och ett antal barn hade samlats runt skjutsen.

Rätten hade begärt ett veterinärintyg från distriktsveterinär Klas Kronqvist:

Med anledning af ett djurplågerimål vid härvarande Rådsturätt har Stadsfiskalen Alfred Björklund begärt mitt yttrande öfver lämpligheten af att ’slå fram’ istadig häst. Enligt min erfarenhet är dylikt förfarande alldeles förkastligt och ändamålslost, och misshandel af istadig häst kan ej härmed ursäktas. Söderköping 11 dec. 1922

Fallet med den djurplågeriätalade hästhandlaren Svensson är stort och vi får höra många röster från 1920-talet som uttalar sig om hur människor borde agera mot djur som inte uppfyllde deras förväntningar. Det var motstridig information som rätten hade att ta ställning till då den skulle avkunna dom. Vittnena var klart uppdelade i de som hade tyckt att Svenssons behandling av sin häst var djurplågeri och de som tyckte att det inte var det. De som tydligast företrädde de skilda synsätten var veterinären Klas Kronqvist och arbetaren Frans Emil Larsson. De hade diametralt skilda uppfattningar om hur istadiga hästar borde behandlas.

Veterinären hade fått i uppgift från rätten att utlåta sig om det var rätt eller ej att slå istadiga djur. Att rätten lämnade över ett sådant uppdrag visar att rättens medlemmar inte hade någon tydlig åsikt i frågan. Veterinären var däremot benhårt säker på att det var fel att slå en häst som inte ville dra, det var ”alldeles förkastligt och ändamålslost.” Jag tolkar detta som att veterinär Kronqvist menade att det på samma gång både var grymt och meningslost, det vill säga att det inte fungerade. Hästen skulle inte komma att dra trots att den blivit slagen.

Arbetaren Emil Larsson hade en annan uppfattning. Han trodde inte att det fanns något annat sätt att få en istadig häst att dra förutom att slå den och han byggde sin kunskap på egen erfarenhet. Men han lyfte också fram att det inte var alla hästar som var möjliga att få att dra, trots att de blev slagna. Detta syns i den bisats han sköt in, om det inte lyckades så var det bara att spänna ifrån. Det var alltså ingen idé att fortsätta att slå en istadig häst om inte de första slagen givit någon verkan. Det fanns således olika uppfattningar om hur istadiga djur skulle be-

handlas, antingen skulle de tvingas att dra eller så skulle de sakta vänjas vid att dra genom uppmuntran och stöd. Det är viktigt att poängtera att gränsen mellan de båda skolorna inte gick mellan det folkliga och det elitistiska, eller mellan det muntliga och det skriftliga. Detta låter sig sägas med hänvisning till de skilda uppfattningar om istadighet som kommer till uttryck i två skilda lantbrukslexikon från 1940-talet.

Svenskt lantbrukslexikon från 1941 och Lantmannens bok från 1947 tar båda upp företeelsen. I Lantmannens bok har istadighet en egen artikel och betecknas som ett lynnesfel hos nervösa hästar som dock oftast beror på någon form av felaktig behandling. Exempelvis att selen är illa tillpassad, att lasset är för tungt eller att hästen har brytsår. Då man vill bota en istadig häst bör alla tidigare fel rättas till och kusken bytas ut för att därpå lättare körträning påbörjas. Artikeln påpekar att istadiga hästar aldrig ska bestraffas, snarare belönas och uppmuntras då de börjar dra.⁹⁶ I Svenskt lantbrukslexikon hänvisas till artikeln Körning. Här har man en något annorlunda förklaring till istadighet som man menar är en förvärvad ovana som oftast kommer av att kusken varit ”släpphänt” och givit hästen för många onödiga vilopausar och därmed vant hästen vid att inte dra. Det botas bäst med att ”tvinga hästen baklänges tills den reagerar och drar framåt.”⁹⁷ Lantmannens bok har en uppfattning om istadighet som liknar veterinärens i Söderköping. Svenskt lantbrukslexikon är mer inne på arbetaren Larssons åsikt. Tillbaka till rättegången i Söderköping.

Arbetaren Frans Emil Larsson – som ansåg att det inte fanns något annat alternativ än stryk mot istadiga hästar – nämnde i sitt vittnesmål att svaranden Svensson höll mitt på piskan då han slog sin häst och det därför inte kan ha varit någon större kraft i piskslagen. Den som håller mitt på piskskaftet får inte samma moment i slaget som om man hållit längst bak. Det är möjligt att vittnet Larsson uppfattar detta som en signal om att det inte fanns något uppsåt från svarandens sida att skada hästen, utan att piskslagen delats ut för att korrigera djuret. Med tanke på hur vittnen tidigare återgett hur piskslagen träffat och hur människor slagit, verkar det ha funnits en folklig skala där olika sorters piskslag skilts ut från andra, de brutala med avsikt att skada från de mer korrigande. Kommentaren om hur Svensson höll piskan är ett av flera exempel i domstolsmaterialet som visar på en intresseväckande tydlighet i vittnesmålen. Jag vill likställa denna kommentar med anmärkningar, som andra vittnen gjort, då de exempelvis sett på hästars beteende i selen att de lidit, eller kunnat bedöma graden av ansträngning som en häst utsatts för genom hur den andades eller hur den betedde sig dagen efter ansträngningen. Jag anser att detta indikerar att det både på 1860-talet och 1920-talet fanns en vana bland människor i gemen att bedöma djurplågeri och dess art. Denna fråga ska jag dock återkomma till senare.

Vad gäller rättens uttalande i den fällande domen, så kan den tolkas på ett likande sätt som ett flertal av domarna under 1860-talet. Rådhus-

rätten faller svaranden med motivet att han använt piskan på ett något för brutalt sett. Men i utslaget formulering, ”använt påtryckningsmedel utan tillräcklig omsorg” så är det tydligt att om liknande påtryckningsmedel, det vill säga pisk, kunde användas med något större visad omsorg, så skulle det falla inom lagens ramar. Rätten tillerkände således nödvändigheten av att slå djur som inte skötte sig, men Svensson hade slagit sin häst för mycket eller på fel sätt.

Rådhusrätten var noga med lyfta fram Svenssons vredesutbrott efter att ha kallats ”djävla hästskojare” uppe på Norrköpingsvägen. Detta tog rätten som ett tecken på att Svensson blivit upprörd under misshandeln och detta låg honom i fatet. Om Svensson blivit upprörd var det lätt att tänka sig att han använt mer våld än vad nöden krävde. I sitt utslag menade rätten ändå att misshandeln varit ”av ringa beskaffenhet.” Svensson fälldes att böta 25 kronor för djurplågeri, drängen Pettersson friades.⁹⁸

I detta fall ansåg veterinären att svaranden gjort sig skyldig till djurplågeri då han slagit djuret. I motsats till det stod arbetaren Frans Emil Larssons och Severin Carlssons åsikter. I nedanstående fall från Malmöhus hade veterinär och arbetare också skilda uppfattningar om hästarnas behandling.

Styv lerjord, empati och produktion

På Kattarps boställe i Malmöhus var arbetaren Ingvar Valdemar Lindberg i Möllarp anställd. Hans uppgift på gården var bland annat att köra hästarna framför plog, harv och vält. På hösten 1923 var hästarna enligt Lindberg i dålig kondition på grund av att de gavs för lite foder, varför de blev selbrutna. Lindberg tog detta mycket hårt och han beskriver i sitt vittnesmål hur han mådde dåligt av att behöva arbeta på åkrarna med selbrutna hästar som hade ont av att dra. I ett försök att få lantbrukaren Ivar S Johansson, som drev gården, att ge sina hästar mer mat hävdade Lindberg att han räknat ut vilken fodermängd som hästarna på gården fick. Denna hade han jämfört med vad hästar på andra gårdar i närheten fick att äta och kommit fram till att hästarna på Kattarp bara fick hälften så mycket foder som de andra gårdarnas hästar. Han anklagade också lantbrukare Johansson för att ha sparkat sina hästar under höstbruket för att få dem att gå fortare. Johansson åtalades för djurplågeri och Lindberg vittnade:

Hästarna voro trötta på efterhösten och stannade allt emellanåt i sitt arbete. Redan innan vittnets anställning löpte ut den 25 maj 1924 skaffade vittnet sig anställning på annat håll för att slippa köra med så dåliga hästar som svarandens.

Distriktsveterinären Johan Persson i Kattarp hade undersökt hästarna. De hade små sår i selstäderna men dessa ömmade inte och var inte

inflammerade. Såren var välskötta och hästarna hade inte ont av dem, hästarna hade fått tillräcklig vila. Veterinär Persson tyckte inte att det var djurplågeri. Han menade vidare att Kattarp hade ovanligt styv jord och att hästar på gårdar med lika styv jord brukade vara svåra att hålla i hull. Under arbetssäsong var det vidare lätt hänt att hästarna genom hårt arbete magrade av och att det då inte var möjligt att få dem att lägga på hull igen under arbetssäsongen. Veterinär Persson tyckte att svaranden hade hästar nog att bruka 130 tnl och att två par av hästarna var starkare och större än de flesta hästar i trakten. Den fodermängd som angivits av Lindberg var tillräcklig för hästarna. Även veterinär Georg Flensburg hade besiktigat hästarna och instämde med sin kollega.

Svaranden hade tidigare varit åtalad för djurplågeri och då fällt, efter eget erkännande, för att ha haft selbrutna hästar. Svarandens advokat, Walter Klein, redogjorde i ett brev till rätten att hans klient erkänt det förra åtalet för att "svaranden uteslutande för att undgå en för honom pinsam rättegång, utan inskränkningar erkänt riktigheten av den tidigare anmälan" och om hur svaranden som är "kommunalordförande bör anses få vara mer än vanligt mån om sitt goda namn och rykte, iakttagit den största uppmärksamhet i skötseln av sina hästar"⁹⁹

Ovanstående fall utgör ett bra exempel på hur explicita uttalanden kan belysa konflikten mellan empati och produktion. På Kattarps boställe stod två uppfattningar mot varandra. Den ena betonade empati, djurens väl gick före produktionen, och företrädde av arbetaren Ingvar Valdemar Lindberg. Lindberg hade inget ansvar för ekonomin, hans arbete var hos hästarna och han lade tydligen mycket stor vikt vid hästarnas välmående och sin egen trivsel, som han till stor del kopplade till hästarnas välmåga. Om inte hästarna var välskötta och mådde bra så mådde inte heller Lindberg bra på jobbet. Detta blir tydligt då han berättar att han var beredd att lämna sin tjänst på gården eftersom han, som han själv sade, inte stod ut med att köra så "dåliga hästar," det vill säga hästar som var magra och selbrutna och som hade ont av att arbeta. Lindberg sade också upp sig i förtid från arbetet på Kattarp.

Den andra uppfattningen företrädde av ägaren genom två veterinärer, som på beställning av den åtalade fått betalt för att besiktiga hans hästar, och som därefter förde hans talan. Veterinärerna var mer pragmatiska än Lindberg då de menade att det på styva jordar kunde vara svårt att hålla djuren vid gott hull. De hade heller ingenting att invända mot hästarnas selbrott som de inte ansåg ömmade. Deras bedömningar av skadorna kan tolkas som att de tillät att produktionen fick ta sitt ur djuren.

Lantbrukaren Johansson var mer än arbetaren Lindberg klämd mellan kraven på empati och produktion. Han var sannolikt också mer pressad än de flesta samtida bönder av denna konflikt. Dels på grund av de styva jordar han hade att bruka som sög musten ur hans dragare

men framför allt på grund av det offentliga uppdraget som kommunalrådets ordförande, som hans advokat Klein tar upp. Johansson var tvungen att anstränga sina djur mer än de flesta för att få ut en bra avkastning ur sin styva lerjord. Men han var också mycket pressad av något som vi idag skulle kalla opinionen. Det såg självklart inte bra ut om kommunalordföranden gång efter annan fälldes för djurplågeri av sina hästar. Denna gång gick rätten på svarandens och veterinärernas linje och gav även de produktionen rätt att till viss del gå ut över djuren. Även i nästa fall har underlydande reagerat på hur hästarna skötts på den gård som de arbetade på.

Det "brända" stoet

Arrendatorn Oscar Wilhelm Carlsson i Brännestad, Gistad Sn i Östergötland och drängen Timar Lindeblad stod åtalade för djurplågeri då de kört med en selbruten häst som dessutom piskats. Landsfiskalen Carl Lindell hade inkallat arrendatorn Carlsson med yrkande om ansvar för att han, trots upprepade tillsägelser av Lindell, under 1920 års sommar och höst såväl vid lättare körslor som vid plöjning och gruskörning använt ett sto, med öppna och ömmande sår i lokstaden. Landsfiskal Carl Lindell, som också var åklagare i målet, vittnade om att han någon dag i början av maj 1920 hade hört skrik och svordomar från stallet i Brännestad. Han hade då skyndat dit och frågat svarandens dräng Timar Linderblad som selade på stoet, vad som pågick. Timar svarade "Hon är omöjlig att få selen på." Åklagaren hade då framhållit för honom det omöjliga i att sela på en häst, då man förde ett sådant oväsen. Timar hade då förklarat, att han inte kunde sela på stoet därför att det var selbrutet och hade ont i lokstaden. Åklagaren gick upp i spiltan och fann att stoet också var brutet i manken, där man påsmetat ett slags salva. Då han tryckt på en i bogen befintlig svulst, hade stoet börjat "stå", det vill säga blivit oroligt och svårhanterligt.

Vid polisförhör den 13 december berättade Timar Lindeblad att han, omkring den 1 september, fått order att plöja med hästen och använda bringsele. ¹⁰⁰ Svulsten i lokstaden var då ett öppet sår. Timar hade iakttagit kinkigheten hos djuret och förstått, att det plågades vid det tunga arbetet. Han hade ropat på kusken Stenström, anställd vid gården, och bett att få visa hur hästen såg ut i bringan. Stenström hade gått till hästen som stod förspänd vid plogen. Då Timar lyft upp bringremmen såg de att hela bringan, där remmen legat, var ett enda öppet sår, med en blå salva påsmetat. Timar hade ondgjort sig över att behöva köra en så illa 'bränd' häst i arbete. Stenström hade sagt att Timar inte behövde köra ett djur som var så illa selbrutet. Timar hade ofta talat om hästens onda och uttryckt sin ledsnad över att behöva använda hästen. Han ansåg sig dock skyldig att göra så, eftersom hans husbonde, svaranden Carlsson, beordrade honom till det.

Landsfiskalen hade förhört Olle Linderblad, Timars bror, som tidi-

gare också varit anställd hos svaranden. I polisförhöret sa han att Timar flera gånger hade uttryckt sin ledsnad över att han var tvungen att använda stoet i arbetet, eftersom djuret uppenbarligen lidit av seltrycket, i all synnerhet under så hårt arbete som plöjning. Till sådant arbete hade husbonden också själv använt djuret.

Veterinär A Bergstrand i Linköping intygade att djuret blivit utsatt för djurplågeri då den hade en kastanjestor svulst mitt i högra lokstaden med ett 2 cm stort sår i toppen samt 10 cm stora sår i bringan som ömde efter bröstselen. Kusken Thure Stenström, som blivit förevisad stoet av Linderblad inkom med ett brev till landsfiskalen:

”I maj månad 1920 iakttog jag att ett Karlsson tillhörigt brunt sto, som dagligen kördes i vårbruket och senare vid trädesplöjning var behäftat med en svulst i högra lokstaden. Vid körning med stoet hade jag tillfälle att dagligen se djurets beteende. Det ställde sig på sned i redet kastade med huvudet och allt talade för att djuret kände smärtor, då det arbetade...

Någon dag i början av september hade drängen Timar Linderblad, i tjänst hos Karlsson, plöjt med hästen på styv, uttorkad lerjord. Stoet hade då haft bröstsele. Timar anropade mig och ville visa, hur bruten hästen var. Timar lyfte upp bringremmen och sade; 'Det är allt snyggt att behöva köra med en sån här flådd häst!' Jag fann hela bringan vara ett enda öppet sår med röda köttet lysande, påsmetat blåsalva. Timar uttryckte sin förargelse över att behöva i arbete använda en så illa 'bränd' häst... Även har jag vid ett tillfälle hört landsfiskalen tillsäga Timar att genast upphöra med att slå stoet, som av Timar vid tillfället misshandlades med en piska...

Brånnestads boställe den 12 mars 1921
Thure Stenström”

I utslaget föll Carlsson på Stenströms vittnesmål om att ha använt selbruten häst och fick böta 50 kronor. Linderblad fick vid edgång gå fri från åtalet om att ha piskat hästen.¹⁰¹ Då fallet senare togs upp i hovrätten i Jönköping slogs domen mot arrendatorn Oscar Wilhelm Carlsson fast men domen mot Linderblad ändrades till 30 kronor i böter.¹⁰²

I rättegången fälldes arrendator Carlsson efter vittnesmål från två av hans anställda, drängen Timar Lindeblad och kusken Thure Stenström. Det är symptomatiskt att det återigen är de som inte har någon egentlig ekonomisk vinning av djuren som visar den största empatin. I likhet med fallet ovan berättade drängen Timar Linderblad explicit att han ogillade att behöva köra en häst som lider av selbrott; ”Det är allt snyggt att behöva köra med en sån här flådd häst.” Linderblad hade inget egentligt ansvar för hästen eftersom han bara var anställd på gården, trots det tar han illa vid sig av djurets lidande. I detta fall stod veterinären på drängarnas sida och tillstyrkte att djurplågeri förekom-

mit. I nästa fall motsade sig veterinären ett djurplågeriåtal, men rätten valde att bortse från veterinärens åsikt.

Folklig opinion och visad grymhet

Arrendatorn Emil Konrad Andersson i Ycke prästgård, Ulrika socken i Östergötland, hade den 20 juni 1922 kört sin häst mellan hemmet och Mantorps järnvägsstation framför en vagn lastad med ribb.¹⁰³ Hästen var i dåligt hull och den hade ett flertal mycket stora sår som blödde och varade. Konstapel Otto Klang vittnade om att då hästen varit i Mantorp

...föranlett en samling av människor, vilka vid åseende av hästen uttryckt sin harm över dess användning till körslor; Och i anledning därav, att från flere personer, vilka några dagar före den 20 juni 1922 lära hava sett hästen vid dess framkomst till Mantorp, genom påringning i telefon till polisen i Skenninge gjort anmälan om uppenbar grymhet mot djur... vid verkställd besiktning av hästen hade vittnet för sin del funnit det obehagligt att skåda hästen, behäftad som den varit med ovannämnde större sår; och stämplar vittnet det som djurplågeri att till körslor använda en i dylikt skick varande häst...

Även kronojägaren Viktor Johansson i Sundsnäs menade att det var fel att köra hästen. Han berättade att han själv inte hade velat ta på sitt ansvar att behandla hästen som svaranden gjort. Han menade att den som hade "samvete för djuren" körde inte en häst i så uselt skick så lång väg som mellan Ullrika och Mantorp. Johansson hade dessutom hört flera personer uttala sitt missnöje med att hästen använts till körslor. Han kunde dock inte säga om det var djurplågeri eller ej. Efter att ha lämnat sitt muntliga vittnesmål inkom kronojägaren Viktor Johansson även med ett brev till häradsrätten. Han skrev att han varit hos svaranden för att lämna utsyning till lövtäkt och då samtalat med svarandes fru, Amanda Andersson, som lämnat uppgifter om föregående veckas körslor. Svarandens hästar hade då varit i Mantorp 6 gånger under en och samma vecka vilket gav att de gått 30 mil. Enligt Johansson hade hon fortsatt med att berätta att de även under gårdagen varit i Mantorp, och att hästarna under den aktuella dagen plöjde, varpå hon sagt – "det skall de göra då de vilar sig". Johansson hade reagerat starkt på detta och enligt sitt brev utbrustit;

"...håll vackert sade jag för kom ihåg att det är ej några maskiner Ni har att göra med det är ju djur, kom ihåg det. Det var denna stränga behandling jag anser är min plikt såsom vittne i detta djurplågerimål att lemna upplysning till den domhavande om."

Distriktsveterinär Magnell ombads undersöka hästen och han lämnade ett utlåtande där han menade att det ej kunde betecknas som djurplågeri att köra med hästen eftersom såren uppstått efter så kallade inkar, ett slags svulster i huden som kan jämföras med vårtor.¹⁰⁴ Veterinären menade att dessa inte berördes av sele eller putor. Fjärdingsman Axel Theodor Ek i Ullrika lämnade rapport och redogjorde för att han på svarandens begäran tittat på hans häst. Såren på ryggen var då om-lagda med linnelappar. Selygen berörde inte såren. Även om hästen var i dåligt hull var den nu i bättre skick än då svaranden köpt den. Fjärdingsmannen menade att djurplågeri ej förelåg och sade sig veta, att svaranden inte behandlade sina djur illa utan fodrade dem väl.

I åklagarens slutord tog han hänsyn till veterinär Magnells vittnesmål om att seldonen inte kommit i kontakt med inksåret men menade att användningen av hästen ”måste åtminstone ur en mänsklig synpunkt stämplas som djurplågeri.” Åklagaren trodde att det var sannolikt att seldonen kunde ha berört såret då hästen varit i rörelse, exempelvis i backar.

Det var svårt för åklagaren att sätta fingret på vad det var svaranden gjort sig skyldig till. Enligt veterinärens utlåtande hade inte selen skavt på såren efter inkarna som hästen hade på ryggen. Såren hade inte heller uppstått på grund av att hästen var selbruten eller på andra sätt misskött. Det var därför svårt för åklagaren att hävda att hästen faktiskt hade haft ont. Han tog då till uttalandet om att behandlingen som hästen blivit utsatt för måste ”ur mänsklig synpunkt stämplas som djurplågeri”, vad nu det betydde. Säkerligen hade det samband med det som flera vittnen och även polisen uppgav i rättens protokoll, nämligen att väldigt många människor blivit upprörda över att hästen sett ut att lida. Såren efter inkarna såg ruskiga ut och enligt vittnesmål ringde ett flertal personer till polisen i Skänninge för att anmäla svaranden för djurplågeri.

Detta fall verkar till en början bekräfta de resonemang som djur-skyddsjuristen Helena Striwing och idéhistorikern Karin Dirke, i Christian Tenows anda, fört fram om hur det var vittnen som åsatt djurplågeri som skyddades av lagen, inte djuren som plågats (se Del I Kapitel 4, avsnittet *Sedlighet?*). När åklagaren talar om att svarandens behandling av djuret ur ”mänsklig synpunkt” måste betraktas som djurplågeri kan det tolkas som att det är Mantorpbornas sedlighet som störts av den blödande hästen. Rent faktiskt kan det också ha varit den starka reaktionen bland människor i Mantorp som ledde till att rätten kände sig tvingad att fälla svaranden. I rättens utslag konstaterades att hästens användande ”väckt allmänt uppseende och ogillande”. Men som vi sett så räckte rent formellt inte störande av sedliga känslor till en fällande dom. Rätten kunde inte återopa detta utan valde istället att slå fast att de många och långa körsorna hade varit så påfrestande för djuret att det var att betrakta som djurplågeri. Därmed kan fallet istället använ-

das i argumentationen mot Tenow, Striwing och Dirke. Inte ens i detta mycket tydliga fall där vittnen faktiskt blivit störda kunde sedlighet användas av rätten. Man var tvungen att hitta en annan åtalspunkt, i detta fall menade man till slut att de långa körningarna varit påfrestande. Böterna bestämdes först till 25 kronor men detta belopp har blivit överstruket i protokollet och ersatt med 10 kronor, ett lågt straff.¹⁰⁵

Jag vill avsluta detta kapitel med att återknyta till frågan om huruvida det är fruktbart att utgå från att människor såg på sina relationer med djur i form av ett outtalat kontrakt mellan djuren och människan. För 1860-talet var en sådan analysvinkel rimlig och fruktbar, kan samma analys hjälpmedel användas också under 1920-talet?

Slutsats – det outtalade kontraktet

Resonemanget om att människor såg på sin relation med produktionsdjuren i form av ett kontrakt har ett högt förklaringsvärde för att skapa förståelse för dem som på 1860-talet menade att det fanns tillfallen då man hade rätt att slå sina djur. Hypotesen om kontraktstänkandet är självklart en tankefigur för mig idag likväl som det var det för landsbygdens befolkning under undersökningsperioderna.

Att en sådan tankefigur existerat antyds av ett antal fall även från 1920-talet. Men istället för att lyfta fram liknande fall som de från 1860-talet, där de åtalade ville förklara sitt agerande, har jag velat vända på situationen. Genom att istället redovisa tre fall från Malmöhus län där vittnen fällt explicita uttalanden om djur som blev slagna ”i onödan” vill jag ändå förstärka resonemanget.

Torparen Per Tufvesson i Bjäresjö i Malmöhus hade den 23 december 1921 kommit körande från Ystad. Torparen Lars Jönsson i Bjäresjö hade sett svaranden full, hans häst hade varit så trött att den knappt kunnat gå men det oaktat hade svaranden piskat hästen oupphörligt. I en kort skrivelse till rätten erkänner svaranden ”att jag gifvit min häst en del rapp af piskan, måhända onödigtvis”. Svaranden döms till 50 kronor i böter för djurplågeri och 15 kronor för fylleri.¹⁰⁶

Ett liknande fall kommer 1922 från Ystad där åkaren Per Ragnar Persson i Supgränd (!) hade varit berusad, kört överdådigt och piskat sin häst ”oaktadt hästen sprungit så fort han förmådde” Böter för fylleri 20 kronor, för överdådig framfart 50 kronor och för djurplågeri 50 kronor.¹⁰⁷

I Ystad hade 1923 också lantbrukaren Herman Andersson, Bredasten i Stora Herrestad socken gjort sig skyldig till djurplågeri ”genom att onödigt piska och slå en av honom körd häst, ehuru denne galopperat så mycket den förmått.” Svaranden erkände och fick böta 25 kronor.¹⁰⁸

Gemensamt för dessa tre fall är att de åtalade ansetts ha slagit sina hästar i onödan, det vill säga de har slagit utan att det förelegat några

skäl för det. För att förstå hur vittnen och svaranden tänkt i denna fråga är det rimligt att knyta an till kontaktstänkandet. I dessa tre fall från 1920-talets Malmöhus är det till skillnad från 1860-talsfallen ovan inte djuren, enligt brevskrivaren, som brustit i uppfyllandet av sina skyldigheter utan människan. I det första fallet reagerade vittnet torparen Lars Jönsson i Bjäresjö på att svaranden hade slagit sin häst trots att den varit så trött att den knappast kunnat gå. Det är fruktbart, enligt tanke-modellen med kontraktet mellan djur och människa, att tänka sig att torparen menade att hästen redan hade givit sitt allt till sin husbonde och sålunda uppfyllt sin del av den outtalade överenskommelsen. Men svaranden, Per Tufvesson, hade trots det slagit och bestraffat hästen för att få ut än mer ur den, något som hästen dock inte kunde leverera. Tufvesson var berusad vid tillfället för misshandeln, men då han nyktrat till kan vi genom hans brev se att också han i normala fall tillskriver det tänkta kontraktet mellan djur och människa ett värde. I sitt erkännande skriver han att han slagit sin häst ”måhända onödigtvis”.

Samma logik gick igen i de andra fallen från Malmöhus där ordet *förmådde* och *förmått* tillsammans med *oaktat* och *ehuru* var nyckelbegrepp. Åkaren Persson i Supgränd, som var berusad, slog sin häst trots att den enligt ett vittne ”sprungit så fort han förmådde”. Lantbrukare Andersson piskade en häst ”ehuru denne galopperat så mycket den förmått.” Vittnena som uttalat sig i dessa fall har uppfattat det som om hästarna gjort allt de förmått eller med ett annat ord, allt vad de kunnat. Begreppet förmå bör dock förhålla sig till ett värde för att betydelsen ska vara klar. Att hästarna inte förmådde är egentligen ett ofärdigt påstående som förutsätter att läsaren själv fullföljer meningen. Vad var det som de inte förmådde? Det blir därför intressant att bygga vidare på meningarna som vittnena lämnade. Hästarna sprang allt vad de förmådde för att uppfylla ägarens vilja, eller med andra ord, allt de förmådde för att uppfylla sin del av den outtalade överenskommelsen. Att vittnena dessutom använder *ehuru* och *oaktat* förstärker hästarnas position. Vad de menar är att trots att hästarna uppfyllt sin del av överenskommelsen fick de stryk. Detta sågs självklart som fel.

Genom detta ser vi att den tänkta överenskommelsen i lika hög grad reglerade människans som djurens förpliktelser, men den reglerade också inommänskliga relationer. Då människan brutit överenskommelsens oskrivna lagar utsatte hon sig för kritik från sina medmänniskor och riskerade efter det att djurplågerilagen trätt i kraft höga bötesbelopp.

Kapitel 13 Hästar och rackare

Kapitlet undersöker hästens ställning i södra Sverige 1860–1925 och frågar om den utbredda misshandeln och överutnyttjandet av hästar kan ses som ett tecken på en instrumentell syn på just hästar.

Domstolsmål som berör hästar är fullständigt dominerande bland djurplågerimålen under de båda undersökningsperioderna. Av de 478 fall som jag gått igenom handlar 368 om hästar. De allra flesta gånger har deras ägare åtalats för att antingen ha misshandlat hästarna, eller för att ha kört med dem trots att de varit magra eller selbrutna. Ett fåtal fall rör hästar som varit halta eller haft sjukdomar som inte skötts ordentligt.

Tabell 10. Antalet djurplågerifall som berör hästar enligt domstolsprotokollen för undersökningsområdena 1860–65 och 1920–25.

	Hästar	Totalt		Hästar	Totalt
M-hus 1860–65			M-hus 1920–25		
Hr	24	32	Hr	39	45
RhR	9	23	RhR	10	14
Jnk 1860–65			Jnk 1920–25		
Hr	21	33	Hr	17	24
RhR	94	93	RhR	16	21
Ö-götl. 1860–65			Ö-götl. 1920–25		
Hr	25	37	Hr	64	90
RhR	19	21	RhR	30	45
Sammanlagt	192	239		176	239

Antalet djurplågerimål kan svårligen användas för att göra några kvantitativa uttalanden om hur många djur som misshandlades i Sverige under undersökningsperioden. Det enda som är säkert är att minst så många djur som det finns fällande domar råkade ut för misshandel eller andra former av djurplågeri. Men till denna lägsta nivå kommer ett okänt antal brott som inte blev anmälda. Hur stort detta mörkertal var är självklart omöjligt att säga. Med tanke på att brottsoffren själva inte kunde anmäla förövarna, är det sannolikt att mörkertalet var större bland djurplågerimål än i andra brottskategorier. Å andra sidan tyder domstolsfallens karaktär på att det fanns en låg acceptans av våld mot djur bland allmänheten, varför anmälningsbenägenheten kan sägas ha varit hög. Om det nu inte går att säga något om antalet djurplågerifall

i undersökningsområdet utifrån antalet djurplågerimål, kan man ändå uttala sig om relationerna mellan olika sorts djurplågeribrott? Utsattes hästar för våld och misskötsel i så mycket högre grad än andra djur, såsom antyds av djurplågerimålen?

Hästens ställning

Det kan finnas flera förklaringar till varför hästar var det djurslag som dominerade i djurplågerirättegångarna. Den enklaste är förstås att hästar utsattes för djurplågeri i så mycket högre grad än andra djur. Mot en sådan förklaring kan möjligtvis den vedertagna synen på hästar ställas.

Hästen presenteras i etnologisk och historisk litteratur som bondgårdens högstatusdjur. Hästarna tillhörde männens värld och enligt den vedertagna historieberättelsen har männen noga vårdat och aktat sina hästar. I den centralsvenska gården, vanligt förekommande i hela östra Mellansverige, tog hästen fysiskt plats mellan människorna och de övriga djuren, mellan mangården och fägården:

Hästarna var de viktigaste och dyrbaraste djuren och hade därför plats i mangården, i stallet, som ofta låg som avskiljande länga mellan man- och ladugård.¹⁰⁹

Även bland stadsbefolkningen sågs hästen som ett ädelt djur förknipat med mod och stolthet.¹¹⁰ Skulle detta högstatusdjur vara det som råkade mest illa ut?

*På familjebilder över hus-
hållet är det inte ovanligt
att inkludera familjens
häst, de framställs ofta som
männens arbetskamrater
och stolthet. Upplands-
museets samling, RR415.*

Just att hästar var ett högststatusdjur skulle kunna påverka anmälningsbenägenheten. Det går att resonera om huruvida hästens speciella ställning gjorde människor mer känsliga för våld som riktades mot hästar och att de därför anmälde brott som hästar utsattes för i högre grad än om liknande brott gällt andra djur. Likaså skulle hästens position som det mest offentliga djuret kunna förklara en del av skillnaden. Från Vadstena i Östergötland kommer från 1863 ett fall som förstärker ett sådant resonemang.

Landsfiskalens stämde förre torparen Johan Larsson i Vadstena för grymhet mot hästar då han, enligt landsfiskalen, på ett grymt och omänskligt sätt misshandlat sina djur. Larssons hästar var svultna och hade ett flertal selbrott som uppstått då han kört med tunga lass. Landsfiskalen yrkade på högsta ansvar för djurplågeri samt att Larsson skulle åläggas att döda ”de totalt utsvultna kreaturen.” Komminister F Lindman vittnade i målet:

Den 28 juli på aftonen spatserade vittnet med övriga vittnen gatan förbi gästgivaregården, varseblef svaranden köra ett större kalklass efter ett par mycket utsvultna hästar, till den grad magra att endast ben och skinn syntes utgöra deras enda beståndsdelar och hvilka hästar med, öppna sår i bogarna, svaranden med piskan agade, i synnerhet vid uppkörande på jernhandlare Petterssons, midt emot gästgivaregården belägna bakgård.

Kantor Gattel hade varit i sällskap med komministern och lämnade ett liknande vittnesmål. Han sa att svaranden inte slagit sina hästar med piskan, däremot att han ”väl häftigt” ryckt i tömmarna. Snickaremästare Abrahamsson hade också varit med på promenaden, inte heller han hade sett svaranden slå sina djur men han menade att lasset hade varit tungt, till och med för ett par ”vanliga” hästar.

Svaranden tyckte å sin sida inte att han behandlat hästarna grymt, han medgav dock att de var magra men att det inte berodde på svält. I utslaget slog rätten fast att även om svaranden inte behandlat sina djur illa genom slag eller andra svåra tvångsmedel så måste det anses som en påtaglig grymhet att använda hästarna ”uti deras af vanvård maktlösa tillstånd”

Torparen Larsson dömdes för att hans hästar var utmagrade till att böta 5 riksdaler. Detta var det lägsta straffet som kunde utdömas för djurplågeri och det skedde trots att landsfiskalen yrkat på ”högsta ansvar.” Landsfiskalen ville också att Larssons hästar skulle avlivas.¹¹¹ Hur det gick med den saken kan vi inte veta. Det skulle dröja till 1921 innan lagen ändrades så att tvångsomhändertagning, och om så var nödvändigt avlivning, blev inskrivet i lag.

När Larsson var inne i Vadstena med sina hästar var det många människor som kunde se och bedöma deras status. Många domstolsfall tyder på att människor noga granskade och värderade djurens skötsel.

Mörkertalet för djurplågeri gentemot hästar kan på grund av deras of-fentliga status, rent teoretiskt, vara mindre än för kor och oxar. Vi kan resonera om hur svältfödda kor hölls undan hemma i ladugårdarna och hur oxar oftare gick i åkern än på vägar, medan hästarna var ute på gator och torg. En misshandlad häst syntes och blev lättare föremål för misskund och åtal, som i Larsson fall.

Ytterligare en förstärkning av det resonemanget kan finnas i hur hästen uppfattades av allmänheten. Idéhistorikern Karin Dirke resonerar i sin avhandling om varför just hästen kom att bli det djur som djurskyddsför-eningarna allra starkast engagerade sig i och propagerade kring. Hennes tolkning är att hästen, förutom att den var aktuell, det vill säga syntes i gatubilden, också hade vad Dirke kallar en positiv symbolvärld;

Hästen, även den enklaste bryggarkamp, omgavs med föreställningar om adelhet, mod och liknande. Hästen hade också av hävd uppfattats som en härskarsymbol.¹¹²

I rättsprotokollet för åtalet mot förre torparen Johan Larsson går det att utläsa likande stämningar. Landsfiskalen använder orden ”grymt och omenskligt” för att karaktärisera Larssons behandling av sina hästar. Han yrkar på ”högsta ansvar” och talar om ”totalt utsvultna” hästar. Likaså har komminister Lindman som var ute och spatserade med sina vänner om kvällen regerat på ett liknande sätt då han skriver om ”mycket utsvultna hästar, till den grad magra,” ”endast ben och skinn” med ”öppna sår i bogarna.” Det verkar till och med som om han misstolkat situationen och suggererat fram att den förre torparen Larsson piskade hästarna. Att hästen hade dessa konnotationer kan ha bidragit till att människor var mer benägna att anmäla för djurplågeri, då det var högstatusdjuret hästen som misshandlades.

Men räcker detta som förklaring till att mer än trefjärdedelar av alla djurplågerifall rörde hästar? Det kan finnas en fara i att lita för mycket på den traditionella bilden av hästen som högstatusdjur och mannens ögonsten. Eller snarare, det kan finnas en fara i att lita på att hästens roll som högstatusdjur och ögonsten gav den ett skydd mot grym behandling. Faran ligger i att det då blir frestande att tillskriva reso-nemang som rör mörkertal och anmälningsbenägenhet ett för stort förklaringsvärde. Jag vill därför ge ett exempel på att anmälningsbenä-genheten kunde vara lika hög för oxar som för hästar samt visa att det också hemma på gården fanns vakande ögon.

Måndagen den 10 oktober 1865 gick en fora med brännvin från hand-landen Svensson i Strå i Östergötland till Vadstena hamn (Strås lantmä-terikarta från 1857 visas i Del II Kapitel 1, under avsnittet *Svältfödningen och den agrara revolutionen*, jag har tyvärr inte kunnat identifiera hand-

Brännvinsforan

landen Svenssons gård). Drängarna Oscar Andersson och Adolf Svensson körde varsitt par oxar, förutom dessa ingick också två par hästar i foran. Drängarna hade fått order om att raska sig, så att ytterligare en foras skulle hinnas med under dagen. Hästarna kördes i trav och oxarna följde i samma tempo. Åklagaren menade att hästar kunde dra tunga lass i trav men att det måste anses grymt att tvinga de helt annorlunda beskaffade oxarna till samma hastighet. Bagarmästare Olsson hade bevitnat händelsen;

...såg en foras af två par hästar och två par oxar komma till staden med lass, dervid körsvennerna genom fortsatte slag med piskorna drev oxarna till samma fart som de i traf körde hästarna hvilka vittnet kände igen att tillhöra handlanden Svensson i Strå; och att vt i afseende på frågan om behandlingen af djuren ådaglade uppenbar grymhet emot dem, icke kan fälla annat omdöme, än att han skulle blifvit högst missbelåten och ogilla om hans folk på samma sätt farit fram med hans oxar...

Svaranden Adolf Svensson ville inte godkänna Olssons vittnesmål. Han menade att de oxar han kört var unga och lätta och han hade bara behövt vifta i luften med piskan för att de skulle springa. Att både hästarna som oxarna var välbehållna då de kom fram, ansåg han vara ett gott tecken på att det inte rört sig om djurplågeri. Rätten gav svaranden rätt i att oxarna inte tagit någon skada. Trots det menade de att det måste betraktas såsom en uppenbar grymhet, att ha kört med oxarna i en fart som inte stod i överensstämmelse med "en rimlig behandling af djuren." Båda svaranden dömdes till böter för grymhet mot djur, 5 riksdaler vardera.¹¹³

Det som är intressant med fallet med brännvinsforan är att vittnen och rätten tar större hänsyn till oxarna än till hästarna. Båda djurslagen har dragit lika tungt och gått lika fort. Men på grund av oxarnas annorlunda konstitution anses det som plågsamt för dem att utföra hästarnas arbete. Fallet visar på att även oxar vistades i det offentliga och kunde, likväl som hästar, dra på sig människors misskund.

Det finns likaså gott om fall som visar hur människor som misshandlade oxar och kor, och för den del även hästar, hemma på gården har dragit på sig ett djurplågeriåtal.

Stupad ox

Drängen Jöns Månsson i Sandby i Malmöhus län slog sin fars ox med en tjuderstake varpå oxen avled. Fadern försvarade sonen och menade att oxen var istadig, han ville ej ha ersättning för sin egendom. Svaranden berättade att han hade plöjt med sin fars ox den 23 juli 1861. Då han skulle tjudra den var den bångstyrig och han hade därför slagit den med tjuderklubban, visserligen hade oxen genast dött, men svaranden trodde att det berodde på någon sjukdom.

Snickaremästaren NA Gullander, snickaregesällen Johan Gullander,

skräddaren Anders Persson och västgötahandlaren Johan Bergman hade sett hur svaranden skulle ut på gärdet för att tjudra oxen. De berättade ingående hur svaranden slagit oxen i huvudet och hur djuret stupat. Slaktaren Nils Abrahamsson upptäckte stora svullnader och stelnat blod mellan hornen på huvudet då han flådde oxen. Svaranden fälls till böter 10 riksdaler för djurplågeri.¹¹⁴

Det är viktigt för oss som läsare på 2000-talet att inte blanda samman vår tids övergiva glesbygd med 1860-talets på många vis överbefolkade landsbygd. Byarna, gårdarna, fälten och landsvägarna var inte tomma såsom idag, de var befolkade och det kan ha varit nog så svårt att dra sig undan från nyfikna, vägande och värderande blickar. Även då drängen Jöns Månsson i Sandby misshandlade sin fars ox hemma på gården, på det egna betet hade det funnits nyfikna ögon som följde förloppet. De fyra vittnena kunde noggrant redogöra för vad som hade hänt, snickargesällen hade exempelvis sett hur ett av slagen tog mellan hornen på oxen. Dessutom hade slaktaren sett att något inte stod rätt till med djuret då han flådde det. Det var således inte bara på gator och torg som djur blev sedda.

Jag tror att det vore fel att tillskriva hästens ställning som offentligt och speciellt omhuldat djur, ett allt för högt förklaringsvärde då vi ska förstå varför den dominerar så starkt bland djurplågeridomarna. Andra djur drog också blickarna till sig och engagerade människor. Finns det något annat hos hästen som gjorde att den, för att använda en modern term, blev överrepresenterad i statistiken?

Förklaringen till att hästar drabbades hårdast av alla lantbrukets djur ska sökas i att hästar var djur som producerade enbart arbetskraft. Detta påstående kan delas in två delar. För det första att djur som levererar kraft till människan drabbas av misshandel i högre grad än djur som levererar andra nyttigheter. Detta gällde hästar såväl som oxar. Den andra delen i påståendet rörde dock enbart hästar, jag vill vänta med denna förklaring till den andra delen av detta kapitel.

Arbetsdjur, hästar och oxar

Den grundläggande skötseln för ett djur som levererar livsmedel är densamma som för ett djur som levererar arbete – vatten, mat och husrum. Men för djur som levererar kraft kan avkastningen eller produkten momentant maximeras genom lindrig misshandel. En häst kan lägga ytterligare kraft i selen då den får pisk. En ko däremot, mjölkar knappast mer för att man slår den.

Detta har förstås drabbat både oxar och hästar som leverantörer av kraft. Det kan dock finnas en skillnad i hur de båda djurslagen reagerar på misshandel. I domboksmaterialet finns en antydning till att oxar misshandlats i ett uppfostrande syfte, medan hästar också fått stryk för att prestera, för att motiveras att dra.

Förutom att arbetsdjur gavs stryk fanns det också en naturlig och i vissa fall ofrånkomlig korrelation mellan produkten dragkraft och skador. Då dragdjuren utnyttjades alltför effektivt medförde det att de drabbades av selbrott. Ett selbrott började med en svullnad under lokorna vid lokstaden eller vid däckelstaden (se bild och bildtext i Del I Kapitel 4, avsnittet *Självlavläggare och självbindare – tungt för hästen*). Om inte svullnaden gick ner nöttes håll på huden och sår uppträdde som kunde ta långa tider att läka. Selbrott kunde bero på att selens delar var dåligt tillpassade och skavde eller att det fanns knölar i stoppningen på lokor och putor. Likaså kunde smuts i hårremmen eller på putorna bidra till att hästen blev selbruten. Alltför tunga lass och långa arbetspass nötte också sönder hästarna. Under 1860-talet dömdes ett fåtal för att ha kört med selbrutna hästar. Ett mycket markant undantag utgörs av Jönköping stad där 50 personer åtalades för att ha kört med selbrutna hästar. På 1920-talet blev det dock det vanligaste förekommande djurplågeribrottet. Hur kommer det sig att det är så stor skillnad på antalet selbrutna djur mellan 1860- och 1920-talen?

Selbrutna hästar 1860–65

I Malmöhus län blev två personer åtalade för att ha selbrutna hästar under perioden 1860–65. Från Jönköpings län, undantaget Jönköpings stad, finns inga fall av selbrutna djur vare sig från häradsrätterna på landet eller rådhusrätterna i Eksjö eller Gränna. I Jönköping stad däremot, fälldes 49 män och en kvinna för att ha kört med selbrutna och magra hästar. Det bedrevs en oerhört effektiv kampanj i Jönköping mot användandet av magra och selbrutna hästar (se nedan under avsnittet *Selbrutna hästar i Jönköpings stad*). Från Östergötland finns ett fall, det med torparen Larsson i Vadstena som redovisades ovan. Då fallen med de selbrutna hästarna är så få, med undantag av Jönköping stad vill jag redovisa båda fallen från Malmöhus.

Vid Helsingborg rådhusrätt stod 1865 slaktaren Johannes Persson i Hjortshög åtalad. Han hade enligt stadsfiskal Rosenberg kört ”en alldeles utmagrad häst, i selstaden å venstra bogen försedd med ett större blodigt sår.” Svaranden motsade sig åtalet och skrev ett brev till rätten där han försvarade sig med att hästen inte hade något skavsår på morgonen när han begivit sig på resa. Den ”lilla prick” som fanns där då han ertappades hade inte uppstått på grund av våldsamt körande eller för att han hade haft för mycket på lasset. Han kunde förstå att den som slog sin häst blev fälld för djurplågeri men då ens häst blivit ”bränd” under en resa kunde detta knappast ses som djurplågeri. Han tror att någon ovillig person angivit honom av elakhet eller att det var ”djurläkaren”, som velat få mer jobb, som var angivare. Svaranden menade vidare att om han skulle fällas så måste varje häst som körs in i staden fortsättningsvis undersökas.

Svaranden Persson var, som vi sett, mycket frågande till att man

kunde bli fälld för djurplågeri om det var så att hästen man kört under resans gång utvecklat ett selbrott särskilt med avseende på att det i rätten

...ingalunda hwarken kan styrkas, eller i bevis ledas, att Hästen fått den åtalade pricken å wenstra frambogen för wäldsamt körande, eller för mycket på lassadt

Vi känner återigen tänkandet kring rättigheter och skyldigheter. Persson visar klart och tydligt att han menar att det bara är i fall där människan misskött sig som det kan bli tal om ett djurplågeriåtal. Eftersom han inte kört för fort eller vårdslöst med sin häst eller lastat den för tungt vore det enligt hans synsätt fel av rätten att åtala honom. Svaranden Persson har enligt sin egen åsikt skött sina skyldigheter mot djuret men hästen har trots det blivit selbruten. Persson lägger kanske inte skulden för detta på hästen men han menar troligen att han själv heller inte kan lastas för selbrottet. Rätten tycker annorlunda och faller Persson för djurplågeri att böta 15 riksdaler.¹¹⁵

Empati och produktion – slipers till Höör

Det andra fallet från Malmöhus belyser avhandlingens huvudhypotes, att djurs behandling avgjordes i en ständigt närvarande konflikt mellan empati och produktion. Lantbrukaren J.E Eksteen i Wollsjö blev stämd till häradsrätten i Frosta då han under sommaren 1861 låtit köra slipers till Höör järnvägsstation med selbrutna hästar. Stationskarlen Nils Jönsson i Höör vittnade om att flera av svarandens hästar under sommaren varit mycket magra och att de var i ”allmänhet hårdt lästaste.” Vid två tillfällen hade svaranden Eksteens drängar tvingats att rida tillbaka med hästar från järnvägsstationen för att hjälpa ett par grå hästar med deras lass uppför backarna. Torparen Jöns Olsson i Latofta hade vid ett tillfälle i början av sommaren sett ett par av svarandens hästar spända för ett stort lass slipers. I en brant backe i Höörs södra vång hade vagnen börjat rulla bakåt och farit ner i ett dike. Hästarna stod kvar på väggkanten. En av dem hade ett öppet hål bakom selstaden. Troligen hade den blivit slagen. Drängarna piskade och slog hästarna för att få dem att dra upp vagnen ur diket. Detta lyckades dock inte så länge vittnet var på plats. Flera gånger såg vittnet svarandens hästar dra stora och tunga lass på vägen mot Höör.

Svaranden Eksteen skickar ett brev till rätten där han motsätter sig vittnesmålen:

”1. Att jag aldrig sjelf åtföljt de transporter jag låtit verkställe af så kallade slipers från Wollsjö till Höörs jernvägsstation, 2. Att berörde transport för min räkning blifvit verkställd dels av mine drängar med mig tillhörige hästar dels af forbönder med dem tillhörige hästar, 3. Att de

mig tillhörige hästar, som wid nämnde transport användts, warit stora och wid godt så kallat draghull och att warje häst för dygnet erhållit i ration, utmätt från mitt magasin, emellan två och en half och tre kappar säd, bestående af en tredjedel ärter, som wid utfordringen blötlades, och resten af korngröpe samt derjemte hackelse af blandsäd med kärnan uti och grön klöver eller klöverhö så mycket hästen wille äta, 4. Att om, hwilket jag icke wet, någon häst warit selbruten, sådant alls icke wållats af mig, och inser enhwar lätt att en slik åkomma kan uppkomma äfven af iakttagande af den största försiktighet wid hästens begagnande äfwensom att en sådan hudskråma icke kan eller bör hindra att begagna hästen, 5. Att mina hästar alls icke warit för hårdt lāssta, emedan lassen alltid woro lika stora och å lasset efter hwarje par af mina hästar endast forslades trettio två á trettio tre kubikfot timmer, hwilket quantum med endast några få kubikfot öfverstiger det som forslades på lass efter hwarje par af förböndernas hästar hvilka voro wida mindre och swagare än mina och derjemte endast åtnjöto grönfoder. 6. Att mina hästar aldrig af öfveransträngning tröttnat eller kunnat tröttna på landsvägen.”

I utslaget konstateras att svaranden visat uppenbar grymhet då han tilllåt de magra och selbrutna hästarna att dra så tunga lass.

Av brevet som lantbrukare J.E Eksteen i Wollsjö skriver ser vi tydligt att han inte tillhör medelskiktet av bönder. Han är noga med att poängtera att han själv inte deltagit i arbetet med att frakta sina slipers. Han beskriver sina hästar som annorlunda än böndernas, de är större, starkare och tröttnar inte lika fort. Det är troligt att de är en korsningsprodukt mellan den svenska lanthästen och någon utländsk stor kallblodig ras. De var troligen inte av ardenneras, importen av ardennerhästar startade inte förrän på 1870-talet.¹¹⁶ Han uppger vidare att han ger annat slags foder till sina dragare än vad bönderna gör och han titulerar sig själv *lantbrukare*. Agrarhistorikern Britt Liljewall har i syfte att förstå bönders självsyn gått igenom hur bönder valt att betitla sig själva. Liljewall har undersökt ett västsvenskt härad för att identifiera de som valde att kalla sig just lantbrukare. Hon menar att de som valt denna titel tillhörde böndernas ekonomiska toppskikt där professionalisering, investering och specialisering varit ledord.¹¹⁷ Av tonen och faktainnehållet i, det förvisso korta brevet, att döma, kan lantbrukare Eksteen väl passa in på denna beskrivning. Han ger ett starkt intryck av att vara entreprenör. Förutom sina drängar och egna hästar har han lejt in förbönder för den långa frakten.

Eksteen balanserar mycket tydligt mellan empati med sina djur och kraven på produktion. Han har lagt ut pengar och vill självklart maximera förtjänsten på frakten av slipers från den egna gården till Höörs järnvägsstation. Vi vet inte om det rör sig om enbart ett fraktkontrakt eller om svaranden säljer egentillverkade slipers. Hans djur får en noga uppmätt giva kraftfoder varje dag som ska täcka deras behov då de ska

frakta den lika noga uppmätta lasten på 32–33 kubikfot timmer. Fodret är en del av kostnaden och den får inte bli för stor. I detta fall måste det sägas att Eksteen räknat fel mellan empati och produktion, att han lagt för mycket vikt i produktionens vågskål. Hästarna har blivit magra och selbrutna. Drängarna har varit tvungna att piska dem för att få dem att dra och till sist är det någon som under sommarens gång tröttnat på att se hästarna lida och anmält Eksteen till polisen för djurplågeri. Eksteen fälls trots sitt utförliga försvarsbrev och får böta 50 riksdaler för djurplågeri. Inget åtal riktades mot drängarna som kört.¹¹⁸

I Jönköping stad fälldes 90 människor för djurplågeri mellan 1860 och –65. Av dessa blev 50 personer fällda för att ha använt sig av, eller varit ägare till magra och selbrutna hästar. Polisen och länsdjurläkare Hedvall i Jönköping hade ett mycket fruktbart samarbete och något som måste betraktas som en väl utvecklad metod för att snabbt och effektivt åtala och döma människor som körde med selbrutna hästar. Nedanstående protokoll visar hur ett av de många fallen tillkommit.

Drängen Anders Peter Andersson i Karleby, Karstad socken i Linköpings län hade den 18 mars 1865 gått för att vattna sin häst i Jönköping varpå den föll i en vak. Två poliskonstaplar bistod med räddningen av hästen. När hästen kommit upp ur vaken såg poliserna att den var selbruten och mager varför de tog den med sig till ”Läns Djurläkare Hedwall” som besiktigade hästen. Drängen döms till djurplågeri och får böta 15 riksdaler.¹¹⁹

I ovanstående fall var det möjligtvis poliskonstaplarna Skön och Svan som hjälpt till med att få upp hästen ur vaken och lämnat den till djurläkare Hedwall, som de alltid gjorde då de stötte på vanvårdade hästar. Hedwall gjorde som alltid, skrev ett intyg där han noga gick igenom vilka sår som fanns på kroppen, hur stora dessa var och varför de uppstått. Under de sista åren av undersökningsperioden hade han dessutom börjat att tillfoga hur lång tid hästen skulle behöva vila innan den kunde återtas i arbete. Polisen i Jönköping var således mycket effektiv i att ta hand om djurägare med magra eller selbrutna djur. Den metod de utvecklat tillsammans med Hedwall var snabb och effektiv och kan liknas vid löpandebandrettegångar vilket visas av nedanstående mål från 1865.

Bönderna Anders Svensson i Töreberg, Åkers socken, Peter Persson i Dolleby, Ångerdahl socken och Johannes Petersson, Nr 55 i Norra förstaden hade var för sig vistats i staden. De hade alla kört selbrutna hästar och blivit upptäckta med det på Jönköpings gator. Deras hästar hade blivit förda till Hedwall som besiktigat och lämnat intyg till rätten. De kallades alla tre till tinget samma dag. Rådhusrätten slog samman tre separata mål till ett för att spara tid:

Bonden Anders Svensson dömdes till 20 riksdaler i böter.

Selbrutna hästar i Jönköping stad

Bonden Peter Persson dömdes till 25 riksdaler i böter.

Bonden Johannes Petersson dömdes till 50 riksdaler i böter.¹²⁰

Samtliga fall av selbrutna hästar för perioden 1860–65 hade upptäckts i städer. Hästarna hade varit magra och ofta dragit tunga lass. I de allra flesta fall har någon form av vanskötsel varit kopplad till selbrottet. För den andra perioden 1920–25 ser det annorlunda ut. De flesta blev då fällda på landsbygden under vår- eller höstbruket.

Selbrutna hästar 1920–25

Under den andra undersökningsperioden var det fortfarande vanligt att människor fälldes för djurplågeri då de åkte bakom selbrutna hästar i städerna. Men det blev än vanligare att hästar med selbrott upptäcktes på landsbygden. En förklaring till detta kan vara att jordbruksredskapen hade blivit tyngre under de 60 år som gått mellan de båda undersökningsperioderna. Plogarna var mer djupgående och den allt tyngre maskinparken med självbindare och självavläggare gjorde arbetet för hästarna mer mödosamt. Likaså kan uppodlingen av äng till åker ses som en förklaring. I Malmöhus län och i Östergötland låg ängarna traditionellt i de lägre partierna av landskapet där det var fuktigt och lerigt. Åkrarna låg högre på lättare och mer väldränerade marker. Med vallodling och dikning kunde de gamla ängarna göras om till åker. Marken här gav hög avkastning men det var tungt att plöja i leran med djupgående järnplog. Slitaget mot lok- och däckelstäderna hade därför sannolikt ökat (se även Del I Kapitel 4 *Kontext och system* för bland annat självavläggare och självbindare).

På 1920-talet var de stora gårdarna, godsens och säterierna tydligt överrepresenterade bland domstolsfallen angående hästar som blivit selbrutna. Jag vill börja med att gå igenom ett antal sådana fall.

Selbrutna hästar på storgårdar och gods

I Malmöhus län blev lantbrukaren och löjtnanten Christian Müller-Hansen på Rosersbergs gård kallad till hösttinget 1863 för det att han dagligen använt hästar med sår i lokstäderna till hårt arbete. Polisupplyningsman Österdal och urmakare Nordström hade inspekterat gårdens hästar varav tre par var dåliga. Svaranden erkände det han åtalats för och anförde i rätten:

Selbrotten hade föranletts därav, att hästarna på grund av den ymniga nederbörden innevarande år, som gjort marken mjuk, varigenom vagnarna sjunkit djupt ner, haft mycket arbetsamt, vartill antagligen kommit, att hästarna icke utfodrats tillräckligt. Sistnämnda omständighet låge emellertid utanför svarandens rådighet, enär svaranden endast

var förvaltare på Rosersbergs gård och icke haft rätt att själv bestämma utfodringen. Svaranden hade genom att lägga mjuka dynor under såren och genom att fodra selarna med ulligt fårskinn sökt att i görligaste mån lindra hästarnas plågor och läka såren. Dessa hade dagligen smorts med av veterinär anbefalld smörja. Trots att hästarna dagligen gått i arbete, var nu såren läkta, vilket enligt svarandens förmenande gåve vid handen, att såren icke varit djupa. Slutligen ville svaranden hava uttalat att han alltid vårdat sig väl om djur. Åklagaren förklarade sig vitsorda riktigheten av svarandens sistnämnda påstående.

Christian Müller-Hansen var förvaltare på gården Rosersberg. Han var på samma sätt som en ägare tvungen att ta hänsyn till både djurens välfärd och kraven på lönsamhet. Enligt egen uppgift ställdes dock för höga krav på avkastningen och djuren blev på grund av detta lidande eftersom de inte fick den utfodring de behövde. Löjtnanten har också gjort sitt bästa för att dämpa djurens lidanden genom att fodra putorna med fårskinn och lägga dynor under putorna i syfte att fördela trycket runt såren. Han hade tydligen också varit i kontakt med en veterinär som skrivit ut en salva att behandla djuren med. Trots att svaranden visat all möjlig välvilja att dämpa djurens lidande fälls han för djurplågeri och döms att böta en relativt hög bot på 300 kronor.¹²¹

Från Östergötland kommer en stor mängd liknande fall. Alfred Suber på Ingelstad gård, Östra Eneby hade 12 hästar på gården varav 7 var selbrutna. Polisrapporten och veterinärtlåtandet nämner båda de svåra höstregnen 1924 som gjort jorden tung och svårarbetad och säkerligen föranlett selbrotten. Svaranden skriver brev och redogör för att hans 12 hästar och motortraktorn var fullt tillräckliga för att sköta de 250 tunnlanden öppna jord. Han skriver också att han bara har kraftiga hästar som under våren fått nya "tagelbossar" (putor stoppade med tagel). Trots det fick hästarna brytsår vilket han skyller på den blöta hösten. Suber döms att böta 150 kronor.¹²²

Inspektorn Oskar Ahlgren på Brönnestad gård i St Johannes socken hade under 1924 beordrat sitt gårdsfolk att köra två hästar med brytsår och böter 50 kronor.¹²³

Godsägaren Jacob Philipsson på Marieborg i Östra Eneby socken hade under 1925 ett flertal hästar med brytsår. Han skrev ett brev till rätten och förklarade att han sökt veterinärhjälp och blivit rekommenderad en engelsk salva som han dagligen smörjt hästarna med. Då Philipsson kunde bevisa att han behandlat hästen med den engelska salvan under tiden som hästen haft brytsår frikändes han.¹²⁴

Lantbruksinspektören Oscar Sahle vid Malmö gård i Kivlinge socken hade 1925 en häst med sår i däcket. Veterinär undersökte såren men han ansåg ej ett de ömmade. Rätten gick emot veterinärens utlåtande och Sahlin fälldes och dömdes att böta 10 kronor för djurplågeri.¹²⁵

Godsägaren Per Albert Pettersson i Laggarp, Åsbo socken erkände att tre selbrutna hästar använts till plöjning på godset under höstbruket 1924. Som förmildrande omständighet säger han sig inte ha vetat om att djuren var selbrutna. Han döms att böta 50 kronor.¹²⁶

Förklaringen till att de stora gårdarna var de som drog på sig flest djurplågeriåtal kan sökas i faktiska omständigheter. Vi kan resonera om hur det på de stora gårdarna rådde en instrumentell inställning till djuren som skiljde sig åt från den som fanns på de medelstora och små gårdarna där ägarna till djuren också drev dem i arbetet och hade en mer personlig relation till hästarna. Återigen kan konflikten mellan produktion och empati därmed ges ett förklaringsvärde. På de stora gårdarna och godsden där ett opersonligt förhållande mellan häst och ägare rådde har sannolikt produktionen tillåtits gå ut över djuren oftare än vad som var fallet på de mindre gårdarna. Ytterligare en delförklaring på samma tema kan vara att konflikten mellan empati och produktion inte tolkades på samma sätt för den anställde som för arbetsgivaren, eller för rättarna, som vi sett var en vanlig kategori män som fälldes för att de använt selbrutna hästar. Ägaren och hans anställde rättare var båda låsta i konflikten. De måste producera med djuren och hålla gårdens avkastning på en så hög nivå som möjligt. De anställda däremot kunde ha en innerligare relation till djuren som inte påverkades av produktionen eller lönsamhetens krav. Att den senare förklaringen har ett värde ser vi genom de många fall där underlydande anmält sina rättare eller arbetsgivare för djurplågeri då man tvingats att köra med selbrutna hästar.

Underlydande anmäler

Befallningsmannen (arbetsledare) Johan Hellstrand vid Stegeborgs gård i Skällviks socken i Östergötland stod åtalad för att bland annat under vårbruket 1923 ha beordrat gårdens arbetskarlar att köra med utmagrade hästar med brytsår i däcketstäderna. Enligt gårdsfolket hade hästarna inte fått nog med foder. Detta berodde enligt dem på, att man sålt för mycket hö från gården under hösten så att de egna djuren inte kunde födas. Djuren hade inte fått mer än tre kg havre per dag och resten halm, detta ansågs ej tillräckligt. Daglönarna Hjalmar Andersson, Löten, Skällviks socken samt Evert Karlsson och Ture Andersson, båda vid Stegeborgs gård berättade för polisen att samtliga av de 20-tal hästar som fanns vid gården dagligen under vinter, vår och sommar använts i skogs- och jordbruket i tungt arbete. Under hela tiden hade de, enligt vittnena, fått otillräckligt med foder. Under vårbruket hade hästarnas ranson ökats till 4 kilo havre, två höfoder och halm till natten men även detta var för lite, de magrade av och många av dem erhöll dessutom öppna brytsår. I det tillståndet användes de till arbete och körslor

...varunder lokträdens putor skavt i brytsåren. Vid gården anställda körkarlar hade vid upprepade tillfällen under sistlidne vår och inneva-

rande sommar för arbetsledaren, befallningsmannen Johan Hellstrand, framhållit, att det var djurplågeri att köra med ifrågavarande hästar, så länge dessa voro så magra och behäftade med öppna brytsår. Denne hade emellertid icke fäst något avseende vid framställningarna, utan låtit djuren på vanligt sätt användas i arbete.

Vittnenas uppfattning var att djuren blivit behandlade med uppenbar grymhet. Då länspolisen inspekterade hästarna användes 15 av dem i åkerbruket. Sex av dessa hade större eller mindre brytsår i vilka lokträdens putor, som var bristfälliga, skavde. Samtliga hästar ansågs vara mycket magra. Änkefru Vijk som ägde gården var bortrest och kunde inte höras. Hellstrand erkände förseelsen och dömdes till 200 kronor i böter.¹²⁷

Agronom Ernst Juhlén och Inspektör Anders Bengtsson vid Myckelby gård i Tingstad socken i Östergötland anklagades 1920 för djurplågeri då det fanns ett flertal selbrutna och magra hästar på gården. Gårdens torpare och anställda arbetare anklagade de båda åtalade och lämnade vittnesmål i frågan. De åtalade fälldes och fick böta 50 kronor vardera.¹²⁸

En stalldräng och ett flertal lantarbetare vittnade 1920 i ett mål om selbrutna hästar mot lantbrukaren Gustaf Carlsson på Loviseberg i Rönö socken i Östergötland som erkände försummelsen och dömdes att böta 50 kronor för djurplågeri.¹²⁹

Tre lantarbetare vittnade vid vintertinget 1924 och uppgav att inspektorn Albin Alexandersson vid Björnvikens gård i Kville socken i Östergötland låtit dem köra med två hästar som hade sår i selstäderna där lokträdens putor skavde i såren. Svaranden dömdes till 50 kronor i böter för djurplågeri.¹³⁰

Förklaringen till att de anställda tar konflikt med sina överordnade över djur som kommit till skada vill jag lägga på den diskrepans som rått mellan de båda grupperna gentemot inställningen till empati med djuren och kraven från produktionen. De anställda behövde inte ta ansvar för att gården skulle gå ihop och hade råd att bry sig om djuren på ett sätt som ägare och förmän som var ansvariga för gårdens vinst inte kunde göra. Å andra sidan går det att vända på resonemanget och säga att de anställda lantarbetarna och torparna inte hade någon vinning av att djuren kom att lida, vilket djurens ägare kunde ha. Detta kan vara en bidragande orsak till att de stora gårdarna drabbas av djurplågeriåtal för selbrott i högre grad än de små och medelstora. Jordarbetargruppen på storgårdarna hade inte något att förlora på att hästarna de körde blev huvudfigurer i ett djurplågerimål (detta resonemang förutsätter ett samhälleligt och socialt fördömande av djurplågeri, i annat fall är det lätt att tänka sig att den anställde som protesterade mot behandlingen av djur riskerade att bli socialt brännmärkt som bråkstake eller arbetsvägrare). Deras anmälningsbenägenhet var således hög till skill-

nad från den på de små och medelstora gårdarna där en enskild bonde knappast hade något intresse att anmäla sig själv för djurplågeri om det var så att han känt sig tvingad att överutnyttja sina hästar under en period av året. Självklart fanns det ändå fall där hästar varit selbrutna även på de mindre och medelstora gårdarna. Men fallens karaktär skiljer sig då åt från de på de stora gårdarna.

Selbrutna djur på bondgård

Vid en närläsning av djurplågerimål som rör selbrott från de mindre jordbruken infinner sig en känsla av att vanskötsel, ekonomiska problem och familjeproblem legat bakom det faktum att hästarna varit magra och selbrutna. På de stora gårdarna kan det förekomma antydningar om att man har sålt ifrån för mycket foder eller snålat på fodergivorna. Men det lyser inte igenom någon vanskötsel av godsens och gårdarna på samma sätt som det gör då de vanliga bönderna åtalas för selbrott. På godsens och de större gårdarna verkar denna form av djurplågeri ha förekommit som normalfall på gårdar som gått med vinst medan det på bondgårdarna har skett som resultat av vanskötsel. Ett sådant fall kommer från Östergötland.

Till landsfiskalen i Skärkinds härad hade blivit anmält att lantbrukaren Karl Karlsson i Olerum, Östra Ryds socken gjort sig skyldig till djurplågeri genom att ha misshandlat sina hästar och ha använt dem till körslor, även då de haft brytsår. Lantbrukaren Johan Andersson som bodde i Olerums by, hade så gott som dagligen, sedan Karlsson för två år sedan övertagit gården, sett hans hästar. De hade alltid varit magra och undernärda och enligt vad han hade hört, även behäftade med allvarliga brytsår. Vid körslor brukade Karlsson lasta omåttligt stora lass efter sina utmagrade djur och även tvinga dem att springa mycket fort, i synnerhet då han var berusad. Andersson ansåg därför att Karlsson gjort sig skyldig till uppenbart och mycket grymt djurplågeri. Lantbrukaren John Svensson på Västtomta i Drothems socken hade en dag under hösten 1921 besökt Söderköping och fram på aftonen begivit sig mot hemmet. Kommen till Blickstad i Drothem, upphanns han av svaranden Karlsson, som kom åkande med parhästar i vildaste fart. Eftersom Svensson ansåg att Karlsson omöjligtvis kunde köra förbi honom med så stark fart på den smala vägen, fasttog han dennes hästar och tvingade honom att stanna. Hästarna var då alldeles uppskrämda och det var tydligt, att de förut blivit misshandlade. Karlsson var vid tillfället i hög grad berusad.

Lantbrukaren Ture Lindvall, som var närmaste granne med svaranden Karlsson, hade sett att hans hästar varit mycket magra sedan omkring två år tillbaka då Karlssons far avlidit. Särskilt hade ett sto, som nu bortbytt, under förra sommaren varit ytterst magert och selbrutet. Detta hade han sett då djuret gått på bete. Karlsson bytte ofta hästar, men strax efter ankomsten till honom var de nya hästarna snart lika

magra som de andra. Lindvall ansåg att djurplågeri förelåg. Arbetskarlen Olov Nilsson som var anställd hos svaranden vittnade:

Hästen hade först få stå stilla på stall, och såren blevo efter en kort tid läkta. Fram på senvintern 1921 hade emellertid denne och övriga hästar använts vid skogskörslor, varunder de gamla såren brutits upp till hela sin vidd. Härvid hade husbonden emellertid icke fäst något avseende utan dagligen under minst en halv månads tid använt djuret till synnerligen tunga körslor. Seldonen hade visserligen försetts med särskilda puttor, vilka dock icke förmått hindra dess tryck på de öppna såren. En dag i december månad förra året var Nilsson och Karlsson med parhästar åkande till Söderköping. I staden berusade sig Karlsson i hög grad och under hemfärden, som skedde över Västtomta och Kulefall, misshandlade han hästarna med oupphörliga piskrapp och tvang dem att springa hela den cirka 2 mil långa vägen, så att djuren vid hemkomsten vore ytterst medtagna. Nilsson ansåg att djurplågeri förelåg.

Svaranden åberopade att han hade en stor familj att försörja samt att han var sjuk och i behov av vård och även var intagen på sjukhus. Han anhöll om så mild dom som möjligt. Åklagaren däremot menade att svaranden på grund av försvårande omständigheter borde dömas till ett strängt straff. Man kan nog säga att rätten valde att lyssna på åklagaren då de dömde Karl Karlsson till 150 kronor i böter.¹³¹

Vid en jämförelse mellan fallet med Karl Karlsson, som är ett typiskt selbrottsmål för de medelstora och små gårdarna, och de selbrottsmål som redovisades från de större gårdarna finns många olikheter. Trots att slutresultatet var detsamma, gårdarnas hästar blev magra och selbrutna, så var det stora skillnader i hur man kom dit. I fallet med Karl Karlsson, ovan, är det svårt att se att svaranden dragit nytta av att rikta våld mot sina djur. Det rör sig knappast om en situation där svaranden medvetet vägt mellan att ge efter för en känsla av empati för sina djur eller att lägga större vikt vid att hålla produktionen uppe. Fallet kan snarare ses som ett tecken på hur en bonde med alkoholproblem missköter sin gård. och det skiljer sig därför från storgårdarnas sätt att nyttja sina hästar. Jag säger inte att det på alla storgårdar har funnits kalkyler som vägt djurens välmående mot gårdens vinst, men jag anser att domstolsmålen är tillräckligt övertygande för att påstå att det på vissa eller på många gårdar gjordes liknande kalkyler. Om samtliga rättare, gårdsfogdar och ägare räknat rätt så hade allt varit frid och fröjd. Men då kalkylerna lagt för mycket vikt på vinst och produktion så gick detta ut över djurens välmående och i de ovan anförda fallen från storgårdarna så drabbades också de som räknat fel av djurplågeriåtal och i många fall dryga böter. Vi kan också resonera om hur den mycket skarpa konflikten mellan empati och produktion tvingar fram en instrumentell djursyn hos ägare och förmän ansvariga för drift och vinst.

Förklaringar som tar fasta på den konflikt som rått mellan empati och produktion har ett högt förklaringsvärde vad det gäller att förstå den inre logiken i våld, och i vissa av de fall av misskötsel, som riktats gentemot dragdjur. Som jag varit inne på tidigare kan våld och överutnyttjande ge en fördel till djurets ägare då det rör sig om djur som levererar kraft till människan, till skillnad från djur som levererar konsumtionsvaror. Detta vill jag se som den främsta förklaringen till att det är just oxar och hästar som drabbas mest av djurplågeri. Hypotesen om empati och produktion har dock inget värde för att förklara varför just hästar kom att drabbas så hårt av djurplågeri till skillnad mot oxar. För att förstå det måste andra skäl sökas. För perioden 1920–25 är förklaringen mycket enkel – oxar hade näst intill försvunnit från landsbygden och ersatts av hästar.¹³² För perioden 1860–65 är förklaringen en annan.

Det oätliga djuret

Den stora skillnaden mellan oxar och hästar, och som i detta sammanhang får stå som den mest plausibla förklaringen till hästarnas särställning i djurplågerimål på 1860-talet, ska sökas i inställningen till hästkött. Hästen var i stora delar av Europa och även i södra och mellersta Sverige ett djur i särställning. Det var det enda produktionsdjur som människor inte åt eller befattade sig med inför eller efter dess död. Endast samer, tartarar, ungerska herdar, befolkningarna på Sardinien och Siciliens västra delar samt delar av befolkningen i nordligaste Italien samt i sydöstra Italien var undantag från denna regel.¹³³ En äldre häst hade därför inget värde som slaktdjur såsom en ox hade. När oxen blev gammal och inte längre orkade utföra sina sysslor på åkern så representerade den fortfarande ett värde för bondefamiljen. Den kunde säljas eller konsumeras på gården. En häst som blivit gammal och trött kunde man inte äta eller sälja som kött under 1860-talet. När den gjort sitt lämnades den till hästavlivaren, rackaren eller nattmannen, som han kallades i Skåne (se nedanstående avsnitt *Rackarskam eller djurplågeriåtal*). När hästen avlivats kunde den grävas den ner eller i vissa fall kokas till svinmat:

Svinen svältföddes under somrarna och fick äta upp sig alldeles innan slakt då man ”-kokte upp non gammelhäst¹³⁴

Det fanns därmed en inre logik i att man lät hästen göra sitt yttersta och ta ut sig fullkomligt intill och kanske också över gränsen för vad den förmådde innan den, som tidigare hade varit en resurs, blev till någonting utan något ekonomiskt värde.

Även frågelistmaterialet stödjer förekomsten av en sådan tankestruktur. I Nordiska museets frågelista Nm 35 Slakt ur band 1 där svaren

kommer från tiden mellan 1928–32 skriver informanten A.A.J Franzén från Mellerud om hur hästkött inte kunde ätas och att därför skulle sista kraften ur hästen utnyttjas innan avlivning (detta är det enda svar ur frågeblanketten Nm 35 som inkluderats i avhandlingen);

...sista hullet och sista kraften skulle uttagas medan han levde; tidsandan var sådan och man reflekterade ej över grymheten.¹³⁵

Jag vill här gå tillbaka till den förre torparen, Larsson i Vadstena för att exemplifiera. Hans hästar var ”totalt utsvultna” med landsfiskalens ord och ”endast skinn och ben” med komministerns ord. Med tanke på hästens särställning som ett oätligt djur är det troligt att det fanns en marknad för gamla hästar där priserna var mycket låga. Fredrika Bremers text om slaktare Ekeblad som av djurvänlighet införde hästslakt i Stockholm på 1850-talet tyder på att så var fallet. Enligt Bremer köpte Ekeblad in gamla, utslitna hästar som han slaktade i syfte att få bort de magraste och odugligaste hästarna från gatan.¹³⁶ I Vadstena fanns med största sannolikhet ingen marknad för hästkött eller någon hästslaktare 1863.¹³⁷ Hade Larsson inhandlat sina ökar för en billig penning med förhoppning om att de skulle hålla så lång tid som möjligt, utan att behöva kosta för mycket i vare sig inköp eller omvårdnad?

Etnologen Brita Egardt skriver i sin avhandling *Hästslakt och rackarskam* från 1962 om en Kunglig förordning från 23 maj 1696¹³⁸ där det framgår att det kunde vara problematiskt med hästar som lämnas vid väggkanten för att dö och att då de dött kunde börja lukta och vara en sanitär olägenhet.¹³⁹ Att på detta sätt lämna hästar vid väggkanten för att dö förekom ännu på 1860-talet.

I alla tre län finns det exempel på hur hästar på 1860-talet, som skadats, har lämnats vid väggkanten då de stupat eller brutit sig. Det finns också exempel på hur hästar släpats ut i ängar, eller lagts på gödselständer för att dö och tvingats lida under långa och utdragna dödskamper. Det är intressant att ställa frågor till dessa fall. Hur kommer det sig att man lämnade skadade hästar som man måste ha vetat inte gick att rädda till ett plågsamt lidande som i några fall pågick i flera dagar? Jag vill börja med ett fall från Malmöhus där arrendatorn Ola Andersson i Gårarp var på hemväg från Ystad marknad den 30 juli 1860. Enligt åklagaren körde han så våldsamt att ena hästen i paret bröt ett ben. Andersson vräkte, enligt åklagaren, hästen åt sidan och lät den ligga där i två – tre dagar ännu vid liv.

Enligt Anderssons egen utsago hade han kört i måttlig fart med sin hustru och sin får i vagnen då hästen snubblat och brutit sig. Han hade då spänt från och lett in hästen på en träda. Dagen efter hade han återvänt med den egna ortens nattman (ett vanligt skånskt uttryck

**Rackarskam eller
djurplågeri?**

för rackare). Denne ville först inte åta sig uppdraget att avliva hästen eftersom den låg utanför hans distrikt men klockan två eller tre på eftermiddagen dagen efter att hästen skadat sig, stack nattmannen ihjäl den. Anders Stäng och Jöns Mårtensson vittnade och lämnade liknande berättelser som svaranden. Ola Andersson dömdes att böta 25 rikdaler för djurplågeri.¹⁴⁰

Andersson lät sin häst ligga kvar i diket eller ute på trädan med brutet ben under natten. Han avlivade inte sin häst även om han måste ha förstått att den aldrig skulle tillfriskna från benbrottet. Han måste också ha förstått att hästen hade ont och led av sin skada och att dess lidande bara förlängdes då han väntade med avlivningen som ändå var absolut oundviklig. Av detta kan vi dra slutsatsen att Andersson förstod att han behandlade hästen med uppenbar grymhet och därmed utsatte sig för risken att dra på sig ett djurplågeriåtal. Varför avlivade han då inte sin häst på plats och ställe? En förklaring kan vara att han inte litade på att han skulle kunna avliva den utan att tillfoga den än mer skada och lidande genom en lång och utdragen dödskamp. Men enligt domstolsprotokollet hade Andersson med sig sin fru och sin far i vagnen. De tillsammans hade med all sannolikhet kunnat ta sig an avlivningen av hästen. De hade säkerligen god kunskap och vana av hemmaslakt av stordjur på den egna gården. Varför lämnade då ändå Andersson sin häst under natten vid vägkanten?

Förklaringen hittar vi återigen i hästens speciella ställning i bondesamhället. Det var inte bara tabubelagt att äta hästkött, även slakten av hästar omgärdades av många folkliga regler och inskränkningar. På de allra flesta platser i landet var det endast rackaren som avlivade hästar. Han drog även skinnet av dem och gällade smådjur, något som "ärligt" folk heller inte kunde befatta sig med. Att vara rackare var att vara fördömd av resten av samhället. På de platser i landet där tabuet mot rackaren var starkt, var det omöjligt för andra att ha någon som helst kontakt med rackaren, om man ville förbli en anständig människa och delta i en social gemenskap med andra anständiga människor. Det fanns föreställningar om att också ärligt folk kunde drabbas av rackarskam om man kom för nära rent fysiskt, varför skydd på pallar vid rackarbesök följt av omständlig städning efteråt var det vanliga. Om Andersson hade avlivat sin häst själv riskerade han att bli stämplad i lokalsamhället som rackare eller märrflåare och förlora alla sina sociala kontakter i lokalsamhället.

Vi måste anta att Andersson har vägt risken med att dra på sig ett djurplågeriåtal och, i och med detta också få ett rykte om sig som djurplågare, mot risken att drabbas av rackarskam. I vågskålen måste vi också lägga dels den empati som Andersson kände med sin häst men också det bötesbelopp som ett djurplågeriåtal kunde dra med sig. Uppenbarligen väger hans omsorg om djuret och risken att betraktas som djurplågare samt böterna han riskerar att behöva betala, mindre än

riskan att bli rackarstämplad. Detta kan användas som värdemätare på hur man sett på djur och djurplågeri i Malmöhus under 1860-talet.

Från Luggude härad, också i Malmöhus län, kommer ett liknande fall. Nils Johansson från Fleninge Allmänning samt åbon Ola Svensson i Tånga hade 1864 bytt hästar. Johansson hade köpt Svenssons häst men den var i så dåligt skick att den ej kunde stå. Johansson drog ut hästen ur stallet och lade den på gödselstaden där den efter tre dygn blev dödad av en "wallackare" (lokalt namn för rackare, namnet har sannolikt uppstått ur ordet vallack, visar att rackare också kastrerade hästar) som den förre ägaren Ola Svensson skickat efter. Torparen Jöns Knutsson vittnade om att Ola Svensson tillkallat honom och bett om hjälp att resa upp hästen då den låg på gödselstaden. Detta hade ej lyckats. Ola Svensson hade då givit hästen en brödskiva och två "skuffor" hackelse. Hästen hade täcke på sig. En "rackare" kom på tredje dagen och "slaktade" hästen. Ett annat vittne, torparen Ola Jönsson, hade sett hur hästen låg på gödselstaden men visste inte om den varit vid liv under hela denna tid. Åklagaren ställde både Johansson och Svensson till ansvar för djurplågeri. De dömdes att böta för kreatursmisshandel, Nils Johansson 40 riksdaler och Ola Svensson 25 riksdaler.¹⁴¹

Enligt vittnesmålen hade Ola Svensson, hästens förre ägare, ägnat betydligt mer omsorg om hästen än vad Nils Johansson, hästens senaste ägare gjorde. Berodde detta på att Svensson kände någon form av ekonomiskt eller emotionellt ansvar för sin gamla häst? Eftersom han själv enligt åklagaren låtit den svälta och inte vårdat den väl så kan vi anta att det framför allt var ekonomiska skäl som låg bakom hans omsorger. Kanske var det så att bytesaffären påverkades om hästen dog och att han därför gav den att äta och tittade till den? Å andra sidan var det samme Svensson som till slut, när efter tre dagar allt hopp var ute för hästen, tillkallade rackaren som, med torparen Jöns Knutsson ordval "slaktade" den. Varför lät Nils Johansson hästen ligga på gödselstaden i tre dagar utan att döda den? Det är svårt att se någon annan förklaring förutom risken att bli rackarstämplad.

Från Kronobergs län finns ett liknande mål där en häst plötsligt blivit sjuk. Trots att Kronoberg inte ingår i undersökningsområdet har jag valt att ta med detta domstolsfall på grund av ett ovanligt utförligt brev som den åtalade skrev till rätten där han gav sin bild av vad som hänt och försvarade sig mot åtalet.

Johannes Nilsson i Tubbatorp stämdes till vintertinget 1860 för svält och vanvård av sin häst. Nilsson skickade ett brev till häradsrätten där han skrev att han tyckte att det var vanhedrande att han stämts för djurplågeri. På grund av blygsel och förlägenhet vågade han inte vittna muntligt, han var rädd för att inte kunna berätta vad som skett på ett godtagbart vis. Nilsson skrev att han haft laga skifte och flyttat ut alla åbyggnader och då behövt använda alla dragdjur maximalt. Hästen som börjat bli gammal kunde inte äta torrt foder och i oktober då betet

var slut hade den blivit sjuk en morgon då Nilsson var borta. Hästen hade då lagt sig ned och inte förmått resa sig igen. Nilssons 18-årige son hade tillkallat hjälp och ett flertal grannar hade kommit dit. De kunde inte bära ut hästen och till slut hade sonen bestämt sig för att dra ut hästen ur fåhuset (stallet var inte återuppfört) med vidjor och kätting kring halsen, eftersom man inte ville ha den döende hästen bland de andra djuren. Det var ett flertal personer på plats när sonen bestämde sig för att dra ut hästen, de verkar inte ha opponerat sig mot sonens beslut. Nilsson skrev att de medelålders männen borde ha bättre omdöme än en 18-årig pojke. När hästen dragits ut utanför fåhusdörren kom Nilsson tillbaka och tog tömmarna och drog ner hästen till en hage där den fick självdö. Nilsson skrev:

”Jag varseblev icke härvid om den var fullkomligt död eller icke, hade heller icke vilja eller förmåga att vidare tillse om han vidare lifdes emedan jag icke ansåg mig pliktig att avhända honom livet om det ännu var kvar.”¹⁴²

Nilsson har skrivit att det var vanhedrande att bli fälld för djurplågeri, men han var ändå tydlig då han skrev att han inte ville befatta sig med hästens död. Vi kan dock av hans ordval se att han gick i försvarsställning över sitt beslut att inte döda hästen då han skrev att han inte ansåg sig pliktig att ta livet av hästen. Med stor sannolikhet kan vi tolka denna försvarsställning som ett erkännande av att det kunde anses som en plikt att avliva skadade och lidande djur. Varför ändade då inte Nilsson sin lidande hästs plågor? Ville han inte ha ihjäl hästen för egen hand på grund av rackarstämpel? Det är intressant att se hur Nilsson vägt den vanheder som en fälld djurplågare utsattes för mot den vanheder som drabbade den rackarstämplade. I Nilssons fall har rädslan för rackarskammen vägt tyngst. Böterna och den juridiska domen samt den sociala brännmärkningen som ett djurplågeriåtal kan förväntas ha medfört är något han måst riskera.

Från södra Östergötland kommer ännu ett rackarskamsrelaterat fall. Inhysemannen Isak Månsson i Bygget under Fagershult anmälde 1860 bonden Anders Nilsson i Fagershult för sabbatsbrott i det att Nilsson slaktat tre får en lördag och gått in till Kisa för att sälja djuren och för djurplågeri i det att Nilsson låtit en häst ligga i ången i minst en hel dag i svåra plågor utan att skjuta djuret. Svaranden Nilsson berättade att samma dag som han köpt hästen i Kisa hade den fallit omkull då den kommit till Fagershult och inte mer rest sig. Han hade sänt efter huddragaren (rackaren (kärt barn har många namn) drog också skinnen av hästar, detta kunde ärligt folk inte göra, dock kunde man använda sig av hästskinnen och hantera det sedan det blivit avdraget) och Nilsson var enligt egen obestyrkt uppgift för sjuk för att själv skjuta hästen. Nilsson döms att böta för djurplågeri och sabbatsbrott 20 riksdaler.¹⁴³

I detta fall finns en tydlig anmälare till brottet, han stod troligen i någon form av beroendesituation till den anmälde såsom inhysing hos Nilsson men detta hindrade honom inte från att lämna in en anmälan. Det som angivaren reagerade på var att Nilsson lät sin sjuka häst ligga på ången hela dagen utan att skjuta den. Enligt Nilsson var huddragaren eftersänd och han var själv för sjuk och ville istället vänta på rackaren. Inte heller här finns det någon rimlig alternativ förklaring till beteendet annat än att den åtalade var rädd för rackarskammen. Vi ser ändå att en annan faktor också i detta fall finns med då Nilsson faktiskt ber om ursäkt för sitt agerande genom att påstå att han var för sjuk för att skjuta hästen. Detta tolkar jag som en medvetenhet om vanhedern av att vara djurplågåre och ett försök att milda domen över sig själv.

Hästen i diket

Detta fall sammanfattar hur behandlingen av äldre hästar kunde se ut. Drängen Magnus Alfred Hjort i Bergssetter i Östergötlands län stämdes till tinget för att han låtit en orkeslös häst ligga i diket vid Borgs kyrka strax söder om Norrköping under natten mellan den 4 och 5 maj 1863 då den via åklagarens försorg blev förd därifrån. Hjort berättade att han bytt till sig hästen av livgrenadjär Kling i Svarttorp och skulle frakta tre tunnor sill $\frac{3}{4}$ mil med den men att hästen blivit trött och fått vila i ett dygn. Dagen därpå körde han en $\frac{1}{2}$ mil och kom fram till Brink då hästen var uttröttad och fick vila i tre timmar varefter han körde till Löfstad backe där han ledde hästen uppför. Vid Borgs kyrka började hästen skälva och for omkull i diket. Hjort kunde omöjligt resor hästen igen men säger sig ha lagt hö framför hästen så att den skulle klara sig och begivit sig till fots därifrån och försökt leja skjuts.

Carl Johan Norrman i Krokstorp berättade att han sett hästen förspänd för en vagn vid torpet Vallen på förmiddagen och sedan på eftermiddagen sett den ligga i diket vid Borgs kyrka med en hötapp framför sig. Andra eller tredje dagen därpå låg hästen kvar på samma ställe. Vittnet visste inte vem hästen tillhörde och upplyste att det varit kallt i luften och att platsen där hästen låg var sank. Vittnet Carl Fredrik Eriksson hade på morgonen passerat hästen och trott att den var död men på eftermiddagen då han för samma väg tillbaka hade hästen lyft på huvudet och vittnet hade tillsammans med en kamrat då försökt att resor hästen utan att lyckas. Vittnet hade samma dag,

Under krigsvintern 1944 för Otto Hemmingssons häst död ner på landsvägen i Ede i Jämtland. Bildsviten ger en förståelse för att det var otympligt och tungt med sjuka och döda hästar som skulle tas om hand. Även om en arbetshäst 1944 i genomsnitt var betydligt större och tyngre än vad de varit på 1860-talet så är det förståeligt att Alfred Hjorts häst i diket vid Borgs kyrka, vållade problem för de förbipasserande som ville hjälpa den upp. Foto: Palmqvist, Nordiska museet.

den 5 maj, på åklagarens begäran fraktat hem hästen där den hade dött. Det låg något foder framför hästen. Svaranden Hjort hade på söndagen samma vecka köpt foder av vittnet, troligen till hästen. Vid efterföljande ting kompletterade Carl Fredrik Eriksson sitt vittnesmål med att det var särdeles kallt den tid hästen låg ute och att det var tjock is på stället där hästen låg.

Änkan Stina Carin Månsdotter i Resebro berättade att hästen legat i landsvägsdiket från aftonen söndagen den 4 maj till aftonen måndagen den 5. "Förbifarande personer gåfvo honom foder och bröd". Till en början låg hästen helt i vatten men flyttades upp på land nära vägen. Vittnet hade under söndagsaftonen bett Hjorts bror drängen Thor vid Klinga att ta hand om hästen, detta hade han undandragit sig.

Torparen Jonas Åberg hade den 5 maj passerat hästen och trott att den varit död men ändå besiktigtat den och funnit den vid liv. Han hade då gett den två ämbar vatten av vilka hästen drack ur den ena. Vittnet försökte förgäves med två karlars hjälp att lyfta upp hästen. Han begärde vid Klinga att hästen skulle ges foder men visste inte om så skett.

Vid tredje tingstillfället uppgav drängen Johan Larsson i Norrköping att Hjort kommit till honom och bett honom följa med till hästen. Hjorts bror och far var också med och de försökte resa upp hästen utan att lyckas och begav sig sedan till Kling för att förmå honom att återbyta hästen.

Det är uppenbart att den häst som Hjort bytt till sig av Kling var gammal och orkeslös samt att den överhuvudtaget inte längre var lämplig att använda som dragdjur. Trots att den, enligt Hjorts vittnesmål, fått vila åtskilliga gånger under resan mot Norrköping hade den till slut inte orkat mer utan farit ner i diket och blivit liggande. Där hade den väckt de förbipasserandes misskund och fått både foder och vatten. Ett flertal personer försökte att resa upp den utan att lyckas. Några hade dock flyttat upp hästen ur det blöta diket och lagt den på torrare mark. På åklagarens begäran fraktades hästen till ett av vittnenas gård där den inte avlivades utan självdog, återigen säkerligen på grund av det problematiska i att avliva just hästar. Hjort fälldes för att ha visat uppenbar grymhet då han lät hästen ligga ute i stark kyla i landsvägsdiket och fick böta 10 riksdaler.¹⁴⁴

Hjorts häst får här utgöra exempel på hur en hästs ålderdom kunde se ut innan hästkött blev accepterat som livsmedel och innan hästen fick en ställning som tillät att den avlivades och slaktades av sin ägare.

Avlivning av hästar 1920–25

Det är rimligt att hysa invändningar mot tolkningen att det enbart var rädslan att drabbas av rackarskam, som höll tillbaka avlivningen av skadade, gamla och sjuka hästar. Vilka andra orsaker kan ha funnits till varför lidande hästar inte avlivades?

Att skadade djur inte ska behöva lida i onödan är en uppfattning som

varit mycket stark i vårt samhälle (det finns dock tendenser som visar att detta kan hålla på att förändras då nutida djurägare avstår från att avliva svårt sjuka husdjur). I ett flertal av de uttalanden som gjordes av de ovan åtalade hästplågarna kunde liknande uppfattningar spåras – djur som inte gick att rädda skulle sparas från sina plågor genom att avlivas så snart som möjligt. Det verkar således ha funnits en utbredd folklig uppfattning om en moralisk skyldighet att avliva djur som led. Varför avlivades då inte hästarna i de fall som redovisats mellan 1860 och –65?

Det är svårt för de flesta av oss 2000-tals människor att föreställa sig hur det skulle vara att avliva en häst. Om vi hamnade i samma situation som exempelvis Ola Andersson i Gårarp i Malmöhus vars häst bröt benet, är det inte sannolikt att vi skulle kunna ta oss an att ha ihjäl hästen hur mycket vi än skulle lida med den och ömka den. Kände Ola Andersson och hans kollegor på landsbygden i mitten av 1800-talet något liknande? Kan det vara detta som avhöll dem från avlivning och inte alls rädslan att drabbas av rackarskam? Om detta vore en bra förklaring skulle vi med stor sannolikhet ha sett ett flertal liknande fall där oxar eller kor blivit liggande i hagar, på gödselstäder eller vid vägkanter utan att avlivas. Dessa är ju lika svåra att ha ihjäl som en häst. Så är dock inte fallet.

Likaså kan avsaknaden av denna form av fall från 1920-talet ses som en indikator på att det skett en förändring. Om alla parametrar vore desamma på 1920-talet som 60 år tidigare borde lika många hästar ha skadats på resor eller blivit sjuka under 1920-talet som det gjorde på 1860-talet. Vi skulle då rimligtvis finna lika många fall av hästar som låg och självdog under denna tid, om det var svårigheten att rent praktiskt avliva hästar som avhöll ägarna. Så är dock inte fallet. Detta kan förklaras med att det på 1920-talet inte längre var socialt brännmärkande att avliva hästar eller att äta hästkött. Därmed blev hästar som vilka djur som helst vilket rimligtvis ledde till att antalet gamla och sjuka hästar på vägarna gick ner och att det inte längre var mentalt problematiskt att avliva hästar i nödsituationer.

Det finns ett exempel från 1920-talets domstolsmål som stöder det påståendet. Lantbrukaren Artur Jonas Jonsson från Halsebo i Åtvidaberg i Östergötland hade den 8 februari 1920 lämnat sitt hem för att åka till Linköping. Vid framkomsten, vid sextiden på kvällen, hade han ställt in sin häst i Aktiebolaget Axel Karlsson & C:os handelsstall. Strax efter det att hästen blivit införd i spiltan hade den lagt sig ner och visat tecken på sjukdom. Svaranden antog att den led av kolik. Hästen hade två eller tre gånger förut visat liknande tecken på sjukdom och då blivit frisk utan att svaranden behövt vidta några särskilda åtgärder. På kvällen hade hästen enligt svaranden stått upp och lyckats äta lite foder. På morgonen var hästen betydligt sämre och svaranden bad då lantbrukare Julius Pettersson, som uppehöll sig i stallet, att tillkalla veterinär. Innan veterinären kommit till platsen hade dock Julius Pettersson och

svaranden beslutat sig för att spara hästens plågor och ute på gården avlivat den med ett knivstick i bringan. Svaranden hade innan detta skett sålt hästen till Pettersson för slaktvärdet.

Veterinär A Bergstrand beordrade att hästkroppen skulle föras till slakteriet där den uppslaktades och Bergstrand konstaterade att den lidit av akut tarm- och bukhinneinflammation. Köttet förklarades otjänligt som människoföda. Veterinären karakteriserade fallet som ”upp- rörande vanvård och uppenbart djurplågeri.” Rätten fann dock ej att svaranden visat uppenbar grymhet gentemot hästen och han friades från djurplågeriåtal.¹⁴⁵

Detta enda domstolsfall som redogör för hur avlivning av en häst kunde gå till i en nödsituation, indikerar att det inte innebar något stort problem för svaranden att avliva sin häst. Han tog ut den på gården och stack en kniv i bringan. Detta förfarande liknar det som etnologen Brita Egardt benämner *dankning* där rackaren stötte en större kniv i bringan på den häst som skulle avlivas och därpå ledde hästen runt tills den stupade på grund av blodbrist.¹⁴⁶ Det går inte att dra några vittgående slutsatser av ett enda fall, men tillsammans med avsaknaden av domstolsmål där hästar lämnats att självdö, vilket var relativt vanligt i 1860-talsmaterialet, får vi en fingervisning om att det 1920 inte var mer problematiskt att avliva hästar än andra djur. Detta skulle kunna ses som en indirekt antydning om att de människor som inte avlivade sina sjuka och plågade hästar på 1860-talet avstod från detta, inte på grund av rädsla att misslyckas med avlivningen, utan på grund av att de var rädda att drabbas av rackarskam.¹⁴⁷

Instrumentell syn på hästar? – empati på ett individuellt och samhälleligt plan

Det är lätt att döma ut de män som låtit sina hästar ligga och plågas under avsevärd tid i landsvägsdiken, hagar, ängar och på gödselstackar som okänsliga djurplågåre. Vid en första anblick tycks antagandet om landsbygdsbefolkningens instrumentella djursyn bli bekräftad. Men om vi från ett hermeneutiskt inifrånperspektiv gör ett allvarligt försök att förstå rationaliteten i männens handlingar och för in tankekonstruktionen om rackarskam som en förklaringsparameter tonar en annan bild fram. Männen kunde mycket väl känna empati och lida med sina djur och ändå känna sig tvungna att lämna dem ensamma åt sin döds-kamp.

Men även detta är en tolkning som inte dragits ut till sin spets. Om vi litar på att bondens val var det rätta när det gäller att spara honom obehag, får vi en inblick i hur det omgivande samhället såg på djur och djurplågeri. Vi måste då konstatera att individen var fast i ett kulturellt, samhälleligt fördömande, av människor som avlivade hästar. Och som i förlängningen såg att ett djurs lidande var mindre värt än en mans rykte. Vi är då tillbaka i hypotesen om landsbygdsens kulturbundna, instrumentella djursyn.

Men det är bara på ett individuellt plan, som det är möjligt att väga mellan empati med djuren och det fördömandet. På ett samhälleligt plan blir det svårare att utifrån förekomsten av en rackareinstitution uttala sig om det samhällets djursynskultur eftersom vi inte kan veta hur och varför sedvänjorna kring hästars avlivande utvecklats. Det är inte omöjligt att tänka sig att fördömandet av hästavlivning kommit till på grund av en förhöjd empati med just hästar. Att detta i förlängningen kom att drabba dessa djur behöver inte betyda att det samhälle som hyser en sådan institution i grunden är djurfientligt.

- 1 Ahlbäck 1983
- 2 Säve 1941
- 3 Blom och Moen 1991
- 4 Genrup 1975
- 5 Blixt 1985
- 6 Szabó 1970
- 7 Kardell 2004
- 8 Sten Larsson från Värmland har skrivit ett svar som dock pekar på att det kunde förekomma att gärdesgården byggdes hög då man hade ovansfulla djur: "Om en ko var "okynnig"... var det ej annat att göra än lägga på gärdsgården så högt att kom ej förmådde hoppa över. Efter några misslyckade försök brukade den ovanan ge sig." (EU 43923, Värmland, Älvdal hd, Gustav Adolf sn, Sten Larsson, Finn-mossen) Det vanliga har dock varit att förse djuren med hinderdon istället för att höja gärdesgården eftersom detta är förknippat mer betydligt mer arbete.
- 9 Kardell 2004
- 10 EU. 25180, Småland, Sunnerbo hd, Berga sn, K.A. Larsson, Lagan
- 11 EU. 29975, Småland, Stranda Hd, Ålem Sn, Cg. Nilsson, Blomstermåla
- 12 EU 13392, Småland, Stranda Hd, Ålems sn, Löföns by, Upptecknare Mats Renberg, Meddelat av Jonas Alfred Jonasson f. 1857
- 13 EU 28794, Småland, Södra Möre Hd, Vissefjärda Sn, Folkskollärare GA Hartman
- 14 EU 10796, Småland, Östbo hd, Värnamo sn, Fingal Johansson
- 15 Blixt 1983, s. 10f
- 16 Ahlbäck 1985, s. 387
- 17 EU. 29975, Småland, Stranda Hd, Ålem Sn, Cg. Nilsson, Blomstermåla
- 18 EU 20670, Värmland, Frykdals Hd, Gräsmarks Sn, Nils Nyman (Flöjkrok för häst). EU 14461, Småland, Uppvindinge och Handbörds Hdr, Älghult och Kråksmåla Snr, Upptecknare Carl Viking (Flöjkrko för häst och så kallad halssporre, detsamma som flöjkrok, på får)
- 19 Szabó 1970, s. 168 ff
- 20 EU 18859, Västergötland, Meddelare F Wallroth, Stockholm. Uppger att fåren hållades regelmässigt.
- 21 Szabó 1970, s. 119
- 22 Szabó 1970, s. 124f
- 23 ULMA 6079 Andersson, Per Sid 59 och EU 13392, Småland, Stranda Hd, Ålems sn, Löföns by, Upptecknare Mats Renberg, Meddelat av Jonas Alfred Jonasson f. 1857
- 24 EU. 29975, Småland, Stranda Hd, Ålem Sn, Cg. Nilsson, Blomstermåla
- 25 Szabó 1970, s. 122
- 26 Szabó 1970, s. 122
- 27 EU 19857, Bohuslän, Inlands nordre Hd, Solberga Sn, Karl G Larsson
- 28 Szabó 1970, s. 139
- 29 Blixt 1983, s. 10
- 30 EU 19932, Småland, Västbo Hd, Kultorp Sn, Upptecknare Edith Öst-erlund, Meddelare Emma Österlund f 1862
- 31 EU 18438, Skåne, Norra Åsbo Hd, Örkelljunga Sn, Upptecknare Gottfrid Hansson, Meddelare Bernhardina Johansson f. 1870
- 32 EU 28794, Småland, Södra Möre Hd, Vissefjärda Sn, Folkskollärare GA Hartman
- 33 Szabó 1970, s. 157
- 34 Szabó 1970, s. 133ff
- 35 Szabó 1970, s. 141 ff
- 36 EU 19932, Småland, Västbo Hd, Kultorp Sn, Upptecknare Edith Öst-erlund, Meddelare Emma Österlund f 1862
- 37 Szabó 1970, s. 145
- 38 Säve 1941, s.9
ULMA 4360 Eriksson R.F, s 39 (Dalarna)
ULMA 9245 Karlsson Axel, s. 55 (Östergötland)
- 39 EU 13930, Västergötland, Vadsbo Hd, Horns Sn, Upptecknad av N Sjöholm
- 40 EU 17642, Dalsland, Sundals Hd, Ericksstads sn, Meddelare A.J Lundgren
- 41 ULMA 9245 Karlsson, Axel, s. 53
- 42 EU 20670, Värmland, Frykdals Hd, Gräsmarks Sn, Nils Nyman
- 43 EU 25180, Småland, Sunnerbo hd, Berga sn, K.A. Larsson, Lagan
- 44 EU 8252, Västmanland, Över-Tjurbo Härad, Kumla sn, Upptecknare Axel Larsson, Ett flertal sagesmän
- 45 Szabó (otryckt lic. avhandling) s. 127 (ordstävvet är upptecknat från Lohja, Nyland)

- ⁴⁶ EU. 29608, Småland, Handbörds hd, Högsby sn, Valåkra by
- ⁴⁷ EU 23164, Östergötland, Bankekinds Hd, Vårdsbergs Sn, Upptecknare Lisen Johansson, Sagesman Viktor Johansson f. 1866
- ⁴⁸ ULMA 7416 Karlsson, Emilia, s. 18
- ⁴⁹ Dessa träpinnar kan inte betraktas som hinderdon eftersom de inte hindrar djuren som bär dem från att ställa till med oreda i landskapet. Jag har ändå valt att ta med dem här därför att de är ett pedagogiskt exempel på redskap som endast smärtar när djuret bryter mot människors normer och som inte vållar obehag när djuret uppfyller normerna.
- ⁵⁰ Szabó (otryckt lic. avhandling) s. 115
- ⁵¹ Jönköpings län, Västra härad, Höstting 1921, Nr 361 (Hemmansägare Karl Hjärtstedt i Östra Grälebo i Gränna socken fick böta 25 kronor för djurplågeri)
- ⁵² CG Nilsson skriver om hur man på får "äldre tid" borrade hål i klövarna på får och drog ihop dem så att de inte kunde spärra ut klövarna inför ett spång och därför inte ville hoppa. Att bondefamiljerna gjort operativa ingrepp på djur finns det flera exempel på i den äldre etnologiska litteraturen (Se bland annat Säve 1941, s. 25, Szabó 1970, s. 166f, Blom och Moen 1991, s. 49). Ingreppen har gjorts i samma syfte som hinderdonen har applicerats i. De operativa ingreppen har enligt uppgift bestått i att grisars trynen skurits sönder istället för att ringas (Szabó 1970, s. 146), att man bundit skank på får och getter, det vill säga en rem eller en trasa har knutits så hårt om hälsenan att den fixerats mot benpipan och gett en haltande gång (Säve 1941, s. 23). Det som CG Nilsson tar upp, att klövarna manipulerats, har även andra berättat om (Säve 1941, s. 25). Öronen har stuckits igenom och hållits samman med tråd eller tyngts ned med tyngder. Förklaringen till att öronen manipulerats har varit att får och getter brukar ställa upp öronen inför ett språng och kan de inte göra det så kan de enligt uppgift

- heller inte hoppa (Szabó 1970, s. 170). Från Småland skriver KA Larsson om hur man band samman öronen med becktråd: "Även denna metod var förenad med djurplågeri, de gamla hade dock för sig att den var effektiv. I vår tid skulle sådana åtgärder i ifrågavarande hänseende inte kunna förekomma." (EU. 25180, Småland, Sunnerbo hd, Berga sn, K.A. Larsson, Lagan) På samma vis som i fallet med svältfödningen finns det ett fördömande av de äldre traditionerna som lyfts fram vad det gäller hinderdonens användande i stort och de operativa ingreppen i synnerhet. Det anekdotiska sättet att berätta och fördöma liknar också varandra.
- ⁵³ Veterinär Ingvar Ekesbo, verksam som veterinär sedan 1953, professor emeritus vid Institutionen för Husdjurens Miljö och Hälsa vid SLU i Skara och tidigare ordförande i Europarådets ständiga Djurskyddskommitté för lantbrukets djur, har efter läsning av avsnittet inkommit med en mängd insiktsfulla kommentarer. Ekesbo menar att min indelning av hinderdonen i *korrigering* respektive *konstant aktiva* är olycklig på grund av svårigheten för människan att beakta det psykiska lidande som djuren utsätts för genom hinderdonen. Hur drabbas ett djur av att möjligheten för det att sköta sitt naturliga beteende såsom kroppsvård och bökning försvåras? Ekesbo menar att detta kan ge upphov till lidande som är mist lika stort som lidande som är fysiskt betingat. Jag har försökt anpassa min indelning av hinderdonen efter Ekesbos rekommendationer men har valt att behålla indelningen av hinderdon i *korrigering* respektive *konstant aktiva* på grund av indelningens analytiska värde. I övrigt delar Ekesbo huvuddragen i resonemangen.
- ⁵⁴ EU 32993, Småland, Västra hd, Fröderyd, Hjärtlanda, Hultsjö, Ramkvilla, Skeppertsad o. Vallsjö smr, Joh. Sjöquist, Lönåsa, Hultsjö
- ⁵⁵ Szabó, (otryckt lic. avhandling) s. 68
- ⁵⁶ Szabó, (otryckt lic. avhandling) s. 69.

- Se även s. 66, 104, 115, 124, 137, 140 och 141
- 57 Jönköpings län, Östra Härad häradsrätt, Vinterting 1864, Nr 25
- 58 Kronobergs län, Allbo häradsrätt, Sommaring 1860, Nr 162
- 59 Jönköpings län, Östra Härad häradsrätt, Sommaring 1865, Nr 77
- 60 Reuterswärd 2001, s. 101 ff
- 61 Jönköpings län, Eksjö rådhusrätt, Ting 1860, Nr 105
- 62 Följande förklaring i Rietz 1962, s. 332: KNABB (pl.-ar) m. Pinne, afhuggen liten gren, egentl. efter löfbrott. "Hugga knabba". Ög.
- 63 Jönköpings län, Norra Vedbo härad, Sommaring 1861, Nr 60
- 64 Östergötlands län, Söderköping Rådhusrätt, Ting 1920, Nr 172
- 65 Liliequist 1992, s. 62
- 66 Sjöstedt 1999
- 67 Malmöhus län, Luggude häradsrätt, Höstting 1862, Nr 155
- 68 Jönköpings län, Västbo Härad häradsrätt, Sommaring 1864, Nr 76.
- 69 Malmöhus län, Luggude Häradsrätt, Vårting 1862, Nr. 32
- 70 Malmöhus län, Skanör med Falsterbo Rådhusrätt, Ting 1924, Nr 18
- 71 Jönköpings län, Jönköping rådhusrätt, Ting 1863, Nr 785
- 72 Jönköpings län, Jönköping rådhusrätt, Ting 1862, Nr 29
- 73 Malmöhus län, Helsingborg rådhusrätt, Ting 1860, Nr 130
- 74 Malmöhus län, Luggude häradsrätt, Höstting 1924, Nr 556
- 75 Östergötlands län, Mjölby domsaga, Höstting 1924, Nr. 218
- 76 Östergötlands län, Vifolka härad, Vinterting 1864, Nr 54
- 77 Malmöhus län, Luggude häradsrätt, Vårting 1862, Nr. 51
- 78 Under tidsperioden fanns det enligt de numismatiska uppslagsverk jag gått igenom ingen treskilling. Däremot fanns det fyrskillingar och tvåskillingar samt 1/3-dels skillingar. Hur stort hästens skavsår var är därför svårt att säga. 1/3-dels skillingen var stor som en nutida guldäa i omkrets. Tvåskillingen något större än en femkrona och fyrskillingen dubbelt så stor som en femkrona (Tengström 1970, s. 122, Holm 1970, s. 214).
- 79 Malmöhus län, Luggude häradsrätt, Höstting 1862, Nr 64
- 80 Jönköpings län, Östbo häradsrätt, Vinterting 1863, Nr 40
- 81 Östergötlands län, Linköping rådhusrätt, Ting 1862, Nr 174
- 82 Jönköpings län, Eksjö rådhusrätt, Ting 1865, Nr 6
- 83 Östergötlands län, Vifolka Häradsrätt, Vårting 1920, Nr 127
- 84 Det är svårt att veta vilka brev som är skrivna av de åtalade själva och vilka som författats av skrivare, präster eller liknande. I och med att källmaterialet är tillkommet i en tid då de allra flesta var litterata så är min uppfattning att majoriteten av breven är skrivna av de som undertecknat dem. Men det finns säkert brev skrivna av andra än avsändaren. I dessa fall finns det anledning att tro att skrivaren påverkat avsändarens språk och formuleringar men att argumenten ändå måst ha framstått som trovärdiga och effektiva i avsändarens ögon.
- 85 Delar av fallet har redovisats (se föregående kapitel, avsnittet *Relationen mellan angivare och svarande*)
- 86 Jönköpings län, Västbo häradsrätt, Sommaring 1864, Nr 76
- 87 Östergötlands län, Göstrings häradsrätt, Vinterting 1861, Nr 79
- 88 Östergötlands län, Hanekinds häradsrätt, Vinterting 1862, Nr 10
- 89 Östergötlands län, Vifolka häradsrätt, Sommaring 1864, Nr 21
- 90 Östergötlands län, Lysings häradsrätt, Vinterting 1863, Nr 33
- 91 Östergötlands län, Skänninge rådhusrätt, Ting 1863, Nr 242
- 92 Häradsdomare var vid båda tillfällen Johannes Andersson, Herstensbo. Även nämndemännen var desamma båda gångerna: Peter Svensson i Hatsten, Samuel Samuelsson i Svenstorp, Anders Hultquist (oläsligt förf. komm.), Jonas Johansson i Hafwik, Peter Petersson i Dahl, Jonas Peter Jonasson i Paradis, Johannes Jonsson, i Hoversund, Nils Peter Petersson i Mashult, Carl Gustafsson i Espenäs,

- Anders Johansson i Råsby och Johan Johansson i Sjökill
- 93 Jönköpings län, Södra Vedbo Härad, Sommaring 1863, Nr 91
- 94 Jönköpings län, Södra Vedbo Härad, Vintering 1864, Nr 38
- 95 Jönköpings län, Jönköping Rådhusrätt, Ting 1862, Nr 123
- 96 Lantmannens bok 1947, del II artikel Istadighet, s. 626–627
- 97 Svenskt lantbrukslexikon 1941, del I artikel Körning s. 562
- 98 Östergötlands län, Söderköpings Rådhusrätt, Ting 1922, Nr 321
- 99 Malmöhus län, Luggude härad, Vårting 1925, Nr 576
- 100 Då en häst drabbats av sår under den ordinarie selen kunde en bringsele anbringas. Den bestod av ett brett band som lades mot bringan och hölls på plats av bärremmar över manken. Bringsele skönade svulster och selbrott i lokstaden eller under däckelputorna genom att den belastade andra delar av huden.
- 101 Östergötlands län, Hammarkinds härad, Höstting 1921, Nr 272
- 102 Östergötlands län, Hammarkinds härad, Höstting 1922, Nr 117
- 103 Nordisk Familjebok 1932 sp. 745; ”sågat virke av mindre mått än ½ tums tjocklek och 4 tums bredd”
- 104 Lantmannens bok del IV 1947, artikel Vårto, sid. 1456. Inkar uppges särskilt angripa yngre djur. De opereras bort eller faller bort av sig själva
- 105 Östergötlands län, Vifolka härad, rätt, Vårting 1923, Nr. 49
- 106 Malmöhus län, Vemmenhögs m.fl. härad, Vårting 1922, Nr 63
- 107 Malmöhus län, Ystad Rådhusrätt, Ting 1922, Nr 87
- 108 Malmöhus län, Ystad Rådhusrätt, Ting 1923, Nr 187
- 109 Ulväng 2001, s. 64
- 110 Dirke 2000, s. 15
- 111 Östergötlands län, Vadstena rådhusrätt, Ting 1863, Nr 94
- 112 Dirke 2000, s. 14–15
- 113 Östergötlands län, Vadstena Rådhusrätt, Ting 1865, Nr 4
- 114 Malmöhus län, Torna Häradrätt, Höstting 1861, Nr 69
- 115 Malmöhus län, Helsingborg rådhusrätt, Ting 1865, Nr 312
- 116 Furugren 1997, s. 133
- 117 Liljewall 1994, s. 55–56, Liljewall 1995, s. 318–319
- 118 Malmöhus län, Frosta häradrätt, Vårting 1862, Nr 263
- 119 Jönköpings län, Jönköping rådhusrätt, Ting 1865, Nr 632
- 120 Jönköpings län, Jönköping rådhusrätt, Ting. 1865, Nr 324
- 121 Malmöhus län, Luggude häradrätt, Höstting 1923, Nr 503
- 122 Östergötlands län, Norrköpings rådhusrätt, Ting 1924, Nr 410
- 123 Östergötlands län, Norrköpings rådhusrätt, Ting 1924, Nr 431
- 124 Östergötlands län, Norrköpings rådhusrätt, Ting 1925, Nr 293 (fallet samlat i akt 48)
- 125 Östergötlands län, Bråbygdens häradrätt, Höstting 1925, Nr 254
- 126 Östergötlands län, Mjölby domsaga, Höstting 1924, Nr 233
- 127 Östergötlands län, Hammarkind häradrätt, Höstting 1923, Nr 201
- 128 Östergötlands län, Bråbygdens häradrätt, Höstting 1920, Nr 114
- 129 Östergötlands län, Bråbygdens häradrätt, Höstting 1920, Nr 240
- 130 Östergötlands län, Bråbygdens häradrätt, Vintering 1924, Nr 144
- 131 Östergötlands län, Hammarkinds häradrätt, Vintering 1922, Nr 213
- 132 Peterson 1997, s. 43
- 133 Egardt 1962, s. 34
- 134 EU 23335, Medelpad, Lidens Sn, upp-tecknare C.H Tillhagen, meddelare O.O Höglin
- 135 Nm 35 Slakt EU 636, Dalsland, Nordals Hd, Holms sn, A.A.J Franzén, Mellerud
- 136 Egardt 1962, s. 38
- 137 Enligt frågelistmaterialet började vanligt folk att pröva att äta hästkött under 1870–90 talen. Egardt 1962, s. 17
- 138 Samling utaf kongl. Bref 5, 23 maj 1696, s. 583
- 139 Egardt 1962, s. 137
- 140 Malmöhus län, Herrestad häradrätt, Höstting 1860, Nr 55
- 141 Malmöhus län, Luggude häradrätt, Sommaring 1864, Nr 96

- ¹⁴² Kronobergs län, Allbo häradsrätt,
Vinterting 1860, Nr 158
- ¹⁴³ Östergötlands län, Kinda häradsrätt,
Vinterting 1860, Nr 88
- ¹⁴⁴ Östergötlands län, Memming hä-
radsrätt, Höstting 1863, Nr 26
- ¹⁴⁵ Östergötlands län, Linköpings råd-
husrätt, Ting 1921, Nr 108
- ¹⁴⁶ Egardt 1962, s. 166ff
- ¹⁴⁷ I vissa delar av landet har rackare-
ämbetet inte förekommit. I Dalarnas
övre socknar och i Norrlands inland
har det inte varit vanhedrande att
döda eller flå hästar (Egardt 1962,
s. 129). Om det inte förekommer
några självdöda hästar eller hästar
som lämnats i plågor där skulle det
ytterligare befästa tesen om att det
i södra Sverige var rackarskammen
som höll tillbaka avlivandet av hästar
i nödsituationer.

DEL IV. AVSLUTNING

I den avslutande delen vill jag sammanfatta den diskussion som förts i avhandlingen men dessutom fördjupa analyserna och mer fritt resonera om djursynen i södra Sverige 1860–1925. Avslutningen är uppdelad i tre kapitel. I det första går jag igenom mina hypoteser och visar hur jag uppfattat att undersökningen utfallit. Det andra kapitlet rör hur det samtida källmaterialet (domstolsprotokollen) kan jämföras med det tillbakablickande (frågelistsvaren). Vad ges för skilda bilder av djursyn i dessa mycket olika källmaterial och hur kan det förklaras? Slutligen, i kapitel tre, vill jag beröra nutida djursyn i jämförelse med dåtida. De övergripande frågeställningarna diskuteras löpande i hela avslutningsdelen, de har varit:

Sågs djur som bärare av ett instrumentellt eller intrinsiskt värde av folk i allmänhet 1860–1925?

Uppfann borgerligheten empati med djur?

Skapar källmaterialen skilda eller likartade bilder av det sena bondesamhällets djursyn?

Hade tiden någon betydelse för djursynen? Finns det skillnader mellan 1860 och 1925?

Frågeställningarna här är sammanfattningar. De presenterades i sin helhet i Kapitel 2 i avsnittet *Övergripande frågeställningar*. Som jag skrev i inledningen har jag valt att inte formulera några hypoteser utifrån de nationalromantiska teknikkritikernas texter. Jag har inte heller hämtat några frågeställningar ur deras synpunkter om att djur ”förr” levde bättre liv. Jag kommer därför inte heller här i avslutningen att ta upp deras tankegoods till prövning. Syftet med att redovisa deras texter var att motivera min studie och att visa på den splittrade djursyn som råder i vårt nutida samhälle, prologen kommer således inte att balanseras av någon epilog. Som avslutning på avhandlingen gör jag ett försök att resonera kring hur den splittrade djursynen uppstått.

Kapitel 14. Hypoteserna prövas

Jag har arbetat med en huvudhypotes och tre rivaliserande hypoteser i avhandlingen. I nedanstående kapitel diskuteras utfallet av hypoteserna.

Den övergripande hypotesen

Den hypotes som styr mina tankar under avhandlingens gång har, som flera gånger tidigare presenterats, varit att:

Såväl synen på djur (diskurs) som djurhållningen (praxis) har utformats i ett möte mellan den empati människor känt med lantbrukets djur och de krav som produktionen ställt på djur och människor.¹

Jag menar att min hypotes fallit väl ut och att den hjälpt mig att förstå de människor vi mött i domstolsprotokoll och frågelistsvar. De allra flesta, om än inte alla, har varit pressade av att använda eller omvandla lantbrukets djur till produkter i form av dragkraft eller varor för egenkonsumtion eller för avsättning på en marknad. En överväldigande majoritet har i den situationen tillskrivit produktionen ett stort värde men har samtidigt erkänt djurs egenvärde, intrinsikala värde, och visat empati med de djur de brukat och/eller ägt. Utöver detta har många människor engagerat sig i djur de inte haft någon ekonomisk eller annan vinnig av.

En tankemodell som på ett tydligt sätt både illustrerar och bekräftar hypotesen om den ständigt närvarande konflikten är den om ett outtalat och ensidigt formulerat kontrakt mellan människan och lantbrukets djur.

I ett flertal av domstolsprotokollen har jag läst in ett kontraktstänkande hos såväl åtalade som vittnen och angivare. Jag har sett hur människor på 1860- och 1920-talen betraktat sina relationer till lantbrukets djur som styrda av en form av outtalade kontrakt där människor och djur, av människan, antagits ha haft plikter gentemot varandra.

Idéhistorikern Sverker Sörlin har i sin bok *Naturkontraktet* från 1991 lanserat en liknande idé som dock rör naturen i sin helhet och inte bara djur. Bokens titel är en analogi på termen Samhällskontraktet, som av filosofer och tänkare i 1600- och 1700-talets Europa tänktes vara ett imaginärt kontrakt mellan fursten och folket. Istället för att som tidigare rättfärdiga makten på gudomlig väg – fursten styrde åt Gud på uppdrag från Gud, skulle fursten nu styra folket på uppdrag av folket. Folkets

Det outtalade och ensidiga kontraktet

röst blev en viktig politisk makt. På samma sätt vill Sörlin nu att vi upprättar ett Naturkontrakt där naturens röst görs politisk. Sörlin menar att vi måste inse att vi inte bara har rättigheter gentemot naturen, utan även skyldigheter. Med dessa inledande tankar gör han en djupdykning i den idéhistoriska utvecklingen kring människans förhållningssätt till och syn på naturen, som Sörlin menar har dominerats av egennytta i den västerländska civilisationen. En bärande idé genom hela boken är att en förändring håller på att äga rum, att vi just nu är mitt uppe i en förhandling med naturen där vi utarbetar ett nytt naturkontrakt.² Sörlin vill inte bli sedd som antropocentriker varför han inte lyckas visa vem det egentligen är vi förhandlar med. Jag menar att ett liknande "kontrakt" existerade mellan människor och djur i södra Sverige 1860–1925.

Jag vill dock mycket nogsamt lyfta fram och understryka det antropocentriska perspektivet – på samma sätt som det i Sörlins fall är tomt på ena sidan av förhandlingsbordet hade det varit tomt också på djursidan då människan "förhandlade fram" sitt kontrakt med lantbrukets djur. Det är av stor vikt att poängtera denna ensidighet i det tänkta kontraktet, all animalieproduktion skedde och sker på människans villkor, det är vi som domesticerat djuren och tagit dem i vår tjänst. Vi har aldrig kunnat eller velat efterfråga djurens åsikter i frågan.

När vi nu så ensidigt dominerar och dominerade över djuren samt besitter och besatt all makt över dem, varför skulle människor då ha bemödat sig om att upprätta ett kontrakt med dem? Mitt svar på frågan blir att vi människor har ett intresse av att vår dominans över djuren rättfärdigas, på samma sätt som furstens dominans över folket behövde rättfärdigas i exemplet ovan. Det föreligger dock en stor skillnad mellan ett tänkt kontrakt som reglerar mellanmänniska relationer och ett tänkt kontrakt mellan människa och djur. Fursten, som vi mötte ovan, behövde rättfärdiga sin makt över folket gentemot bland andra just folket, vilket människan inte behöver göra gentemot djuren. Men fursten behövde sannolikt också rättfärdiga sin makt inför sig själv och de ledande klasserna på samma sätt som jag menar har behövt ske i kontakten med djur.

Ett kontrakt rättfärdigar vår behandling av djur inför oss själva. Att vi behöver rättfärdiga dominansen bottenar, som jag ser det, i att vi helt enkelt mår dåligt av att se djur som kommunicerar skräck och lidande. Då vi ändå tvingas att bevittna lidande hos djuren bland annat på grund av produktionskrav, kan vi, inför oss själva, hänvisa till det tänkta kontraktet som ger oss "rätt" att inom vissa ramar tvinga på djuren vår vilja. Detta kan tolkas som att det i någon form existerar en inneboende mänsklig empati för djur (som ständigt ligger i konflikt med kraven på att producera).

Om ett kontrakt etableras så kommer det att styra människans relationer och handlingar gentemot djuren. Människor har i ett geografiskt område i och med kontraktet skapat en norm för hur djur ska

behandlas som i sin tur kan ses som en nivå där det, för de människor som omfattar kontraktet, råder en godtagbar balans mellan empati och produktion. De har skapat en tankestruktur som styr hur djur ska behandlas av en "riktig" människa.

Kontraktets utformning kan i ett sådant perspektiv ses som den rådande djurkultur som reglerade människors relation till djur. Förekomsten av en sådan kultur bör ha underlättat för människor att ta snabba och riktiga beslut för hur djur ska hanteras (riktiga i så måtto att den av människor bestämda uppförandekoden, kontraktet, följdes). Människor fick genom detta en praxis att följa som gjorde att de slapp stanna upp inför varje situation och själva i en mödosam moralisk introspektion avgöra om det de stod i avsikt att göra med djuret var "rätt" eller ej. När människor i sitt handlande gick utanför kontraktet och bröt mot det, reagerade deras medmänniskor och de blev efter 1857 åtalade för djurplågeri. Huruvida ett kontrakt existerat också innan 1857 diskuteras nedan.

Jag anser att det tänkta kontraktet på samma gång underlättade och reglerade både inommänskliga kontakter, i den mening att ett samhälles djursyn självklart är en kulturell konstruktion, men att den också reglerade den faktiska kontakten med djur. Det vill säga att det satte upp normer för hur djur och människa skulle interagera som underlättade för den enskilda människan i dess kontakt med djur vare sig interaktionen bedömdes av andra människor eller ej. Detta bygger på förutsättningen att människan hyser empati med djuret, och på antagandet att människan vill slippa den moraliska introspektionen, vilket då dessa kriterier sammanfaller visar på en önskan hos människan att beakta djurets värde. Kontraktet hjälper således till att beakta lantbrukets djurs värde men att detta alltid står i relation till produktionen. Kontraktet "talar om" för människan när empati med djuret ska styra och när produktionen ska tillåtas att gå ut över djuret.

Går det att rekonstruera hur kontraktet såg ut i södra Sverige 1860–1925? Vi har i domstolsmålen faktiskt fått ett par indicier på främst hur män skulle hantera dragdjur. Nedanstående diskussion gäller därför endast denna kategori, hur män förväntades hantera hushållets hästar och oxar, ett flertal av resonemangen går därför ej att tillämpa på hur kvinnor förväntades hantera hushållets kor.

De grundläggande villkoren i kontraktet mellan män och dragdjur var att

djuren gavs ordentligt med mat³

djuren fick tillräckligt med vila⁴

djuren inte behövde arbeta över sin förmåga, exempelvis dra för tunga lass eller springa för fort⁵

Kontraktets utformning

om ovanstående ej följdes drabbades djuren ofta av selbrott, hade det skett skulle djuren tillåtas vila från arbetet tills skadorna läkts⁶

Om männen skötte djuren enligt detta schema så hade de uppfyllt sin del av kontraktet. Vad kunde den man som skött sina åtaganden mot djuren då kräva? Vilka skyldigheter hade djuren?

När männen uppfyllt sin del av kontraktet ansåg de sig ha rätt att kräva lydnad och arbetsamhet från sina dragare. Hästar och oxar skulle då inte krångla eller vara lata. Om djuren inte uppfyllde kraven som männen hade på dem, ansåg de sig ha rätt (under förutsättning att den egna delen av kontraktet hade uppfyllts) att med våld tvinga djuren att uppfylla sin del. Om djuren då blev piskade och slagna för att fås att arbeta var det inte misshandel utan ”tillbörlig aga!” som Gustaf Blid i Bogstad i Östergötland på 1860-talet uttryckte det.⁷

Ursäktat våld – folkligt och elitistiskt

Gustaf Blid i exemplet ovan, menade att han hade rätt att slå sin häst då den bröt mot det kontrakt som Blid tänkte sig styrde relationen mellan människa och lantbrukets djur. Var denna form av kontraktstänkande en folklig företeelse som eliten tog avstånd från?

Mitt svar på frågan blir nej. Det är få som är så tydliga med att uttrycka tankegångar som stöder hypotesen om förekomsten av ett outtalat kontrakt mellan djur och människa som lagutskottets medlemmar då de resonerar om vilka handlingar som ska betraktas som djurplågeri och ej inför 1921 års lagförändring. Som jag visade i Del I Kapitel 5 *Motioner, betänkanen och lagar* resonerade utskottet genom departementschefen Albert Pettersson utförligt om hur det finns ”rivaliserande intressen” inom djurskötseln. Likaså att det kunde finnas ”onödigt” och ”oförsvarligt” djurplågeri. Detta sammantaget måste tolkas som att författarna till skrivelsen menade att djuren hade intresse av att behandlas mildt men att det önskemålet inte gick att uppfylla i alla sammanhang. Att de skriver att det fanns ”onödigt” och ”oförsvarligt” djurplågeri måste betyda att de samtidigt menade att det också kunde finnas nödvändigt och försvarligt våld mot djur. Departementschefen Pettersson skrev angående ”misshandel, överansträngning och vanvård”

... att handlingar av detta slag ofta påkallas av legitima intressen och på grund härav framstå som försvarliga.⁸

Vi kan då se att lagutskottet explicit och noggrant understryker att våld mot djur kunde vara tillåtet i situationer där så krävdes. Eller som departementschefen uttrycker det:

Under begreppet djurplågeri skulle alltså icke falla varje hård behandling av ett djur. Tillskyndas djur smärta i praktiskt syfte, såsom t.ex. vid aga,

och är behandlingen ej svårare än omständigheterna påkalla, kan djurplågeri ej anses föreligga.⁹

Likaså kan Sven Erssons motion inför 1857 års djurskyddslag tolkas i samma riktning, om än inte lika tydligt. Där är det framför allt vid svältfödningsdiskussionen som han röjer ett synsätt som indikerar att mänsklig nöd kan vara en ursäkt för att inte ge djuren optimala villkor. Ersson skriver;

...denna slags misshandling (svältfödning, förf. komm.) ofta kan vara ofrivillig och vanligen härleder sig från egarens egen fattigdom, uti hvilken han saknar tillfälle att bereda sina kreatur en bättre lott, än den, med hvilken han sjelf får åtnöjas, så kunde i detta afseende en straffbestämelse i de flesta fall endast leda derhän att göra fattigdomen ännu mera tryckande genom att lägga sten på börda...¹⁰

I genomgångarna av domstolsmålen i Del II och III angående såväl svältfödning som våld mot djur såg vi att liknande tankegångar fördes fram av många av de åtalade. När exempelvis P.F. Nilsson på Bols gård i Östergötland försökte förklara varför han piskat en av sina hästar lyfte han fram vad han menade var "legitima intressen." Han beskrev i sitt brev till rätten hur han stod med ett lass sand halvvägs upp ur ett sandtag med två hästar då den ena plötsligt vägrade dra. Någon bit därifrån arbetade två av Nilssons drängar med att reparera den allmänna vägen till Sya, Nilsson hade tagit på sig reparationen och var nu tvungen att få fram sand till vägbygget så att drängarna kunde arbeta. När hästen blev istadig försökte Nilsson, enligt sitt brev, med milda medel att få hästen att dra. Efter upprepade misslyckade försök blev han troligen stressad av situationen och piskade hästen hårt några gånger och tvingade genom detta hästen att dra vagnen upp ur sandtaget och bort till vägbygget. Enligt Nilssons brev var hästen därpå arbetsam hela dagen. Underrätten, häradsrätten i Vifolka i västra Östergötland, tyckte på sommaringet 1864 inte att detta var en ursäkt för att slippa undan straff och böter för djurplågeri.¹¹ I domstolsfallet från 1861 med änkan Brita-Cajsa Olofsdotter, som svältfödde sina två kor i Skärkinds härad i östra Östergötland, erkänner inte heller häradsrätten där hennes uppenbara fattigdom som en ursäkt för djurplågeri i form av svältfödning.¹² Som jag visade i Del II och III ovan var det många av de som åtalats för djurplågeri på 1860-talet som hade lika bra "skäl" som Brita-Cajsa Olofsdotter och P.F. Nilsson för sitt våld mot djur. Men inte heller de slapp undan fällande domar.

Hur var det på 1920-talet, följde man i underrätterna då laguskottets rekommendationer om "legitima intressen" som ursäkt vid djurplågeri? Bilden som ges i domstolsfallen för 1920-talet är i det närmaste densamma, men eftersom registreringen av domar då förändrats har

jag också funnit friande fall till skillnad från 1860-talet. Men även då detta beaktas är det få som slipper undan fällande dom för djurplågeri trots att de poängterar exempelvis hur deras jordar är leriga på grund av att det regnat hela hösten eller att djuren blivit selbrutna eller slagna av andra "nödvändiga" skäl. Det verkar således som om underrätterna generellt, både under 1860- och 1920-talet tillät empati att ta större plats än produktion i jämförelse med den lagstiftande instansen under 1920-talet och kanske också i jämförelse med motionärerna under 1850-talet, även om tendensen inte är lika tydlig här. Kan det därmed sägas att det folkliga perspektivet i underrätterna dominerats av en mildare djursyn i jämförelse med den absoluta elitens?

Folklig och elitistisk eller homogen djursyn?

Ett sätt att undersöka ett sådant antagande kan vara att diskutera huruvida det i domstolsmålen går att utläsa om vittnen och angivare kunde mena att det förekom ett ursäktat våld riktat mot djur. Det vill säga, menade folk i gemen, att produktionens krav kunde bli så starka att produktionen skulle tillåtas att gå ut över djuren, såsom lagutskottet tyckte 1921? I flera domstolsfall från 1920-talet var det tydligt att de större jordägarna och deras rättare vägde empati mot produktion och att intresset i många fall slog över på produktionens sida varför djuren drabbades av överansträngning och selbrott. Men det har också funnits fall där "vanliga människor" betonat produktion före empati och blivit fällda för djurplågeri. Likaså kan kommentarerna kring hur man slagit sina djur tolkas som att vissa former av slag varit tillåtna. Om ett mildt korrigerande våld, genom exempelvis piskslag då man hållit mitt på piskan, har använts för att styra en häst eller ox har detta ansetts vara godkänt, våldet som riktats mot djuret har varit av så mild karaktär att det vägt upp av syftet att styra djuret. Andra sorters slag har tolkats annorlunda, har piskan slagits över hela ryggen, eller om hela armen använts i slaget alternativt att den som slagit samtidigt hållit tillbaka djuren med tömmarna har detta betraktats som misshandel, ej korrigerande, varför många reagerat på detta och anmält för djurplågeri.

I åtminstone ett fall har en man som givit ett djurömt intryck uppgivit att det kunde vara befogat med ett visst våld mot djur som var istadiga.¹³ Att underrätterna också dömer mildare straff då "skäl" för våld mot djur förekommit gör sammantaget att det inte låter sig sägas att det folkliga haft en större empati för djur i jämförelse med det elitistiska. Det är snarare så att jag inte hittat några belägg i samtidsmaterial, i vare sig domstolsfall, motioner eller förarbeten som visar på någon kulturellt eller klassmässigt betingad splittrad djursyn. Istället indikerar beläggen en för mig förvånansvärt homogen inställning till djur i södra Sverige 1860–1925. Jag ser ingen markant skillnad mellan de lagstiftande eliterna och den folkliga uppfattningen kring lantbrukets djur. Självklart fanns det bland olika människor då som nu, skilda upp-

fattningar om hur djur skulle behandlas. Men visandet av empati eller ömhet mot djur verkar inte att ha haft något med klasstillhörighet eller med dikotomin folkligt–elitistiskt att göra.

I alla grupper jag undersökt, lagstiftande elit, elitära och folkliga befolkningar på landsbygd och i de mindre städerna i undersökningsområdet, har såväl empati som produktion givits plats då behandlingen av lantbrukets djur bestämts och värderats, på såväl 1860- som 1920-talet. Likaså kan kontraktstänkandet spåras i samtliga samtida källmaterial.

För att förklara hinderdonens funktion i bondesamhället fyller hypotesen om en ständigt närvarande konflikt mellan empati och produktion en god roll. Likaså kan ett kontraktstänkande utläsas i hur hinderdonen brukats. Så länge djuren skötte sig och stannade kvar innanför gårdesgårdarna fick de ströva runt utan hindrande tyngder och redskap. Blev de däremot ”ovansfulla” och ville bryta sig ut ur hagarna eller in på gårderna hade de enligt människornas sätt att se på saken brutit kontraktet varför det blev möjligt att betrakta det som rättfärdigt att hänga på dem tunga, vassa och skadliga redskap.

Men även om det var de bråkiga och besvärliga djuren som tuktades genom hinderdonen så verkar det inte ha skett i en straffande anda. Istället verkar mildhet och försiktighet ha styrt valet av hinderdon och även utformningen av dem. Trots det har hinderdonen inneburit en plåga för de djur som burit dem. Men genom att lyfta upp den ständigt närvarande konflikten mellan empati och produktion så blir hinderdonen förståeliga och får en kontextuell rationalitet som förklarar deras användande. Vid en närmare granskning så är det också tydligt hur de flesta hinderdon har givits en utformning av den vars djur ska bära dem som förhindrar och lindrar skador på djuren. Att man i södra Sverige under undersökningsperioden använde sig av hinderdon för att hålla sina djur på plats innebär inte att man nödvändigtvis hyste en instrumentell djursyn. En intrinsikal djursyn går att förena med användandet av hinderdon och en sådan djursyn kan även förklara varför de milda hinderdonen dominerat över de skarpa (se tabell 9).

Hinderdon

Vad säger svältfödningen om bondebefolkningens djursyn? Den gängse förklaringen till hur svältfödningssystemet uppkommit, där en förmodad obalans mellan vinterfoder och sommarbete setts som grundläggande, har givit bondebefolkningen en roll som kallhamrade och kalkylerande djurplågåre. Man har sett svältfödningen som en rationell och medveten strategi för att maximera sina resurser genom att anpassa sin boskapsstock till sommararbetet och med öppna ögon svultit sina djur under vintern.

Svältfödning

Då jag anser att det går att visa att det inte rådde någon tydlig obalans mellan tillgång på sommarbete och vinterfoder i det sena bondesamhället menar jag att svältfödningssystemet och dess drivkrafter bör omprövas. Min förklaring till svältfödningen, som jag ändå menar har funnits som ett undantag i det sena bondesamhället, är att den uppstått som en förlängning av de onormala åren, av nödåren. Kreatursstocken har inte varit anpassad till ett rikt sommarbete, som i den gängse förklaringen, utan till normalåren, vinter som sommar. Om ett år avvikit tillräckligt mycket från det normala i negativ riktning, så har detta drabbat djuren genom foderbrist. Med denna mycket enkla förklaring till svältfödningen är det troligt att en tillräckligt stor avvikelse från det normala också i vår tid skulle leda till att djur svalt också i våra ladugårdar.

Då idén om bondehushållets anpassning av boskapsstocken till sommarbetet och den systematiska svältfödningen om vintern, varit en av de logiska grundstenar som föreställningen om bondebefolkningens instrumentella djursyn byggts på, kan en problematisering av landsbygdsbefolkningens instrumentella djursyn följa på en omprövning av svältfödningens orsaker.

Hypotesen om en ständigt närvarande konflikt mellan empati och produktion har med sin grovhet och enkelhet många gånger fungerat som början på en hermeneutisk tolkningscirkel eller -spiral. Den har således fungerat som en inkörsport och tankevägvisare i den meningen att den satt mig på spåret för mer preciserade tolkningar. Jag menar att den trots sin enkelhet har varit en god start på tolkningsbanor som syftat till att förklara människors syn på lantbrukets djur i södra Sverige 1860–1925.

Rivaliserande hypoteser

När jag påbörjade arbetet med avhandlingen hade jag läst delar av den presenterade djursyns-genren, bland annat standardverket i ämnet Keith Thomas *Människan och naturen*. Jag hade inte haft anledning att ifrågasätta den bild som beskrevs där av de lägre klasserna som okänsliga för våld riktad mot lantbrukets djur, inte heller bilden av borgerligheten som innovatörer av empatiska känslor för djur. Min förförståelse var således bestämd av den anglosaxiska djursynslitteraturen. När jag så började arbeta med domstolsmaterialet och upptäckte hur våld mot djur, som jag tidigare hade föreställt mig var vardag i bondesamhället, fördömdes kraftigt av både vittnen och domstol, bröts min förförståelse så abrupt att jag för en gångs skull blev medveten om den. Utifrån det formulerades tre rivaliserande hypoteser som jag ville undersöka.

Jag vill nogsamt påpeka att det är jag själv, som utifrån en läsning av den anglosaxiska djursynslitteraturen, kondenserat fram följande tre hypoteser. De var dock inte på något vis svåra att få syn på eftersom

författarna är tydliga med att markera uppfattningen om att de lägre klasserna, bland annat landsbygdsbefolkningen, hade en instrumentell djursyn och att borgerligheten i städerna var innovatörer av en djursyn som, enligt denna litteratur, stod i motsatsställning till de lägre klassernas. De tre hypoteserna lyder:

- A. landsbygdens människor, de lägre klasserna, hade en strikt instrumentell djursyn som uteslöt att djur hade ett egenvärde
- B. de var okänsliga för våld riktat mot djur och djurs lidande
- C. de utvecklade en mildare djursyn på grund av borgerlighetens (bland annat djurskyddsföreningarnas) uppfostran

Jag ska nedan granska dessa hypoteser var för sig och ifrågasätta huruvida de beskriver relationen mellan djur och människa på ett uttömmande vis.

Den första rivaliserande hypotesen, om hur de lägre klasserna på bland annat landsbygden uteslöt att djur hade ett egenvärde, belyser också frågan om djurs instrumentella eller intrinsikala värde. Om vi accepterar min huvudhypotes, om den ständigt närvarande konflikten mellan empati och produktion, så betyder det ensamt att den första av de rivaliserande hypoteserna är felaktig. Om människor ur de lägre klasserna hade varit okänsliga för djurs lidande så hade det i bondesamhället inte behövt uppstå någon konflikt mellan empati och produktion. Allt som då gjordes mot djur hade i så fall gjorts med hänsyn taget enbart till produktionens bästa, "utan känslöinblandning" som Keith Thomas skriver, även om detta hade gått ut över djurens välmående.¹⁴

Utöver detta konstaterande kan den inledande rivaliserande hypotesen undersökas genom att i domstolsfallen studera orsakerna till anmälningarna. Då angivare anmält andra människor på grund av att de skadat angivarens egna djur så kan det ses som en yttring av en instrumentell djursyn. Men har man anmält människor för djurplågeri i fall där djur som angivaren inte hade någon ekonomisk eller annan vinning av kommit till skada anser jag att detta ska tolkas som ett uttryck för en intrinsikal djursyn (se resonemanget om "kostnader" för att anmäla någon för djurplågeri i Del III Kapitel 11 avsnittet *Konflikt vägd mot empati*).

Agera i egen sak eller för djurens skull?

I nedanstående tabell har jag återgivit hur många som agerat för att hindra lidande för djur som man inte hade någon ekonomisk relation till och hur många som agerat i egen sak i djurplågerirättegångar. Jag

A. Instrumentell djursyn?

menar att det utifrån de informationstäta domstolsprotokollen är fullt möjligt att på detta vis kategorisera huruvida ett mål har haft sin utgångspunkt i oegennyttig empati eller i egenintresse.

Tabell 11. Åtal som bedömts vara förorsakade av empati med djur samt åtal i egen sak enligt domstolsprotokollen för undersökningsområdena 1860–65 och 1920–25. Tabellen redogör för hur många som agerat i domstolsfall som berört djur de inte haft någon ekonomisk eller annan vinnig av (Empati med djur). Och hur många som agerat i egen sak och anmält för djurplågeri i syfte att skydda sina djur (Åtal i egen sak). 444 har anmält på grund av empati med djur, 34 i egen sak.

Malmöhus län		Empati med djur	Åtal i egen sak
1860–65	Häradsrätter	23	7
	Rådhusrätter	20	3
1920–25	Häradsrätter	43	1
	Rådhusrätter	12	1
Sammanlagt		98	12
Jönköpings län		Empati med djur	Åtal i egen sak
1860–65	Häradsrätter	25	6
	Rådhusrätter	93	1
1920–25	Häradsrätter	22	1
	Rådhusrätter	19	1
Sammanlagt		159	9
Ö-götlands län		Empati med djur	Åtal i egen sak
1860–65	Häradsrätter	29	7
	Rådhusrätter	30	1
1920–25	Häradsrätter	85	3
	Rådhusrätter	43	2
Sammanlagt		187	13

Tabellen visar en fullständig dominans för anmälningar som syftade till att skydda djur för djurens egen skull. Fall där djurs ekonomiska värde föranlett en anmälan är i jämförelse med den andra kategorin mycket få. Män och kvinnor i södra Sverige var således beredda att anmäla andra människor i syfte att hjälpa djur, eller att straffa djurplågare som förorsakat lidande hos djur som angivarna inte hade någon ekonomisk eller annan praktisk vinning av. Vi har i underrätternas protokoll sett hur detta kunde vålla besvär, ta tid och även kostnader i anspråk och leda till konflikter med djurplågarna.

I de flesta fall har vittnen och angivare stött på de djurindivider de väljer att hjälpa för första gången i sina liv, de flesta har alltså inte känt eller haft andra personliga bindningar till de aktuella djuren. Deras agerande går inte att förklara på annat sätt än att människor i gemen i södra Sverige hyste en stor allmän djurempati som omfattade lantbrukets djur under den aktuella perioden. Med detta i ryggen vill jag slå fast att människor i södra Sverige 1860–1925 såg lantbrukets djur som varelser med ett egenvärde, ett intrinsikalt värde.

Tabellen som redovisades ovan och det resonemang som fördes kring den kan sägas vederlägga också den andra rivaliserande hypotesen, om de lägre klassernas okänslighet inför våld som riktades mot djur. Om våldet inte hade väckt deras empatiska känslor hade de inte anmält djurplågarna till polisen. Men eftersom forskare och författare tolkat djurskyddslagen från 1857 som att det var själva *visandet* av grymhet i sig som var det som var förbjudet så skulle det ändå kunna vara så att män och kvinnor har anmält människor i sin närhet för djurplågeri på grund av att djurplågarna *visade* grymhet, inte på grund av att angivarna kände med djuren. Jag vill därför diskutera hur jag, efter genomgången av det empiriska materialet, uppfattat huruvida det var skadad sedlighet som gav upphov till djurplågerianmälningar eller om det var djurens lidande som gjorde att folk anmälde djurplågare till polisen.

Visad grymhet

I såväl inledningen som i empirin har jag diskuterat lagen från 1857 och vad det var lagen avsåg att hindra. Jag har visat hur Christian L Tenow, ordförande i De Svenska Djurskyddsföreningarnas Centralförbund, i skriften *Riktlinier i svensk djurskyddspolitik* (1910), menade att det tidiga djurskyddet avsåg att skydda människor från att åse djurmisshandel och hur denna tanke i nutid delas av djurskyddsjuristen Helena Striwing och idéhistorikern Karin Dirke.

Det som gjort att flera har ifrågasatt om lagen 1857 verkligen handlat om djurskydd har fokuserat på lagens formulering om *visad* uppenbar grymhet. Dirke har tolkat detta bokstavligt och menar att om man slog djur utan att visa sig grym var det tillåtet. Hon avslutar sitt resonemang med meningen:

Att utsätta djur för fysiskt eller psykiskt lidande var *i sig* inte förbjudet (Dirkes kursivering).¹⁵

Helena Striwing menar att djurplågeri blev obeivrat på grund av att människor i mitten av 1800-talet inte brydde sig om djurs lidande.¹⁶ Utifrån ett sådant perspektiv kan tabellens innehåll inte användas för att visa på det felaktiga i att se de lägre klasserna som okänsliga för våld riktat mot djur. För att kunna använda tabellen också för att vederlägga denna hypotes måste det först visas att djurskyddslagen verkligen skyddade djur och inte de mänskliga vittnena.

I Del I Kapitel 5 *Motioner, betänkanden och lagar* genomförde jag en diskussion kring visandet av grymhet som baserades på motioner, betänkanden och färdiga lagtexter. Eftersom djurplågeribrottet sedan 1860-talet låg i sedlighetsparagraferna ville jag visa på hur lagen såg på sedlighetsbrott i allmänhet och djurplågeribrottet i synnerhet. Utifrån ett resonemang kring riksdagsmotioner, lagutskottets betänkanden och de färdiga lagtexterna tyckte jag mig kunna visa hur lagen avsåg att

skydda djuren och ej vittnenas sedlighet. Vad säger då empirin, domstolsmaterialet i frågan?

Det finns ingenting som tyder på att det var vittnena som underrätterna månade om, det har otvivelaktigt varit djuren man velat skydda från lidande. Det är exempelvis svårt att se att det skulle ha varit änkan Brita-Cajsa Olofsdotters grannar som farit illa av att Brita-Cajsa svältfött sina två kor. Likaså är det svårt att tolka Västra Härads häradsrätts dom, i fallet med baron Rosencrantz, som att rätten velat kompensera de anställda på gården för att de blivit utsatta för en otäck upplevelse då Rosencrantz vanvårdat sina djur och på grund av detta ha fällt baronen. Domstolarna menade inte heller att det var de anställda arbetarna på herrgårdarna som tagit skada av att ha måst köra med selbrutna hästar och på grund av detta fällde herrgårdsägarna eller deras rättare för djurplågeri. I alla dessa och i liknande genomgånga mål har djuren stått i centrum för underrätternas intresse och det är de skador som drabbat djuren som lett till de fällande domarna. Det kan finnas ett undantag.

I Del III, Kapitel 12 avsnittet *Explicita uttalanden 1920–25* redovisades ett fall som 1923 ”väckt allmänt uppseende och ogillande” i stations-samhället Mantorp i Östergötland. Där hade en häst med blödande sår efter inkar (ett slags vårtor, se det hänvisade stycket ovan) kört ribb (virke i klena dimensioner, se det hänvisade stycket ovan) till järnvägsstationen och många människor hade tyckt att detta såg otäckt ut och ringt polisen i Skänninge. Det är lätt att tolka rättsens fällande dom som en eftergift till den folkliga opinionen, som vi såg ovan, eftersom man i domstolsprotokollen aldrig lyckades visa att hästen faktiskt hade lidit av såren. Men rent formellt räckte inte detta till en fällande dom. Ledamöterna i Vifolka häradsrätt var tvungna att hitta något annat än störande av sedliga känslor eller upprörda vittnen för att avkunna domen.¹⁷ Detta resonemang visar att det inte var störandet av sedliga känslor som ledde till de fällande domarna utan att underrätterna måste fokusera på djuren och kunna visa att *djuren* lidit för att ha en möjlighet att fälla djurplågarna. Därmed kan tabellen ovan och det resonemang som fördes kring den om empati med djur som främsta motiv till att anmäla för djurplågeri också användas för att vederlägga den andra rivaliserande hypotesen som förespråkade att de lägre klasserna var okänsliga för våld mot djur och djurs lidande.

Som avslutning på diskussionen kring sedlighet kan sägas att än idag har brott mot djur en speciell ställning i lagstiftningen, vilket Helena Striving påpekar.¹⁸ Eftersom djur fortfarande betecknas som lös egen-dom av lagen kan de själva inte vara målsägande. Idag har lagstiftarna inte längre löst problemet med att hävda att brottet riktar sig mot vår sedlighet. Istället anses det nu vara ”samhällets och alla medborgares intresse av att djur behandlas väl” som kränks och ger upphov till åtal.¹⁹ Detta är ett både likt och annorlunda synsätt gentemot sedlighet i Nordvalls och 1850-talsmotionärernas tappning, men för rättspraxis

kvittar det lika. Då såväl som nu har lagstiftningen tvingats att ta en omväg kring det faktum att djur inte kan vara målsägande. Men i domarna från såväl 1860- som 1920-tal stod djuren och deras lidande trots det i centrum. Det fåtal nutida djurplågeridomar jag läst antyder att det samma gäller idag.

Den tredje och sista rivaliserande hypotesen säger att de lägre klasserna uppfostrades av borgerligheten till en inkännande djursyn och att de således innan detta besatt en instrumentell syn på djur. Jag har undersökt hypotesen genom att studera den folkliga synen på djur innan och efter de borgerliga uppfostringskampanjerna i slutet av 1800-talet.

1878, 20 år efter att den första djurskyddslagen trädde i kraft, kom den första svenska propagandistiska djurskyddstidskriften ut.²⁰ Det var SADF som då startade tidskriften *Djurvännen*, som under den första tiden redigerades av veterinären Gustav Wilhelm Sjöstedt, professor vid Kungliga Veterinärinstitutet i Stockholm och ett välkänt namn i djurskyddskretsar.²¹ I *Djurvännen* och andra liknande tidskrifter som gavs ut under det sena 1800-talet skrev bland annat veterinärer artiklar som vände sig till djurskötare med praktiska råd och tips på hur hanteringen av djur kunde förbättras. Där fanns också verser med djurskyddsinnehåll och i vissa av tidskrifterna vivisektionskritiska artiklar. Berättelser om djur som främst vände sig till barn var också vanligt förekommande.²² Karin Dirke intresserar sig för dessa och andra former av barnberättelser i sin avhandling och visar på ett mycket intressant skifte i hur djur framställts för barn. Fram till 1860-talet kunde barnböcker med djurtema innehålla berättelser med ett praktiskt innehåll, bland annat gavs rådet att gräsandsungar kunde domesticeras genom att man knäckte vingarna på dem så att de inte skulle kunna flyga. Dirke benämner denna äldre barnlitteratur osentimental och menar att den skiljer sig starkt från den nya form av barnlitteratur om djur som i Sverige växte fram i slutet av 1860-talet. Den nya barnlitteraturen om djur var sentimental och betonade djurs individualitet och känslor.²³

De tidiga domstolsprotokollen härstammar från tiden före propagandan från djurskyddsrörelsen och den förändrade barnlitteraturen.²⁴ Det är därför möjligt att säga att den empatiska och intrinsikala djursyn som kan spåras i källorna för 1860-talet inte var påverkad av den uppfostringskampanj som djurskyddsföreningarna drog igång i och med sitt eget bildande i slutet av 1870-talet.

Den som ändå understödjer tanken på att det var borgerligheten som uppfostrade de lägre klasserna till en intrinsikal djursyn kan hävda att lagen från 1857 verkade normerande på människor i gemen och att lagen i sig medverkade till en mentalitetsförändring och skapade en ny djursyn. Enligt ett sådant synsätt skulle det ändå ha varit (den lagstif-

C. Mildare djursyn på grund av borgerlig uppfostran?

tande) borgerligheten som fick de lägre klasserna att anamma deras djursyn. Som argument mot en sådan tanke kan vi dels framhålla bondeståndets aktiva roll i tillskapandet av djurplågerilagen från 1857 och dra oss till minnes hur motionärerna formulerade sig i sina lagförslag. Den djursyn som lyste fram där var knappast sentimental, snarare kärv och krävande. Men detta räcker inte som argument mot att lagen inte skapade en ”ny” djursyn hos de lägre klasserna. Jag vill därför diskutera hur normbrott förhåller sig till lagbrott.

Norm- och lagbrott

Annika Eriksson resonerar i sin artikel *Onormala identiteter eller normala lagöverträdare* från 1998 bland annat kring skillnaderna mellan normbrott och lagbrott. Hon menar att det finns en mängd etablerade normer som vi förväntas följa i det dagliga livet, men att normbrott skiljer sig från lagbrott i det att vi inte straffas av ”institutionerna” om vi skulle avvika från normerna.²⁵ Jag håller det för troligt att våld mot djur sågs som ett sådant normbrott innan 1857 och stödjer det påståendet på de starka reaktioner som vi kan spåra i domstolsmaterialet från 1860-talet.

De män som vi mött i domstolsprotokollen har genom sina handlingar visat att de blivit starkt upprörda av de djurplågeriscener de blivit vittnen till. Deras upprördhet ledde till att de agerade, de tog konflikter med berusade djurplågare och avbröt pågående misshandel, de tog hand om djur och stallade dem eller gav dem mat och vatten ur egna förråd och anmälde djurplågare till polisen. Skälet till att de gjorde allt detta kan inte ha bottnat i något annat än en genuin upprördhet, vilket antyder att de delade lagens grundvärdering i frågan om synen på lantbrukets djur. Med detta i bakhuvudet är det svårt att tänka sig att lagen då den infördes, i årsskiftet mellan 1857 och -58, skulle ha känts främmande och väsensskild från den rådande djursynen bland människor på landsbygden och i de mindre städerna. Det skulle i så fall innebära att det hade skett en plötslig mentalitetsomsvängning under de två år som skiljde lagens införande från de första studerade fallen från 1860. Är det möjligt att hypotetiskt tänka sig att djurplågerilagen ansågs felaktig av det stora flertalet då den infördes, för att två år senare vara fullt accepterad och vara upphov till att människor tog på sig kostnader och utsatte sig för risker för djurs skull, på grund av någon form av strävan efter att uppvisa ett socialt korrekt beteende? För mig låter ett sådant resonemang inte trovärdigt.

Historikern Jonas Liliequist har brottats med liknande problem (se en presentation av Liliequists avhandling i Kapitel 3, avsnittet *Källmaterial*). Han frågar sig i sin avhandling om lagstiftningen mot tidelagsbrottet i 1600-talets Sverige var en uppfostrings- och maktlegitimeringskampanj som tvingades på vanligt folk ”ovanifrån” eller om lagen var en anpassning till en existerande folklig kultur som ”underi-

från” fördömde tidelagshandlingar. Liliequist försöker besvara frågan genom att bland annat undersöka hur målen kommit till stånd. Har anmälningarna mot tidelag kommit in till rätten via länsmän, präster och domare det vill säga ”ovanifrån”, eller har människor blivit angivna för tidelag ”underifrån”, exempelvis av grannar och tjänstefolk? Liliequists slutsats är att det är

...svårt att passa in tidelagsprocesserna i en enkel ackulturationsmodell (en sådan modell föreslår att förändring emanerar ur de övre samhällskiktet, påverkan sker ovanifrån, förf. komm.). Ytterst var den lutherska ortodoxins inflytande och elitens strävanden att kontrollera befolkningen en grundläggande förutsättning. Men det folkliga initiativet till processerna var redan från början dominerande. Det finns knappast några spår i rannsakningsmaterialet av en traditionell folklig tolerans mot tidelagshandlingen som först måste brytas ned, utom möjligen hos mycket unga pojkar. Tvärtom ger de spontana vittnesreaktionerna ofta starka uttryck för förskräckelse och avsky.²⁶

Med bland annat ett statistiskt material som visar att folkliga initiativ till rättgångar dominerade starkt kan Liliequist visa att fördömmelsen av tidelagsbrottet delades av såväl de högre som de lägre klasserna i 1600-talets Sverige. Det är sannolikt att tidelag var ett normbrott i den folkliga kulturen också innan elitens upptrappade förföljelser på tidelagare. I 1860-talens protokoll framgår, som påpekats tidigare, inte vilka som anmält misstänkta djurplågarare till tinget, istället får en kvalitativ analys av domstolsprotokollen och bland annat de känslor som uppvisas där ligga till grund för mina tolkningar.

KÄNSLOR FÖR VÅLD MOT DJUR Männén i domstolsprotokollen säger inte explicit inför domstolen att de blivit ledsna då de sett djur misshandlas (förutom drängen Johan Alfred Johansson i Östergötland som såg de oxar han tidigare hade haft hand om misshandlas av rättsaren C.G. Svensson i granngården²⁷), inte heller skriver de om det i sina brev. Att de blivit upprörda eller känt starkt med de misshandlade djuren får vi därför hermeneutiskt och bland annat med Ricoeurs hjälp, tolka oss fram till via deras beteende. Djurplågerilagen från 1857 gav dessa män en legal möjlighet att hantera sina känslor för djur. Innan lagens tillkomst håller jag det för troligt att de känt lika stor upprördhet inför de plågade djuren, men först med lagen gavs de en möjlighet att ingripa. För kvinnornas del förhåller det sig kanske annorlunda, deras sociala roll kringskar troligen möjligheten att ta konflikt med djurplågande män i deras närhet. Den kringskar än mer möjligheten att genom handfasta ingripanden stoppa en pågående misshandel. Detta kan vara en orsak till att det är jämförelsevis få kvinnor som kommer till tals inför rätten och det kan också vara en orsak till att de uppvisar och

berättar om sina *känslor* inför djurplågeriet i högre grad än vad männen gjorde. Männen hade en möjlighet att manifesteras sina känslor i handlingar, kvinnorna upplevde sig möjligen socialt hindrade att göra detsamma och var då begränsade till att markera sitt ogillande verbalt och genom att uppvisa starka känslor.

Vid två tillfällen på 1860-talet berättade kvinnor som blivit vittnen till djurplågeri om sina kraftiga reaktioner inför misshandeln. I ett av de brev som redan redovisats i avhandlingen beskrev pigan Maja Stina Jönsdotter från Jönköpings län 1861 hur hon började gråta då hon såg hur hennes granne, bonden Gustaf Andersson, slog sina egna oxar.²⁸ I ett annat fall från Jönköpings län 1862, som också redovisats tidigare, såg vi hur hustrun Matilda Hagström blev "illamående" av att se hur drängen Bolander slog sin häst och hur hon var tvungen att vända sig bort från den synen.²⁹ Från 1920-talet har vi bara ett fall som visar hur kvinnor som bevittnat misshandel av djur reagerat. Det rör ett fall där drängen Gunnar Berglund i Ystad den 18 september 1923 misshandlat två ardennerhästar som han för tillfället använde i gödselkörning. Då svaranden och hästarna passerade en grupp kvinnor upprördes de så starkt av misshandeln att de "föll i gråt."³⁰

Fallen med Maja Stina Jönsdotter och Matilda Hagström ägde rum 1861 respektive 1862, väl före djurskyddsföreningarnas uppfostringskampanjer, medan fallet med de gråtande kvinnorna och ardennerhästen inträffade efter eller mitt i densamma. Kvinnornas reaktioner är sig trots det relativt lika. Det är intressant att ställa sig frågan om pigan Maja Stina Jönsdotter skulle ha börjat gråta också innan 1857, det vill säga före djurplågerilagens införande, om hon då sett någon misshandla sina oxar på det sätt som Andersson gjorde 1861. Likaså om hustrun Matilda Hagström hade blivit illamående om någon slagit sin häst, så att det lät som om någon klappade tvätt, som hon uttryckte det, också innan 1857. Om det är så tyder det på att djurplågeri var ett normbrott innan det 1857 blev ett lagbrott. Med ledning av männens agerande som jag tolkar som upprördhet, Maja Stina Jönsdotters gråt och Matilda Hagströms illamående håller jag det för högst troligt att våld mot djur var ett normbrott även innan det blev ett lagbrott.

Hypotesens utfall

Jag vill som avslutning på diskussionen kring den rivaliserande hypotesen om borgerlig uppfostran slå fast att jag visat att de lägre klasserna hyste en djursyn där empati och djurs intrinsikala värde gavs plats också innan de borgerliga djurskyddskampanjerna startade under 1870-talet. Angående lagens tillkomst och om huruvida djurplågerilagen från 1857 verkade normerande på de lägre klassernas djursyn vill jag hävda följande:

Jag håller det för troligt att djurplågeri var ett normbrott bland de lägre klasserna innan det 1857 blev ett lagbrott. När den lagstiftande eli-

ten 1857 stiftade en djurplågerilag var den självklart anpassad till deras rådande normer och förhållningssätt. Men eftersom jag tycker mig ha kunnat visa att den rådande synen på djur under undersökningsperioden var homogen, det vill säga, att den inte skiljde sig åt mellan individer på grund av kön- eller klasstillhörighet (på ett liknande sätt som de franska mentalitetshistorikerna menat att "mentalitet" definieras) kan det därmed sägas att lagen var anpassad till ett redan rådande allmänt förhållningssätt till djur. Lagen i sig tvingade i såfall inte fram en mentalitetsförändring hos de lägre klasserna, den var snarare anpassad till deras redan rådande syn på djur.

Förutom att det ovanstående resonemanget leder fram till en sådan slutsats menar jag dessutom att djurplågerifallens karaktär stödjer antagandet. Som vi sett i domstolsprotokollen från 1860-talet så var det i många fall ett relativt mildt våld mot djur som utövats av de åtalade. Grannar och medmänniskor var trots det beredda att både anmäla och vittna, något som tyder på att de delade lagens grundvärderingar redan två år efter det att den införts. Likaså vill jag hävda att det snabbt stigande antalet djurplågerimål kan tolkas i samma riktning. Om djurplågerilagen inte hade stått i överensstämmelse med en allmän uppfattning så hade det tagit längre tid för lagen att bli accepterad i folkliga kretsar.

Varför lanserade då djurskyddsorganisationerna en uppfostringskampanj som riktades mot de lägre klasserna, främst på landsbygden? Förklaringen ligger troligen inte i att de lägre klasserna generellt hade en mer instrumentell djursyn är borgerligheten. Istället anar jag att förklaringen till att borgerligheten så gärna ville att de lägre klasserna skulle vara grymma mot djur var att deras eget patos för djur därmed kunde framstå som än starkare. De kontrasterade på så vis sin egen förträfflighet mot de lägre klassernas förmodade råhet. Det ligger nära till hands att ställa sig frågan om borgerlighetens agerande kan ses som en form av klass- eller identitetsbygge, som ett sätt att utöka sin plats på den samhälleliga scenen. Frågan blir intressant i synnerhet som vi sett att borgerligheten i England använde djursyn för att markera sitt moraliska övertag såväl uppåt, mot den på 1800-talet fortfarande politiskt dominerande adeln, som neråt, mot den växande arbetarklassen. Att ge ett svar på frågan ligger tyvärr utanför avhandlingens räckvidd men vore spännande att belysa.

En intressant samtida parallell till hur de övre klasserna nedvärderade de lägre vad det gäller synen på djur finns i hur de ledande klasserna under 1800-talet återgav förloppet kring teknikutvecklingen i jordbruket som då ägde rum. Den nutida historiska och agrarhistoriska forskningen tycker sig kunna visa hur den agrara revolutionen till stor del drevs på "nerifrån". Under samma tid som bönder tillgodogjorde sig järnplogar, anammade cirkulationsbruket, övergav oxar för hästar, anpassade sin produktion till rådande klimat på världsmarknaden med

mera,³¹ så anklagades svenska bönder generellt av företrädare för de övre samhällsklasserna för att vara konservativa och rädda för förändringar. Som visades tidigare har överklassernas tendentiösa uttalanden från den tid under vilken förloppet pågick färgat den tidiga historiedokumentationen som berättat om hur den agrara revolutionen inleddes på herr- och prästgårdar och därifrån sakta sipprade ner till förmodat motstridiga bönder och torpare.³² På samma sätt som det finns anledning att ifrågasätta och nyansera bilden av hur den agrara revolutionen föddes och spreds i det svenska jordbruket finns det anledning att göra detsamma i fråga om synen på djur. Det finns dock ingen anledning att låta pendeln svänga över och negligera vare sig jordbruksreformisternas eller djurskyddsföreningarnas insatser på sina respektive områden. Självklart har deras insatser, propaganda och kampanjer haft stor betydelse för såväl teknikspridning som inställning till djur, men det vore olyckligt att tillskriva dem hela äran för de förändringar som ägde rum.

”De andra” plågar djuren

Den franske filosofen och idéhistorikern Michel Foucault använder begreppet ”det andra” i sina studier över det som klassificerats som avvikande i skilda kulturer. I boken *Vansinnets historia* (1972) berättar han om hur galenskap, i skiftet mellan det som Foucault benämner den klassiska och den moderna epoken (beskrivs som ”den stora omvandlingen mellan 1760 och 1840”³³), kom att definieras och avskiljas från förnuftet och det normala. Och hur läkarvetenskapen, sedan detta blivit gjort, utvecklade metoder för att beskriva vansinnet och rättfärdiga avskiljandet mellan förnuft och icke-förnuft.³⁴ I boken *Övervakning och straff* (1974) behandlar Foucault inlåsningen av brottslingar på ett liknande sätt, hur samhället definierar och skiljer ut ”det andra” genom att placera det utanför räckhåll, utanför samhället.³⁵ I centrum för Foucaults arbeten står en vetenskapskritik (vetenskapen som rättfärdigar makten), men det som är intressant för denna studie är hur begreppet ”det andra” används.

Foucaults begrepp låter oss förstå att det finns en systematik i att tillskriva andra människor eller andra grupper av människor tankar och känslor som vi ogillar hos oss själva, antingen som individer eller som grupper. Jag menar att ”det andra”, i en något förvandlad form, kan användas för att göra det lättare att förstå hur synen på djur beskrivits i andra samhällsgrupper än den egna, hos företrädare för ”det andra”, eller i en mildare form hos ”de andra”. Därigenom är det lättare att se den systematik med vilken människor utanför den egna samhällsgruppen beskrivits som grymma mot djur. Det är nämligen inte bara borgerligheten i städerna som beskrivit sin motsats, landsbygdens människor, som grymma mot djur, även om deras röster på grund av bland annat källäget, varit de som hörts tydligast. Även det motsatta före-

kommer. Jag vill ge några exempel på hur människor från landsbygden menade att det var stadskulturen och dess bildade överklass som stod för övergreppen mot djur. Jag hämtar denna information ur riksdagsmotionerna från 1856 som föregick djurplågerilagen.

Paul Fritz Mengel från Upplands landsbygd menade att det var i de stora städerna som människor behandlade djur ”rått och omenskligt.”³⁶ Bonden Sven Ersson lyfte fram hur han kände ”vämjelse” då han såg hur hästar och andra dragare piskades och överansträngdes på landsvägarna och han menade att det var ”bättre folk” som stod för övergreppen som skedde då de begagnade andras djur i sina resor över landet. Han menade att deras handlingar var mer straffvärda då

...de vanligen varit i tillfälle att åtnjuta en större bildning, än den som hittills fallit på allmogens lott, och de sällan underlåta att sjelfva göra anspråk på att framför denna allmoge gälla och behandlas som ”bättre folk”. Sådana anspråk böra dock i sanning icke skydda mot laglig näpst för det sämre i uppförande och handling.³⁷

Även Pehr Östman från Västernorrland tog upp frågan om djurägare som lånat ut sina djur för skjutsfärder och fått sina dragare misshandlade. Han menade att en djurägare hade svårt att komma till tals med folk som misshandlat deras djur om inte skadorna var så pass stora att djuret blivit ofärdigt.³⁸

Bondeståndets riksdagsledamöter skyllde således stadsfolk och ”bättre folk” för att vara de värsta djurplågarna. I sammanhanget ska vi också minnas att den adlige Nicolaus Torsten Roos i sin motion från 1844 vände sig mot de lägre samhällsklasserna, mot ”de andra” och menade att det var där som djurplågeriet var värst.³⁹ Likaså har nordeuropéer beskyllt sydeuropéer för att vara djurplågare.⁴⁰ Och borgerligheten i England har, förutom att anklaga de lägre klasserna för att besitta en instrumentell djursyn, också sagt detsamma om den gamla lantadeln.⁴¹ Det är symptomatiskt att det i samtliga fall var hos den egna samhällsgruppens motsats, hos ”de andra”, som man menade att djurplågeriet försiggick.

När den anglosaxiska djurskyddslitteraturens författare skriver om att det var på landsbygden i en förfluten tid som det värsta djurplågeriet föriggick, kan vi se att ”de andra” i det fallet är företrädare både för en annan samhällsklass och en annan tidsgemenskap.

Kapitel 15 Samtida och retrospektiva källor

I källmaterialsgenomgången i Del I återgav jag etnologen Ella Johanssons rekommendation att komplettera de tillbakablickande frågelistsvaren med ett samtida källmaterial. Som jag skrev redan då har det samtida källmaterialet varit domstolsprotokollen. De båda källmaterialen är intressanta att jämföra med varandra. De samtida domstolsprotokollen ger *en bild* av djursynen. Frågelistsvaren, som är skrivna cirka 60 år efter den tid de flesta uppger sig behandla, ger *en annan*. För en rent deskriptiv studie är detta givetvis en nackdel, svaren vore betydligt enklare att lita till om de vore uppkomna i den tid som de beskriver. Men metodologiskt är det intressant att jämföra de båda materialen, de behandlar samma företeelser i samma tid men ger skilda intryck av hur folk i allmänhet sett på och hanterat sina djur. Det som till en början var mest överraskande var att frågelistsvaren ofta ger en mörk bild av hur människor i allmänhet behandlade djur, medan domboksmaterialet, även det tvärt emot vad jag förmodade, ger en ljus bild genom att indikera att straff utdömdes för, som jag tolkat det, små förseelser.

En förklaring till varför skillnaden är så stor mellan de båda materialkategorierna i hur relationen mellan människa och djur återges skulle kunna vara att båda kategorierna, på sitt sätt, ger en skev bild av "verkligheten".

Samtidsmaterial – domstolsprotokoll

Det skulle kunna sägas att domstolsprotokollen fokuserar på situationer där diskursen delvis redan bestämt att svaranden hade begått ett fel. Rättens medlemmar skulle självklart försöka att objektivt väga vittnesuppgifter mot svarandens försvar och avgöra om den svarande felat. Om rättens medlemmar då kom fram till att svaranden brutit mot lagen hade de i uppgift att slå fast i vad felet bestått. Men det går att resonera om hur ett händelseförlopp bytte kontext då det kom upp i rätten, att det förvandlades från normalitet "på gatan" till avvikande i rättssalen. Det är då möjligt att rättens medlemmar, för att kunna fälla den åtalade, revalverade djurens värde inför sig själva. Jag vill illustrera resonemanget med ett exempel.

Då slaktaren Johannes Persson från Malmöhus, vars fall delvis redan redovisats i Del III Kapitel 13 avsnittet *Selbrutna hästar 1860–65*, i sitt brev till rätten 1865 försökte förklara varför han borde slippa att bli straffad för att hans häst haft ett selbrottssår på vänstra bogen, är det svårt att tro att hans förvåning över anmälan är spelad. I brevet verkar han uppriktigt förvånad över att han ska bli fälld för djurplågeri för att hans häst under resan mellan hemmet och Ystad fått ett selbrottssår. Han hävdar

att såret, som han kallar ”en liten prick”, inte fanns där vid avfärden och han menar att om han ska fällas för djurplågeri så måste varje häst som körs in i staden hädanefter undersökas. Han tror vidare att det är ”djurläkaren” i staden som anmält honom för att få mer arbete.⁴²

Domstolsprotokollen är noga med att redogöra för svarandens uttalanden och vittnesmål. Men när det gäller hur rätten själv överlagt i ett mål så finns det inga mötesprotokoll. Vi vet därför inte hur rätten resonerat inför de fall de hade att avgöra, bland annat Perssons. Men vi kan ändå med ledning av andra liknande fall fundera över hur rätten tagit sitt beslut i fallet med Perssons selbrutna häst.

För det första är det sannolikt att många män i Ystad hade hästar som var lika selbrutna som slaktare Perssons, men som trots det inte hamnade inför rätta. Jag vågar mig på en sådan spekulation utifrån den stora mängden domstolsfall från Jönköping stad 1860–65 där polisen och djurläkare Hedvalls fruktbara samarbete ledde till att 49 män och en kvinna fälldes för att ha kört med magra och selbrutna hästar. Jag håller det för sannolikt att det faktiska antalet selbrutna hästar var ungefär lika stort i Ystad eller Norrköping som i Jönköping, men att polis och veterinär där, av någon anledning, inte kunde agera på samma sätt som i Jönköping. Det kan ha berott på att djurplågeribrott inte prioriterades eller att samarbetet mellan polis och veterinär inte gick att etablera. Det är således inte omöjligt att det var slumpen som avgjorde att slaktare Persson kallades till rätten, ”fel” person hade sett selbrottet och anmält det till polisen. När målet så kommer upp i rådhusrätten i Ystad, har det, som nämndes ovan, bytt kontext. Perssons häst är då inte längre en av många hästar på gatan eller torget utan ”den selbrutna hästen” i rättens ögon. Och man skulle kunna resonera om, med ledning av det lilla antalet friande domar i djurplågerirättegångar, att detta påverkade rättens medlemmar och att de bedömde händelsen strängare då de satt i sin rättssal i jämförelse med hur de skulle bedömt samma händelse utanför rättens domäner.

Om det finns tendenser i domstolsmaterialets natur som skulle kunna leda till en övervärdering av djurs värde i rätten i jämförelse med det omgivande samhället så menar jag att det retrospektiva materialet istället är nedvärderande. I källmaterialdiskussionen i Del I Kapitel 3 ägnades stort utrymme åt frågelistsvarens karaktär. Vad jag vill återknyta till här, från den diskussionen, är personliga och samhällliga myter.

Psykoanalytikern Clarence Crafoord menar att tiden skapar en ”personlig myt” av barndomen.⁴³ Då ”myt” i denna form kombineras med historikern Peter Burkes samhällliga tolkning av ”myt” som något som fyller en samhälllig funktion och på grund av det traderas,⁴⁴ går det att resonera kring vilka funktioner våra personliga myter fyller. Under källmaterialdiskussionen förde jag fram två förslag på hur en personlig myt

Retrospektiva material-frågelistsvar

skulle kunna fungera. Den ena uppgiften en sådan myt kan ha är att göra den egna barndomen vacker och ljus. Den andra kan vara att göra det liv informanten lever då myten berättas, meningsfullt och gott.

Med stor sannolikhet spelar den rådande samhällliga diskursen en stor roll för vilken av dessa strategier en berättare "väljer" då den formulerar sitt livs historia. Om den samhällliga diskursen domineras av ett guldålderstänkande eller av stark oro inför framtiden är det sannolikt att en majoritet av de berättelser som formuleras i en sådan tidsanda kommer att domineras av personliga myter där barndomen skildras som ljus och god i kontrast till den mörka, oroliga och osäkra nutiden. Om den samhällliga diskursen domineras av framtidsoptimism, som i dåtidens Sverige, där socialdemokratin använde sig av den mörka historien för att i den spegla den ljusa framtiden, är det inte otroligt att denna starka samhällliga diskurs kom att påverka informanterna.

I frågelistsvaren är det svårt att inte lägga in förståelsen kring hur det moderna projektets diskurs, under sin mest intensiva fas, krävde att det förmoderna dået svartmåladades och därmed tolka hur den moderna "nutiden", det vill säga informanternas 1940-tal, kontrasterades mot den omoderna dåtiden, det sena 1800-talet.

Min tolkning av vilken sida av "den personliga myten" som dominerade då informanter på 1940-talet formulerade sina svar på Nordiska museets frågor är således att berättelserna fyllde funktionen av att bekräfta att det liv informanten levde då myten berättades var meningsfullt och gott och att det förgångna, det omoderna, var mörkt. Flera frågelistsvar stöder ett sådant antagande, bland annat Ruben Johanssons om "sellulosan" i Del II Kapitel 9 i avsnittet *Frågelistsvarens berättelser*.

Att vikta frågelistsvar och domstolsprotokoll

Källkritiken menar att det alltid finns en avsikt bakom nedtecknandet av en källa. Om så är fallet, vilken är då tendensen i domstolsmaterialet? Utifrån min diskussion ovan om hur våld mot djur byter kontext då det tas från "gatan" och in i rättssalen kan det sägas att domstolsprotokollens tendens ligger i att protokollen rättfärdigar lagen och rättens dom. Detta för som sagt med sig att de återgivna domstolsprotokollen riskerar att ge en bild av 1860- och 1920-talets djursyn som mildare än vad den i själva verket var. Det är spännande att både frågelistsvaren och domstolsprotokollen kan tänkas ge en skev bild av "verkligheten" som motverkar varandra. Ligger då "sanningen" om hur människor såg på djur under undersökningsperioden mittemellan de motverkande tendenserna?

Jag har tolkat samtidsmaterialet, domstolsprotokollen, som ett mindre problemfyllt källmaterial i jämförelse mot det retrospektiva materialet, frågelistsvaren. Detta har delvis skett med ledning av den klassiska historiska källkritiken som slagit fast att värdet av en källa minskar med tidsavståndet till det inträffade. Men det finns fler skäl

som talar för att domstolsprotokollen bättre återger de vanliga människornas inställning till djur i södra Sverige 1860–1925.

De explicita uttalanden som finns i mina respektive källmaterial förmedlar olika djursyner i de skilda materialkategorierna. Domstolsprotokollen ger en känsla av att djur regelmässigt och generellt hanterades väl. Frågelistsvaren säger det motsatta. Skillnaderna går igen i de båda stora teman som avhandlingen tar upp, svält och våld. Men när det gäller information som visar hur behandlingen av djur gått till praktiskt så är skillnaderna inte lika stora. Domstolsprotokollen uppvisar en homogenitet mellan explicita uttalanden och behandling, i frågelistsvaren däremot finns en diskrepans mellan vad som sägs och vad som görs.

Det är därför möjligt att påstå att diskurs och praxis inte bekräftar varandra i frågelistsvaren. Man talar explicit om att djuren for illa ”förr”, både på grund av användandet av hinderdon och av svält, men då praxis analyseras skiljer den sig från diskursen. Uppgiftslämnarna skrev att man svältfödde djuren men när deras egen detaljinformation går igenom så talar den ofta mot en svältfödning; djuren lämnade foder i båsen, de hoppade och skuttade vid vårsläppet, de gav nästintill lika mycket mjölk under vinter som sommar, man kunde välja att låta korna kalva under vintern för att man hade gott om foder då och så vidare. Ett liknande förfarande märks då hinderdonen beskrivs. Berättarna skriver att hinderdonen var grymma och man tycker därför att folk förr var grymma mot djur då de använde hinderdonen. Men när praxis analyseras visar det sig att bondehushållen systematiskt har valt de lätta och milda hinderdonen före de plågsamma och dessutom framgår det av berättelserna att människor investerat mycket tid och arbete i att mildra hinderdonens skador.

Resonemanget ovan liknar det jag förde i metoddelen kring hur mentalitet och system bör bekräfta varandra i en god tolkning och att något med stor sannolikhet är fel i en tolkning om så inte sker.

Tendens i praxis och diskurs

För frågelistsvarens del känns det rimligt att lita mer till återgiven praxis än på diskursen. Detta är en allmän slutsats från dem som arbetet med frågelistsvar.⁴⁵ Men förutom antagandet att man bättre minns och kan återge vardagliga händelser, information om föremål, kostnader och priser med mera i jämförelse med åsikter, så kan ett sådant antagande också stödjas av ett resonemang kring hur den rådande samhällsliga diskursen vid tiden för nedtecknandet av ett minne med stor sannolikhet inverkar på minnet kring ens värderingar, den rådande mentaliteten eller diskursen i berättelsen, i högre grad än vad den påverkar hur praxis återges.

Min tolkning är därför att praxis i detta fall är mer med sanningen överensstämmande än diskursen, värderingarna. Att praxis i detta fall dessutom verifieras av det samtida källmaterialet förstärker en sådan

tolkning ytterligare (pluralitetsprincipen). Samtidsmaterialet kan i detta fall förvisso tänkas innehålla en tendens som bottnar i kontextförskjutningar men jag tolkar inte den felmarginalen som lika stor som diskurspåverkan i frågelistmaterialet. Min tolkning är således att det samtida källmaterialet i sin helhet stödjer praxis i det retrospektiva källmaterialet och att dessa källor tillsammans öppnar en väg till förståelse för djursynen i södra Sverige mellan 1860 och 1925.

Kapitel 16.

Tidens betydelse 1860-tal, 1920-tal och nutid

Avhandlingen inleddes i nutid då motiven för studien presenterades. Den ska också avslutas i nutid med några resonemang kring våra dagars djursyn samt med jämförelser mellan nu och då.

Nu och då

I riktlinje med tanken på att ”de andra” ikläds rollen som bärare av idéer och egenskaper som man finner obehagliga hos sig själv, i sin samhällsgrupp eller i den egna nationen verkar också en sådan aspekt kunna läggas på den egna tidsgemenskapen när det gäller djursyn. I många sammanhang har vi sett hur man menat att människor varit mer toleranta mot grym behandling av djur i förfluten tid, att man var grymmare mot djur ”förr”.

I lagutskottets utlåtande från 1915 skriver utskottet genom departementschefen Albert Pettersson att lagen mot djurplågeri behöver ändras eftersom den allmänna rättskänslan inte längre tolererar grym behandling av djur. Departementschefen fortsätter:

Sålunda lär man numera vara ense om att straff för djurplågeri bör ådömas icke blott den som av lust att tillfoga lidande eller av rått övermod förövar egentlig misshandel mot djur genom pryglning, stympning o. s. v.; utan till dylikt straff anses jämväl den hemfalla, som av grov likgiltighet eller långt driven snikenhet lämnar sina djur utan nödig föda eller vård, eller som utan nödtvång tillfogar dem lidande genom överdrivna ansträngningar eller genom underlåten behörig hänsyn till sår eller sjukdom, varmed djuret är behäftat.⁴⁶

Lagutskottet har en tydlig vilja att kontrastera sitt eget 1915 mot ”förr”. Pettersson skriver att ”numera” ska inte bara den som har lust att tillfoga djur lidande kunna fällas, vilket indikerar att han föreställde sig att så var fallet i djurplågerilagens tidiga historia. Han trodde vidare att man i förfluten tid måste ha stympat eller pryglat sina djur för att domstolarna då skulle kunna döma någon för djurplågeri, likaså menade han att det var nytt för hans tid, att människor kunde fällas för svältfödning.

Som vi sett flera gånger tidigare i avhandlingen är det symptomatiskt att den tid som föregått ens egen betraktas som mindre känslig för djurs lidanden. Stora delar av historikerkåren hyser denna föreställning.⁴⁷ Vad är då min uppfattning efter att ha gått igenom 239 domstolsfall

från 1860-talet och lika många från 1920-talet. Var man känsligare för våld mot djur i departementschefens egen tid i jämförelse med vad man hade varit 60 år tidigare?

En domstolskategori som vid en första anblick verkar bekräfta såväl departementschefens resonemang, som djursynslitteraturens tänkande kring hur empati med djur växte fram i städerna under 1800-talet, är de fällande domarna för transportskador på svin, får och fjäderfä. 1860–65 fälldes endast sju personer för att ha misskött transporter av levande djur, fem fall inträffade i städer. 1920–25 fälldes 23 personer för motsvarande brott, 15 i städer, 8 på landsbygden.⁴⁸

Tabell 12. Transport-skadade smådjur enligt domstolsprotokollen för undersökningsområdena 1860–65. Sammanlagt fälldes sju personer för att ha fraktat svin, får och fjäderfä under den första undersökningsperioden. Samtliga fall inträffade i Malmöhus.

1860–65		Svin	Får
Malmöhus	Häradsrätter	—	2
	Rådhusrätter	3	2
Jönköping	Häradsrätter	—	—
	Rådhusrätter	—	—
Östergötland	Häradsrätter	—	—
	Rådhusrätter	—	—
Sammanlagt		3	4

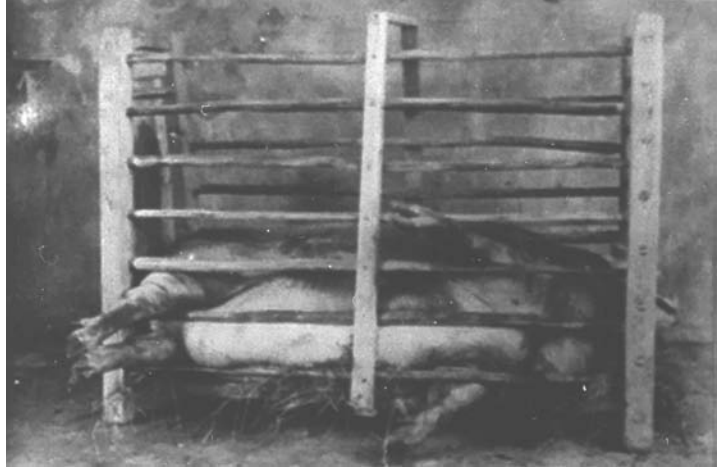
1920–25		Svin	Får	Fjäderfä	Blandade djurslag
Malmöhus	Häradsrätter	-	1	-	-
	Rådhusrätter	2	-	-	-
Jönköping	Häradsrätter	-	-	-	-
	Rådhusrätter	4	-	-	-
Östergötland	Häradsrätter	5	1	1	-
	Rådhusrätter	7	-	2	2
Sammanlagt		18	2	3	2

Tabell 13. Transport-skadade djur enligt domstolsprotokollen för undersökningsområdena 1920–25. Sammanlagt fälldes 23 personer för att ha fraktat hästar, svin, får och fjäderfä under den andra undersökningsperioden. 17 fall inträffade i städerna, 8 på landsbygden.

Ligger en ökad känslighet mot djurplågeri, främst bland städernas befolkning, bakom den stora ökningen av åtal mot djurtransporter? Mitt svar på frågan är att så inte är fallet. Istället ska orsaken till förändringen sökas i näringsgeografiska samhällsliga förändringar. Under de 60 år som skiljer de båda undersökningsperioderna åt hade städernas befolkning ökat och lett till att en lokal och regional marknad för jordbruksprodukter etablerats. Järnvägar och ångbåtar skötte omfattande transporter av levande djur från den omgivande landsbygden in till städerna. Många bönder körde dessutom själva in sina djur till slakterierna med häst och vagn, eller lejde drängar för uppgiften. Eftersom det var enstaka gårdars produkter som fraktades, transporterades grisar, gäss, höns och får ofta en och en i låda eller i mindre grupper liggande

på flak eller i vagn. Dessa transporter gav upphov till många skador, grisar som fraktats i för trånga lådor och därför fått svåra skavsår eller till och med dött på grund av andningsbesvär till följd av att ha tvingats sitta hopklämda i timmar, var den vanligaste transportskadekategori.

Grisen på bilden hade fraktats till Norrköpings slakthus i en bur som enligt Hammarkinds Häradsrätt var för trång. Bilden togs i avsikt att fungera som bevismaterial i rättegången. Domstolsprotokollet säger följande om fallet: "Arbetaren Ernst Konrad Karlsson (den åtalade, förf. komm.), boende i Ulriksberg inom Östra Ryds socken: Av slaktaren Ture Johansson hade han fått i uppdrag, att den 13 juni detta år (1922, förf. komm.) från Hanerik i Östra Ryd till Norrköpings slakthus transportera ifrågavarande svinkreatur.

För ändamålet inställde han sig vid 5-tiden på morgonen sagda dag vid Hanerik medförande för transporten avsedd häst och åkdon. Med tillhjälp av lantbrukaren Gustaf Pettersson instuvades djuret i en av den sistnämnda tillhandahållen bur, som därefter placerades på vagnen. Vid inlastningen hade berättaren icke förmärkt, att buren i förhållande till djuret var för trång, och under första tiden av transporten, då djuret stått upprätt i buren, hade allt gått väl. Snart syntes emellertid djuret sjunka ihop i buren med benen under sig, och efter cirka en mils färd ändrade detta ånyo läge och lade sig med sidan mot burens botten och benen utsträckta mellan burens spjälkar. Utrymmet i buren blev med detta läge ytterligt trångt, vilket tydligen verkade menligt på djurets välbefinnande. Detta började nämligen flämta och bita i buren samt visa tydliga tecken på lidande.

Efter ytterligare ett par kilometes färd ändade djuret på nytt läge och lade sig på buken. Under den närmaste tiden därefter stod djuret tidvis upprätt i buren och intog tidvis liggande ställning. Slutligen hamnade det för andra gången på sidan, varvid en tydlig utmattning förmärktes. Vid framkomsten till Norrbro inom W. Husby socken, cirka 1 och ½ mil från Norrköping, syntes djuret så gott som livlöst och började svartna i huden, varför berättaren påkallade hjälp och djuret stacks, utan att dess läge i buren därförut på något sätt ändrades. Berättaren fortsatte därefter med den döda djurkroppen till Norrköpings slakthus."

Länspolis Berenson ansåg det "uppenbart, att svinkreaturets instuvande i en allt för trång bur skulle för detta innebära avsevärda lidanden under den jämförelsevis långa transporttiden, torde de vid transporten medverkande och för denna ansvariga personerna hava visat uppenbar grymhet i behandlingen av ifrågavarande djur..."⁴⁹

Jag håller det för sannolikt att orsaken till att antalet anmälningar och fallande domar för transkortskadade djur stiger från 1865 till 1920 har mer att göra med den urbanisering som skedde under tidsperioden än med att en mer utvecklad empati skulle ha lett till att anmälningsbenägenheten ökade. Därmed menar jag att skillnaderna i djursyn som den kommer till uttryck i underrätternas domstolsprotokoll mellan 1860- och 1920-tal är små. Dominerar då kontinuitet över förändring?

Kontinuitet före förändring?

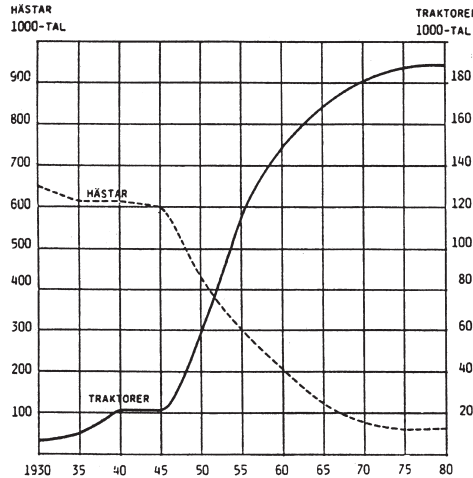
Denna studie är etnologisk i den mening att jag har en förståelse av världen och historien som struktur- och kulturstyrd. Som jag lyfte fram tidigare tenderar ett sådant perspektiv att leda till ett betonande av kontinuitet före förändring. Om det uttalade syftet med avhandlingen hade varit att söka efter skillnader i djursyn mellan 1860- och 1920-tal är jag säker på att sådana hade kunnat letas fram. Men eftersom jag under avhandlingens gång kom att få en uppfattning om den äldre djursynen som stred mot de etablerade föreställningarna (som betonar förändring, från instrumentallitet till intrinsikallitet), växte en vilja av att presentera en motbild fram. En motbild handlar i detta fall om kontinuitet. I en motbilda natur ligger ett avståndstagande till det etablerade, och kanske är det lätt att pendeln i ett sådant fall allt för starkt svänger över till det etablerades motsats. Jag menar dock att jag genom mina empiriska studier av ett källmaterial som är väl lämpat att beskriva vanliga människors syn på djur har kommit ”verkligheten” nära. Som jag kan se är transportskadefallen den enda kategori djurplågerifall som tillkommit under åren som förflutit mellan den första och andra undersökningsperioden. Dessa fall är också de enda som markant skiljer sig åt mellan 1860- och 1920-talet. Då denna förändring bäst förklaras med förändrade näringsgeografiska strukturer, kan jag inte se att det fanns någon markant skillnad i hur djur betraktades 1860–65 i jämförelse med 1920–25.

Våld – rättsfall med 60 års mellanrum

Eftersom idén om att vi idag hyser en i hög grad intrinsikal djursyn i motsats till äldre epoker (se bland annat Passmore, Thomas, Tester, Franklin, Dirke med flera) är så stark finner jag det lockande att problematisera denna bild genom att jämföra domstolsfall som utspelat sig 1860, 1920 och 1980, med sextio års mellanrum. Jämförelsen syftar inte till att belägga hur djursynen ser ut idag i jämförelse med de nämnda epokerna, detta är självklart ämne för en egen avhandling. Jag vill med jämförelsen endast antyda att det skulle kunna finnas anledning att ifrågasätta påståendet om att vi idag generellt hyser en starkare empati för djur och att vi tillskriver djur ett större egenvärde än vad som var fallet i tidigare epoker. Som jag varit inne på tidigare är mitt syfte att skapa en motbild till den etablerade föreställningen.

Jag har inte gjort egna efterforskningar i moderna djurplågerifall utan använt mig av juristen Helena Striwings sammanställning av djurplågerirättegångar som utspelat sig mellan 1979 års ingång och fram till sommaren 1981. Detta är den enda moderna rättsfallsexcerptsamling kring djurplågerifall som jag känner till. Eftersom majoriteten av fallen i min studie har handlat om våld mot hästar finner jag det lämpligt att jämföra hur våld mot häst behandlas i ett nutida fall och ställa det mot de äldre hästmisshandelsmålen.

Går det att jämföra våld som riktats mot hästar i vårt välfärdssamhälle med våld mot häst i det sena bondesamhället? Med tanke på hur skilda roller hästarna spelar i de olika samhällena kan man hävda att det är svårt. Att rikta våld mot hästar var som vi sett en av de vanligaste djurplågerikategorierna under de tider som hästar levererade dragkraft till jordbruket och vid landsvägstransporter. Efter andra världskriget började traktorer och lastbilar alltmer ersätta hästar som den främsta källan till dragkraft och under 1960-talet var hästar näst intill borta från jordbruket och transportnäringen.

Figur 4. Avhästning och traktorisering. Ur Perlinge 1995

På grund av denna förändrade roll kan det vara svårt att jämföra våld mot hästar mellan nu- och dåtid. På 1860- och 1920-talet var hästar (och oxar ännu 1860) livsnödvändiga för sina ägare. De bar upp jordbruket och som vi sett ställdes höga krav på dem att bidra till produktionen och livsmedelsförsörjningen. I flera rättsfall har vi sett hur domstolarnas medlemmar vägde mellan produktionens krav och hästarnas hälsa (produktion och empati). Efter 1960-talet är det sannolikt i endast ett fåtal fall som våld mot hästar motiverats av att livsmedelsproduktionen krävde tributer av deras hälsa. I skogsbruket spelar hästar på vissa gårdar än idag en viktig ekonomisk roll och här kan det hypotetiskt tänkas föreliggande konflikter mellan empati och produktion som liknar de i det sena bondesamhället. På grund av det specialintresse som dagens skogshästkörare har för sina djur är det dock sannolikt få som överutnyttjar hästarna i skogen.

Den som riktar våld mot dagens ridhushästar kan inte motivera detta utifrån produktionsaspekten, det kommer inte fler ridskoleelever till ridhuset för att ridskolläraren slår hästarna. Däremot kan ett överutnyttjande av hästar förekomma i ridskolevärlden och ett omedvetet öomt hanterande från ridskoleelevernas sida. Men det handlar inte

om handgripligt våld mot djur för att öka produktionen. Endast en kategori av modern hästhantering tycker jag är jämförbar med bondesamhällets, vad det gäller hur hanterandet av hästar beror på utfallet i konflikten mellan empati och produktion, och det är i trav- och galoppsporterna. Där är stora ekonomiska värden förknippade med hästarna. Travkuskar och jockeys, liksom hästarnas ägare, är på samma sätt som dåtidens jordbrukare beroende av hästarna för sin försörjning. Att hästarna presterar på toppen av sin förmåga kan därför säkerligen *upplevas* som lika livsnödvändigt för någon inom trav- eller galoppsporterna idag, som det kunde göras av en jordbrukare på 1860- eller 1920-talet. Likaså kan ett momentant våld öka trav- och galopphästarnas förmåga idag, på samma vis som det kunde göra det för arbetshästarna i äldre tid. Jag menar därmed att empati och produktion kan kollidera i trav- och galoppsporterna på samma sätt som det gjorde i det traktorlösa samhället och vill därför jämföra ett nutida, travrelaterat fall av våld mot häst med de redan presenterade domstolsmålen mot män som misshandlat hästar under 1860–65 och 1920–25.

På travbanan

Den 28 juli 1979 stod travtränaren A. med travhästen Cocinette förspänd framför sulkyn i stallgången på travbanan i Kalmar, på väg att leda ut henne till dagens tävling. Hästen blev då ”istadig” enligt domstolsprotokollet (läsaren känner nu väl till termen). Travtränaren försökte tillsammans med andra att lirka med hästen, de smackade, puffade bakifrån och tryckte på för att leda hästen i sidled vilket inte hjälpte. Travtränaren gav då hästen ett ”dubbelslag” med körspöt mot länden. I domstolsprotokollet förklarar travtränaren detta som två slag i snabb följd och förklarar varför han slog på det sättet med att

...ett sådant (slag, förf. komm.) ger den bästa effekten med minsta antalet slag. Av det första slaget vaknar hästen till, och reagerar sedan på det andra. Slagen, som måste vara bestämda, och således ej för lösa, utdelas med normal styrka och borde normalt inte orsakat några märken på hästen. Det är möjligt att hästen just vid detta tillfälle var speciellt känslig beroende på att den värmts upp förhållandevis mycket och därför var svettig.⁵⁰

Vid dubbelslaget rusade hästen häftigt ut ur stallgången. Då hon kommit alldeles utanför stallet stannade hon igen och vägrade gå. Man smackade, puffade och lirkade, men hästen la sig då ner på vänster sida varpå också sulkyn välte. Efter att ha tagit av delar av sele och skyddsutrustning för att hästen skulle kunna röra sig friare försökte man lyfta hästen men den låg kvar. Travtränaren slog då hästen igen med ett dubbelslag och Cocinette ställde sig upp, gick ut på banan och genomförde ett felfritt lopp.

Som hade skett många gånger i de äldre domstolsmålen så anlät rätten även 1980 hjälp från utomstående med att bedöma det våld som riktats mot hästen. Såsom fallet ofta var då, fanns även nu motstridiga uppgifter om hur en istadig häst skulle behandlas. Veterinärrådet Erik Skoglund menade att det hade varit förkastligt att slå hästen som travtränaren gjort. Han hade själv inte sett Cocinette men läst banveterinärens rapport om händelsen där det uppgavs att hästen hade spöränder efter fyra eller fem slag på länd, lår och flank. Märkena efter körspöt var två till tre decimeter långa, en cm breda och knappt en cm ”tjocka” (vilket jag tolkar som att rulingarna (som det brukar stå i domstolsprotokollen från 1860- och 1920-talen), eller svullnaderna efter slagen, var en cm höga). Skoglund menade att för att en häst ska få sådana skador krävs ett våld som är grövre än det som i vanliga fall riktas mot travhästar och att hästen helt säkert fått ordentligt ont av slagen. Han tyckte också att det hade varit onödigt att slå hästen när den låg eftersom den säkerligen hade rest sig upp efter en stund om den lämnats i fred.

Professor Gösta Bengtsson vid Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU) skrev ett yttrande som stödde travtränaren:

”Om som i här aktuella fall fråga är om ett tillfälligt lynnesfel på en häst kan man tvingas att vidtaga till synes relativt drastisk, fostrande åtgärder för att snabbt ånyo bringa hästen under kontroll och göra den hanterbar. Vid istadighet hos häst finns dessutom många gånger inget annat val än en ordentlig pådrivning.”

En annan travtränare, Sören Nordin, yttrade sig i ärendet och skrev att våldet som riktats mot hästen var nödvändigt för att hon inte skulle bli oanvändbar som ”bruksdjur” genom att lära sig att inte lyda. Detta hade också det tilltalade hävdade:

Om han givit efter för hennes motsträvighet skulle man förmodligen aldrig mer kunna hantera henne i tävlingssammanhang.

Travtränaren friades från djurplågeri. Tingsrätten motiverade detta med att han inte hade någon annan möjlighet att få hästen att lyda än att slå den och att så skett utan visad affekt och ”...efter moget övervägande...”⁵¹

Motiverad misshandel

I det nutida fallet med Cocinette spelade termen *otillbörligt* en viktig roll, i betydelsen omotiverat eller utan tillräckliga skäl.⁵² Bland annat menade tingsrättens medlemmar i utslaget att det inte gått att visa att travtränaren slagit Cocinette otillbörligen, det vill säga de tyckte att det fanns godtagbara skäl för honom att slå hästen. Rätten preciserar inte

vilka skälen skulle ha varit varför vi får tolka oss fram till vad de tyckte var rimliga skäl för misshandeln.

Då den tilltalade stod med hästen i stallgången var de på väg ut till tävlingen. Hästen var spänd framför sulkyn och efter vad som sägs i domstolsprotokollen verkar det ha varit den tilltalade travtränaren som skulle vara kusk i loppet. Han stod sannolikt omklädd och klar med körspöt i handen, inställd på att tävla. Enligt banveterinären kom Cocinette en smula försenad till start vilket innebär att travtränaren säkerligen blev stressad i såväl i stallgången som på stallplanen då hästen lagt sig ned eftersom han visste att loppet snart skulle starta. Det går inte att dra någon annan slutsats än att motivet till att han slog hästen, både i stallgången och på stallplan, var för att han skulle få hästen ut till banan i tid för tävlingen. Har var sannolikt fokuserad på att tävla och stressad över att Cocinette inte skulle hinna ut till tävlingen som snart skulle starta. I rättegångsprotokollet konfirmeras en sådan tolkning av att travtränaren explicit säger att det var viktigt för honom att få ut hästen till tävlingen eftersom det skulle ha varit omöjligt att hantera hästen igen i tävlingssammanhang om han inte ”bemästrat” hennes ”motsträvighet”. Tingsrätten följer travtränarens linje och menar att det inte fanns någon annan möjlighet för honom att få hästen att lyda, det vill säga att få ut hästen till tävlingen den dagen, än genom att slå den.

Hur kom tingsrätten fram till sin slutsats? De måste ha vägt den skada som hästen utsatts för – fyra eller fem slag som gav tre decimeter långa och en cm höga ”rulsingar” i huden, som professor Gösta Bengtsson från SLU skrev i sitt utlåtande, mot vikten av att hästen tävlade. De kom fram till att den dagens tävlande var viktigare än hästens lidande. Produktionen tilläts gå ut över empatin.

I många av fallen med piskade hästar från 1860- och 1920-talen presenterade de åtalade sina motiv på ett sätt som liknade travtränarens. De menade att de först gjort försök med att få hästarna att dra genom att lirka med dem. Att de därpå manat på med tömmarna, att de slagit löst med piskan men att inget hjälpte och att de till slut känt sig tvingade att slå hårt för att få hästarna att dra. I fallet med inspektör P.F. Nilsson i Östergötland 1864, med de två stona i sandgropen, varav det ena var istadigt, ville han på samma sätt som travtränaren göra rätten uppmärksam på att det var viktigt att hästen följde hans vilja. Han underströk dessutom att det unga stoet inte varit istadigt tidigare och att han var rädd för att hon skulle ta efter det mer erfarna stoets beteende, om han inte visade att ett sådant uppträdande fick konsekvenser.⁵³ I de äldre fallen har domstolarnas medlemmar, på samma sätt som kollegerna gjorde 1980, vägt lidandet som hästarna utsatts för mot skälen som de tilltalade anfört. I fallet med P.F. Nilsson kom de fram till att transporten av sand till det pågående vägbygget inte var viktigare än hästens lidande. Under 1920-talet var det, som vi sett, många som fäll-

des för att ha slagit sina selbrutna hästar för att de skulle orka med att dra de tunga jordbruksredskapen efter höstregnen.

Det stora flertalet av de äldre fallen har inte erkänt produktionens rätt att gå ut över empatin trots att jag menar att större värden de gångerna stått på spel än i fallet med Cocinette. Trav är en sport, förvisso viktig för de inblandade, men inte för samhällets bestånd på samma vis som hästars arbete i jordbruket var 1860 och 1920. Att i de dåtida domstolarna fälla människor som för sin försörjning tyckt sig ha varit tvungna att slå sina hästar, tyder på en stor inlevelseförmåga i djurens lidande eller med andra ord en stor empati med djur. Att i ett sport-sammanhang tillåta att det riktas våld mot djur för att deras ägare och kuskar ska delta i en tävling, eller i kamp med andra, vinna en tävling, tyder på det motsatta, en oförmåga att leva sig in i djurs lidande eller ett undervärderande av deras värde. Går det att utifrån det säga något om dagens djursyn?⁵⁴

Det avslutande resonemanget vill jag påbörja i hur närhet till och avstånd från djur har beskrivits i den anglosaxiska djursynslitteraturen. Där har den bildade borgerlighetens avstånd från djuren utgjort en av nycklarna till idén kring att människor under det sena 1700- och 1800-talet, blev känsliga för djurs lidande. Adrian Franklin, Keith Thomas och Keith Tester skriver samtliga om hur avståndet möjliggjorde empatiska känslor för djur att födas.⁵⁵ Framför allt Tester och Franklin är tydliga med att föra fram ett resonemang kring hur det nya avståndet till djur gjorde det möjligt att släppa bevakningen av gränsen mellan djur och människa. De menar båda, att eftersom människor och djur levde så tätt inpå varandra i bondesamhällena, så tvingade det fram en stenhård gränsbevakning, eftersom människor ville undvika att vara ”djuriska”.⁵⁶ Tester går så långt som att säga att man på grund av vikten av att hålla gränsen mellan djur och människa intakt, medvetet behandlade djuren grymt.⁵⁷

Resonemangen om avståndets vikt i ovanstående texter är teoretiska. Jag kan inte se att de bygger på någon empiri, eller på källmaterial som är avsatta av den grupp som berörs av teorierna. Snarare är det återigen de bildade överklassernas förmedlade, och tendensiösa, synsätt som ligger till grund för antagandena. Då jag går i polemik med uppfattningen att närhet leder till instrumentalisering och avstånd till intrinsikaliserings, tillåter jag mig därför att på ett liknande sätt föra teoretiska resonemang, som jag bara delvis kan belägga empiriskt.

Jag tror att Thomas, Tester och Franklin kan ha rätt i att närhet till djur många gånger är påfrestande. Domstolsmålen i sig, kan i de allra flesta fall, ses som tecken på hur människor inte klarat av att hantera sina frustrationer som uppstått i kontakten med egna eller andras djur. Vid det här laget är vi välbekanta med hur dragdjur som inte uppfyllt

Närhet och distans

sina ägares önskemål, fått framför allt frustrerade män att låta sina besvikelser gå ut över djuren (att som Gustaf Andersson i Jönköpings län den 24 januari 1861 stå med full vintermundering i vadmal och försöka lösa upp snö- och isstela remtyg med iskalla händer och samtidigt brottas med två stutar, medan grannarna tittar på genom fönstren, är ingen önskesituation⁵⁸). I de få domstolsmål som bottnar i tvister mellan mark- och djurägare beskrivs liknande vredesutbrott. Djur som kommit in på grannars mark och skövlat åker eller äng, har givit upphov till åtgärder från markägarna som tyder på något som kan liknas vid hat, mot de inkräktande djuren. Som exempel kan nämnas hur grovarbetaren Anders Johan Pettersson i Skärlötabacken i Kville socken, strax utanför Norrköping i Östergötland, 1920 förgiftade sina grannars höns med vit fosfor (som ger en mycket plågsam död, se not nedan) sedan de under en längre tid ätit av vårsåden på Petterssons arrenderade åkerfält. Pettersson fälldes för tilltaget och fick böta 50 kr för djurplågeri.⁵⁹

Den påfrestande närheten bör ha givit upphov till kulturer med syfte att hantera konflikterna. Jag menar att man kan föra ett teoretiskt resonemang, som delvis kan understödjas av domstolsprotokoll och frågelistsvar, om hur den ständiga närheten och den täta interaktionen tvingade fram en djurdiskurs hos landsbygdens människor. Diskursen kan också beskrivas som en djurkultur som reglerat människors förhållande till lantbrukets djur. Diskursen kan ses som en genväg till en tids- och platsbunden uppförandekod gentemot djur, något som jag tidigare kallat ett kontrakt.

Trots att jag som sagt inte har någon empiri som direkt stödjer denna tankebanan tycker jag att många av domstolsfallen och flera frågelistsvar ändå pekar i denna riktning då de så tydligt kan markera vad som uppfattades som onormalt. Och om det finns en mycket fast uppfattning om det onormala bör det finnas en motsvarande uppfattning om det normala, det som onormaliteten så tydligt avviker ifrån. Detta resonemang stödjer sig på hur etnologen Birgitta Svensson använder termerna normalitet och avvikande i artikeln *Fången i arkiven*. Där för hon en diskussion kring hur det avvikande kan användas för att tolka det allmängiltiga. Hon understryker att forskaren, för att lyckas med detta, måste ha hittat materialets kontext, det vill säga forskaren måste förstå och veta vad som är det allmängiltiga i det egna materialet för att på så vis kunna tolka och förstå vad som är avvikande.⁶⁰ Att finna den egna källmaterialkategorikontexten har varit ett huvudmål för mig från början och är ett av skälen till att jag lagt så mycket arbete på endast två källmaterial. Jag har funnit det säkrare att arbeta med två till slut välkända material, istället för att plocka notiser ur många källkategorier och riskera att foga samman notiserna till en helhet efter min förståelse. Jag menar således att jag kan identifiera vad som är normalt och vad som är avvikande i domstolsmålen. Jag ser också hur skickliga vittnena är på att beskriva onormaliteter som de möter hos djur.

Jag vill först visa med ett antal exempel på hur beskrivningarna av det onormala kan se ut, för att därpå diskutera hur detta kan användas för att förstå hurvida det fanns en normerande diskurs som styrde människors relation till djur i det sena bondesamhället.

Torparen Jöns P Persson i Tåppeshusen i Luggude härad i Malmöhus län köpte i oktober 1864 en ny häst och skulle dagen efter pröva den. Enligt vittnen körde han i skarp trav med sin häst som var i dåligt hull men ej alldeles utmagrad. En timme efter att vittnet, soldaten Palmqvist i Djursmåssa, sett svaranden första gången den dagen kom han körande vägen tillbaka. Hästen var enligt vittnet Palmqvist då mycket svettig. Svaranden hade ingen piska men han slog hästen med tömmarna. Hästen stupade utanför Palmqvists bostad. Innan den föll omkull hade ett flertal vittnen förebrått svaranden för att han behandlade sin häst illa. Vittnet Nils Persson, torpare i Ljusbergshus, tog på begäran av svaranden in hästen på sin innergård där den föll omkull flera gånger och måste resas upp. Persson gav hästen foder. När svaranden hämtade hästen om aftonen menade Persson att hästen var så skral och mager att den borde skjutas.

Häradsrätten meddelade i sin dom att eftersom hästen var så mager skulle den inte tvingats att springa så fort. På grund av den situation som svaranden försatt hästen i var djuret "följaktligen maktlöst" vilket häradsrätten ansåg vara likvärdigt med grym behandling. Svaranden fick böta 5 riksdaler för kreatursmisshandel.⁶¹

Fallet visar hur människor, i en värld av ständig kontakt med djur, var vana vid att bedöma deras situation. Vi som nutida läsare får en bra kännedom om svarandens häst, trots att vittnen bara sett den en kort stund, en enda gång (eftersom den var ny i trakten). Det nämns att den löpt i stark trav och att den varit i dåligt hull, men ej alldeles utmagrad. Det har således funnits en precis vokabulär kring djuren och deras status vilket säkerligen bidragit till att människor minns djuren och hur de har behandlats av sina ägare. Som i detta fall där vittnen kan uppge att svaranden inte hade någon piska men att han slog med tömmarna (vilka var gjorda av läder och kunde vara tunga nog att skada hästen med). Vi får också veta att människor reagerat på misshandeln, innan hästen stupat, vilket är viktigt. Att torparen Persson sade till svaranden att han tyckte att hästen skulle skjutas eftersom den var så mager är förståeligt då han sett konsekvenserna av behandlingen. Men att folk som fanns längs vägarna reagerat på att hästen var i dåligt hull och körts i för stark fart visar att också vardagliga händelser uppmärksammades och bedömdes.

Även det icke-våldsamma eller det som vi idag kanske uppfattar som små och knappast i ögonen fallande avvikelser upptäcktes och uppmärksammades. Det finns flera vittnesmål som exempelvis tydligt visar att man höll koll på hur mycket mat och vatten som fanns på kärrorna då människor från landsbygden besökte staden. Exempelvis

såg arbetskarlen Johannes Danielsson hur en häst som stod på torget i Gränna i Jönköpings län 1860 hade selen felvänd under buken och att det saknades foder i kärran.⁶² Likaså var man uppmärksam på avvikande beteenden; om hästen flåsade eller flämtade på ett onormalt sätt noterades det, likaså bedömdes hästens hull och även de minsta selbrott eller antydningar till selbrott uppmärksammades.⁶³ Människor lade också märke till huruvida djuren rörde sig normalt eller ej. Om en häst drog snett i selen tolkades det som att den var selbruten på en sida och att den kompenserade för detta genom att dra med den motsatta sidan och så vidare.⁶⁴

Jag menar att man, med beskrivningarna som utgångspunkt och med ledning av Birgitta Svenssons resonemang kring avvikelser och normalitet, kan tala om att det i det sena bondesamhället fanns en väl definierad normalitet kring hur människor förväntades sköta sina djur. Ett annat ord för detta kan vara att det fanns en styrande djurdiskurs som teoretiskt kan förklaras med att en sådan diskurs gav fördelar till den kultur som hyste den eftersom den underlättade den dagliga kontakten mellan djur och människa. Istället för att varje människa i varje kontakt med djur skulle tvingas att stanna upp och ta medvetna, intellektuellt grundade och moraliskt korrekta beslut kring hur man ska handskas med det aktuella djuret kan man resonera om att diskursen, kulturen, eller den styrande vanan trädde in. Den gav blixtsnabb styrning vilket möjliggjorde för individen att i de flesta fall uppvisa ett för den kulturen korrekt djurbeteende.

Jag tolkar den homogena djursyn som jag tycker mig kunnat ha belägga för södra Sverige 1860–1925 som ett indicium på att en väletablerad diskurs eller *kontrakt* existerade som styrde de allra flesta samhällsmedborgares relation till djur och som hade uppstått på grund av den närhet till djur som de allra flesta levde i under de undersökta perioderna. Jag tar också denna närhet och vana av att hantera djur och den diskurs som det gav upphov till, som en förklaring till att en så stor majoritet av dem som åtalas för djurplågeri också fälls. Omvänt kan det sägas att majoriteten av dem som dömde i fallet med travhästen Cocinette i Kalmar tingsrätt 1980, med stor sannolikhet levde på avstånd från djur och därmed inte kände till deras behov. Man kan således resonera om hur det nutida avståndet har betydelse för djursynen. Men det är inte säkert att ett sådant teoretiskt resonemang per automatik landar i ett konstaterande om att avstånd ledde till intrinsikalisering, som bland andra Thomas, Tester och Franklin menar. För mig kan ett sådant teoretiskt resonemang lika gärna sluta i ett antagande om att avstånd föder ett ointresse för djur, en möjlighet att blunda för lidande som djur utsätts för och som tillsammans bäddar för en instrumentalisering av djur. Vi kan tala om att avståndet gör det ointressant att upprätthålla kontraktet med lantbrukets djur, att det sätter den styrande vanan åt sidan och att diskursen därmed faller i glömska och upphör att vara normerande.

Jag håller det för sannolikt att det är avståndet till djur, och vår ovana att hantera djur i den moderna västerländska civilisationen, som ligger bakom vår kluvna djursyn. Eftersom den absoluta majoriteten av västerlandets människor idag inte umgås med djur öppnas en möjlighet till dialektisering, det vill säga en möjlighet för individen att teoretiskt "välja" förhållningssätt och inställning till djur utan att behöva konfronteras med konsekvenserna av valet. Det ger också en möjlighet att skilja på djur och djur. Sammantaget tillåter detta en samtidig instrumentalisering och intrinsikalisering. Vi kan på en och samma gång känna att vårt samhälle blir mer och mer djurvänligt samtidigt som vi exploaterar djuren allt hårdare. De höns- och grisfabriker som försörjer oss med billigt kött kan bara existera i ett samhälle med en instrumentell djursyn. Relationen till sällskapsdjur och månandet om att också lantbrukets djur ska leva goda djurliv kan å andra sidan bara finnas i ett samhälle med en intrinsikal djursyn. Dialektiseringen, som möjliggjorts av det upphävda kontraktet och avståndet, är den allra mest rationella och fördelaktiga djursynen för vårt samhälle, med den kan vi både äta djuren och ha dem kvar.

Samtidig instrumentalisering och intrinsikalisering

- ¹ Som nämnts tidigare är detta en undersökning som i huvudsak fokuserar synen på och inställningen till djur, det vill säga diskursen. Men eftersom jag menar att handlingsmönster och beteende speglar diskursen så har jag också varit intresserad av praxis, men mera som ett medel än som ett mål.
- ² Sörlin 1991
- ³ Se bland annat Jönköpings län, Västbo häradsrätt, Sommarting 1864, Nr 76
- ⁴ Se bland annat Malmöhus län, Luggude härad, Vårting 1925, Nr 576
- ⁵ Se bland annat Östergötlands län, Vifolka häradsrätt, Sommarting 1864, Nr 21
- ⁶ Se bland annat Östergötlands län, Hammarkinds härad, Höstting 1921, Nr 272
- ⁷ Östergötlands län, Hanekinds häradsrätt, Vinterting 1862, Nr 10
- ⁸ Kungl. Maj:ts proposition, Nr 6 1921, s. 19
- ⁹ Kungl. Maj:ts proposition, Nr 6 1921, s. 16
- ¹⁰ Bondeståndets protocooll 1856–58, band 3 s. 43
- ¹¹ Vifolka häradsrätt, Östergötlands län, Sommarting 1864, Nr 21
- ¹² Östergötlands län, Skärkinds härad, Höstting 1861, Nr 43
- ¹³ Johannes Pettersson har i två domstolsfall under 1860–65 anmält grannar för djurplågeri. Därmed kan det sägas att han givit intryck av att vara en djuröm person. Jönköpings län, Södra Vedbo Härad, Sommarting 1863, Nr 91 och Jönköpings län, Södra Vedbo Härad, Vinterting 1864, Nr 38
- ¹⁴ Thomas 1988, s. 210
- ¹⁵ Dirke 2000, s. 71
- ¹⁶ Striwing 1987, s. 21
- ¹⁷ Östergötlands län, Vifolka häradsrätt, Vårting 1923, Nr. 49
- ¹⁸ Striwing 1987, s. 173 och Striwing 1998, s. 46–47
- ¹⁹ SOU 1986: 14 s. 316 i Striwing 1987, s. 173
- ²⁰ Dirke 2000, s. 126
- ²¹ Cserhalmi 2002, s. 83. G.W. Sjöstedt gav bland annat ut häftet *Anvisningar angående gödning, transport och slakt af djur. Meddelande af Svenska allmänna kvinnoföreningen till djurens skydd* 1884. Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien (KSLA) har låtit nytrycka häftet i Cserhalmi 2002.
- ²² Dirke 2000, s. 126–128
- ²³ Dirke 2000, s. 142 ff
- ²⁴ För domstolsprotokollens del (1860–65) är påståendet oproblematiskt men inte för frågelistsvaren. Den tid som frågelistsvaren behandlar är i sin äldsta form 1860- och 70-tal. Men berättelserna är i huvudsak skrivna på 1940-talet, alltså efter djurskyddsforeningarnas massiva kampanj. Effekterna av detta har diskuterats tidigare i Del I Kapitel 3 i avsnittet *Källmaterial*.
- ²⁵ Eriksson 1998, s. 142
- ²⁶ Liliequist 1992, s. 74
- ²⁷ Östergötlands län, Mjölby domsaga, Höstting 1924, Nr. 218
- ²⁸ Jönköpings län, Norra Vedbo härad, Sommarting 1861, Nr 60
- ²⁹ Jönköpings län, Jönköping Rådhusrätt, Ting 1862, Nr 123
- ³⁰ Malmöhuslän, Vemmenhög, Ljunits och Herrestads Häradsrätt, Höstting 1923, Nr 241
- ³¹ Gadd 2000, Morell 2001
- ³² Berg och Svensson 1933/1971
- ³³ Foucault 1993, s 22
- ³⁴ Foucault 1992
- ³⁵ Foucault 1993
- ³⁶ Bondeståndets protocooll 1856–58, band 3 s. 245
- ³⁷ Bondeståndets protocooll 1856–58, band 3 s. 42
- ³⁸ Bondeståndets protocooll 1856–58, band 1 s. 467
- ³⁹ Protocooll hållna hos högloflige ridderskapet och adeln 1844. Första häftet s. 293
- ⁴⁰ Ritvo 1990
- ⁴¹ Thomas 1983. Tester 1991
- ⁴² Malmöhus län, Helsingborgs Rådhusrätt, Ting 1865, Nr 312
- ⁴³ Crafoord 1993, s. 41
- ⁴⁴ Burke 1992, se också det tidigare resonemanget om vikten på att skilja mellan samhälle och individ i Del I Kapitel 3 under avsnittet *Dåets och nuets subjekt*.
- ⁴⁵ Förutom de avhandlingar som redan behandlats Johansson 1994 och Nils-

- son 1996, se exempelvis ekonomihistorikern Bo Gustafssons lic. avhandling om sågverksarbetarens löner. Gustafsson jämför de uppgifter om löner som lämnas i frågelistsvaren med medellönestatistik i Sverige och ser en god överensstämmelse (Gustafsson 1965, s. 213–214)
- ⁴⁶ Lagutskottets utlåtande Nr 52, 1915 s. 10
- ⁴⁷ Att exempelvis juristen Helena Striwing, som intresserat sig för djurskydd och lagt en historisk aspekt på det, inte tyckt sig ha haft anledning att ifrågasätta denna etablerade bild är förståeligt. Det kan inte krävas av en icke-professionell historiker att den ska ifrågasätta en etablerad historisk "sanning". Att Striwing explicit för fram teorier som baseras på att man "förr" var grym mot djur och att rätterna inte beivrade ett sådant uppträdande visar på hur stark genomslagskraften varit för idén om hur "de andra" hyst en mindre empatisk syn på djur i jämfört med "oss", det vill säga den egna samhällsgruppen, nationen eller tidsgemenskapen.
- ⁴⁸ I Malmöhus har de nutida tingsrätterna behållit arkivmaterial från 1900-talet i hög grad. Endast domböckerna från Skanör med Falsterbo, Helsingborg och Ystad är inlevererade till Landsarkivet i Lund och det är bara dessa jag har studerat för perioden 1920–25, se Bilaga 1. Det verkliga antalet fällda för transport av smådjur är således med största sannolikhet högre i Malmöhus för perioden 1920–25 än vad som redovisas här.
- ⁴⁹ Östergötlands län, Hammarkinds Häradsrätt, hösting 1922, Nr. 84, (grisens ägare arrendatorn Gustaf Hjalmar Pettersson i Hanerik och arbetaren Ernst Konrad Karlsson, dömdes till 50 kr i böter vardera)
- ⁵⁰ Lägga märke till hur ordet normalt används, det verkar som om travtränaren flera gånger tidigare slagit dubbelslag mot trilskande hästar men att det de gångerna inte blivit märken efter körspöt, han är förvånad över att det blivit det denna gång, vilket antyder en viss vana.
- ⁵¹ Kalmar Tingsrätt 1980/DB 442, i Striwing 1987 s. 210–214
- ⁵² I djurskyddslagen från 1988 (SFS 1988:534) har "otillbörligt" avlägsnats ur lagformuleringen och ersatts av "onödigt". I lagens andra paragraf slås numera fast att "Djur skall behandlas väl och skyddas mot onödigt lidande och sjukdom." Förutom att onödigt känns mer lättförstått rent språkligt är det är svårt att se någon avgörande skillnad mellan termerna.
- ⁵³ Östergötlands län, Vifolka häradsrätt, Sommarting 1864, Nr 21
- ⁵⁴ De historiska fallen som jag redovisat i avhandlingen bildar för mig en sammanhållen helhet som kan kallas en tidsbunden källmaterialkategorikontext. Huruvida det enskilda fallet med Cocinette från 1980 kan sägas ingå i en sådan sammanhållen materialkontext, att det är representativt eller ej, kan jag däremot inte svara på eftersom nutida djurplågerifall inte varit mitt forskningsområde. I Striwings sammanställning finns två rättsfall som gäller våld mot häst av icke-sexuell karaktär (det finns flera tidelagsfall som jag helt lämnat). Det ena fallet rör en gammal travare som hobbykörs trots att den är halt där dess ägare fälls för djurplågeri. Fallet diskvalificerar sig från analysen då det inte går att passa in i hypotesen kring empati och produktion eftersom ingen har ställt produktionskrav på djuret. Jag hade således bara ett fall att använda mig av. Då syftet med att redovisa och analysera fallet med Cocinette endast är att antyda att det vore intressant att problematisera bilden av det nutida som mycket mer djurvänligt än det förgångna, menar jag att det bör vara acceptabelt att endast redovisa ett fall som jag själv valt ut.
- ⁵⁵ Thomas 1983, Tester 1991, Franklin 1999
- ⁵⁶ Franklin 1999, s. 13
- ⁵⁷ Tester 1991, s. 51
- ⁵⁸ Jönköpings län, Norra Vedbo härad, Sommarting 1861, Nr 60
- ⁵⁹ Östergötlands län, Bråbygdens

häradsrätt, Vinterting 1920, Nr. 258.
Fosforförgiftning orsakar en mycket plågsam och utdragen död med bland annat blödningar i inre organ och direkt i huden (Nordisk familjebok, sjunde bandet, under artikeln Fosforförgiftning, sp. 848–849)

⁶⁰ Svensson 1999

⁶¹ Malmöhus län, Luggude Häradsrätt, Vårting 1865, Nr. 114

⁶² Jönköpings län, Gränna rådhusrätt, Ting 1860, Nr 126

⁶³ Jag har bland annat redovisat hur Magnus Bengtsson i Blädinge, i Allbo härad i Kronobergs län såg hur Anders Johanssons häst flämtade starkt som efter en svår ansträngning då han gått förbi den plats där hästen stod uppbunden (Kronobergs län, Allbo häradsrätt, Sommarting 1860, Nr 162).

⁶⁴ Detta har vi bland annat sett i kusken Thure Stenströms brev till Hammarkinds häradsrätt i Östergötland där han beskrev hur den häst som Timar Linderblad körde betedde sig; "...hade jag tillfälle att dagligen se djurets beteende. Det ställde sig på sned i redet kastade med huvudet och allt talade för att djuret kände smärta, då det arbetade..." (Östergötlands län, Hammarkinds härad, Höstting 1921, Nr 272)

BILAGOR

Bilaga 1. Domstolsfallen i siffror

Bilagan redovisar i siffror hur många fall av djurplågeri som tagits till domstol i de tre undersökningslänen under de två tidsperioderna. Jag redovisar dels BiSOS (Bilagor till Sveriges officiella statistik) siffror som visar antalet stämnda för djurplågeri och antalet fällda. Jag redovisar också de djurplågerirättegångar som jag funnit i domstolsprotokollen.

Perioden 1860–65

Malmöhus län

I Malmöhus län fanns under perioden 1860-65 13 häradsrätter, landsbygdens domstolar, och 6 rådhusrätter, städernas domstolar. Enligt BiSOS hade 95 människor åtalats för djurplågeri under de fem åren, av dessa fälldes 73 för djurplågeri.

	Åtalade	Fällda
1860	12	11
1861	16	12
1862	22	19
1863	12	10
1864	18	9
1865	15	12
Sammanlagt	95	73

Tabell 14. Antalet åtalade och fällda för misshandel av djur i Malmöhus 1860-65, enligt BiSOS.

På landsarkivet i Lund har jag har sökt igenom samtliga häradsrätters och alla rådhusrätters domböcker, förutom Malmö stads rådhusrätt vars domstolsprotokoll arkiverats i Malmö kommunala arkiv. Av 73 fällande domar har jag lyckats finna 55 i saköreslängderna. 18 fällande domar har alltså undgått mitt sökande. Huvuddelen av de 18 fall jag inte lyckats finna i Malmöhus län återfinns med stor sannolikhet i rådhusrättens för Malmö domböcker. Som jämförelse kan nämnas att i Lund med 8.000 invånare fälldes under perioden 10 människor för djurplågeri. Malmö hade under samma period 18.000 invånare och det är inte osannolikt att alla saknade 18 domar finns just i Malmö.

Stad	Antal fall
1. Lund	10
2. Ystad	7
3. Malmö	Ej genomg.
4. Landskrona	2
5. Helsingborg	4
6. Skanör/ Falsterbo	0
Sammanlagt	23

Tabell 15. Funna fall av djurmisshandel i rättegångsprotokollen för rådhusrätterna i Malmöhus län 1860-65.

Jag har delat upp de fall jag funnit i domstolsmaterialet i ett antal kategorier. Det finns ett antal gemensamma kategorier för samtliga råds- och häradsrätter i samtliga län under båda tidsperioderna. Dessa är svält av häst, misshandel av häst, svält av nöt och misshandel av nöt. Utöver dessa fyra kategorier finns ett flertal gemensamma sorter av djurplågeri, transportskadade svin är exempelvis vanligt men förekommer inte överallt.

	Antal
Svält/ vanvård av häst	4
Misshandel/ våld mot häst	5
Svält/ vanvård av ko/ oxe	4
Misshandel/ våld mot oxe	1
Transportskadade svin	3
Misshandel av hund	2
Transportskadade får	2
Misshandel av får	1
Misshandel av katt	1
Sammanlagt	23

Tabell 16. Kategorisering av de fällande domarna i rådhusrätterna i Malmöhus enligt rättegångsprotokollen.

Under perioden 1860-65 fördes inga register i domböckerna över de som friats från djurplågeriåtal. I Malmöhus hade enligt BiSOS 22 personer åtalats men friats från djurplågeriåtal under de fem åren. Den enda chans jag haft att finna dessa har varit då jag bläddrat i domböckerna och läst de fällande domarna. För Malmöhus län hade jag turen att stöta på två fall där den åtalade friats, båda i Harjagers härad.

Häradsrätter	Funna fällda	Funna friade
1. Herrestad	2	0
2. Vemmenhög	0	0
3. Ljunits	0	0
4. Skytts	0	0
5. Oxie	0	0
6. Bara	2	0
7. Torna	2	0
8. Färs	3	0
9. Frosta	4	0
10. Harjager	0	2
11. Onsjö	0	0
12. Rönneberg	1	0
13. Luggude	18	0
Sammanlagt	32 fall	2 fall

Tabell 17. Funna fall av djurmisshandel i rättegångsprotokollen för häradsrätterna i Malmöhus län 1860–65.

	Antal
1. Svält/ vanvård av häst	7
2. Misshandel/ våld mot häst	17
3. Svält/ vanvård av ko/ oxe	1
4. Misshandel/ våld mot ko/ oxe	3
5. Våld mot hund	1
6. Våld mot får	1
7. Transportskadade får	2
Sammanlagt	32

Tabell 18. Kategorisering av de fällande domarna i häradsrätterna i Malmöhus 1880–65 enligt rättegångsprotokollen.

Befolkningen i Malmöhus län

Befolkning i hela länet 1860	284 430
Invånare under rådhusrätters jurisdiktion 1860	44 828
Invånare under häradsrätters jurisdiktion 1860	239 602
Åtalade för djurplågeri 1860–65 enligt BiSOS	95 (1 fall på 2 994 inv.)
Fällda för djurplågeri 1860–65 enligt BiSOS	73 (1 fall på 3 896 inv.)

Funna fall av djurplågeri i rådhusrätter 1860–65 23

Funna fall av djurplågeri på häradsrätter 1860–65 32

I Jönköpings län fanns under perioden 1860-65 åtta häradsrätter och tre rådhusrätter. Enligt BiSOS hade 136 människor åtalats för djurplågeri under de fem åren, av dessa fälldes 126 för djurplågeri.

	Åtalade	Fällda
1860	7	6
1861	6	6
1862	20	17
1863	19	17
1864	60	59
1865	24	21
Sammanlagt	136	126

Tabell 19. Antalet åtalade och fällda för misshandel av djur i Jönköpings län 1860–65, enligt BiSOS.

På landsarkivet i Vadstena har jag har sökt igenom samtliga häradsrätters och alla rådhusrätters domböcker för Jönköpings län. Jag har funnit samtliga 126 fällande domar som anges av BiSOS. 93 fall togs upp i de tre rådhusrätterna bland vilka Jönköping stad rådhusrätt dominerade fullständigt med 82 fällande domar under femårsperioden.

Rådhusrätter	Funna fällda
Gränna	2
Eksjö	9
Jönköping	82
Sammanlagt	93

Tabell 20. Funna fall av djurmisshandel i rättegångsprotokollen för rådhusrätterna i Jönköpings län 1860–65.

Vid kategoriseringen av domarna har jag för vissa fall räknat in ett och samma domstolsfall i två kategorier. Det vanligaste exemplet på att den dömde blir fälld för två förseelser i ett och samma mål är då män misshandlar magra hästar. De fälls då både för att deras hästar är svultna samt för våld mot hästen. För Malmöhus del förekom inte denna form av domkategori vilket det däremot gjorde i Jönköpings län. Detta förklarar varför det sammanlagda antalet drabbade djur är större i kategoriseringstabellen nedan än vad antalet fällande domar är för Jönköpings län.

	Antal
Svält/ vanvård av häst	67
Misshandel/ våld mot häst	20
Häst med tunga lass	3
Lämnat häst utan tillsyn	4
Misshandel/ våld mot oxe	1
Lämnat oxe utan tillsyn	3
Sammanlagt	98

Tabell 21. Kategorisering av de fällande domarna i rådhusrätterna i Jönköpings län 1860–65 enligt rättegångsprotokollen.

Rådhusrätterna i Jönköpings län har till skillnad från rådhusrätterna i Malmöhus en jämn spridning av antalet djurplågeridömda. Det är endast Vista härad i nordvästra hörnet av Jönköpings län som helt saknar fall.

	Funna fällda
1. Norra Vedbo härad	2
2. Södra Vedbo härad	3
3. Tveta härad	1
4. Vista härad	0
5. Västbo härad	6
6. Västra härad	4
7. Östbo härad	10
8. Östra härad	7
Sammanlagt	33

Tabell 22. Funna fall av djurmisshandel i rättegångsprotokollen för häradsrätterna i Jönköpings län 1860–65.

För domarna i häradsrätterna i Jönköpings län gäller samma sak som för rådhusrätterna i länet. I några av fallen har flera djurslag drabbats av svältfödning på en och samma gård, alternativt har ett och samma djur utsatts för flera sorters misshandel. I fyra fall har det inte framkommit vilket djurslag som drabbats av misshandeln. Från Östbo härad kommer tre av dessa fyra fall. Domstolsprotokollen anger bara att ”kreatur” kommit till skada, antingen genom våld eller svält. I detta härad verkar det som om kreatur används om oxar. Men i Östra härad är det tydligt att det används om häst. I länet som helhet används prefixet få före kreatur för att beteckna nötdjur. Det är vanligt att använda ordet hästkreatur om hästar. Jag har tagit det säkra före det osäkra och fört kreatursfallen till kategorin djurslag framgår ej.

	Antal
Svält/ vanvård av häst	4
Misshandel/ våld mot häst	17
Svält/ vanvård av ko/ oxe	3
Misshandel/ våld mot ko/ oxe	6
”Kreatur,” djurslag framgår ej	4
Svältfödning av får	1
Svältfödning av svin	1
Sammanlagt	36

Tabell 23. Kategorisering av de fällande domarna i häradsrätterna i Jönköpings län 1880 – 65 enligt rättegångsprotokollen.

Befolkningen i Jönköpings län

Befolkning i hela länet 1860	171 011
Inwånare under rådhusrätters jurisdiktion 1860	10 530
Inwånare under häradsrätters jurisdiktion 1860	160 481
Åtalade för djurplågeri 1860–65 enligt BiSOS	136 (1 fall på 1257 inv.)
Fällda för djurplågeri 1860–65 enligt BiSOS	126 (1 fall på 1308 inv.)
Funna fall djurplågeri i rådhusrätter 1860–65	93
Funna fall djurplågeri på häradsrätter 1860–65	33

I Östergötlands län fanns under perioden 1860-65 20 häradsrätter och fem rådhusrätter. Enligt BiSOS hade 137 människor åtalats för djurplågeri under de fem åren, av dessa fälldes 120 för djurplågeri.

Östergötlands län

	Åtalade	Fällda
1860	24	24
1861	20	18
1862	36	30
1863	17	15
1864	22	17
1865	18	16
Sammanlagt	137	120

Tabell 24. Antalet åtalade och fällda för misshandel av djur i Östergötlands län 1860-65, enligt BiSOS.

På landsarkivet i Vadstena har jag har sökt igenom samtliga häradsrätters och alla utom Norrköpings rådhusrätters domböcker för Östergötlands län. Jag har endast funnit 58 av de 120 fall som BiSOS uppger ska finnas i länet. En bidragande orsak till detta är den oklarhet som råder om var i Norrköping rådhusrätts domböcker djurplågerifallena ligger inbundna. Domböckerna förvaras för tillfället inte heller på Vadstena landsarkiv utan finns i Norrköping där de scannas. 21 fall har hittats bland rådhusrätternas material, 37 i häradsrätterna.

	Antal
1. Skänninge	2
2. Söderköping	2
3. Vadstena	5
4. Linköping	12
5. Norrköping	Ej genomg.
Sammanlagt	21

Tabell 25. Funna fall av djurmisshandel i rättegångsprotokollen för rådhusrätterna i Östergötlands län 1860–65.

I oxlänet Östergötland har endast två fall av misshandel mot oxar ägt rum inne i städerna mot tio på landsbygden.

	Antal fall
Misshandel av häst	14
Misskött häst	2
Selbruten häst	1
Misshandel av oxar	1
Misskötta oxar	1
Misshandel av hund	1
Sammanlagt	21

Tabell 26. Kategorisering av de fällande domarna i rådhusrätterna i Östergötlands län 1860–65 enligt rättegångsprotokollen.

Östergötland har flest häradsrätter av de tre undersökta länen, 20 i jämförelse med Malmöhus 13 och Jönköpings åtta. I Östergötland har häradsrätterna cirka 210.000 människor i sina jurisdiktioner medan Malmöhus häradsrätter har cirka 240.000. Häradsrätterna i Östergötland är således generellt mindre än i Malmöhus. Detta ligger bakom den inbindningsform av domstolsböcker som praktiserades på många håll i länet och som syns i tabellen nedan. För att inte behöva binda in fallen i alltför tunna böcker har flera års domstolsprotokoll bundits in i

samma volym. Jag har i de fall detta förekommit läst samtliga års protokoll då jag fått denna form av flerårsvolymer i min hand. I fallet med exempelvis Östkind går texterna tillbaka till 1858, det första året som djurplågerilagen trädde i kraft.

	År	Antal
1. Aska	1860–65	3
2. Bankekind	1860–65	1
3. Björkekind	1859–65	0
4. Boberg	1860–65	0
5. Bråbo	1860–65	6
6. Dal	1859–65	0
7. Gullberg	1860–65	2
8. Göstring	1860–65	3
9. Hammarkind	1860–65	2
10. Hanekind	1860–65	4
11. Kinda	1860–65	3
12. Lysing	1860–65	4
13. Lösing	1860–65	1
14. Memming	1860–65	1
15. Skärkind	1860–66	1
16. Valkebo	1860–65	1
17. Vifolka	1860–65	3
18. Ydre	1860–65	1
19. Åkerbo	1859–65	0
20. Östkind	1858–65	1
Sammanlagt		37

Tabell 27. Funna fall av djurmisshandel i rättegångsprotokollen för häradsrätterna i Östergötlands län 1860–65.

Även på landsbygden var djurplågerimål mot hästar betydligt vanligare än mot oxar i det utpräglade oxlänet Östergötland. Det finns inga siffror över kreatursbeståndet i länet för 1860–65 men 1870 fanns 18.000 hästar och hela 39.000 oxar, det vill säga dubbelt så många. Varför hästen är så överrepresenterad i djurplågerifallen diskuterades i anslutning till analyserna av domstolstexterna.

	Antal
Svält/ vanvård av häst	9
Misshandel/ våld mot häst	16
Svält/ vanvård av ko/ oxe	5
Misshandel/ våld mot oxe	5
Misshandel av hund	2
Sammanlagt	37

Tabell 28. Kategorisering av de fällande domarna i häradsrätterna i Östergötlands län 1880 – 65 enligt rättegångsprotokollen.

Befolkningen i Östergötlands län

Befolkning i hela länet 1860	240 917
Invånare under rådhusrätters jurisdiktion 1860	31 565
Invånare under häradsrätters jurisdiktion 1860	209 352
Åtalade för djurplågeri 1860–65 enligt BiSOS	137 (1 fall på 1 758 inv.)
Fällda för djurplågeri 1860–65 enligt BiSOS	120 (1 fall på 2 007 inv.)
Funna fall djurplågeri i rådhusrätter 1860–65	21
Funna fall djurplågeri på häradsrätter 1860–65 (Norrköping ej genomgången)	37

Perioden 1920–25

Malmöhus län

För perioden 1920–25 redovisar jag ej det sammanlagda antalet djurplågerimål från undersökningsområdena. Detta beror på att domstolarna under denna tid förde register över både fällda och friade som bands in i domböckerna. Det går därför att finna samtliga åtalade för djurplågeribrott under denna period.

I Malmöhus län fanns under perioden 1920–25 åtta häradsrätter och sju rådhusrätter. I Malmöhus har många tingsrätter behållit sina 1900-talsdomböcker i egna arkiv, det finns därför ett flertal luckor i Lunds landsarkivs material från tiden.

	Fällda	Friade
1. Ystad	13	0
2. Skanör–Falsterbo	0	1
3. Helsingborg	0	
4. Malmö	Ej inlevererat till LLA	
5. Lund	Ej inlevererat till LLA	
6. Landskrona	Ej inlevererat till LLA	
7. Trelleborg	Ej inlevererat till LLA	
Sammanlagt	13	1

Tabell 29. Antalet åtalade för misshandel av djur på rådhusrätterna i Malmöhus län 1920–25, enligt domstolsprotokollen.

På rådhusrätterna i Malmöhuslän dominerade djurkategorin hästar fullständigt. Förutom hästar finns också två transportskadade svin representerade samt en fisk. I Ystad fälldes en fiskförsäljare till djurplågeri för att ha hängt upp en levande torsk i kroken på en besmansvåg på torget i Ystad.

	Antal
Selbruten häst	5
Misshandlat häst	5
Sjuk häst	1
Svintransport	2
Misshandlat fisk	1
Sammanlagt	14

Tabell 30. Kategorisering av domarna i rådhusrätterna i Malmöhus län 1920–25.

En betydande sammanslagning av häradrätterna hade ägt rum i länet under mellanperioden vilket reducerat deras antal från 13 till åtta. Som i fallet med rådhusrätternas domböcker har inte heller de samtliga nutida tingsrätter levererat in sina domböcker till landsarkivet.

	Fällda	Friade
1. Luggude	7	2
2. Wemmenhög, Ljunits och Herrestad	8	4
3. Färs	24	0
4. Oxie och Skytt	ej inlevererat	
5. Bara	ej inlevererat	
6. Torna	ej inlevererat	
7. Frosta	ej inlevererat	
8. Rönnebergs, Onsjö och Harjager	ej inlevererat	
Sammanlagt	39	6

Tabell 31. Antalet åtalade för misshandel av djur på häradsrätterna i Malmöhus län 1920–25, enligt domstolsprotokollen.

Eftersom det upprättades register över samtliga mål för perioden 1920–25 har det varit möjligt att finna även de som friats från djurplågeriåtal. Nedanstående kategorisering innehåller därför fall från både de mål där den åtalade friats och fällts.

	Antal
Mager/selbruten häst	14
Sjuk häst	1
Häst stod ute	1
Våld mot häst	21
Kört med halt häst	2
Svältfödda kor	2
Kor stod ute	1
Sjuk ko	2
Transsport av får	1
Misshandel mot hund	1
Sammanlagt	46

Tabell 32. Kategorisering av domarna i häradsrätterna i Malmöhus län 1920–25.

Befolkningen i Malmöhus län 1920-25

Befolkning i hela länet 1920 305 742

Funna fall av djurplågeri
(såväl friade som fällda) i rådhusrätter 1920–25 14

Funna fall av djurplågeri
(såväl friade som fällda) på häradsrätter 1920–25 45

I Jönköpings län fanns under perioden 1920-25 sju häradsrätter och tre rådhusrätter. De två häradsrätterna Tvetå och Vista hade slagits samman till Tvetå, Vista och Mo häradsrätt. I övrigt hade inga omorganisationer skett.

	Antal
Eksjö	10
Jönköping	10
Gränna	1
Sammanlagt	21

Tabell 33. Antalet åtalade för misshandel av djur på rådhusrätterna i Jönköpings län 1920-25, enligt domstolsprotokollen.

	Antal
Selbrutna hästar	12
Misshandlad häst	1
Halt häst	3
Svintransport	4
Misshandlad katt	1
Sammanlagt	21

Tabell 34. Kategorisering av domarna i rådhusrätterna i Jönköpings län 1920-25.

Den nuvarande tingsrätten i Värnamo har levererat in domböckerna för Västbo och Östbo fram till sekelskiftet 1900. Domböckerna för 1920-25 ligger i eget arkiv i Värnamo, jag har ej haft möjlighet att läsa dem.

	Antal fall	Frikända
1. Södra Vedbo	1	1
2. Norra Vedbo	2	2
3. Östra	7	0
4. Västra	2	0
5. Tvetå, Vista och Mo	9	0
6. Västbo	ej inlevererat	—
7. Östbo	ej inlevererat	—
Sammanlagt	21	3

Tabell 35. Antalet åtalade för misshandel av djur på häradsrätterna i Jönköpings län 1920-25, enligt domstolsprotokollen.

Smålandslänen var de sista som övergav oxen som dragare på landsbygden. Men även i Jönköpings län hade den mer eller mindre spelat ut sin roll på 1920-talet. Detta avspeglas i domstolsmaterialet. Inga oxrelaterade fall finns från femårsperioden vare sig från land eller stad.

	Antal
Selbrutna hästar	14
Misshandlade hästar	4
Svältfödda kor	2
Misskött fårslakt	1
Misskötta svin	1
Misshandel av hund	1
Skadad hund	1
Sammanlagt	24

Tabell 36. Kategorisering av domarna i häradsrätterna i Jönköpings län 1920–25.

Befolkningen i Jönköpings län 1920–25

Befolkning i hela länet 1920 227 629

Funna fall av djurplågeri
(såväl friade som fällda) i rådhusrätter 1920–25 21

Funna fall av djurplågeri
(såväl friade som fällda) på häradsrätter 1920–25 24

Östergötlands län

I Östergötlands län fanns under perioden 1920–25 10 häradsrätter och fem rådhusrätter. Antalet häradsrätter hade därmed halverats under den mellanliggande perioden, rådhusrätterna var desamma.

	Antal	Friade
Norrköping	30	
Linköping	5	2
Söderköping	6	
Vadstena	2	
Skänninge	Ej inlevererat	
Sammanlagt	43	2

Tabell 37. Antalet åtalade för misshandel av djur på rådhusrätterna i Östergötlands län 1920–25, enligt domstolsprotokollen.

Transportskador var vanliga, de flesta ägde rum under järnvägsfrakter till städerna. Under kategorin Flertal djurslag skadade i transporter

döljer sig två stora blandade frakter av hästar, nöt, får och svin i samma järnvägsvagnar.

	Antal
Selbrutna hästar	16
Misshandel av häst	9
Hästar lämnats ute	1
Halt häst	3
Sjuk häst	2
Grisar skadade i transporter	7
Kycklingar skadade i transporter	2
Flertal djurslag skadade i transporter	2
Misshandel av hund	3
Misshandel av nöt	1
Sammanlagt	45

Tabell 38. Kategorisering av domarna i rådhusrätterna i Östergötlands län 1920–25.

Antalet häradsrätter hade som nämndes ovan halverats under perioden 1865–1920. Under undersökningsperioden på 1920-talet fortsatte omorganisationerna vilket syns i tabellen nedan. Under rubriken årtal anges under vilka år rätterna eller domsagorna som de kommit att kallas var i funktion under undersökningsperioden.

	Fällda	Friade	Årtal
1. Bråbygden	16	1	
2. Finspånga län	6		
3. Hammarkind	30		
4. Lysings-Göstrings domsaga	2		
5. Valkebo och Gullbergs domsaga	3		
6. Vifolka	4		
7. Mjölby Domsaga	8		1924–25
8. Linköpings Domsaga	11		1924–25
9. Åkerbo, Bankekind och Häradskind	4		1920–24
10. Kinda och Ydre	5		1921–25
Sammanlagt	89	1	

Tabell 39. Antalet åtalade för misshandel av djur på häradsrätterna i Östergötlands län 1920–25, enligt domstolsprotokollen.

1907 omformulerades lagen. Benämningen ”egna eller andras kreatur” ersattes då med ”djur”, varför även vilt därmed kom att ingå i lagarna. Detta förklarar varför en man i Kinda och Ydre domsaga 1922 kunde fällas för att ha hållit rävungar i en illa anpassad bur.

	Antal
Vanvård/ selbruten häst	48
Misshandel/ våld mot häst	16
Svält/ vanvård av ko/ oxe	8
Misshandel/ våld mot ko/ oxe	4
Transportskadade gäss	1
Misshandel av hund	2
Förgiftat höns	1
Misskött tupp	1
Misskött slakt av får	1
Transport av får	1
Misskötsel av rävungar	1
Svältfödda getter	1
Transportskadade/ misskötta svin	5
Sammanlagt	90

Tabell 40. Kategorisering av domarna i häradsrätterna i Östergötlands län 1920–25.

Befolkningen i Östergötland län 1920–25

Befolkning i hela länet 1920	305 742
Funna fall av djurplågeri (såväl friade som fällda) i rådhusrätter 1920–25	45
Funna fall av djurplågeri (såväl friade som fällda) på häradsrätter 1920–25	90

Bilaga 2. Nordiska museets frågelistor

Frågelista Nm 105 Getavel

Getavelslistan ger ej mycket information om hur man såg på sina getter förutom att den bekräftar den utbredda föreställningen om att getter sågs som svåra skadegörare i det sena 1800-talet. De betecknas som omöjliga att hägna in och som illgörare.

Listan kommer ej att användas i studien.

Frågelista Nm 30 Husdjurens skydd och sjukdomar

Frågelistan redovisar mestadels svartkonster och folkligt botande. Det är svårt att läsa ut något om djursyn i materialet.

Listan kommer ej att användas i studien.

Frågelista Nm 149 Svinskötsel

Listan tar bland annat upp svinslakt, ringning och okning av grisar. Informationen är lik den som kommer till uttryck i Nm 60 boskapskötsel.

Listan kommer ej att användas i studien.

Frågelista Sp 71 Fårskötsel

Listan ger inte någon insyn i hur man sett på djur.

Frågelista Nm 35 Slakt

Listan tar upp slaktmetoder. De som svarar för fram hur okänsliga man varit gentemot djurs lidande vid slakt.

Ett svar, EU 636, har inkluderats i studien

Frågelista Nm 60 Boskapskötsel

Frågelistan har studerats i sin helhet. Den kommer att användas för analyser av hur man i det sena 1800-talet och det tidiga 1900-talet sett på djur. Svaren är ordnade i band och delar, i kronologisk ordning. De första svaren är från 1941 och huvuddelen av svaren är inlämnade under 40-talets första år. De senaste svaren är inlämnade på 1960-talet, men dessa är få. Svaren fördelar sig enligt följande:

	Antal svar av intresse
Band 1 del I	12
Band 1 del II	10
Band 2 del I	7
Band 2 del II	9
Band 3 del I	13

Band 3 del II	2
Band 5 del I	6
Band 5 del II	17
Band 6 del I	5
Band 6 del II	11
Band 7 kapsel I	2
Band 7 kapsel II	9
Band 7 kapsel III	3
Band 7 kapsel IV	6
Band 7 kapsel V	4
Band 7 kapsel VI	3
Band 8 kapsel I	4
Band 8 kapsel II	17
Band 9	6
Sammanlagt	146

Tabell 41. Antal svar av intresse i Nordiska museets frågelista Nm 60 Boskapsskötsel och hur de fördelar sig i band och kapslar.

Bilaga 3. Femårsberättelser

Växselbruk i Malmöhus län 1820-tal till 1850-tal

Odlingssystem

Landshövdingen i Malmöhus län beskrev 1822 hur delar av länets jordar odlades, 1/6:e del av åkern trädas och betas, 1/6:e del besås med höst-råg eller höstvetete, 1/3:e del med korn och 1/3:e del med ärter, havre, potatis eller vicker, en baljväxt som främst användes som grönfoder. Landshövdingen benämner inte detta vare sig växselbruk eller cirkulationsbruk men vi ser ändå att detta är ett fullt utvecklat växselbruk med fokus på spannmål. Därmed ser vi att växelbruket fanns i länet, men ett uttalande om ängsfoder visar att det ännu inte var speciellt utbrett:

”Ortens ringa tillgång på tjenligt ängsfoder sätter dem i förlägenhet då, såsom detta år, fodret blir mindre än vanligt”¹

I slutet av 1820-talet pågår en konjunkturmattning i hela landet med fallande priser på spannmål och en försämrad avsättningsmarknad. Detta gör att intresset flyttas till animalieproduktion och främst boskap. Det för också med sig en vilja, enligt landshövdingen i 1828 års femårsberättelse, att återställa ett mer jämlikt förhållande mellan åker och äng och skapar också ett ökat intresse för kreatursimport från Schweiz, Tyrolen och Holland. I 1838 års femårsberättelse anges att cirkulationsbruk är

allmänt vedertaget i slättbygderna och i vissa orter i skogstrakter. 1855 är växelbruk helt genomfört, landshövdingen menar att detta till stor del beror på den stora ängsbristen som råder i länet.

Boskapsskötsel

1822 vill landshövdingen peka på att djuren fått det bättre i länet under den senare tiden. Han påminner då läsaren om vad som skrevs i 1805 års femårsberättelse om hur "kreaturen föddes illa om vintern och swulto om sommaren" men att numera "kreaturen födas och vårdas bättre än förr." Men det anges också att det är hos de possessionater som importerar holländska kor som djuren i allmänhet är större och "wål födda." Uttalandet om att djuren är större och mer välfödda står med all sannolikhet i relation böndernas djur som, får vi förmoda, var mindre och magrare.

Att det skulle vara slättbygderna som har störst problem med att föda sina djur mottalas av femårsberättelsen från 1838 då det förklaras att missväxtåret 1836–37 gjort att boskapsskötseln förminskats. I skogs- trakterna kunde man dessa år inte behålla sina djur, de slaktades eller såldes till underpriser. På slätten kunde däremot spannmål, halm och gräsfoder om sommaren ge tillräckligt foder för att behålla de redan få djuren.² För 1855 visas att boskapsskötsel är en lågprioriterad näring i Malmöhus. Visserligen har plattgårdar mejerier och välskötta djur men välbeställda bönder har endast 2-3 kor till husbehov och vissa anser att det är förödmjukande att sälja mejeriprodukter.

Odlingssystem

För Jönköpings län anges tresäde vara det normala under 1820-talet. Ensäde dominerade i de magra delarna i sydväst och i delar av Wista härad var tvåsäde det normala. Possessionater hade försökt med växelbruk med foderväxter men allmogon har inte följt efter. Först på 1850-talet nämns att växelbruket vinner alltmer insteg men att trädesbruket ännu var det helt dominerande.

Boskapsskötsel

För 1820-talet tecknas en dystert bild av boskapsskötseln. Ängarna ansågs i allmänhet vara mindre goda och stark betning om hösten och på vissa ställen på våren minskade deras gräsväxt. Fodertillgången var knapp och otillräcklig där det inte fanns ett stort halmförråd. Djur släpptes ut i mitten av maj och skadade då betet. I kuperad och bättre bergig mark kunde dock betet vara gott vilket gav god mjölk samt fet och fast, men småväxt slaktboskap. 1828 sägs att boskapsskötseln är länets huvudnäring men att inga förbättringar har skett i ängarnas vård och odling, fodertillgången är merendels knapp. Däremot har det mustiga sommarbetet en kraftig verken på kreaturen hull och avkast-

Växelbruk
i Jönköpings län
1820-tal till 1850-tal

ning. För 1850-talet anges att de höga priserna på spannmål och de goda avsättningsmöjligheterna ger försummad boskapsskötsel då endast lite av nyodlingen går till äng eller foderväxtmarker. Dock inser allt fler värdet av få väl fodrade kreatur istället för såsom tidigare ”knappt lifnära flera sådana”. De flesta lägger mer vikt vid oxar än ladugård och dess avkastning i övrigt:

”Kreaturshandeln är fortfarande en av de viktigaste i länet...många kan ej underhålla dragarna under andra tider än under vår- och höstbruk och sålunda måste de sälja de förut begagnade än inköpa nya; andra jordbrukare sakna tillräckligt vinterfoder, men äga god tillgång på sommarbete eller tvärtom...”³

Slutmeningen i citatet tyder på att det kan råda brist på både sommar- och vinterfoder i Jönköpings län i mitten av 1800-talet. Att landshövdingen för Jönköpings län, som är ett utpräglad skogslän med stora utmarker för de allra flesta byar och ensamgårdar, påpekar detta faktum är av stort intresse. Det är i sådana trakter som det enligt den etablerade tankemodellen kring svältfödning borde finnas störst tillgång till sommarbete.

Växelbruk i Östergötland län 1820-tal till 1850-tal

Odlingssystem

För Östergötlands 1820-tal anges att ett fåtal possessionater gjort försök med växelbruk men att detta ”ej vunnit förtroende eller efterföljd.” På 1830-talet har man ”till viss del” övergått till växelbruk med klövervallar. Ännu på 1850-talet finns ordnat växelbruk endast på de större egendomarna.

Boskapsskötsel

För 1820-talet skriver landshövdingen att det råder foderbrist på slättlandet därför att fördelningen mellan äng och brukad åker inte är proportionerlig och att detta får en dålig inverkan på ängarna;

”...brist på tillräckligt foder och goda beteshagar gör även att ängarna måste länge och inpå sena hösten af kreaturen betas och upptrampas, till men för gräsuxten.”⁴

I skogsbygden uppges fördelningen vara mer jämn men allmogens kreatur är små i hela länet och passande för magra och ofta bergiga betesmarker. 1828 ges samma bild av slättlandets kreatur som små och klena. Under 1830-talet uttalas en förhoppning om att växelbruket ska förändra den rådande ordningen men att det ännu råder stora brister i boskapsskötseln;

”...uti nästen hela länet är halmen ännu den drygaste delen av boskaps vinterfoder; höet är den mindre delen, helst på vissa trakter af slättbygden hvarest ängarna är högst inskränkte, och deras avkastning får behållas hästar och får.”⁵

Brännvinsbränningen får kritik liksom vanan att fodra djuren med drank men eftersom halmen utgör en så viktig del av djurens vinterfoder och dranken gör halmen mer närande så antyds att det finns problem med planerna på att förbjuda hembränningen. Bland annat sägs att drank måste användas då hästgödsel ges till dragoxar istället för halm. Med den ökande foderodlingen av vall på vissa delar av trädan på 1850-talet så anas en ökad fodermängd för djuren och landshövdingen skriver om hur det tidigare så vanliga svältsystemet hämmade boskapskötseln och att ökandet av fodertillgångarna numera är den upplyste jordbrukarens viktigaste försorg. Detta skulle ske genom foderväxter och att beså den öppna marken med gräsfrö.

Noter · Bilaga 3 · Femårsberättelser

¹ Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Malmö län 1822, s. 7.

² Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Malmö län 1838, s. 11.

³ Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Jönköping 1851–55

⁴ Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Östergötland 1822, s. 6.

⁵ Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Östergötland 1838, s. 15.

ENGLISH SUMMARY

Animal welfare and animal abuse

– *attitudes towards farm animals and cruelty to animals 1860–1925*

For a long time many Anglo-Saxon scholars have shown great interest in the relations between man and beast and in people's attitudes towards animals. Today's focus on this issue is partly rooted in the 1970s when both the philosopher Peter Singer and the historian John Passmore published in 1975 articles about attitudes towards animals.

The animal rights philosopher Peter Singer was interested in the contemporary view of animals which according to him led to an over-exploitation of animals. In his book *Animal Liberation* he presented the reader with a view of the almost industrial contemporary breeding institutions and butcheries. With the aim of opening people's minds to his vegan and utilitarian message, which also involved animals, he wrote about breeding methods which he regarded as disgraceful.¹

In order to underline the erroneous direction of the contemporary treatment of animals, Singer compared his own day with peasant society long ago. The past was then used as an example to which the industrialized animal breeding was compared and ultimately further condemned.

...farming is no longer controlled by simple country folk. During the last fifty years, large corporations and assembly-line methods of production have turned agriculture into agribusiness.²

When Singer wrote that the hens' beaks were regularly cut off in order to prevent the stressed birds from hurting each other, he used the same contrastive method as before.

Old fashioned farmers, keeping a small flock with plenty of space, had no need to debeak their birds.³

Singer assumes that animals' living conditions were better in the past than they are today. Hereby one can see how Singer uses the notion of 'the good old days' as a means of sharpening and justifying his criticism of contemporary animal breeding. This method is also often used by Scandinavian debaters, for example by the author Astrid Lindgren and

the politician and former MEP Marit Paulsen, in Sweden, and Liv Klungsoyr in Norway.⁴

John Passmore's takes the opposite perspective. According to his main thesis, the general opinion today holds that cruelty to animals is immoral, but that this thought developed rather late in history. In his article from 1975, *The Treatments of Animals*, Passmore produced an account for the learned and academic Western attitude towards animals and described how a great number of theologians, philosophers and ethicists reasoned on the subject. According to Passmore's conclusion, empathy for animals was a new trend in Western thinking which developed during the late 18th century.⁵

Thus, in 1975 two studies were published which both had a great influence, but stated two completely different viewpoints on the issue of attitudes towards animals in earlier times. Which one of them was right? Did man care more about animals in the past than we do today, or is empathy for animals something new? Studies published in the 1980s and '90s were not written as replies to that issue, but generally they claimed that the notion of an intrinsic value in animals was quite new and that it had been fostered amongst the urban bourgeois elites.

Standard works and followers

In 1983 the Oxford historian Keith Thomas published *Man and the Natural World*. Doubtless, this book is now the standard work on historical attitudes towards animals. Thomas deals specifically with British conditions and does not settle for depicting thoughts already published by philosophers and theologians. Instead he uses letters, diaries, novels, minutes and all kinds of written material available which in one way or another deals with attitudes towards animals.

Thomas is a pioneer in describing, interpreting and contextualising a whole range of opinions and attitudes conditioned by their contemporary context. In doing so, he tries to create syntheses and lines of development which describe how man's relation to animals has changed in England from the 16th century up until today. Instead of writing chronologically, he divides the imagined course of events into different phases – from insensitivity to compassion for animals – which are described as steps leading up to our empathetic relation to animals today. According to Thomas, these steps obviously form a chronological order of development since they follow one upon the other, but he also underlines that at the same point in time separate individuals may regard the notions of two different phases as their guidelines. Thomas argues that already in the early 19th century the urban elites had developed empathy for animals, while the peasants at the same period still stuck to the callous attitudes of times gone by.

According to Thomas it was the urban middle class which introduced the new idea of preventing cruelty to animals. Amongst other explana-

tions, he mentions this group's new habit of owning pets as one factor which made these circles aware of animals' feelings. He also points out the distance between people in the middle class and the working animals in the countryside, and states that the distance between them was crucial for the development of an interest in animals' feelings.⁶

The British sociologist Keith Tester writes with the aim of understanding the attitudes towards animals today, but he argues that today's debate on animal rights can only be understood if we know its history. Therefore Tester carefully traces back and describes older attitudes towards animals. His purpose is to give examples of alternative ways of relating to animals in order to make the modern reader aware of our own society's constructed attitudes towards animals. Tester concludes with Thomas that the creators of new attitudes towards animals were the urban elites.

In England, it was the intellectuals and the urban middle class who first suggested that animals were morally relevant.⁷

Tester argues that the old and instrumental attitude towards animals was maintained by peasants, the lower classes and the old landowning aristocracy. The new attitude, which for the first time included empathy and sentimentality towards animals, was fostered in the British middle class in the late 18th century. Tester explains the changing attitudes by referring to the new sciences which developed during the period. He also shows that, for example, the new achievements in astronomy and physiology made anthropocentrism difficult to defend and that this made people apprehend animals as more humanoid.

The historian Hilda Kean also writes about how the middle class invented prevention of cruelty to animals. Furthermore, she introduces the idea that attitudes towards animals could be used by the higher classes to draw a line against the lower classes. By treating animals well and having the right attitude to them, it was possible to express that one belonged to the higher classes.⁸ In the light of Kean's suggestion one could argue that the urban elite had something to gain by portraying the attitudes of lower classes towards animals as raw and primitive, in contrast to their own cultivated relationship with animals.

Even the Australian historian Adrian Franklin follows Keith Thomas and describes the distance between the city and the countryside as a necessity for the idea of prevention of cruelty to animals to emerge. According to him it was this very distance which enabled the development of a sentimentality which made people sensitive to animal suffering. Furthermore, Franklin suggests that it was necessary for people in the countryside to maintain a line between man and beast while living so close to each other. Keith Tester also pursues this idea and he even argues that peasants deliberately treated animals brutally and callously just to underline man's dominance over the animals and draw a line between man and beast

...aggressive behaviour towards animals was an active way for humans to define themselves as the centre of the universe and the zenith of God's work.⁹

With a distance from animals, according to Franklin, the necessity to uphold the differences falls. This leads to the conclusion that it was the elites in the cities who were the first to condemn cruelty to animals, something which happened during the first half of the 19th century.¹⁰

Scholars who have written about attitudes towards animals are certain that a new way of thinking about animals developed at that time. They agree that these new attitudes were formed amongst the urban elites who then educated the lower classes in the 'right' way of treating animals. Is it really that simple?

In order to write about the elites' and the peasants' attitudes one, of course, needs source material. Amongst other material, the Anglo-Saxon scholars are relying on printed literature, newspaper articles, letters, proposed bills etc. Since all this source material was produced by the higher classes in the studied period, the descriptions from scholars are based on the elites' own material describing the lower classes. This brings about many problems.

Tendentious source material

The one social group which wrote the most about animals in the late 18th and early 19th century was the urban elite. It was also citizens in this group who founded the Society for Prevention of Cruelty to Animals (SPCA) in 1824. Scholars who are dealing with this subject should, to a certain degree suspect that members of societies for the prevention of cruelty to animals and the social class in which these societies came about were acting in their own cause, for example when applying for financial contributions or political support for their society. Tendentiousness in the material is more or less a matter of course. But what does such an attitude bring about?

In the 19th century the British urban middle class, together with the even more dominant landowning aristocracy, was a group with a great deal of economic power and political influence, which guaranteed a preferential right of interpretation in many areas. A well-known and striking rhetorical method is that of contrasting 'correct' and 'incorrect' opinions against each other. This becomes especially effective if one can make the world believe that the incorrect opinions emerge from socially inferior layers of the population. When Keith Thomas and his followers describe how the SPCA during the 19th century very clearly blamed the lower classes for being animal abusers, unfortunately they do not ask themselves on what purpose the SPCA was writing. Neither do they discuss whether there was any wish to market the idea of the peasants and the lower classes as animal abusers. Thomas fully accepts this line of thought

and this is obvious when he tries to make the readers soften their judgement upon the presumed animal abusing lower classes. He writes:

Vänlighet mot djur var en lyx som alla inte hade lärt sig att ha råd med. Precis som arbetarklassen under det tidiga artonhundratalet, som var beroende av barnens arbete, tvekade att acceptera den nu så moderna medelklassuppfattningen att uppväxande barn skulle skyddas genom att isoleras från världen, fortsatte de flesta arbetarna att betrakta djuren i en funktionell belysning, utan känslösblandning.¹¹

The same method of contrasting was used in Sweden. In 1875 the Swedish Society for Prevention of Cruelty to Animals was founded (SADF).¹² The Swedish society did exactly what its British counterpart had done earlier when blaming farmers, peasants and people from the countryside of being animal abusers. The members of the society also described Swedish farmers as part of a degenerated, primitive and animal abusing culture.¹³ This picture was contrasted to their own thinking which supposedly was characterised by rationality, science, modernity and prevention of cruelty to animals.

My research has shown that there is a clear tendentiousness in the source material used by Anglo-Saxon scholars in this area. Like other animal protection societies, the SPCA contrasted their own opinions and themselves against others – domestic peasants or South European Catholics – in a way which made the urban North European bourgeoisie look like the first population group ever to take an interest in animals' feelings. A number of modern scholars have built their conclusions on tendentious statements about the lower classes, articulated by higher classes.

Instrumental or intrinsic value?

Relying on source material produced by the higher classes, which condemns the lower classes, the Anglo-Saxon scholars have come to the same conclusion as John Passmore; empathy for animals is an innovation and farm animals most probably had very hard lives before the values of the urban middle class spread to the peasant households. My study has made it clear that the Anglo-Saxon scholars have neglected the tendentiousness of their source material and therefore it is interesting to problematize their conclusions. Is there any other source material available which can tell us anything of ordinary people's attitudes towards farm animals and in which the lower classes have not been tendentiously portrayed by the elites?

I would like to argue that historical questionnaires from archives and museums as well as historical court protocols from cases of cruelty to animals may be used. The questionnaires are a kind of survey and were drawn up in the 1930s and '40s by museums and archives staffs of that time. Subsequently they were sent out to older people in the countryside

who had agreed to answer the questions. These answers mostly concern the childhood of the respondents in the 1860s and '70s. The answers to these questions constitute material which is difficult to handle, i.e. because it is part of modernity and yet anti-modern and indeed this leads to difficulties because one has to compensate for the tendentiousness which is always present in historical source material. Therefore it is very important to complete the questionnaires with contemporary source material. To that end, I have used court protocols and studied 478 cases of cruelty to animals between 1860 and 1925.

What do the court protocols reveal about attitudes towards animals?

In the year 1861 the farmer Gustaf Andersson from the hamlet of Lillvik was called to the county court of Norra Vedbo in Jönköping, in southern Sweden, for having beaten his oxen. In the afternoon the 24th January 1861 his neighbour, the tenant A.F. Lindgren, had seen the defendant coming out of the meadows with two loads of firewood from pollard trees. The first load was pulled by a couple oxen, the other one by two steers which were not yet quite used to dragging sleighs. When the animals tried to get up on the road they got stuck in the large snowdrifts at its side. This made them dodge and wriggle so that a sleigh shaft was twisted over the back of one of the oxen and it fell over. The defendant gave the oxen a blow on the head to make it stand up again. Then the witness, Mr. Lindgren, went up to his neighbour and accused him for 'inhumane' treatment of the draught animals. The defendant asked the witness to leave and threatened to beat him. The day after blood was seen on the ground.

A farmhand's daughter, the maiden Maja Stina Jönsdotter, had seen what happened as she stood looking through the window of her father's cottage and later she sent a long letter to the court describing the events in detail. This exhaustive letter gives a vivid picture of Maja Stina standing by the window following her neighbour's treatment of his animals. According to her statement, first the two oxen wriggled and were incapable of pulling the load through the snow up to the road. Mr. Andersson then 'finally' unloaded what we must assume was the sleigh and after that the steers made their way up to the road. The load must have been quite heavy since the unloading made such a big difference for the animals. The first witness, tenant farmer Lindgren, also said that the load was 'pretty big', and therefore we may assume that the unloading and reloading must have taken quite some time.

When the steers were to pull their sleigh through the snowdrifts it all started again since they simply did not have the strength. The defendant, Mr. Andersson, had to unhitch the steers, presumably in freezing temperatures, sort out the snowy and ice-stiffened harness and hitch the oxen to the second load. Meanwhile he had beaten the animals and shouted at them. Although this scene must have been quite lengthy, Maja Stina kept watching. She uses the word 'finally' when she writes about Mr.

Andersson's unloading of the steers' sleigh. This indicates that the whole course of events had been long and that it was a very painful experience for her to see how the animals struggled while they were beaten. The statement that she 'walked around in the cottage for a long while with tears in her eyes' makes this impression even stronger.

It is easy to imagine Maja Stina first standing by the window and then wandering about in the cottage, struggling with her emotions. On the one hand she obviously felt empathy for the animals, on the other she knew that the animals' tormentor, who was probably her father's superior, would not appreciate a reprimand from her. Finally she pulled herself together, put her coat on and went out into the snow to Mr. Andersson and his draught animals. After all, the maiden Maja Stina Jönsdotter had watched how the animals were treated for a long while and had had great emotional trouble with seeing this so she did not succumb to her fear, but instead she told the abuser to stop beating the animals. By that time Mr. Andersson had been working a long while in the snow in full winter clothing. He had been toiling with his animals and the frozen harnesses, probably all sweaty but with fingers numb from cold, struggling and cursing to get the animals up on the road. So when the maiden then accused him, he got mad and shouted at her to go to hell, that this was none of her business and that he would beat her up.

In court Mr. Andersson admitted that he had beaten one of his steers twice on the head with the whip shaft. He was convicted of having treated his animals with 'obvious cruelty' by forcing them to pull such a heavy load and for having beaten them. He was fined 10 riksdaler.¹⁴

In Maja Stina's letter one can read her own words about animals and humans tormenting animals. There are many such testimonies and after having read 478 protocols from the periods 1860–1865 and 1920–1925 it is possible to study Maja Stina's statement in a wider context, and she is definitely no exception. There are many ordinary men and women from the lower classes in the countryside who nurse and care for animals which are of no economic or other gain for them. They argue with animal tormentors who are drunk and threatening and separate them from their animals, take care of the animals' wounds, buy them hay and water and show with their way of acting that they regard animals as creatures of not only an instrumental value, but also of a value in their own right.

Final conclusion – empathy and productivity

The main hypothesis of my work is that man has always lived with feelings of empathy for animals on the one hand and productivity requirements on the other. These two general viewpoints tend to pose a conflict to both individuals and societies dealing with animals. The different approaches that single individuals or societies have towards animals may be interpreted as a result of this conflict. There is no absolute conflict between empathy and productivity requirements, i.e. a farmer who treats

his animals with empathy will not, for example, automatically get a lower yield. An absolute focus on empathy, however, will have a negative influence on the productivity, in the same way as a focus on productivity alone will have a negative influence on express empathy. If empathy was completely rejected, it would be possible to raise the productivity rate, both in the typical peasant society and today, but that would lead to consequences.

The conflict between empathy and productivity may be traced back to the time of hunters and gatherers. With regard to our high standard of living, today we may feel that our society can afford a large-scale system of animal protection. For the individual farmer or breeder, however, the conflict today can be as harsh as it was in the past, in peasant society.

According to my hypothesis on the conflict between empathy and productivity – which I believe has proven relevant in this work – ordinary people on the countryside regarded animals as creatures with both an instrumental and intrinsic value. This conclusion is the result of empirical research based on historical questionnaires and court protocols as the main historical sources.

This conclusion questions the assumptions made by Anglo-Saxon scholars claiming that empathy for animals and the idea of animals as creatures with an intrinsic value was born in urban middle class circles. According to my research it is clear that peasants and ordinary people on the Swedish countryside regarded animals as creatures with an intrinsic value long before the urban elites started their animal protection campaigns at the end of the 19th century.

¹ Utilitarianism as a philosophical movement dates back to the British 18th century philosopher Jeremy Bentham who published the book *An introduction to the principles of morals and legislation* in 1789. According to the utilitarian doctrine actions are right if they lead to happiness or are useful to the majority. In his book Bentham asked the rhetorical question – *Can they suffer?* Ever since, this question about animal suffering is classic within the animal liberation movement: If the answer was yes, Bentham was ready to admit that there would come a time when even the animal's experience would be included when determining the value of an action.

² Singer 1990, p. 96.

³ Singer 1990, p. 102.

⁴ Lindgren 1990, Paulsen 1993, Klungsoyr 1991.

⁵ Passmore 1975.

⁶ Thomas 1988, p. 205 – 209.

⁷ Tester 1991, p. 54.

⁸ Kean 1998, p. 24–25.

⁹ Tester 1991, p. 51.

¹⁰ Franklin 1999, p. 13.

¹¹ Thomas 1988, p. 210.

¹² Dirke 2000, p. 80.

¹³ Dirke 2000, p. 284.

¹⁴ Jönköpings län, Norra Vedbo härad, Sommarting 1861, Nr 60.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle, LMV

LMV E128-39:2

LMV D104-12:2

LMV D104-12:3

Lunds Landsarkiv, LLA

Genomgångna domböcker från rådhusrätter i Malmöhus län

Lund rådhusrätt 1860–65

Ystad rådhusrätt 1860–65

Landskrona rådhusrätt 1860–65

Helsingborg/Skanör-Falsterbo rådhusrätt 1860–65

Ystad rådhusrätt 1920–25

Skanör-Falsterbo rådhusrätt 1920–25

Helsingborg rådhusrätt 1920–25

Genomgångna domböcker från häradsrätter i Malmöhus län.

Herrestad häradsrätt 1860–65

Vemmenhög häradsrätt 1860–65

Ljunits häradsrätt 1860–65

Skytts häradsrätt 1860–65

Oxie häradsrätt 1860–65

Bara häradsrätt 1860–65

Torna häradsrätt 1860–65

Färs häradsrätt 1860–65

Frosta häradsrätt 1860–65

Harjager häradsrätt 1860–65

Onsjö häradsrätt 1860–65

Rönneberg häradsrätt 1860–65

Luggude häradsrätt 1860–65

Luggude 1920–25

Wemmenhög, Ljunits och Herrestad 1920–25

Färs 1920–25

Nordiska museets arkiv i Stockholm, Nm

Svar på frågelistan Nm 60 Boskapsskötsel

Svar på frågelistan Nm 35 Slakt

Dialekt och folkminnesarkivet i Uppsala, ULMA

Svar på frågelistan M55 Husdjurskötsel

Vadstena Landsarkiv, VLA

Genomgångna domböcker från häradsrätter i Kronobergs län.

Allbo häradsrätt 1860–65

Genomgångna domböcker från rådhusrätter i Jönköpings län

Eksjö rådhusrätt 1860–65

Gränna rådhusrätt 1860–65

Jönköping rådhusrätt 1860–65

Eksjö 1920–25

Gränna 1920–25

Jönköping 1920–25

Genomgångna domböcker från häradsrätter i Jönköpings län.

Norra Vedbo häradsrätt 1860–65

Södra Vedbo häradsrätt 1860–65

Tveta häradsrätt 1860–65

Vista häradsrätt 1860–65

Västbo häradsrätt 1860–65

Västra häradsrätt 1860–65

Östbo häradsrätt 1860–65

Östra häradsrätt 1860–65

Norra Vedbo 1920–25

Södra Vedbo 1920–25

Tveta, Vista och Mo 1920–25

Västra 1920–25

Östra 1920–25

Genomgångna domböcker från rådhusrätter i Östergötlands län

Skänninge rådhusrätt 1860–65

Söderköping rådhusrätt 1860–65

Vadstena rådhusrätt 1860–65

Linköping rådhusrätt 1860–65

Söderköping 1920–25

Vadstena 1920–25

Linköping 1920–25

Norrköping 1920–25

Genomgångna domböcker från häradsrätter i Östergötlands län.

Aska häradsrätt 1860–65

Bankekind häradsrätt 1860–65

Björkekind häradsrätt 1859–65

Boberg häradsrätt 1860–65

Bråbo häradsrätt 1860–65

Dal häradsrätt 1859–65

Gullberg häradsrätt 1860–65

Göstring häradsrätt 1860–65
Hammarkind häradsrätt 1860–65
Hanekind häradsrätt 1860–65
Kinda häradsrätt 1860–65
Lysing häradsrätt 1860–65
Lösing häradsrätt 1860–65
Memming häradsrätt 1860–65
Skärkind häradsrätt 1860–66
Valkebo häradsrätt 1860–65
Vifolka häradsrätt 1860–65
Ydre häradsrätt 1860–65
Åkerbo häradsrätt 1859–65
Östkind häradsrätt 1858–65

Bråbygden 1920–25
Finspånga län 1920–25
Hammarkind 1920–25
Lysings- Göstrings domsaga 1920–25
Valkebo och Gullbergs domsaga 1920–25
Vifolka 1920–25
Mjölby Domsaga 1924–25
Linköpings Domsaga 1924–25
Åkerbo, Bankekind och Häradskind 1920–24
Kinda och Ydre 1921–25

Tryckta källor

BiSOS 1857–1912
Rättsstatistik 1913–1925
Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Jönköping 1851–55
Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Malmö län 1822
Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Malmö län 1838
Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Östergötland 1822
Kongl. Maj:ts Befallningshavandes Embetsberättelser Östergötland 1838
SCB 1959. *Historisk statistik för Sverige II, Väderlek, lantmåteri, jordbruk, skogsbruk, fiske t.o.m. år 1955*, Stockholm

Riksdagstryck

Andra kammarens protokoll 1877: band 1, motion nr 7
Bondeståndets protokoll 1856–58, band 1, 2 och 3.
Borgareståndets protokoll 1856–58, band 3
Bihang till Riksdagens protokoll 1884 motion nr. 10 i Första kammaren av CO Berg
Första kammarens protokoll 1907, band 1.
Kungl. Maj:ts propositioner nr. 6 1921
Lagutskottets betänkande N:o 37, saml. 7 avd. 1, 1857. Betänkande i anledning af väckta motioner, angående stiftande af en lag emot miss-handling af djur

Lagutskottets utlåtande nr 52, 1915
Lagutskottets utlåtande nr. 42 1917
Lagutskottets utlåtande nr. 6 1921
Motion nr. 87, 1902
Motion nr. 123, 1903
Motion nr 11 i Andra kammaren av Johan Nydal, 1907
Presteståndets protocooll 1856–58, band 1.
Protocooll hållna hos högloflige ridderskapet och adeln: 1844: 1:a häftet
Regeringens proposition 1987/88:93
Ridderskapet och adelns protocooll 1856–58, band 1.
SFS, december 1857
SFS 1890:33
SFS 1900:49
SFS 1907:44
Utskottsmemorial, Sam. 7 avd. 1. Lagutskottets betänkande N:o 2

Otryckt

Liliequist, J. 1992. *Brott synd och straff. Tidlagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*, Umeå
Szabó, M. utan år. *Betesmark och betesgång. En studie över redskap och metoder för kreaturens instängning*, Lund

Litteratur

Tryckt

Ahlbäck, R. 1983. *Bonden i svenska Finland*, Helsingfors
Alm, C.G. 1965. *Djurplågeri Tillämpade studier Straffrätt*, Malmö
Alsmark, G. 1977. "Korsikansk Transhumans –ett betessystem i upplösning", Weibust, K, (red) *Kulturvariationer i Sydeuropa*, Stockholm
Alsmark, G. 1979. *Herdar på Korsika*, Lund
Andersson, K och Hildebrand, A. 1988. *Byggnadsarkeologisk undersökning : det murade huset*, Stockholm
Ariès, P. 1972. *Barndomens historia*, Stockholm
Aronsson, P. 1992. *Bönder gör politik – Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*, Lund
Arvidsson, A. 2001. *Etnologi*, Lund
Bavel van, B.J.P. 2001. "Land, lease and agriculture: The Transition of the Rural Economy in the Dutch River Area From the Fourteenth to the Sixteenth Century", *Past & Present* Aug 2001
Bentham, J. 1789. *An introduction to the principles of morals and legislation*
Berg, G. och Svensson, S. 1971. *Svensk bondekultur*, Stockholm
Berg, J. 1986. "Kohållning i bondemiljö", *Fataburen* 1986
Berg, M och Svensson, B. (red) 1999. *Metod och minne – etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, Lund
Berger, A.B. 1999. *Kulturstudier nyckelbegrepp för nybörjare*, Lund
Bergquist, H. 1976. *Djur och djurskydd*
Bergquist, M. och Svensson, B. (red) 1999. *Metod och minne*, Lund
Bieleman, J. 1993. "Dutch Agriculture in the Golden Age, 1570–1660" Davids, K.

- och Noordegraaf, L. (red) *The Dutch Economy in the Golden Age; nine studies*, Amsterdam
- Bieleman, J. 1996. "Dutch Agriculture 1850–1925", *Jahrbuch für Wirtschafts Geschichte* 1:96
- Bjurbäck, O. 1829. *Medlidande emot djuren*, Skara
- Björne, L. 1991. *Nordisk rättskällevärd*, Lund
- Björnhag, G. (red) 1989. *Husdjur -ursprung, biologi och avel*, Stockholm
- Björnhag, G. och Myrdal, J. 1994. "Nötkreaturens produktion och utfodring enligt 1500-talets kungsgårdsräkenskaper", Myrdal, J. och Sten, S. (red) *Svenska husdjur*, Stockholm
- Blixt, O. 1985. *Det gamla Grangårde*, Uppsala
- Blom, A. och Moen, J. 1991. *Byar och bönder*, Lund
- Bourdieu, P. 1977. *Outline of a theory of practice*
- Bosseldal, I. 1998. "Feminism och konstruktioner av kön" Miegel, F. och Schouh, F. (red) *Dikotomier vetenskapliga reflektioner*, Lund
- Braudel, F. 1972 (1949). *The Mediterranean world in the age of Philip II*, London
- Bringéus, N.A. 1988. *Arbete och redskap*, Malmö
- Broberg, G. Wikander, U. Åmark, K. (red) 1993. *Tänka, tycka, tro- svensk historia underifrån*, Stockholm
- Broberg, G. Wikander, U. Åmark, K. (red) 1994. *Bryta, bygga, bo – svensk historia underifrån*, Stockholm
- Bråkenhielm, C.R. 2001. *Världsbild och mening En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige*, Nya Doxa
- Burke, P. (red) 1991. *New perspectives on historical writing*, Cambridge
- Burke, P. 1992. *History and social theory*, Cambridge
- Börjesson, B. 1983. *Husdjuren i folktron*, Uppsala
- Carlsson, S. 1956. *Bonden i svensk historia del III*, Stockholm
- Crafoord, C. 1993. *Barndomens återkomst*, Stockholm
- Cserhalmi, N. 1998. *Fårad mark*, Stockholm
- Cserhalmi, N. (red) 2002. *De oskälige kreaturen*, Stockholm
- Cserhalmi, N. 2003. "Djursyn i staden och på landet vid 1800-talets mitt", *Rig* Nr 1:03
- Cserhalmi, N. och Israelsson, C. 2004. "Sommarfet och vintersvulten?", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 47/2004
- Descola, P. 1994. *In the Society of nature*, Cambridge
- Dilthey, W. 1988. *Human sciences, an attempt to lay a foundation for the study of society and history*, London
- Dirke, K. 2000. *De värnlösa vännerna*, Stockholm
- Djurens Rätt* Nr 3 2001
- Dovring, F. 1965. *Land and labour in Europe*, Martinus Nijhoff/ The Hauge
- Duerr, H.P. 1994. *Nakenhet och skam -Myten om civilisationsprocessen*
- Dyrendahl, S. 1997. "Arbetshästens förändrade roll i jord- och skogsbruket", Liljewall, B. och Myrdal, J (red) *Arbetshästen under 200 år*, Stockholm
- Egardt, B. 1962. *Hästslakt och rackarskam*, Lund
- Ehn, B och Löfgren, O. 1982 *Kulturanalys : ett etnologiskt perspektiv*, Stockholm
- Ehn, W. 1982. *Byordningar från mälarlänerna*, Uppsala
- Ehn, W. 1991. *Mötet mellan centralt och lokalt*, Uppsala

- Ekesbo, I. 2002. "Husdjur och djurskydd – Var det bättre förr?" Cserhalmi, N. (red)
De oskäligen kreaturen, Stockholm
- Elias, N. 1989. *Sedernas historia*, Stockholm
- Elias, N. 1991. *Från Svärdet till Plikten*, Stockholm
- Engström, A. och Jafner, B.M. (red) 1997. *Mjölkkor*, Stockholm
- Eriksson, A. "Onormala identiteter eller normala lagöverträdare." Miegel, F. och Schouh, F. (red) 1998. *Dikotomier vetenskapliga reflektioner*, Lund
- Erixon, S. 1938. *Svenskt folkliv*, Uppsala
- Erixon, S. 1946. *Kila en östgötsk skogsby en byundersökning 1912–13*, Stockholm
- Erixon, S. "Halmtakstyper i Sverige", Erixon, S. (red) 1949. *Folk-liv*, Stockholm
- Eskeröd, A. 1973. *Jordbruk under femtusen år*, Stockholm
- Fairclough, N. 2000. *Discourse and social change*, Cambridge
- Flach, W. Juhlin Dannfeldt, H. och Sundbärg, G. 1909. *Sveriges jordbruk vid 1900 talets början : statistiskt kartverk*, Göteborg
- Florin, C. och Lundqvist, T. (red) 2003. *Historia – en väg till framtiden?*, Stockholm
- Flygare, I. Andersson. 1999. *Generation och kontinuitet. Familj jordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*, Uppsala
- Forsslund, K.E. 1914. *Hembygdsvård*, Stockholm
- Foucault, M. 1992. *Vansinnets historia under den klassiska epoken*, Lund
- Foucault, M. 1993. *Övervakning och straff*, Lund
- Frankenberg, R. *Communities in Britain*, London
- Franklin, A. 1999. *Animals and Modern Cultures*, London
- Freud, S. 2000. *Fallstudier*, Stockholm
- Frykman, J. och Löfgren, O. 1979. *Den kultiverade människan*, Malmö
- Fudge, E. 2000. *Perceiving animals*, London
- Furugren, B. 1997. "Arbetshästen och svensk hästavel". Liljewall, B. och Myrdal, J. (red) *Arbetshästen under 200 år*, Stockholm
- Gadd, C.J. 1983. *Järn och potatis*, Göteborg
- Gadd, C.J. 2000. *Den agrara revolutionen*, Stockholm
- Geertz, C. 1983. *Local Knowledge*, Fontana press, London
- Geertz, C. 1993. *The Interpretation of Cultures*, Fontana press London
- Genrup, K. 1975. *Gåsskötsel*, Lund
- Giddens, A. 1979. *Central problems in social theory*, London
- Ginzburg, C. 1988. *Osten och maskarna*
- Ginzburg, C. 1989. *Clues, Myths and the Historical Method*, The Johns Hopkins University Press
- Ginzburg, C. 1989. *Ledtrådar*, Stockholm
- Ginzburg, C. 1991. *Benandanti – De goda häxmästarna*, Stockholm
- Gramén, L.N. 1922. *Lantmannabyggnader*, Stockholm
- Grigg, D. 1974. *The agricultural systems of the world*, Cambridge
- Grigg, D. 1982. *The dynamics of agricultural change*, London
- Gustafsson, B. 1965. *Den norrländska sågverksindustrins arbetare 1890–1913*, Stockholm
- Gustafsson, N. (red) 1990. *Svinboken*, Stockholm
- Gålmark, L. 1998. *Djurrätt*, Nora
- Göransson, H. 1997. *Övertro eller "förnuft"?*, Stockholm
- Hagen, R. 1984. Historien om mentaliteterna, *Häftet för kritiska studier 1/1984*
- Handbok i rättegångsaker rörande djurplågeri*. 1920. De svenska djurskyddsföreningarnas centralförbund. Stockholm

- Heckscher, E.F. 1935–49. *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa. D 1–2*, Stockholm
- Heckscher, E.F. 1957 (1985). *Svenskt arbete och liv*, Stockholm
- Hellquist, E. 1922 (1980). *Svensk etymologisk ordbok*, Lund
- Helmfrid, S. 2000. *Europeiska agrarlandskap*, Stockholm
- Hemberg, J. 1976. *Djuretik*, Lund
- Henström, A. 1869. *Landtbyggnads-konsten*, Örebro
- Herlitz, L. 1974. *Jordegendom och ränta*, Göteborg
- Heurgren, P. 1925. *Husdjuren i Nordisk Folketro*, Örebro
- Historisk statistik för Sverige II*, 1959. Statistiska Centralbyrån, Stockholm
- Holm, J.C. 1970. *Nordiska mynt*, Stockholm
- Inger, G. 1997. *Svensk rättshistoria*, Malmö
- Ingers, E. 1943. *Bonden i svensk historia*
- Isacson, M. 1979. *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860*, Uppsala
- Jansson, S.O. 1995. *Måttordboken*, Stockholm
- Jarrick A. och Söderberg, J. 1991. "Aktörsstrukturalismen: ett nytt hugg på humanvetenskapens gordiska knut", *Historisk tidskrift*, häfte 1
- Jarrick, A. och Söderberg, J. (red) 1994. *Människovärdet och makten*, Stockholm
- Jarrick, A. 1997. *Kärlekens makt och tårar*
- Jarrick, A. och Söderberg, J. 1998. *Odygd och vanära*, Stockholm
- Jarrick, A. 2000. "Historieforskningen inför framtiden". Quarsell, R. och Sandin, B. (red) *Den mångfaldiga historien. Tio historiker om forskningen inför framtiden*, Stockholm
- Johansson, E. 1994. *Skogarnas fria söner*, Stockholm
- Johansson, E. 1998. "Berättelser om skillnad, berättelser om likhet" Miegel, F. och Schouh, F. (red) *Dikotomier vetenskapliga reflektioner*, Lund
- Johansson, E. 1999. "Det lilla som många har sagt" Bergquist, M. och Svensson, B. (red) *Metod och minne*, Lund
- Johansson, L. 1968. *Saltlake och blodvälling*, Stockholm
- Juhlin-Dannfelt, H. 1926. *Lantbruket i Norden under senaste halvsekle 1875–1925*, Göteborg
- Jörberg, L. 1972. *A history of prices in Sweden 1732–1914*, Lund
- Kardell, L. 1996. "Utmarkens bär och svampar samt inmarkens nötter" Liljewall, B. (red) *Tjära, barkbröd och vildhonung*, Göteborg
- Kardell, Ö. 2004. *Hägnadernas roll för jordbruket och byalaget 1640–1900*, Stockholm
- Karlbom, R. 1985. "Från gångna tider Juridisk och ekologisk balans – djurplågeri i svensk rättshistoria" *Svensk Juridisk Tidskrift* 10/1985
- Kean, H. 1998. *Animal Rights*, London
- Keyland, N. 1989 (1919). *Svensk allmogekost*, Stockholm
- Kjellström, R. 1995. *Nordiska frågelistor*, Stockholm
- Klungsoyr, L. 1991 *Vi kaller det utvikling*, Oslo
- Kritz, G. 1997 "Jordbearbetning, sådd och skötsel av grödor" Larsson, BMP, Mørell, M. och Myrdal, J. (red) *Agrarhistoria*, Stockholm
- Köll, A.M. 1983. *Tradition och reform i västra Södermanlands jordbruk 1810–1890*, Stockholm
- Lantmannens bok*, 1947, Stockholm
- Ladurie Le Roy, E. 1980. *Montaillou*, Stockholm
- Laqueur, T. 1990. *Making Sex*
- Larsson, B. (red) 1994. *Bondens självbild och natursyn*, Stockholm

- Le Goff, J. 1978. *Att skriva historia*, Stockholm
- Leibring, K. 2000. *Sommargås och Stjärnberg*, Uppsala
- Levi, G. 1991. "Microhistory" Burke, P. (red) *New perspectives on historical writing*, Cambridge
- Lévi-Strauss, C. 1968. *Kulturspillror*, Lund
- Lévi-Strauss, C. 1983. *Det vilda tänkandet*, Lund
- Lid, N. 1924. *Norske Slakteskikkar*, Kristiania,
- Lilja, A. 1996. *Föreställningen om den ideala uppveckningen*, Uppsala
- Liljequist, M. 1991. *Nybyggbarbarn*, Umeå
- Liljewall, B. 1994. "Bönder, hemmansägare och lantbrukare" Larsson, B. (red) *Bondens självbild och natursyn*, Stockholm
- Liljewall, B. 1995. *Bondevardag och samhällsförändring*, Göteborg
- Liljewall, B. (red) 1996. *Tjära, barkbröd och vildhonung*, Göteborg
- Liljewall, B. och Myrdal, J. (red) 1997. *Arbetshästen under 200 år*, Stockholm
- Lindgren, A. och Forslund, K. 1990. *Min ko vill ha roligt*
- Lodge, O. 1924. *Peasant Life in Jugoslavia*, London
- Lund, V. 2002. *Ethics and animal welfare in organic animal husbandry*, Skara
- Lägnert, F. 1955. *Syd- och Mellansvenska växtföljder*, Stockholm
- Löfgren, O. 1984. "Mentalitetshistoria och kulturanalys", *Häften för kritiska studier* 4/1984
- Löfgren, O. och Ehn, B. 1982. *Kulturanalys*
- Merchant, C. 1989. *Ecological Revolutions*
- Moberg A:son, H. 1989. *Jordbrukets mekanisering i Sverige under tre sekler*, Stockholm
- Morell, M. 2001. *Jordbruket i industrisamhället*, Stockholm
- Morris, B. 1998. *The Power of Animals an ethnography*, Oxford
- Myrdal, J. 1985. *Medeltidens åkerbruk*, Stockholm
- Myrdal, J. och Sten, S. (red) 1994. *Svenska husdjur från medeltid till våra dagar*, Stockholm
- Myrdal, J. 1997. "En agrarhistorisk syntes" Larsson, B.M.P. (red) *Agrarhistoria*, Stockholm
- Myrdal, J. och Morell, M. 1997. "Fodertäkt, skörd och tröskning" Larsson, B.M.P. (red) *Agrarhistoria*, Stockholm
- Myrdal, J. 1998. "Fähusdriftens utbredning under 1800- och början av 1900-talen" Viklund, K., Engelmärk, R. och Linderholm, J. (red) *Fähus*, Stockholm
- Myrdal, J. 1999. *Jordbruket under feodalismen*, Stockholm
- Myrdal, J. 2003. "Framtiden är en fortsättning av historien" Florin, C. och Lundqvist, T. (red) *Historia – en väg till framtiden?*, Stockholm
- Mårtensson, L. och Svala, C. 1998. "Fähus som miljö" Viklund, K., Engelmärk, R. och Linderholm, J. (red) *Fähus*, Stockholm
- Nilsson, B.G. 1996. *Folkhemmets arbetarminnen*, Stockholm
- Nilsson, B.G. 1999. "Berättelsen om det gamla klassamhället" Bergquist, M. och Svensson, B. (red) *Metod och minne*, Lund
- Nordisk familjebok* 1923
- Nordiska samfundets årsskrift*, 1902
- Nordvall, A.L. 1857. *Bör och kan någonting göras till förekommande af djurens miss-handling?*, Stockholm
- Nordvall, A.L. 1880. *Nyare aktstycken i vivisektionsfrågan*, Stockholm
- Odén, B. 1998. *Leda vid livet*, Lund
- Odén, B. (red) 1998. *Den frivilliga döden*, Stockholm

- Oja, L. 1999. *Varken Gud eller natur*, Stockholm
- Ojala, E. 1952. *Agriculture and economic progress*, Oxford
- Okänd författare. "Ett ohyggligt slaktsätt" *Djurvännernas tidning Band 1 1890–94*
- Okänd författare. "Några ord till behjärtande för hvarje landtbrukare" *Djurskyddet, Band 1 1891–95*
- Osvald, H. 1962. *Vallodling och växtföljder*, Stockholm
- Palm, L. Andersson. 1998. "Till fråga om boskapsskötselns avkastning 1550–1800"
- Palm, L. Andersson. Gadd, C.J. Nyström, L. *Ett föränderligt agrarsamhälle. Väst-sverige i jämförande belysning*, Göteborg
- Passmore, J. 1975. "The treatments of animals" *Journal of History of Ideas vol. XXX-VI Nr 2/1975*
- Paulsen, M. 1993. *Maten, människan och miljön*
- Paulsen, M. och Andersson, S. 1993. *Europa och djuren*, Stockholm
- Perlinge, A. 1996 (red) *Landbon, ladan och lagen och Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar*, Stockholm
- Peterson, G. 1997. "Häst eller ox" Liljewall, B. och Myrdal, J. (red). *Arbetshästen under 200 år*, Stockholm
- Pettersson, K.H. 2002. *Groveda om en bondgårds ekonomiska historia 1786–1950*, Stockholm
- Qvarsell, R. och Sandin, B. (red) 2000. *Den mångfaldiga historien. Tio historiker om forskningen inför framtiden*, Stockholm
- Rachels, J. 1999. *The elements of Moral Philosophy*, McGraw-Hill College
- Regan, T. 1983. *The Case for Animal Rights*, New York
- Reuterswärd, E. 2001. *Ett massmedium för folket, studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund
- Ricoeur, P. 1974 (2000). *The Conflict of Interpretations*, North Western University Press, Evanston
- Ricoeur, P. 1993. *Från text till handling*, Stockholm
- Rietz, J.E. 1962. *Svenskt dialektlexikon*, Lund
- Ritvo, H. 1990. *The Animal Estate*, London
- Rosander, G. 1988. "Arbete" Bringéus, N.A. (red) *Arbete och redskap*, Malmö
- Rönnes, B.F. 1812. *Försök till en kort vägledning för barn att känna djurens natur och bestämmelse, deras rättigheter och människans plikter emot dem*, Kristianstad
- Sahlins, M. 1985. *Islands of History*, Chicago
- Schama, S. 1995. *Skog, landskap och minne*
- Sharpe, J. 1991. "History from Below" Burke, P. (red) *New perspectives on historical writing*, Cambridge
- Singer, P. 1990. *Animal Liberation*, New York
- Sjöstedt, G. 1999. *Ordbok över folkmålen i Västra Göinge Härad*, Lund
- Slotte, H. 2000. *Lövtäkt i Sverige och på Åland*, Uppsala
- Smith, L. 1799. *Försök till en systematisk afhandling om människans plikter emot djuren*, Stockholm
- Soller, B. och Nilsson, S.A. 1971 *Djurfabriken*, Stockholm
- Sorabji, R. 1993. *Animal minds and Human Morals*, New York
- Sporrong, U. 1996. *Odlingslandskap och landskapsbild*, Stockholm
- Strathern, M. och MacCormack, C.P. (red) 1980. *Nature, Culture and Gender*, Cambridge
- Striwing, H. 1987. *Djurplågeri*, Stockholm
- Striwing, H. 1998. *Djur som brottsoffer*, Nora

- Sundberg, J.W.F. 1990. *Fr. Eddan t. Ekelöf*, Stockholm
- Sundin, J. 1992. *För Gud, staten och folket*, Lund
- Svala, C. 1993. *Från ladu-gård till djur-stall, ekonomibygnader under 250 år*, Stockholm
- Svenskt lantbrukslexikon*, 1941, Stockholm
- Svensson, B. 1999. "Fången i arkiven" Berg, M och Svensson, B. (red) *Metod och minne – etnologiska tolkningar och rekonstruktioner*, Lund
- Sveriges nationalatlas (SNA) 1994. *Kulturlandskapet och bebyggelsen*
- Szabó, M. 1967. "Svältfödningen och dess bakgrund", *Fataburen* 1967
- Szabó, M. 1970. *Herdar och husdjur*, Lund
- Szabó, M. 1982. "Jordbrukets tidiga mekanisering", *Fataburen* 1982
- Szabó, M. 1983. "Hade djuren det bättre förr?", *Fataburen* 1983
- Säfström, C.A. Östman, L. (red) 1999. *Textanalys*, Lund
- Säve, P.A. 1941. *Boskapsskötseln och Fåren på Gotland*, Visby
- Söderberg, J. 1998. *Väld och civilisering i Sverige 1750–1870*, Stockholm
- Sörlin, S. 1991. *Naturkontraktet*, Stockholm
- Tenow, C.L. 1910. *Riktlinier i svensk djurskyddspolitik : Programtal*, Stockholm
- Tester, K. 1991. *Animals and society*, London
- Thomas, K. 1988. *Människan och naturen*, Stockholm
- Thompson, J.B. 1981 (1995). *Critical Hermeneutics A study in the thought of Paul Ricoeur and Jürgen Habermas*, Cambridge University Press
- Thurén, T. 1986. *Orientering i källkritik*, Stockholm
- Thurén, T. 1997. *Källkritik*, Stockholm
- Tingström, B. 1970. *Svenska mynt från Gustaf Vasa till våra dagar*, Stockholm
- Torstendahl, R. 1964. *Källkritik och vetenskapssyn*, Stockholm
- Torstendahl, R. 1978. *Introduktion till historieforskningen*, Stockholm
- Uddenberg, N. 2001. "Vad tänker vi om djuren?" Bråkenhielm, C.R. (red) *Världsbild och mening En empirisk studie av livsåskådningar i dagens Sverige*, Nya Doxa
- Ulväng, G. 2001. *Böndernas hus*, Uppsala
- Utterström, G. 1957. *Jordbrukets arbetare del 1*, Stockholm
- Weibust, K. (red) 1977. *Kulturvariationer i Sydeuropa*
- Welinder, S. Pedersen, E.A. och Widgren, M. 1998. *Jordbrukets första femtusen år*, Stockholm
- Viklund, K. Engemark, R. och Linderholm, J. (red) 1998. *Fähus från bronsålder till idag*, Stockholm
- Wiktorsson, H. 1998. "Utfodring och skötsel av nötkreatur från bronsåldern till 1900-talet" Viklund, K., Engemark, R. och Linderholm, J. (red), *Fähus från bronsålder till idag*, Stockholm
- Winberg, C. 1975. *Folkökning och proletarisering*, Göteborg
- Worster, D. 1977. *Nature's economy*
- Ödman, P.J. 1979. *Tolkning förståelse vetande*, Stockholm
- Österberg, E. 1995. *Folk förr*, Stockholm